

A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET TÖRTÉNETE

II. RÉSZ

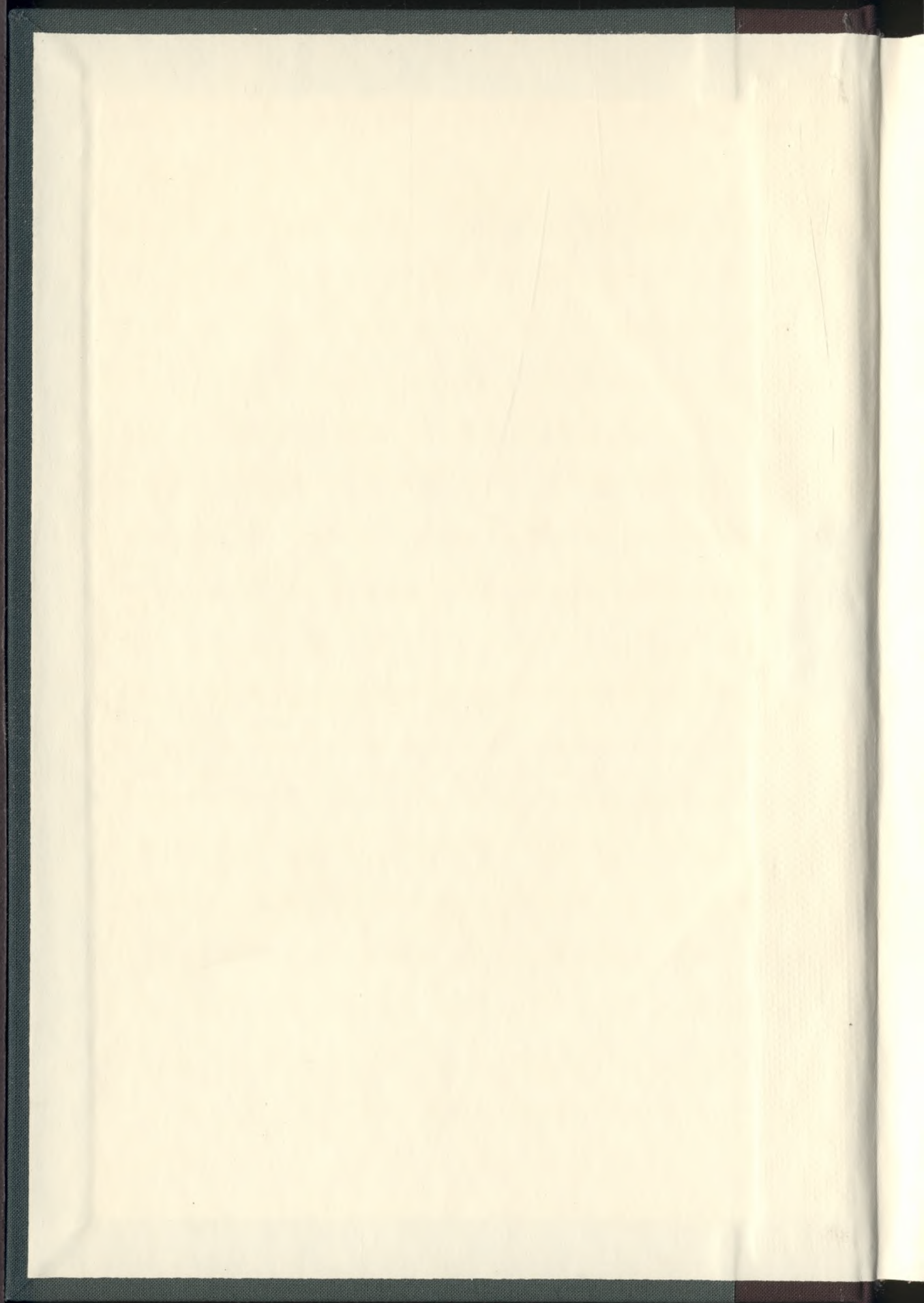
IRTA

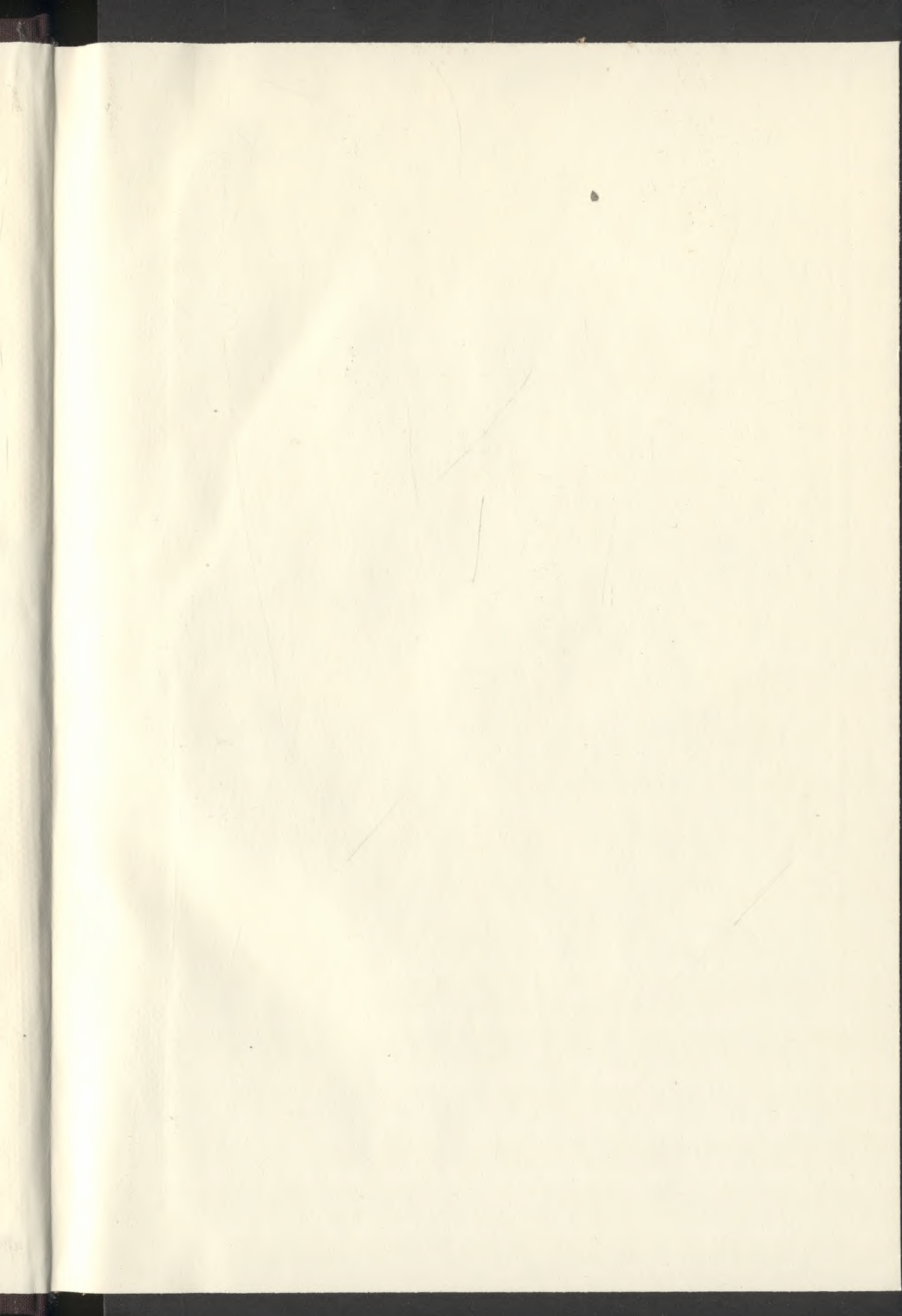
HELLER FARKAS

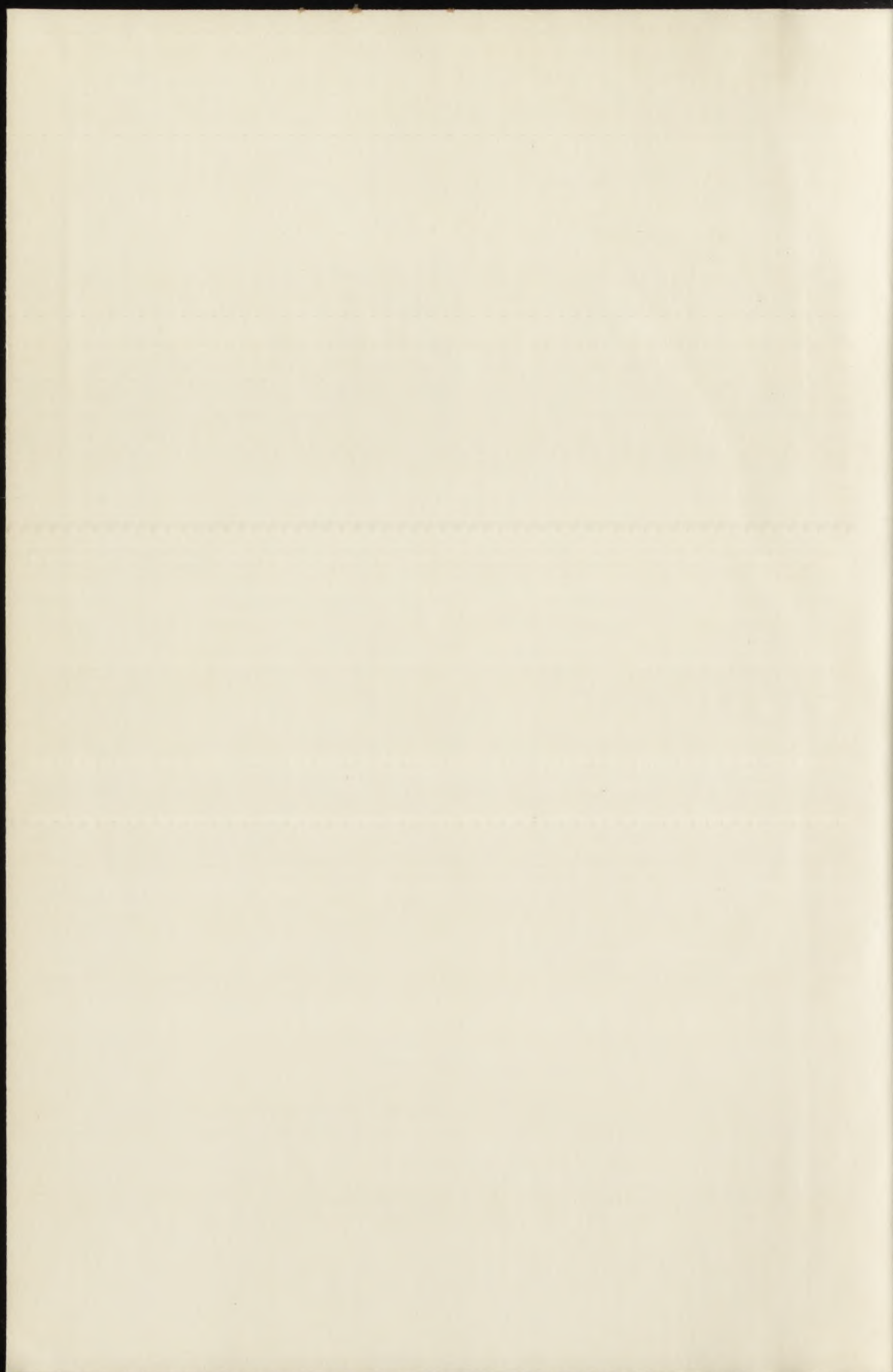
A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN NY. R. TANÁRA
A M. KIR. JÓZSEF NÁDOR MŰEGYETEMEN

BUDAPEST, 1943.
GERGELY R. KÖNYVKERESKEDÉSE
V. DOROTTYA-UTCA 2.

A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET TÖRTÉNETE

II. RÉSZ

IRTA

HELLER FARKAS

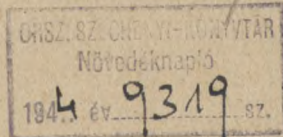
A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN NY. R. TANÁRA
A M. KIR. JÓZSEF NÁDOR MŰEGYETEMEN

BUDAPEST, 1943.
GERGELY R. KÖNYVKERESKEDÉSE
V. DOROTTYA-UTCA 2.

20.519/2.

Felelős kiadó: Dr. Heller Farkas.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

Előszó.

Több mint két évtizede tartok a Műegyetemen előadásokat a közgazdaságtan fejlődéséről. E tárgyról egy lipcsei kiadó felszólítására 1920-ban németül rövid vázlatom is jelent meg. Bár ezt újabb kiadásában több irányban bővítettem, nem tudtam rászánni magam arra, hogy magyar nyelven is kiadjam, mert mindig az volt a szándékom, hogy a közgazdaságtan elméletévé bővítsem ki. A megvalósítás szakába e tervem akkor lépett, midőn dr. Buday Kálmán úr londoni tartózkodása alkalmával munkámra felhívta egy előkelő angol kiadó figyelmét, akitől ajánlatot kaptam annak angol fordításban való kiadására. Egyszerű fordítás helyett azonban új munkát akartam nyújtani, melynek keretei dolgozás közben folyton bővültek, úgy, hogy csak a második világháború kitörése után készültem el a könyvvel.

Egy tudományág történetével foglalkozó munka talán sohasem tekinthető véglegesen lezárttnak, mert a bőséges irodalmi anyag tanulmányozása újabb és újabb bepillantásokat nyújt a tudomány fejlődésébe. Mégis azt hiszem, most már annyira előrehaladtak tanulmányaim, hogy azok alapján a közgazdasági elmélet fontosabb kérdései fejlődésének megbízható képét nyújthatom. Az alapjául szolgáló német munkám 1931-ben megjelent 4. kiadásától könyvem nemcsak terjedelmében, hanem tartalmában is lényegesen különbözik, mert az elmélet fejlődését nemcsak nagy vonásokban, hanem részleteiben is igyekszik megvilágítani.

Munkám a közgazdaságtan történetéről szóló, közkézen forgó könyvektől is lényegesen különbözik, mert nem a közgazdaságtan iskoláinak vázolására helyezi a súlyt, hanem egyes főbb kérdéseinek fejlődésére. A könyv tehát arra kíván világot vetni, hogy miképen fejlődött tudományunk mai színvonalára. Bevezetésül azonban az iskolákat is tárgyalja, különös súlyt helyezve a tudomány módszerének fejlődésére, mely az eleinte merész elvonatkoztatások alapján elindult elméletet az élet tényeihez jelentékenyen közelebb hozta. Ez pedig oly tudmánynál, melynek feladata az élet tényeinek megmagyarázása, nagy haladást jelent.

IV

Munkám beható forrástanulmányokon nyugszik. Aggodalmam, hogy a budapesti könyvtárakban az eredeti kiadásban tanulmányozni kívánt munkák nem lesznek megtalálhatók, szerencsére nem bizonyult idokoltnak, mert a szükséges idegen nyelvű könyveket és folyóiratokat — csekély kivétellel — sikerült megkapnom. Legyen szabad mind azoknak, akik nekem e könyveket hozzáférhetővé tették, ezen az úton köszönetet mondanom. Köszönettel tartozom Theiss Ede és Kádas Kálmán műegy. magántanár uraknak, a kézirat egyes fejezeteinek átolvasásáért, és ennek kapcsán tett értékes megjegyzéseikért; hasonlóképpen dr. Buday Kálmán úrnak is, aki a munka angol nyelvre való lefordítását végezte és több nehezen megszerezhető könyv megszerzésében is segítségemre volt.

Budapest, 1943. november 11-én.

Heller Farkas.

költségekkel jár, melyek rendesen nagyobbak mint az az előny, melyet a költségcsökkentés biztosít.²⁰³ Az illető vállalatnak ugyanis vagy számbajövő árengedménnyel, vagy pedig költséges vevőtoborzással lehet csak más vállalatok vevőit elhódítani.

Shove mindenestre figyelmet érdemlő tényekre mutatott rá, de voltaképpen nem cáfolta meg *Sraffa* állítását. *Shove* ugyanis ismételten a verseny akadályaira hivatkozik érvelésében, míg *Sraffa* állítása csupán a teljes és tökéletes verseny esetére vonatkozik. Abban azonban *Shovenak* igaza van, hogy ez többé-kevésbé oly elvont eset, mely az életben a maga tökéletességében alig fordul elő. Ezért *Sraffának* az az állítása, hogy a hozadéki törvények gyakorlatilag kevés szerepet játszanak, alig fogadható el. Maga *Sraffa* is arra az eredményre jutott, hogy mihelyt a versenynek akadályai vannak, e törvények szerephez jutnak és, mint láttuk, az életben ma a korlátozott verseny sokkal gyakoribb, mint a tökéletes verseny. E mellett *Sraffa* maga is csak a statikus egyensúlyra vonatkoztatta tételét, az élet pedig tele van dinamikával. Erre élesen mutatott rá *Schumpeter*, hangsúlyozva, hogy a csökkenő költségek törvényénél nem is szoktunk nyugalmi helyzetekre gondolni, mert igazi szerepük éppen a gazdasági küzdelemmel függ össze.²⁰⁴

Ezt nem szabad szem elől tévesztenünk, ha meg akarjuk érteni, hogy a csökkenő költségek törvényének érvényesülését éppen a verseny mozdítja elő. A kereslet növekedése maga változás, mely megbonthatja a fennálló üzemek között levő egyensúlyt és küzdelmüket idézheti elő, melyben költségeik csökkentésére törekszenek. Az ellentét tehát nem a szabad verseny és a csökkenő költségek között van, hanem a statikus állapot és a költségcsökkentés között. A statikus egyensúlyt pedig a keresleti változás bontja meg, és nem a költségcsökkentés, mely tehát nem előidéző ok, hanem következmény, mert a keresleti változás folyománya. Ezért téves az az állítás, melyet *Haberler* is ismételt,²⁰⁵ hogy t. i. hosszabb időközöket tekintve, csökkenő költségek a szabad versenyvel össze nem férnek. Igenis összeférnek, de csak addig, amíg a kiegyensúlyozódás a megnövekedett kereslet hatása alatt létrejött; sőt a csökkenő költségek e kiegyensúlyozódás tényezői. Mihelyt persze a kiegyensúlyozódás megtörtént és

²⁰³ Találónan jegyezte meg *Shove*: „A business reaches its most efficient size when the advantages to be derived from further expansion just balance its disadvantages.” (E. i. m. a 102. old.)

²⁰⁴ *Business Cycles*. New York 1939. I. köt. l. 91. old.

²⁰⁵ *Der internationale Handel* a 156. old.

statikus helyzet állt elő, további lehetősége a költségcsökkentésnek megszűnik. Ez azonban csak annyit jelent, hogy az egyensúly önmagát meg nem bontja. Mihelyt azonban egy dinamikus tényező közbelép, az egyensúly megbomlik. Ily tényező azonban, miről ebben a vonatkozásban megfeledeznek, egy dinamikus vállalkozó is lehet, aki üzemenjavításokat eszel ki. Ekkor ismét tényezővé válik, még pedig éppen mint a verseny eszköze, a költségcsökkentés, belső megtakarítások útján.

Kétségtelen tehát, hogy a csökkenő költségeknek a gazdasági küzdelemben és az ipari koncentrációban jelentős szerepük van. Mégis téves volna ebből azt következtetni, hogy egyensúlyi helyzet csak akkor állhatna elő, ha az üzem kereteinek folytonos növelésével végre egyetlen vállalat mint monopolista kerítette kezébe a piacot. Már *Pareto* rámutatott ennek akadályaira,²⁰⁶ utalva arra, hogy a vállalatok terjedelme növelésének is megvannak a korlátai, mert a fogyasztó piactól való távolság, a vállalat áttekinthetőségének és egységes vezetésének nehézségei a terjedelem növelésének határokat szabnak. Ezt a megállapítást az élet, éppenúgy megerősíti, mint ahogy azt is mutatja, hogy a nagy vállalatok, ha nem is határ nélkül, de erősen tért hódítanak.

A most említett vita egyébként rávilágított arra, hogy a kínálati görbe elgondolása nem olyan egyszerű, mint ahogyan régebben képzelték, amidőn egyszerűen és közelebbi meghatározás nélkül a költséggörbével azonosították. Mihelyt ugyanis nem egy üzemről van szó, kérdéssé válik az, hogy melyik üzemnek a költségét vegyük alapul. Megfelelő megoldásnak látszhatnék az, ha a jellegzetes üzem költséggörbéjéből indulunk ki. A lefolyt vita folyamán azonban egyesek a jellegzetes üzem fogalmának célszerű voltát is kétségbe vonták és azt az álláspontot foglalták el, hogy az elmélet a kínálat elemzését illetőleg még számos kiegészítésre szorul.²⁰⁷ *Schumpeter* kevésbé pesszimisztikusan fogta fel a helyzetet. Szerinte nyugodtan kiindulhatunk abból, hogy a csökkenő költséggörbének (az egységköltségnek) csak egy alapja van és ez a termelésben oly tényezőnek a szerepe, amely, mint a gyári épület, a gépek stb., állandó költséget képvisel és ezért az üzem termelékenysége e tényező jobb kihasználásával növekszik.

²⁰⁶ Manuel. 2. kiad. 332—333. old.

²⁰⁷ Így *L. Robbins* (*The Representative Firm*, *Ec. Journ.* XXXVIII. köt. (1928.)) és *M. Káldor* (*The Equilibrium of the Firm*, u. o. XLIV. köt. (1934.)), míg *Robertson* e fogalom védelmére kelt (*Increasing Returns and the Representative Firm*, u. o. XL. (1930.) 89. old.)

Addig, amíg a termelés technikája nem változik, a költségcsökkentések lehetőségei korlátozottak. Az igazi nagy költségcsökkentések találmányokkal és új módszerek kiesztésével lépnek fel. *Történelmi költségcsökkentéseknek* nevezik a német irodalomban az ilyen költségcsökkentéseket, mert nem a termelési és üzemi eljárással kapcsolatos elrendezésekről, hanem valóban a termelés történelmének fázisairól van itt szó. A történelmi költségcsökkentések természetesen új költséggörbét eredményeznek, még pedig, ha az új eljárás általánosult, az egész iparágra vonatkozólag. Egyéb javításoknál is új költséggörbe keletkezik, de csak arra az üzetre nézve, melyben a javítás eszközöltetett.

Visszatérve ezek után arra a kérdésre, hogy a kínálati görbe mennyiben azonosítható a költséggörbével, láthatjuk, hogy ez csak a *Marshall-féle* jellegzetes üzemhez hasonló elképzelés alapján lehetséges, mert ez tükrözi vissza, bizonyos idealizált alakban, az illető iparág helyzetét. Egyébként a valóságban minden üzemnek megvan a maga kínálati görbéje, mely költséggörbéjével azonos.

III. FEJEZET.

A jövedelemeloszlás.

I.

A jövedelemeloszlási elmélet alapelveinek fejlődése.

A gazdasági élet agrár-feudális korszakában az önellátó gazdaságok álltak előtérben. Az, amit *jövedelemeloszlásnak* nevezünk, csak a kézműnek a városokban való térfoglalásával kezdett kibontakozni és csak lassan vonta magára a figyelmet. Mint a pénzgazdasággal kapcsolatos fogalom, maga a jövedelem képzete is csak későn keletkezett. A kölcsöntőke után való kamatszedés kérdése a középkor óta vitákat idézett fel és idővel, részben az árak változásával, részben pedig az adózás kérdéseivel kapcsolatban, a munkabérek alakulása is érdeklődést keltett. A jövedelemeloszlás kérdése a maga egészében, mint a társadalom tagjainak az össztermelés eredményén való osztozkodása, azonban csak lassan bontakozott ki. Mint a közgazdaság nagyjelentőségű és sajátos kérdését csak *Quesnay* állította az érdeklődés középpontjába úgy, hogy csak vele kezdődik annak mélyében szántó és az egész kérdést felölelő elemzése.

Midőn *Quesnay* a közgazdaság jelenségeinek vizsgálatához látott, mint orvosnak különösen a közgazdaságnak a vérkeringéshez hasonló körfolyamata ragadta meg figyelmét, mely a szerinte egyedüli termelőkeny osztálytól, a mezőgazdától a piacon keresztül a többi osztályokat is részesíti a termelt javakban. A termelőkenységről alkotott egyoldalú fogalma az őstermelés eredményében látta azt a jószág tömeget, amely a forgalom révén az összes osztályok között megoszlik és ezzel megélhetésüket lehetővé teszi. Ezzel, bár egyoldalúan, megalkotta a *nemzeti jövedelem* fogalmát mint azt a jószág tömeget, mely egy év termelésének eredményeképpen az összes osztályok megélhetésének és egyúttal a termelés fenntartásának is alapja. Később hol a társadalmi termelés eredményének (Szocial-

produkt),¹ hol nemzeti osztaléknak (national dividend)² nevezték azt a jószágmennyiséget, mely a nemzet tagjai között megoszlik, de az alapgondolat nem változott: *a nemzeti termelés eredménye az, melynek nagyságától függ a nemzet életszínvonala és amelyből a társadalom különböző csoportjai osztályrészüket kapják.*

Az a felfogás, hogy végeredményben a mezőgazdaság tartja el egy ország népességét, *Quesnayt* arra is rávezette, hogy milyen módon megy végbe a jövedelemeloszlás. Ő már tisztán látta, hogy a különböző társadalmi osztályoknak a munkamegosztás folytán egymásra való utaltsága, midőn arra vezet az embereket, hogy tevékenységük eredményeit egymással kicserélik, egyúttal forrása lesz a jövedelemeloszlásnak is. Amidőn ugyanis az emberek egymás szolgáltatait igénybeveszik, ezek ellenértékét pénzben fizetik meg és ily módon a földbirtokos osztály az iparosok termékeit vásárolván, feleslegének egy részét arra fordítja, hogy ezzel megélhetési lehetőséget nyújt azoknak az osztályoknak is, amelyek földműveléssel nem foglalkozva, magukban nem tudnának megélni.

A jövedelemeloszlásnak ez a *Quesnay* által tisztán kifejtt magyarázata lett azután alapja az elmélet további fejlődésének. Az első lépés e téren a fiziokraták egyoldalú termelékenységi fogalmának helyesbítése volt. Amidőn *Smith Ádám* kijelentette, hogy a nemzetek megélhetésének forrása a munka, szélesebb alapra helyezte a *Quesnay* által megalapozott jövedelemeloszlási elméletet, kiküszöbölve belőle azt a gondolatot, hogy a társadalom egyik osztálya tartja el a többieket. Ezzel a földbirtokos helyett a vállalkozó került a jövedelemeloszlási elmélet középpontjába, mint az, aki mint a termelés megszervezője, azáltal lesz a jövedelemeloszlás irányítója, hogy a termelés tényezőit egyesíti és szolgáltatataikat megfizeti. Teljes határozottsággal ezt azonban csak *J. B. Say* fejezte ki. *Smith*nél ugyanis a vállalkozó személye még egybeolvadt a tőkésével, úgyhogy nála a vállalkozó és a tőkés világos megkülönböztetése még hiányzott.

Smith és utódai elsősorban a jövedelemeloszlás érték-elméleti és piaci vonatkozásait építették ki. E közben döntő szerephez jutott az az elgondolás, hogy, miként a fogyasztási javaknak, úgy a munkának és a tőkének is van természetes ára, amely alapjául szolgál teljesítményeik jutalmazásának. Ezzel a *költségek* került teljesen előtérbe a jövedelemeloszlási

¹ Ezt az elnevezést *Schumpeter* honosította meg a német irodalomban.

² Ez *Marshall* megjelölése a fogalom számára, melyet *Pigou* is átvett.

elméletben, mert, miként a fogyasztási javak természetes ára, úgy e felfogás szerint a termelési tényezők ára is a verseny folytán lényegileg a költségek szerint alakul.

Ricardo új fordulatot adott a jövedelemeloszlási elméletnek, melyet a közgazdaságtan fő kérdésének tekintett. Ő is a költségelvből indult ki, melyet azonban szorosan a munkaértékelmélet alapján értelmezett és így jövedelemeloszlási elméletének középpontjába a munkabér került. *Ricardo* szerint ugyanis a javak a bennök foglalt munkamennyiség arányában cseréltetnek ki. Szabad versenyt feltételezve a termékek árának a munkaköltségek szerint kell alakulniok, úgyhogy az árban a munkások megélhetési költségei megterüljenek. A földbirtokos, valamint a tőkés jövedelme csak közvetett összefüggésben van a költségtörvénnyel annyiban, amennyiben a határtermelő költségei határozzák meg az élelmiszerek árát és a földbirtokos különbözőzeti járadékhoz jut, ha a határtermelőnél kedvezőbb körülmények között termel. A tőkés jövedelme viszont függésbe kerül az élelmiszerek árától, mert a vállalkozónak annál magasabb pénzbért kell a munkásnak fizetnie, minél drágábbak a munkás pénzben kifejezett megélhetési költségei.

Evvel az okoskodásával *Ricardo* a költségelv mellett egy második elvet vezetett be a jövedelemeloszlási elméletbe. Ez a *maradékelve*, vagyis annak a gondolatnak a beiktatása, hogy nem minden tényező jövedelmét határozzák meg közvetlenül a termelési költségek, hanem van olyan jövedelem is, amely mint maradék keletkezik, amelynek magasságát tehát nem külön törvény szabályozza.

Ricardo jövedelemeloszlási elméletében a maradékelv a legegyszerűbb alakban érvényesül, amennyiben a földjáradéknak tisztán különbözőzeti jövedelemként való felfogásával³ *Ricardo* elméletében csak két tényező jövedelmének meghatározásáról van szó, t. i. a munkás és a tőkés közötti osztozkodásról. A maradékelv azonban minden esetben alkalmazható, amidőn a nemzeti jövedelmen osztozkodó tényezők közül csak az egyik számára nem találunk önálló szabályozó elvet. Ezért a maradékelv kedvelt eszköze lett a jövedelemeloszlási elméletnek és azt különböző jövedelmekre igyekeztek alkalmazni. Nem mindig szerencsésen. Így p. o. *F. A. Walker* a munkabért fogta fel maradékjövedelemnek, amely a tőkekamat, a földjáradék és a vállalkozói nyereség kifizetése után megmarad. *Walker* szerint tehát az utóbbi jövedelmek külön elvek által szabályoztatnak és csupán a mun-

³ Erről a későbbiekben lesz szó.

kabér az, amely a többi jövedelmek kifizetése után mint maradék keletkezik.⁴

Érthető, hogy *Hollander* a maradékelvnek ilyen és hasonló alakokban való alkalmazása ellen állástfoglalt.⁵ Szerinte a maradékelv lényegileg kisegítő szerepet játszik a jövedelemeloszlási elméletben és abban a mértékben háttérbe fog szorulni, amily mértékben sikerül az egyes jövedelmi ágak számára külön magyarázatot találni. Ha kétségtelenül igaza is van *Hollander*nek abban, hogy a maradékelv alkalmazásával nem mindig éltek helyesen, mégis túlzott az a felfogása, hogy a maradékelv alkalmazása feltétlenül csak az elmélet valamilyen irányban való hiányának leplezésére szolgálhat. Fogalmilag ugyanis éppenséggel nem lehetetlen az, hogy bizonyos jövedelem valóban maradékként keletkezik, amint ezt leginkább a vállalkozói nyereségre vonatkozólag lehet feltételezni.

A klasszikus elméletben a jövedelemeloszlási folyamatnak a termelékenységgel való összefüggése erősen a háttérbe szorult. Ennek az az oka, hogy a klasszikus elmélet a maga egészében a termelési költségek elvére volt felépítve és ez háttérbe szorított minden egyéb szempontot. Jó kiindulási pontot nyújthatott volna a jövedelemeloszlási elméletnek a termelékenységgel való kapcsolatba hozatalára *J. B. Say* azon megállapítása, hogy a termelési tényezők azért értékesek, mert *termelékeny szolgálatok* (services productives) forrásai. Kivált az angol közgazdák nagy részére azonban mélyebb benyomást tett *Ricardonak* a termelési költségek elvére alapított magyarázata és így — egyes kevésbé befolyásos közgazdáktól, mint p. o. *Longfieldtől* eltekintve — a jövedelemeloszlás és a termelékenység közötti kapcsolat sokáig kevés figyelemben részesült.

Thünen elévülhetetlen érdeme a jövedelemeloszlási elmélet ezen hiányának pótlása. Látna a munkás és a munkaadó közötti ellentét növekedését, *Thünen* azon töprengett, hogy szükségszerű-e a munkabérnek oly színvonalon maradása, mely éppen csak a legszűkösebb megélhetést biztosítja a mun-

⁴ *Walker* ezzel *Ricardo* és *J. St. Mill* felfogását akarta helyesbíteni, mely szerint, ami a termék árából nem kerül munkabér gyanánt kifizetésre, nyereség volna. *Walker* azt akarta kiemelni, hogy a tőkeamatnak is megvan a különálló hányada; minthogy a vállalkozói nyereséget járadékszerű jövedelemnek fogta fel, a munkabér tűnt fel szemében maradékjövedelemnek. Legegyszerűbb alakjában „First Lessons in Political Economy. New York, 1893.” c. munkájában fejtette ki ezt. Elméletére nézve v. ö. *S. N. Patten*: President Walker's Theory of Distribution. (Quart. Journ. of Ec. IV. köt. 1890: a 35—49: old.)

⁵ The Residual Claimant Theory. (Quarterly Journ. of Ec. XVII. köt. a 261—279. old.)

kásnak. E kérdés feletti elmélkedése arra az eredményre vezette, hogy a munkabér emelése csak addig lehetetlen, amíg a tőkekamat változatlan marad.⁶ Mihelyt kilátás nyílik a kamat süllyedésére, ezzel *Thünen* szerint lehetségessé válik a munkabér emelkedése, mert a tőke hányadának csökkenése lehetővé teszi a munkás hányadának növelését. További vizsgálata arra az eredményre vezette, hogy a tőke fokozott alkalmazása mellett a kamatláb süllyedése be is kell, hogy következzen, mert a tőkének egy adott földterületre való alkalmazása bizonyos határon túl csökkenő hozamot eredményez és ezzel a kamatlábnak is süllyednie kell.⁷ Ez megteremti *Thünen* szerint a lehetőségét a munkabér emelkedésére, mert a termelés határán, ahol nincsen földjáradék, csak a tőkés és a munkás osztoznak a termelés eredményén. A termelékenység tehát hatással van a tőkés és a munkás közötti osztozkodásra, mert ha a termelés előrehaladásával a tőkés hányada csökken, a munkásé emelkedhetik.

Ezzel a gondolatmenettel *Thünen* nemcsak a termelékenységnek a jövedelemeloszlásra való hatását világította meg, hanem egyuttal a jövedelemeloszlás termelékenységi elméletét abban az alakban fejtette ki, melyben az ma is része az elméletnek. *Thünen* szerint ugyanis nem egyszerűen a termelékenység, hanem a *határtermelékenység* irányítja a jövedelemeloszlást, mert a vállalkozó csak annyit lesz hajlandó a munka, illetőleg a tőke használatáért fizetni, amennyit az számára ér. Ez pedig a termelés határán alkalmazott munka, illetőleg tőkeegység termelékenységétől, tehát a határtermelékenységtől függ. Ezzel már *Thünen* fejtegetéseiben előttünk áll a *határtermelékenységi elmélet*, sőt *Thünen* már azt a módszert is alkalmazta, melyet ma is használnak ennek az elméletnek az alátámasztására. *Thünen* ugyanis arra építi okoskodását, hogy egy adott földterületen akár újabb munkásoknak, akár újabb tőkeegységeknek alkalmazása bizonyos határtól kezdve csökkenő hozamot eredményez. Mint-hogy fokozatosan újabb egységek hatásának vizsgálata útján jutott *Thünen* erre az eredményre, *adagolási módszernek* (dosis method) nevezték újabban ezt a módszert.⁸

Thünen a valóságtól igen távoleső feltevések alapján dolgozta ki elméletét. Vizsgálatának tárgya egy elszigetelt, tehát olyan közgazdaság volt, mely más közgazdaságokkal

⁶ Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. E munka két részből áll; az I. rész 1826-ban, a II. rész 1850—1863. sorozatosan jelent meg. (3. kiad. Jena 1930. V. ö. ebben a kiadásban a 465. old.)

⁷ U. o. 498. old.

⁸ E módszert már *Clark* értékelméleténél említettük.

nem folytat kereskedelmet és amelyben szabad föld áll rendelkezésre, úgy hogy a munkások választhatnak a között, hogy maguk kívánnak-e egy új földterületet művelés alá venni, vagy pedig mint bérmunkások elszegődni. Nem csodálkozhatunk azon, hogy elvont fejtegetései kortársaira kevés hatást gyakoroltak. A határtermelékenységi elmélet csak jó pár évtized múlva kezdett kialakulni és pedig elsősorban az értékelmélet fejlődésének hatása alatt. Amidőn ugyanis a határhaszon elmélet azt tanította, hogy a termelési javak értéke a belőlük előállítható termékek értékéből származik, akkor a jövedelemeloszlás elmélete számára is döntő elvet állított fel, mert eszerint a termelési tényezőknek az értéke, mely pedig a jövedelemeloszlásra sem lehet közömbös, termelékenyséjükkel függ össze. Az osztrák iskola jövedelemeloszlási elméletét következetesen ezen az alapon építette ki. Üttörő volt ebben a tekintetben Wieser.⁹

Rövidesen az Egyesült Államokban is tért foglalt a határtermelékenységi elmélet *J. B. Clark* munkássága kapcsán, aki a Thünenéhez hasonló módszerrel látott hozzá a jövedelemeloszlás kérdésének megfejtéséhez. Az adagolási módszerrel *Clark* behatóan igyekezett indokolni azt, hogy amennyiben szabad verseny uralkodik a gazdasági életben, minden termelési tényezőnek meg kell kapnia azt a hányadot, amely az illető tényezőnek a termelésben való közreműködésének megfelel. *Clark* elméletét a *különleges termelékenység elméletének* (theory of specific productivity) nevezte, elismerve azt, hogy az lényegében azonos a határtermelékenységi elmélettel. Alapgondolata, valamint indokolása is majdnem teljesen egyezik az osztrák iskola felfogásával.¹⁰

A határtermelékenységi elmélet nemcsak annyiban tért el a klasszikus jövedelemeloszlási elmélettől, hogy a termelékenységnek a jövedelemeloszlásra való befolyását helyezte előtérbe, hanem még abban is különbözött tőle, hogy az ár-elmélet helyett közvetlenül az értékelméletre alapította a jövedelemeloszlási elméletet. Abból indult ki, hogy az egyes termelési tényezők jutalmazása közvetlenül azzal az eredménnyel függ össze, amelyet az illető termelési tényező a termelés határán elér. Eszerint tehát a jövedelemeloszlás közvetlenül a termelési tényezők közreműködésével függ össze és ezért *Clark* az elméletnek ezt a típusát *funkcionális jövedelemeloszlási elméletnek* nevezte, szemben a *személyi jö-*

⁹ Der natürliche Werth. Wien 1889.

¹⁰ „If terms be defined with care, final productivity and specific productivity meant the same thing.“ (The Distribution of Wealth. 49. old.)

pedelemeloszlással, amelynek terén az egyes egyének sajátlagos körülményei is érvényesülnek, mert ugyanaz, aki mint munkás munkabért élvez, ha tőkéje is van, kamatban is részesülhet.¹¹ Clark okoskodását Böhm-Bawerk is teljes mértékben helyeselte.¹²

A határtermelékenységi elmélet új világításban mutatta a jövedelemeloszlás folyamatát. Jelentősége azonban ennél is tovább terjed. Mindenekelőtt ugyanis kivezette az elméletet abból a sötét légkörből, amelybe különösen Ricardo járadék-elmélete folytán jutott azzal a gondolattal, hogy a föld csökkenő termelékenysége mind nehezebbé teszi a megélhetést és csak a járadékosokat gazdagítja. A határtermelékenységi elmélet szétfoslatta azt a ködöt, mely a jövedelemeloszlás folyamatának statikus szemléletéből következett és meglobogtatta a termelés dinamikus szempontját, rámutatva arra, hogy a termelékenység növekedése lehetővé teheti azt, hogy egyes osztályok helyzete javuljon anélkül, hogy másokénak ezáltal romlania kellene.¹³

A határtermelékenységi elmélet által a jövedelemeloszlási elméletnek nyitott új távlat gyors elterjedést biztosított ennek az elméletnek. A múlt század kilencvenes éveitől kezdve a határtermelékenységi elmélet lett az alapja nemcsak az osztrák és Amerikában a Clark-féle iskolának, hanem erősen tért foglalt Angliában és Olaszországban is. Angliában erre a talajt már *Jevons* előkészítette¹⁴ és *Mars-hall*, valamint *Philipp H. Wicksteed*¹⁵ ezen az alapon építették ki jövedelemeloszlási elméletüket. Svédországban

¹¹ The Distribution of Wealth. New York. 1902. a 7. old. — Fetter a fogalmakat így határozta körül: „Functional distribution is the attribution of value to agents or classes of producers, to land, machinery and labor considered impersonally as groups of productive agents. Personal distribution is the actual apportioning of income to living persons.” (The Principles of Economics. New York, 1904. a 402. old.)

¹² Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. XXIII. köt. (1914.) (a 269–270. old.) A funkcionális jövedelemeloszlási elmélet bírálatára vonatkozólag v. ö. *Charles Rist* érdekes cikkét: *Économie optimiste et économie scientifique* (Revue de métaphysique et de morale. XV. évf. 1907. az 569–619. old.)

¹³ Helyesen jegyezte meg Cannan: „Socialism will not be exercised by the marginal productivity theory. But the strength of socialist effort may be greatly affected by an investigation into the causes which regulate the division between labour and property. If, for example, it can be shown that labour's proportion is likely to grow in the future under existing institutions, many people will be satisfied to let things take their course, and will not care to accelerate the change, much less to try to carry it to its final and logical conclusion by any violent revolution.” (Quart. Journ. of Ec. XIX. köt. 364. old.)

¹⁴ V. ö. a Theory of Political Economy. 2. kiadásához írt előszavát.

¹⁵ The Co-ordination of the Laws of Distribution. London 1894.

Wicksell, Franciaországban *Aftalion* és a többi országokban is sokan helyezkedtek erre az álláspontra.

Annak a mindinkább növekvő elismerésnek ellenére, amelyben a határtermelékenységi elmélet részesült, ellenvetések is merültek fel vele szemben. Fel kellett ugyanis ismerni azt, hogy bár a jövedelemeloszlás egyik alapvető elvét hangsúlyozza, a határtermelékenységi elmélet oly feltevésekből indul ki, amelyeknek az élettől való egyezését nehéz bizonyítani. Maga az elméletnek egyik lelkes híve, *Wicksteed* is elismerte azt, hogy a határtermelékenység csak a való élettől eléggé távolosó körülmények között irányíthatja a jövedelemeloszlást.¹⁶ Ahhoz ugyanis, hogy a termelés eredményének elosztása a termelésben közreműködő tényezők között határtermelékenységük alapján történjék, nemcsak a közgazdaság statikus állapotából, és a teljes szabadversenyből, valamint a termelési tényezők oszthatóságából és teljes mozgékonyaságából kell kiindulnunk, hanem azt is fel kell tételeznünk, hogy minden tényezőnek növelése arányos növekedést hoz létre a termelés eredményében. Matematikai nyelven ez annyit jelent, hogy a termelékenységi függvény elsőfokú homogén lineáris függvény (Euler-féle tétel).

Tisztán látva azt, hogy mily bonyolult és messzemenő feltevéseknek kell teljesülniök ahhoz, hogy valóban a határtermelékenység elve érvényesüljön a jövedelemeloszlásban, a matematikai iskola hívei óvatosak voltak a határtermelékenységi elmélettel szemben. Lényegileg *Walras* egyetértett ugyan avval, hogy a határtermelékenységnek szerepe van a jövedelemeloszlásban, mégis tartózkodott attól, hogy saját jövedelemeloszlási elméletét erre építse.¹⁷ *Pareto* egyenesen kétségbe vonta a határtermelékenységi elméletnek azt a feltevését, hogy a termelékenység függvényét elsőfokú homogén lineáris függvénynek lehetne felfogni és arra hivatkozott, hogy ámbár egyes esetekben a termelés összes tényezőinek megduplázása hozzávetőlegesen megduplázzhatja a

¹⁶ *The Co-ordination of the Laws of Distribution*. London, 1894.

¹⁷ Miután megállapítja, hogy az ő jövedelemeloszlási elmélete alapgondolatában egyezik a határtermelékenységi elmélettel, *Walras* következőképpen indokolja, hogy miért nem ezen az alapon tárgyalja a kérdést: „... j'ai préféré ne pas introduire dans ma théorie générale de l'équilibre économique déjà suffisamment compliquée, de peur que celle-ci ne devint trop difficile à saisir dans son ensemble.” (Éléments, Paris-Lausanne, 1926. a 376. old.) Tehát *Walras*-t is a határtermelékenységi elmélet felvetéseinek bonyolult volta tartotta vissza attól, hogy ennek az elméletnek az alapjára helyezkedjék, bár kiindulási pontját, a határtermelékenységi gondolatot helyeselte.

terméket is, ezt mégsem szabad általános szabálynak tekinteni. Hivatkozott arra, hogy a termelési együttthatók különböző összetételükben különbözőképpen viselkedhetnek és ezért semmiféle általános feltevés nem lehet jogosult arra nézve, hogy ezek az együttthatók miképpen változnak a termelés eredményével. Minthogy mindezek figyelembevétele rendkívül bonyolulttá tenné az elmélet alkalmazását, *Pareto* úgy gondolta, hogy egyszerűbb a nehézségek kikerülésével megmagyarázni a jövedelemeloszlás folyamatát.¹⁸ Ugyanezen a nézeten volt *Henry Schultz*¹⁹ is és *Edgeworth*-nak²⁰ valamint *Paretonak* érveit *Wicksteed* oly súlyosaknak találta, hogy visszavonta az előbbi munkájában felállított magyarázatot.²¹ Hasonlóképpen módosította előbbi álláspontját *Enrico Barone* is, akit az ellenérvek szintén meggyőztek.

Azokat a kételyeket, melyek a határtermelékenységi elmélettel szemben felmerültek, többen nem osztják, vagy legalább is azokkal nem vélik indokolhatónak *Wicksteed* érvelésének teljes elejtését. Így p. o. *J. B. Hicks*, bár *Wicksteednek* az első munkájában a határtermelékenységre vonatkozólag adott megoldásával szemben bírálók álláspontot foglal el, még sem osztja feltétlenül *Paretonak* kétkedő álláspontját. *Walras* és *Wicksell* fejtegetéseire utalva, *Hicks* az állandó termelékenység esetére vonatkozólag elismeri a határtermelékenységi elv érvényességét és kételyeket csak a növekvő termelékenységre vonatkozólag támaszt.²² Még tovább megy *P. H. Douglas*, aki elutasítva *Pareto* ellenvetéseit, azt igyekszik bizonyítani, hogy a határtermelékenység elve nem kerül oly mértékben ellentétbe az élet tényeivel, hogy nem volna alkalmas a jövedelemeloszlás folyamatának megmagyarázására. *Douglas* ugyanis csatlakozva ahhoz a felfogáshoz, mely szerint a változó termelékenység össze nem egyeztethető a szabad versennyel, az állandó termelékenység törvényében látja, legalább is a szabad verseny esetére, a valóságnak megfelelő állapotot, melyben pedig a termelékenységi függvényt az *Euler*-féle tétel értelmében tételez-

¹⁸ A határtermelékenységre vonatkozó fejtegetéseit *Pareto* a következő szavakkal fejezi be: „On ne saurait donc faire usage de la production marginal sans tenir compte de ces corrections: et quand on en tient compte, on arrive aux mêmes résultats que nous obtenons plus clairement et plus simplement par la considération des coefficients de production.” (Cours d'économie politique II. köt. Lausanne-Páris, 1897. a 86. old.)

¹⁹ Marginal Productivity and the General Pricing Process. (Journal of Political Economy. XXVII. köt. (1929.) 527. old.).

²⁰ Papers. I. köt. 31. old.

²¹ V. ö. Common Sense of Political Economy. London 1910. a 373. old. levő jegyzetet.

hetjük fel, sőt *Douglas* empirikus vizsgálattal igyekszik a határtermelékenységi elmélet helytálló voltát bizonyítani. Az Egyesült Államoknak 1899—1922. időszakra vonatkozó adataiból megkísérli ugyanis a termelési függvényt számszerűleg is meghatározni.²³

A jövedelemeloszlási elméletnek a határtermelékenységi elvre alapításával szemben nemcsak a matematikai irányhoz tartozó közgazdáknak voltak bizonyos aggályaik.²⁴ Nem maradhatott ugyanis észrevétlen az, hogy a határtermelékenységi elmélet közvetlenül az értékelmélethez csatolva kívánja megmagyarázni a jövedelemeloszlást és ezzel elhanyagolja azt, hogy az egyes jövedelmi ágak kialakulása nem tisztán a vállalkozó értékelésétől függ, hanem piaci folyamatnak az eredménye.

Midőn a funkcionális jövedelemeloszlási elmélet egyoldalúan az értékelési folyamatot hangsúlyozta a jövedelemeloszlásban, ezzel mintegy feledésbe ment a folyamatnak az az oldala, amelyet már *Smith* és *Ricardo* is hangsúlyoztak, t. i. az, hogy úgy a munkabér, mint a tőkekamat a vonatkozó kereslet és kínálat egymásra hatása alapján jön létre. Különösen élesen dolgozta ki ezt *J. B. Say*, midőn a vállalkozó szerepét azzal jellemezte, hogy a tőkepiacon tőkét és a munkapiacra munkát vásárol a termelés megszervezése céljából. Ilymódon *Say* a termelői szolgálatokról (*services productives*) szóló tanában a termelékenységek a jövedelemeloszlásra gyakorolt befolyását találóan kapcsolta össze a jövedelemeloszlás piaci vonatkozásával, kidomborítva azt, hogy minden termelői szolgálatnak meg van a maga ára, amely az illető szolgálat piacán keletkezik.²⁵ Ilymódon

²² *Theory of Wages*. London 1935. Függelék. 236. old.

²³ A feladatot *Douglas Ch. V. Cobb* közreműködésével igyekezett megoldani és ketten közösen dolgozták ki azt a képletet, amelyet *Douglas* a *Cobb*-féle képletnek nevezett és amelynek alakja a következő: $P' = 1.01 L^{\frac{1}{3}} C^{\frac{2}{3}}$, vagy általános fogalmazásban $P' = (L, C) = bL^k C^{1-k}$, mely képletben P' a terméket, L a termeléshez szükséges munkát, C a szükséges tőkét jelzi, míg b és k állandókat jelentenek, amelyeket az alapul vett adatokból kell kiszámítani. (V. ö. *Cobb-Douglas: A Theory of Production*, *American Economic Review*. XVIII. köv. 1. sz. 1928. márc. Supplement. 139—172. old.)

²⁴ Így p. o. *Kleinwächter*, ki nem tartozott a matematikai irányhoz, Paretoéhoz hasonló ellenvetést tett a beszámítási elmélettel szemben, mely ennél fogva a határtermelékenységi elméletre is áll. (*Jahrbücher f. Nationalök u. Stat.* III. F. 59. köt. a 133. old.)

²⁵ „Remarque — „írja *Say* — „la parfaite analogie qui existe entre les fermages, les salaires, les bénéfices du fermier, les intérêts touchés par le capitaliste. Toutes ces valeurs sont le prix d'un service productif dont un entrepreneur s'est servi pour créer un produit.” (Cours complet d'économie politique. II. köt. Paris 1840. 5. old.).

Say volt az, aki már előkészítette a jövedelemeloszlás folyamatának azt a magyarázatát, amely a termelékenység befolyásának teljes méltányolása mellett nem hanyagolja el annak piaci vonatkozását sem. *Walras*nak minden nehézség nélkül sikerült is a termelékeny szolgálatok tanának segítségülvételével a jövedelemeloszlási elméletet egyensúlyi elméletébe beolvasztani. Ennek egyszerű módja az volt, hogy *Say*hez hasonlóan a termelési javak piacának fogalmát illesztette be elméletébe, annak szem előtt tartásával, hogy a termelési költségek elve e piacot összhangba hozza a fogyasztási javak piacával. Miként említettük, *Walras* maga is híve volt a határtermelékenységi gondolatnak, de már csak elméletének egyöntetűsége szempontjából is helyesebbnek tartotta a jövedelemeloszlásnak piaci folyamatként való megmagyarázását. A piaci tényezők behatóbb elemzésével azután *Böhm-Bawerk* építette ki a termelési javak piacának elméletét, amely a jövedelmek keletkezésének a színhelye.

A határtermelékenységi elméletnek erre a szélesebb alapra helyezésében jelentékeny haladást kell látnunk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a munkamegosztásos társadalomban a jövedelmek túlnyomó része cserefolyamatok eredményeként jön létre. A jövedelmek nagysága tehát nem egyszerűen a társas termelés folyamatában végzett teljesítmények, vagyis a teljesítmény termelékenységének a fokától függ, hanem attól is, hogy milyen mértékben van a szóbanforgó szolgálat, vagy termelési tényező iránt kereslet és hogy milyen kínálat áll ezzel szemben. Míg a határtermelékenységi elméletnél ez legfeljebb közvetve, t. i. azáltal játszhatott szerepet, hogy a termelés határát meghatározza, addig a jövedelemeloszlás piaci magyarázatánál közvetlenül érvényre jut a kereslet és kínálat viszonya, még pedig anélkül, hogy a határtermelékenységi gondolatot legkevésbé is háttérbe szorítaná. Teljesen érvényben marad ugyanis a határtermelékenységnek a jövedelemre való befolyása, mert nyilvánvaló, hogy a vállalkozó eszerint értékeli az egyes termelési tényezők szolgálatait. Viszont érvényre jut a piaci magyarázatban az is, hogy a határtermelékenység közvetlenül csak a vállalkozó értékelését befolyásolja és e befolyáson kívül még egyéb tényezők is hatással vannak a jövedelmek magasságára. A jövedelemeloszlás piaci elmélete a folyamatot az élet közelségébe hozza és számol azokkal a tényezőkkel is, amelyek nem tisztán az értékeléssel kapcsolatosak.

Hogy a jövedelemeloszlás piaci elmélete és a határtermelékenység elmélete mily közeli kapcsolatba hozhatók egymással, legjobban a határtermelékenységi elmélet leg-

újabb kimagasló képviselőjének, *P. H. Douglas*nak a munkája mutatja. Mint a határtermelékenységi elmélet híve szükségét érzi annak, hogy megjelölje azokat a feltételeket, amelyek között a határtermelékenység elve a jövedelemeloszlásban érvényesül. Szerinte azok a feltevések, amelyekből *Clark* határtermelékenységi elmélete kiindult, nem mondhatók sem teljesen a valóságnak megfelelőeknek, sem pedig feltétlenül helyteleneknek.²⁶ Magyarázataából kitűnik, hogy a határtermelékenységen kívül más, elsősorban piaci tényezőknek a befolyását teljesen méltányolja. Az a különbség tehát, mely a határtermelékenység *Douglas* által képviselt elmélete és a jövedelemeloszlás piaci természetét hangsúlyozó elméletek között fennáll, valóban csak árnyalati eltérésekben mutatkozik.

A német irodalomban a határtermelékenység elméletének hívei kezdettől fogva nem képviselték ezt az elvet oly egyoldalúan, mint ahogyan ezt *Clark* és követői tették. Itt már *Hermann*, *Rau* és *Mangoldt* előkészítették a talajt arra, hogy a jövedelemeloszlást piaci oldaláról tekintsek²⁷ és, ha eltekintünk *Wieser* egyik régebbi munkájában mutatkozó némi egyoldalúságtól, a határhaszoniskola hívei is a jövedelemeloszlás piaci elméletét vallották. Nem szólva *Böhm-Bawerk*ről és *Philippovich*ről, áll ez magára *Wieser*re is.²⁸ Hasonló *Zwiedineck-Südenhorst* állásponja is. A határhaszonelmélettől távol álló közgazdák, mint p. o. *Cassel* és *Amonn* szintén a piaci folyamatot állítják előtérbe a jövedelemeloszlásban.

A határtermelékenység gondolatától nem befolyásolva fejlődött a szocialisták jövedelemeloszlási elmélete. A munkaértékelméletre támaszkodva, ez az elmélet visszatért arra

²⁶ E. i. m. 93. old.

²⁷ Így p. o. *Mangoldt* következőképpen vezeti be jövedelemeloszlási elméletét: „An einer Produktion sich betheiligen, heißt zum Zwecke derselben ein persönliches Opfer bringen; für diese Betheiligung ein Einkommen beanspruchen, heißt eine Entschädigung für dieses Opfer verlangen. Das Empfangen einer solchen Entschädigung ist nichts Anderes als ein Tausch des Geopferten gegen die Entschädigung, die letztere selbst bildet den Preis des Opfers.“ (Grundriss der Volkswirtschaftslehre. 2. (posthum) kiad. Stuttgart. (1871.) a 128—129. old.)

²⁸ „Die Einkommenslehre ist einerseits die Fortsetzung der Zurechnungslehre, wenn diese auf die geldwirtschaftlichen Verhältnisse der Ertragsbildung eingestellt wird, und ist andererseits die Fortsetzung der Preislehre, wenn diese auf die besonderen Marktfiguren eingestellt wird, die unter der gegebenen Gestaltung des Erwerbsprozesses und unter den bestehenden Verhältnissen der Schichtung für die großen Ertragsfaktoren gegeben sind.“ (Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. Grundriss der Sozialökonomik. I. Abt. Tübingen, 1914. a 359. old.)

a felfogásra, hogy egy osztály az, amely a többieket eltartja; ez az osztály pedig a munkásosztály, amely egyedül áldozza azt a termelés folyamatában, ami az értéknek forrása, t. i. munkáját. Amidőn a tőkések tovább dolgoztatják a munkást, mint ameddig saját és családja életének fenntartásához dolgoznia kellene, akkor az értéknek azt a részét, amelyet a munka megélhetési szükségletén felül termel, elveszik tőle, vagyis kizsákmányolják őt. Ez a *kizsákmányolási elmélet*, amelynek piaci vonatkozása is van annyiban, amennyiben a munkapiac természetéből magyarázza azt, hogy a vállalkozó nem kénytelen a munkásnak mindent kifizetni, amit az termelt, hanem az általa termelt érték csekély hányadával fizetheti ki őt.

A szocializmuson kívülálló közgazdák a kizsákmányolási elméletet élesen visszautasították és hosszú időn keresztül tagadták azt, hogy hatalmi viszonyok befolyásolhatnák a munkabérek magasságát. A gyakorlati élet tényeinek elemzéséhez közeledő irányzatok azonban lassankint elkezdték megérteni azt, hogy nem kell szocialistának lenni ahhoz, hogy a hatalmi tényezőknek a jövedelemeloszlásra gyakorolt szerepét elismerjük. Az elmélet képviselői közül különösen *Böhm-Barwerk* hajlott a hatalmi viszonyoknak a munkapiacra gyakorolt befolyásának elismerése felé. A munkapiacról festett képe a kereslet és kínálat keretein belül kellő helyet talált a hatalmi befolyások méltányolása számára is. Míg *Böhm-Barwerk* főképpen arra mutatott rá, hogy a vállalkozónak piaci előnye van a munkájuk értékesítésére sürgősen rászoruló munkások fölött, addig *Pigou* azt hangsúlyozta, hogy a bérhatárok tág volta a hatalmi tényezők érvényesülésének nyit kaput.

Ezáltal az a mély szakadék, amely az ú. n. polgári közgazdák és a szocialisták elmélete között a jövedelemeloszlás elméleti vonatkozásában évtizedekig áthidalhatatlannak látszott, némileg vesztett jelentőségéből. Szocialista részről *Tugan-Baranovsky* készségesen ismerte el a határpárok törvényének befolyását a munkapiacra, csupán azt hangsúlyozva, hogy határrétegek kollektív alkuvásáról van szó,²⁹ míg a polgári közgazdák közül mind többen belátták, hogy a jövedelemeloszlás mint piaci folyamat nem zárja ki bizonyos helyzeti előnyök befolyását arra a hányadra, melyet az egyes tényezők maguknak biztosítani tudnak. A munkásokra nézve ezt egyébként a szakszervezetek működése mindjobban nyilvánvalóvá tette.

²⁹ Soziale Theorie der Vertheilung. 1913.

Az árelmélet fejlődése jelentékenyen előmozdította azt az eredményt, amelyet az elmélet a hatalmi tényezők befolyásának elismerésével tett. Az árelmélet ugyanis sokat veszített merevségéből, mielőtt elejtették a költségelv feltétlen uralmának tételét az áralakulás magyarázatában és a szubjektív árelmélettel az a megismerés lépett előtérbe, hogy a piacon árhatárok alakulnak ki, melyeken belül az alkuvási ügyességnek és egyéb tényezőknek tér nyílik érvényesülésükre. Érthető ezek után, hogy különösen azok a közgazdák tudták a hatalmi tényezők befolyását a jövedelemeloszlási elméletbe akadálytalanul beilleszteni, akik a szubjektív árelmélettel rokonszenveztek. Egyike azoknak, akik egyenesen kidomborítják hatalmi befolyásoknak a jövedelemeloszlásban való szerepét *J. A. Hobson* volt, aki szerint a költségek fölötti többleten való osztozkodásnál egyszerűen a felek hatalmi helyzete a döntő.³⁰

A jövedelemeloszlási elmélet mindenesetre jelentékeny lépéssel közeledett a valósághoz akkor, amidőn a piacot a maga valóságos természetének megfelelően kezdte vizsgálni, elismerve azt, hogy a közgazdaság szerkezetének és intézményeinek is szerep jut a jövedelemeloszlásban. Már *J. St. Mill* is figyelmeztetett erre,³¹ de sokáig tartott, amíg e figyelmeztetés gyümölcsét meghozta. E téren a tiszta ökonomia sokáig elmaradt a történelmi iskola mögött, amely, mint azt *Wagner Adolf Marshall* munkájával szemben is hangsúlyozta, a gazdasági folyamatnak a jogi intézményekkel való kapcsolatát is figyelembe vette.³²

II. A munkabér.

1. A megélhetési színvonal elmélete. Bár a jövedelemeloszlási elméletet a maga egységességében csak a fiziokraták építették ki, a jövedelemeloszlás egyes kérdései már régebben is erősen foglalkoztatták a közgazdákat. Áll ez nem utolsó sorban a munkabérre, amely már a merkantilisták okoskodásában is jelentős szerepet játszott. Őket a bér kérdése elsősorban a kereskedelmi mérleg alakulásával kapcsolatban érdekelte, mert azzal tisztá-

³⁰ The Industrial System. 2. kiad. a 80. old.

³¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv. 3. old.

³² V. ö. Marshall's Principles of Economics. (Quart. Journ. of. Ec. V. köt. 1891. a 333. old.)

ban voltak, hogy a kifizetett munkabérek döntően befolyásolják a termékeknek az árát és így befolyással vannak a nemzetközi versenyviszonyokra is. Ebben az összefüggésben figyelmük elsősorban arra irányult, hogy a munkabérek magassága és az élelmiszerek ára között szoros összefüggés van. Már *Mun* abból indult ki, hogy a munkának az ára szoros viszonyban van a munkások megélhetési költségével.

Ez lett azután az általános kiindulási pontja a merkantilisták felfogásának a munkabérre vonatkozólag. Nagy részük arra az álláspontra is helyezkedett, hogy a külföldi versenyre való tekintettel általában a munkabérek alacsony színvonala kívánatos. Egyesek annyira mentek, hogy a bérek magasabb színvonalában oly tényezőt láttak, amely a munkást restségre csábítja. Miként *E. S. Furniss* kimutatta, az utóbbi nézet azonban a merkantilistáknál sem volt egészen általános és egyes későbbi nem merkantilista írók, mint *Dudley North*, *George Berkeley* és *David Hume* már nem osztották ezt a szűkkeblű álláspontot és többé-kevésbé megértették azt is, hogy a munkabérek magasabb színvonala a jólétet növeli és ezzel az iparosodásnak is jó szolgálatot tesz.³³ Mégis a merkantilistáknál nagy általánosságban a külkereskedelem szempontja volt döntő e kérdés megítélésénél, fenntartva azt a nézetet, hogy magas munkabére kedvezőtlenül befolyásolják a kivitelt.

Az az összefüggés, amelyet a merkantilisták a munkabér és a megélhetési költségek között megállapítottak, szervesen volt beleilleszthető a fiziokraták elméletébe. Hiszen a jövedelemeloszlás lényegét abban látták, hogy a mezőgazdaság által termelt felesleg olymódon oszlik meg a többi osztályok között, hogy ezek termelési költségeit fizetik meg az árban. A munkás költségei a megélhetési költségek és így természetesen adódott az, hogy a munkabérnek a munkás megélhetési költségeivel kell egyenlőnek lenni. *Turgot* kifejezetten meg is mondotta azt, hogy a munkásoknak munkaaltszámukért való versengése folytán „a munkás bére arra szorítkozik, ami neki élete fenntartásához szükséges”.³⁴

A megélhetési költségek elmélete erős alátámasztást talált a klasszikus értékelméletben és a *Malthus*-féle népesezési törvényben. Már *Torrens* igyekezett igazolni azt, hogy a munkabér nem emelkedhetik a munkás létfenntartási költségeinél magasabbra, *Ricardo* pedig széles alapon fej-

³³ *E. S. Furniss: The Position of the Laborer in a System of Nationalism.* Boston & New York 1920. a 177—193. old.

³⁴ *Quesnay és Turgot munkáiból.* Ford. Fenyvessy Adolf. 2. kiad. Budapest. 1899. az 57. old.

tette ki ezt a tételt és tette azt jövedelemeloszlási elméletének tengelyévé. *Ricardo* szerint ugyanis a munkabér az a jövedelmi ág, amelynek szorosan meghatározott mértéke van. A munkabér ugyanis nem lehet állandóan alacsonyabb, mint a munkásnak a megélhetési költségei, mert ha a bér nem elegendő arra, hogy a munkás önmagát és családját eltartsa, akkor a munkásosztály nyomora pusztításokat visz véghez a lakosságban és a megcsappant munkakínálat ismét a létfenntartási költségek színvonalára emeli a bért. De a munkabér állandóan nem is lehet magasabb *Ricardo* szerint a megélhetési költségeknél, mert ha ezek fölé emelkedik, akkor a népesedésnek *Malthus* által kifejtett törvénye alapján a népszaporodás hatása csakhamar érezhető lesz, ami a munkakínálatot növeli és ezzel ismét leszorítja a bért arra a színvonalra, amely éppen a megélhetési költségeknek felel meg.

Első pillanatra azt hihetnők, hogy *Ricardo* bérelmélete ellentmondásba keveredik árelméletével, amennyiben az árakat elsősorban a munkaköltségekből magyarázza, a munkabérnél pedig a munkás létfenntartási cikkeinek az árára hivatkozik. A valóságban azonban semmi ellentmondás nincs *Ricardo* érvelésében, sőt azt teljesen következetes. Amidőn ugyanis *Ricardo* azoknak a cikkeknek az árára utal, amelyek a munkás életfenntartásához szükségesek, a munkaelmélet értelmében arra az erőfeszítésre gondol, amelyet a munkásnak a termelés határán végezni kell, hogy az élelmet előállítsa. Az tehát, amire *Ricardo* bérelmélete végeredményben támaszkodik, a valóságban nem az élelmiszerek ára, hanem az az erőfeszítés, amelyet a termelés határán az élelmiszerek előállítása megkíván. Bérelmélete tehát végeredményben azt mondja, hogy a munkabérnek a magasságát az a munkamennyiség határozza meg, amely a gabona árára vonatkozólag irányadó.

Úgy a fiziokraták, mint pedig *Ricardo* bérelmélete a dolgok alakulásának hosszú távlatát tartotta szem előtt. A természetes ár gondolata nyilatkozott meg benne, melynek egyik alkatrésze a *természetes* bér. Az utóbbi nem jelenti azt, hogy a bérnek mindig pontosan a megélhetési költségek szerint kell alakulnia, vagyis helyesebben azzal egyeznie. Amint az áruknak is van piaci ára, mely a kínálat és kereslet viszonyai szerint ingadozhatik és eltérhet a természetes ártól, úgy időnként megtörténhetik ez a munkabérnél is. Annak a megélhetési költségek szerint való alakulása csak azt jelenti, hogy piaci egyensúly esetében a megélhetési költségek szabják meg a munkabérnek a magasságát. Ha a piaci

helyzet folytán a munkabér eltérően alakul, akkor főképpen a népesség alakulásával ez olyan erőket vált ki, amelyek előbb-utóbb a fizetett munkabéreket a természetes munkabérrel összeegyeztetik.

A megélhetési költségek elméletében, *Ricardo* fogalmazásában két fontos összefüggés domborodott ki. Az egyik az, hogy az elsőrendű életszükségleti cikkek ára és a munkabérek között szoros kapcsolat áll fenn. Ezzel ez az elmélet a munkabér alakulásának egyik alaptételét ismerte fel. A másik megismerés, amely hozzá fűződik, az volt, hogy különbséget kell tenni a pénzben fizetett munkabér és a valóságban élvezett ún. reálbér között. Ezzel az a tény nyert hangsúlyozást, hogy a pénzben még nem világítja meg azt, hogy a munkás hogyan él, mert ebbe az árak színvonala is beleszól annak meghatározásával, hogy béréért a munkás a javaknak kisebb, vagy nagyobb mennyiségét tudja-e megvásárolni. *Ricardonak* a megélhetési színvonalra vonatkozó elmélete magától értetődően a valóságos bért tartja szem előtt, mert hiszen, ha abból indulunk ki, hogy a bérek színvonalát a munkás megélhetési lehetőségei határozzák meg, akkor következetesen csakis arra lehet gondolni, hogy javakban mit vásárolhat a munkás béréért.

A megélhetési elméletet elsősorban a szocialisták karolták fel. *Ricardo* tételét úgy magyarázták, hogy a bér csupán a legszükségesebb életlehetőségeket biztosítja a munkások számára és az ezen színvonal fölé nem emelkedhetik addig, amíg a szocializmus meg nem valósul. Mint a kapitalisztikus berendezkedés kérlelhetetlen törvényét értelmezte *Lassalle* a megélhetési költség elméletét és a *vasbértörvényről* szólt. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a munkabért a kapitalista gazdasági rendben semmiféle eszközzel nem lehet azon színvonal fölé emelni, amely többet nyújt a munkásnak, mint a társadalom fejlettségi fokának megfelelő legszűkösebb megélhetési lehetőséget, tehát a létminimumot.³⁵ Midőn az 1875. évi gótai kongresszuson összefoglalták a munkásosztály követeléseit, a szociáldemokrata párt a *vasbértörvény* elleni küzdelmet programjába iktatta, értve ez alatt, a kapitalizmus elleni küzdelmet.

Ugyanezt a gondolatot fejezte ki *Rodbertus* is. *Lassalle*-hoz hasonlóan ő is elismerte azt, hogy a munkások élet-

³⁵ „Dies also, daß Arbeiter und Arbeitslohn immer herumtanzen um den Äußersten Rand dessen, was nach dem Bedürfnis jeder Zeit zu dem notwendigen Lebensunterhalt gehört, bald etwas über, bald etwas unter diesen Rande stehend — dies ändert sich nie!“ (Ferdinand Lassalle's Gesamtwerke I. köt. Leipzig a 18. old.).

színvonala az idők folyamán emelkedhetik. Szerinte azonban a kapitalisztikus gazdasági rendben ez sohasem történhetik olyan mértékben, mint amely a munka termelékenysége növekedésének megfelel. A munkabér szükségképpen elmarad emelkedésében a termelékenység növekedése mögött, tehát a termelés eredményének mindig kisebb hányadát képviseli. Ezt nevezte *Rodbertus* a *csökkenő bérhányad törvényének*.³⁶

Abban természetesen *Marx* is egyetértett a többi szocialistákkal, hogy a kapitalista rendben a munkabér a létminimum körül mozog. A vasbértörvényt azonban nem tudta magáévá tenni márcsak azért sem, mert elvetette a Malthus-féle népesedési törvényt, mely szerint semmilyen társadalmi rendben, tehát szocializmus mellett sem volna kilátása a munkásnak helyzete javulására. De *Marx*nak nem is volt szüksége e törvényre, mert a tőkére vonatkozó megállapításaiból is képes volt levezetni azt, hogy a tőke uralma alatt a bér nem emelkedhetik számbavehetően. Csak arra kellett utalni, hogy az állótőke a kapitalista termelési rendben gyorsabban növekszik, mint az üzemi tőke és ezért a kapitalizmus előrehaladásával az ipar nem tudja munkával ellátni a növekvő népességet. *Marx* szerint tehát nem magában véve a népesség növekedése okozza azt, hogy a munkabér csakis a megélhetés legalacsonyabb színvonalát biztosítja a munkás számára, hanem ennek oka az, hogy a tőkének állótőke alakjában a termelésben való térfoglalása csökkenti a munkaalkalmakat, vagy helyesebben nem növeli azokat a munkások számának gyarapodásával arányosan. Ennek szerint nem lehet más következménye, mint a munkanélküliségnek a növekedése, mely az *ipari tartalékseregben* (industrielle Reservearmee) jut kifejezésre.³⁷ Ennek a

³⁶ Ezt a tételt *Rodbertus* már az 1839-ben „Die Forderungen der arbeitenden Klassen” címen írt cikkében felállította és az 1851-ben megjelent munkájában (Soziale Briefe an v. Kirchmann. Berlin 1851.) bővebben kifejtette. A szóban forgó munka 2. kiadásában írja: „wenn der Verkehr in Bezug auf die Vertheilung des Nationalprodukts sich selbst überlassen bleibt, gewisse mit der Entwicklung der Gesellschaft verbundene Verhältnisse bewirken, daß bei steigender Produktivität der gesellschaftlichen Arbeit der Lohn der arbeitenden Klassen ein immer kleinerer Theil des Nationalprodukts wird.” (Zur Beleuchtung der sozialen Fragen. Berlin 1875. a 24. old.).

³⁷ „Da die Nachfrage nach Arbeit nicht durch den Umfang des Gesamtkapitals, sondern durch den seines variablen Bestandtheils bestimmt ist, fällt sie also progressiv mit dem Wachsthum des Gesamtkapitals”. (Das Kapital. I. köt. 7. kiad. Hamburg 1914. a 594 old.) Ezzel *Marx* azt akarta bizonyítani, hogy a munkabér alacsony voltának nem a Malthus-féle törvény, hanem a kapitalisztikus termelés az oka.

tartalékseregnek a nagysága az ipar helyzetének ingadozásaival változik és léte fontos érdeke a vállalkozói rétegnek, mert a munkát keresők, de elhelyezkedést nem találók széles rétege teszi a kapitalistáknak lehetővé azt, hogy az érték-többletet maguk számára biztosítsák. *Marx* tehát bérelméletét a többletérték és a tőke szerves összetételének változására alapította. A német szocialisták helyeselték ezt a magyarázatot, melyet azonban később *Eduard Bernstein* behatóbban bírált, rámutatva arra, hogy a való élettel kevésbé egyező általánosítás az összes munkásoknak egységes tartaléksereggént való minősítése. Az ipari tartaléksereg létezését azért *Bernstein* sem tagadta, aminthogy *Franz Oppenheimer* is elfogadta azt bérelmélete kiindulási pontjául és csak értelmezésében tért el *Marx*tól. Létének okát ugyanis nem a tőke szerves összetételének változásában, hanem a nagybirtokban látta, amely nem tud a növekvő népességnek foglalkozást adni, mely utóbbi azután az iparban való elhelyezkedés keresésére van utalva.

Közelebbről tekintve *Ricardo* bérelmélete éppenséggel nem volt olyan merev, mint ahogy ez első pillanatra látszik. *Ricardo* ugyanis elismerte, hogy a munkabér „a lakosság szokásaitól és erkölceitől függ”. Utalt is arra, hogy egy angol munkás „bérét természetes magasságánál kisebbnek és egy család eltartásához kevésnek tartaná, ha nem tudna rajta más élelmet venni, csak burgonyát és más lakást tartani, mint egy vályog kunyhót”.³⁸ Bár *Ricardo* is nagyjában a létminimumra gondolt, de ezt távolról sem tette olyan merevséggel, mint ahogy ezt a szocialisták vasbértörvénye kifejezi. „Az emberiség barátai” — mondja *Ricardo* — „csak azt kívánhatják, hogy az összes országokban a munkásosztályoknak érzékük legyen a jólét és kényelem iránt és hogy minden törvényes eszközzel ösztönözzék őket ezek megszerzésére.”³⁹

Ricardo utóbbi megjegyzése a megélhetési költségelmélet optimisztikusabb magyarázatának útját egyengette. A szociálpolitikusok felkarolták azt a gondolatot, hogy a munkások igényeik fokozatos növelésével befolyást gyakorolhatnak a munkabérek színvonalára. Szerintük csak komolyan kell venni *Ricardo* szavait és mindent el kell követni a munkásosztály színvonalának emelésére, mert a munkások

— Az ipari tartalékseregire vonatkozólag v. ö. *K. Heimbürger*: Die Theorie der industriellen Reservearmee. Halberstadt, 1928., továbbá *E. Gothein*: Die Reservearmee des Kapitals. Heidelberg, 1913.

³⁸ E. i. m. 64. old.

³⁹ E. i. m. 66. old.

igényeinek növekedésével életszínvonaluk emelhető és az egyszer elért életszínvonalhoz a munkások erősen ragaszkodnak. A szociálpolitikusok tehát, szemben a szocialistákkal, akik szerint a tőke irányításával lefolyó termelés keretei között a munkásoknak nem lehet kilátásuk helyzetük alapos javítására, ezt kétségbevonták és azt hangsúlyozták, hogy a munkások életigényeinek növelésével és kulturális színvonaluk emelésével kezükbe adható az az eszköz, mellyel bérüket javíthatják és magasabb életszínvonalat biztosíthatnak maguknak. Kivált a történeti iskola hívei vonzódtak a bérelmélet ezen válfaja felé, hangsúlyozva azt, hogy a kereslet és kínálat nem egyedüli és feltétlen szabályozói a béreknek, hanem azokra a társadalom általános szervezetének és felfogásának is lényeges befolyása van. Ezt fejtette ki *Schmoller*⁴⁰ és Franciaországban *Chr. Cornélissennek*⁴¹ is voltak érintkezési pontjai evvel a felfogással.

A „standard of living” elmélet, ahogy Angliában nevezték, mindenestre haladást jelentett, midőn szembeszállt a megélhetési költségek azon merev felfogásával, melyet a szocialisták képviseltek. A szociálpolitikai bérelmélet joggal utalt arra, hogy a piac alaptényezői mellett egyéb társadalmi tényezők is befolyásolják a munkabérek magasságát. Jogosan hivatkozott arra, hogy a munkások életszínvonala rugalmas tényező és nem esik okvetlenül egybe a fizikai létminimummal. Az elmélet hívei maguk is érezték azonban azt, hogy a munkásnak az egyszer megszokott életszínvonalhoz való merev ragaszkodására való hivatkozáson kívül gazdasági érvekkel is alátámasztásra szorul tételük, mert pusztán az igények növekedése nem jelenti azok kielégítésének lehetőségét és még kevésbbé azok feltétlen figyelembe vételét. Ezért igyekeztek gazdasági szempontokat is segítségül venni magyarázatukban. Így szívesen mutattak rá arra, hogy a munkások kulturális színvonalának emelése a munka termelékenységét növeli⁴² és hogy a magasabb életigényű

⁴⁰ Erre vonatkozó felfogását *Schmoller* már a hatvanas évek elején fejtette ki egy cikksorozatban (*Die Arbeiterfrage*. Preussische Jahrbücher 14. köt. a 393—424., továbbá 523—547. és 15. köt. 52—63. old.) és ugyanezt az álláspontot találjuk kézikönyvében is. (*Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. II. köt. Leipzig 1904. v. ö. különösen a 314—317. old.)

⁴¹ *Théorie du salaire et du travail salairé*. Páris, 1908. (Német fordításban is megjelent: *Der Lohn*. Halberstadt. F. G. Salomon. 1927.)

⁴² Nyomatékosan mutatott rá erre *Henry Fawcett*, ki az általános tankötelezettségnek volt ezen az alapon lelkes híve. (V. ö. *Manual of Political Economy*. 5. kiad. London. 1876. különösen a 233. old., hol összefoglalja idevágó érveit.)

munkások körében a születési szám kisebb, mint az egész alacsony színvonalon élő munkásosztályban. Az utóbbi érvükkel már egyenesen a megélhetési elmélet alapját, a Malthus-féle népesedési törvényt vonták kétségbe. Így azután a szociálpolitikai bérelmélet mindinkább tulajdonképpeni alap gondolatán kívül fekvő érvekben keresett támaszt, viszont más bérelméletek hívei is szívesen éltek alap gondolatával. A szakszervezetek hívei p. o. szívesen hivatkoztak arra, hogy a munkások életigényeinek növekedése szerepet játszik a bérek alakulásában, de nem automatikusan, hanem csak akkor, ha a szakszervezetek segítenek a bérek feljavításában.⁴³

A munkabér megélhetési színvonal elmélete *Ricardo* fogalmazásában lényegében arra támaszkodott, hogy a népszaporodás túlkínálatot idéz elő a munkapiacra. Ennek a felfogásnak a háttérében a Malthus-féle tétel állott, melynek értelmében a munka kínálata teljesen rugalmas, vagyis a munkabér emelkedése a népszaporodás gyorsítása folytán feltétlenül növeli a munkakínálatot, süllyedése pedig — a felidézett nyomor következtében — feltétlenül csökkenti a munkakínálatot. Ezen felfogás szerint tehát a munkabér emelkedése a népszaporodásnak olyan fokát váltja ki, amely a munkakínálatot annyira megnöveli, hogy a munkabérnek előbbi színvonalára vissza kell süllyednie úgy, hogy egybeesik a munkások életfenntartási költségeivel. Ez az elmélet tehát áll vagy bukik *Malthus* állításával, amely szerint a lakosság helyzetének javulása mindig a népesedésnek nagyobb mértékben való szaporodását váltja ki. Ezért a munkabér létminimum elméletének alapját csak azok a kértelyek rendítették meg, melyek *Malthus*nak a népszaporodásra vonatkozó felfogására vonatkozólag támadtak.

Közelebbi vizsgálatok azonban valóban alapos kértelyeket támasztottak azíránt, hogy a jólét emelkedése feltétlenül oly fokú népszaporodást vált ki, mely ismét a legszűkösebb megélhetési színvonalára süllyeszti a béreket. *A. Quetelet*, a tudományos statisztika egyik úttörője, már 1835-ben rámutatott arra, hogy vannak tényezők, amelyek idővel a la-

⁴³ Az életszínvonalelmélet bírálata után *Sidney és Beatrice Webb* az angol szakszervezeti mozgalom világhírű theoretikusai p. o. ezt írják: „Trade-Unionism... remedies all these aspects of a merely instinctive Standard of Life. By interpreting the standard into precise and uniform conditions of employment it gives every member of the combination a definite and identical minimum to stand out for, and an exact measure by which to test any new proposition of the employer.” (*Industrial Democracy*, London, New York, Bombay 1897. II. köt. a 700. old.)

kosság szaporodásának ütemét lassítják és esetleg meg is állíthatják.⁴⁴ *P. F. Velhurst* azt igyekezett bizonyítani, hogy a lakosság szaporodásának aránya függvénye a népességnek és a népesség növekedésével a szaporodási arány csökken.⁴⁵ Újabban *R. Pearl* és *L. J. Reed* amerikai biometrikusok *Velhurst*hez hasonló eredményre jutottak⁴⁶ és a népszaporodásra vonatkozólag az ő képletéhez hasonló képletet dolgoztak ki.

A közgazdák is felfigyeltek és vizsgálat alá vették a kérdést. Élesen bírálta a Malthus-féle tételt többek között *L. Brentano*.⁴⁷ A népszaporodással kapcsolatban újabban behatóan vizsgálta a munkakínálatot *P. H. Douglas*⁴⁸ és arra az eredményre jutott, hogy haladottabb országokban, melyekben a munkások életszínvonala már magasabbra emelkedett, a túlnépesedés veszélye aligha forog fenn. Szemben a klasszikus elmélettel, mely szerint a munkabér emelkedésével a munkakínálat gyors ütemben növekszik, *Douglas* azt a tételt állítja fel, hogy a munkakínálat erősen inelasztikus,⁴⁹ mert a bérek emelkedésével a munkakínálat nem növekszik, hanem inkább bizonyos csökkenésre hajlik. *Douglas*nak ezt az álláspontját az Egyesült Államokban eszközölt statisztikai felvételek annyiban erősítik meg, hogy különösen az iskolaköteles korban levő gyermekek munkakínálatának csökkenését mutatják ott, ahol a munkások jobb helyzetben vannak. Az életszínvonal elméletnek az a feltevése tehát mindenesetre tévesnek bizonyult, hogy a munkabér emelkedésével feltétlenül növekednie kell a népszaporodásnak.

A létminimum elméletnek egyéb gyenge pontjait a későbbi bérelméletek szintén megvilágították. Mindinkább

⁴⁴ Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale. Paris 1835.

⁴⁵ Notice sur la loi que la population suit dans son accroissement. Correspondance mathématique et physique publiée par. A. Quetelet. X. köt. 1838. Azután: Recherches mathématiques sur la loi d'accroissement de la population (Nouveaux mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Bruxelles. XVIII. köt. 1845. az 1–38. old.) és Deuxième mémoire sur la loi d'accroissement de la population (U. o. XX. köt. 1847. az 1–32. old.)

⁴⁶ On the rate of Growth of the Population of the United States since 1790 (Proceedings of the National Academy of Sciences. VI. köt. 1920. I. 275–88. p.)

⁴⁷ A bajor akadémiában tartott előadásában (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften), melynek kivonata található az Economic Journalban (The Doctrine of Malthus and the Increase in Population during the last Decades. XX. köt. 1910. a 371–393. old.)

⁴⁸ The Theory of Wages. New York 1934. a 229–420. old.

⁴⁹ U. o. a. 420. old

kezdték belátni, hogy a munkakínálatnak egyszerűen a népszaporodással való azonosítása messzemenő általánosítás, éppenúgy mint a munkásosztálynak egységes tömeg gyanánt való elgondolása, mely nincsen tekintettel arra, hogy a munkások tanultság és teljesítőképeség szempontjából különböző csoportokat alkotnak.

Ricardo bérelméletének értelmezése körül Németországban a szabadkereskedelem és a védvám hívei között vita támadt. A védvámok hívei ugyanis azzal igyekeztek elhárítani a szabadkereskedelem védelmezőinek támadásait, hogy úgy értelmezték *Ricardo* bérelméletét, miszerint a gabona árának a vám által okozott emelkedésével a munkabérek is szükségképpen emelkednek és így a munkások a gabonavámok alkalmazásának hátrányait nem érezhetik. Ezzel szemben a szabadkereskedelem pártolói arra hivatkoztak, hogy *Ricardo* is elismerte miszerint átmenetileg a bérek elmaradhatnak a megélhetési költségek színvonalának emelkedése mögött és így a munkások nagyon is erősen megérezhetik a védvámok hatását. Különösen *H. Dietzel* igyekezett ezzel az érveléssel küzdeni a gabonavámok ellen, hivatkozva arra, hogy ilyen módon a gabonaárak emelkedése a munkások reálbérét tetemesen leszállíthatja.⁵⁰

Ricardo álláspontjával voltaképpen mindkét felfogás összeegyeztethető. Az első, melyet „Paralleltheorie”-nak neveztek e vitában, *Ricardo* hosszú távlatú nézőpontjára támaszkodik, mely szerint a reálbért végeredményben a megélhetési költségek határozzák meg és ezért a névleges bérnek, tehát a pénzbérek előbb-utóbb emelkednie kell, ha a kenyér ára a vám következtében emelkedett. A második, melyet „Konträrtheorie”-nak neveztek, viszont *Ricardonak* arra a kijelentésére hivatkozik, hogy időlegesen a reálbér süllyedhet, mert a természetes bér csak az a tengely, mely körül a bérek ingadoznak, de a tényleges bérek nem egyeznek mindig pontosan a természetes bérrel. Az utóbbi érvelés tehát *Ricardonak* a helyzet rövid távlatú alakulására vonatkozó felfogását veszi alapul.

2. A munkabéralapelmélet. A klasszikusoknak a munkabérre vonatkozó nézeteiben még egy második gondolat is fellelhető, amely lényegében szorosan érintkezett a megélhetési elmélettel. A népszaporodás és a munkások versenye mellett ugyanis a klasszikusok figyelmét az a korukban már erősen észlelhető körülmény kötötte le, hogy a termeléshez tőkére is szükség van, mert a vállalkozónak tőkájából kell a béreket előlegeznie. Ennélfogva az ragadta meg figyelmüket, hogy a rendelkezésre álló tőkétől függ a munkások foglal-

⁵⁰ V. ö. Kornzoll und Sozialreform. Berlin 1901. — V. ö. továbbá *A. Schultz*: Kornzoll, Kornpreis und Arbeitslohn. Leipzig 1902. — Böven foglalkozik ezzel a kérdéssel: *Diehl*: Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu David Ricardo's Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung. II. rész. Leipzig 1905. a 86—145. old.

koztatásának lehetősége és ezzel a munkások iránti kereslet. Minél nagyobb a munkások foglalkoztatására rendelkezésre álló tőke, — így okoskodtak — annál nagyobb a munkások iránti kereslet és annál inkább emelkedhetnek a bérek, míg csekély tőke rendelkezésre állása esetében ennek ellenkezője következik be. Már *Smith* megjegyezte, hogy „a kereslet a munkabérből élők iránt csak abban az arányban növekedhetik, amilyen arányban a munkabér fizetésére szolgáló pénzalapok növekednek”.⁵¹ Hasonlóképpen gondolkozott *Ricardo* is, csak hogy ő ebben az összefüggésben nemcsak pénzösszegekről, hanem alkalomadtán a rendelkezésre álló javaknak arról a részéről beszélt, „amely a termelésben szerepel és élelemből, ruházatból, szerszámokból, nyersanyagokból, gépekből, stb.-ből áll, amelyek a munka hatékonytá tételére szükségesek”.⁵²

Azt a gondolatot, hogy a munkások a termelés számára rendelkezésre álló tőkén osztoznak és ennek az osztozásnak az eredményétől függ az, hogy milyen magasak lehetnek a bérek, *James Mill* fejtette ki részletesen. Azt a tőkét, amely a munkások között való felosztásra rendelkezésre áll, a *munkabér alapnak* (wages fund) nevezte és tisztán rámutatott arra a kérdésre, mely ezen magyarázat szerint a munkabérek magasságára vonatkozólag döntő jelentőségű. Az ugyanis, hogy a munkabérek magasak, vagy alacsonyak, *James Mill* szerint egyszerűen attól függ, hogy a munkások száma egyenlő arányban, avagy gyorsabban, illetőleg lassabban növekszik-e, mint a bérek fizetésére szánt tőkemennyiség. Mély meggyőződéssel jelentette ki *James Mill*, hogy a tények tanúsága szerint a munkások sokkal gyorsabb arányú szaporodásra hajlanak,⁵³ mint amilyen mértékben a foglalkoztatásukhoz szükséges tőkemennyiség gyarapodhatik. A népességnek ugyanis, mint mondja, megvan az irányzata arra, hogy néhány év alatt megkétszereződjék, míg a tőke csak takarékoság útján szaporodhatik, aminek pedig határt szab a föld csökkenő termelékenységé.⁵⁴ Az utóbbi ugyanis a névleges bérek emelkedése folytán csökkenti a nyereséget és ezzel a megtakarítási lehetőséget, melynek esélyei szerinte egyébként sem túlságos nagyok. Így tehát *James Mill* szilárd

⁵¹ E. i. m. 72. old.

⁵² E. i. m. 62—63. old.

⁵³ „That population, therefore, has such a tendency to increase as would enable it to double itself in a small number of years, is a proposition resting on the strongest evidence, which nothing that deserves the name of evidence has been brought on the other side to oppose.” (Elements of Political Economy London 1821. a 34. old.)

⁵⁴ E. i. m. 41—42. old.

meggyőződése szerint bebizonyított ténynek vehető az, hogy a munkásság sokkal gyorsabb ütemben szaporodik, mint a foglalkoztatásához szükséges tőke. Vizsgálva a munkások helyzetének javítására nyíló lehetőségeket, *James Mill* a kifejtettek alapján arra az eredményre jutott, hogy ennek csak egy komolyan számbavehető lehetősége van és ez a munkások szaporodási arányának csökkentése. *James Mill*-nél valamivel kevésbé sötéten látta a helyzetet az elmélet egy másik rendíthetelen híve, *Mac Culloch*. Szerinte ugyanis a munkások kilátásai a termelés fejlődésével is javulhatnak.⁵⁵ A munkabéralapelmélethez azonban úgy ő, mint *Henry Farcet*,⁵⁶ *Senior*, *J. St. Mill* és *Cairnes* is sívósan ragaszkodtak.

Magának a munkabéralapnak a fogalma azonban eléggé homályos maradt; legtöbbször magára a pénztőkére gondoltak, alkalmasszerűleg azonban közvetlenül a munkások által fogyasztott javakat is értették alatta. Ebben az értelemben igyekezett a fogalmat tisztázni *Senior*. Szerinte a munkabéralap azokból a javakból áll, melyek a munkások fogyasztására termeltetnek, mert a munkások csak ezeken osztozkodhatnak és nem a termelés egész eredményén, melynek többi része más osztályok szükségleteinek fedezésére fordíttatik. *Senior* szerint tehát a munkabér magassága attól függ, hogy mily mennyiségben állanak rendelkezésre azok a javak, amelyek közvetlenül a munkások fogyasztását szolgálják, vagy közvetve teszik ezt, amennyiben a munkások által fogyasztott javakat hoznak be értékül külföldről.⁵⁷ Másképpen, a régebbi értelmezéshez közeledve, igyekezett *J. St. Mill* a munkabéralapot meghatározni. Szerinte bizonyos levonással és hozzáadással lényegileg a vállalatok forgótőkét kell a munkabér alatt érteni.⁵⁸ Az alapnak ily értelmezése mellett ő is arra az eredményre jutott, hogy a munkabér „csupán a munkások felfogadására használt összes tőkék növekedése, vagy pedig a bérért versenyzők számának apadása miatt emelkedhetik.”⁵⁹ Az a bizonytalanság, mely a klasszikusoknál a pénzforgalom és a reáljavakban való okoskodás tekintetében gyakran oly zavarólag hatott, ezen a téren is mutatkozott.

⁵⁵ A Treatise on the Circumstances which determine the Rate of Wages and the Condition of the Labouring Classes. London 1851. a 90. old.

⁵⁶ The Economic Position of the British Labourer. 1865.

⁵⁷ Political Economy. 6. kiad. London 1872. a 174. old.

⁵⁸ E. i. m. II. köt. a 209—210. old.

⁵⁹ E. i. m. a 210. old.

Többé, kevésbé nyitva maradt az a kérdés is, hogy állandónak, vagy változónak kell-e feltételezni a munkabéralapot. *Ricardonak* megjegyzései arra mutatnak, hogy az alap változásával is számolt.⁶⁰ Ennek nyomait találjuk *Mac Culloch*⁶¹ és *Farocett*⁶² későbbi munkáiban is. Azt mindenesetre elismerték, hogy az idő folyásával nemcsak a népesség, hanem a foglalkoztatására rendelkezésre álló tőke is változik. Mindig visszatértek azonban arra, hogy végeredményben a munkások foglalkoztatására szánt tőkemennyiség és a munkát keresők számának kiegyensúlyozása határozza meg a bérek magasságát. Egy adott időpontra vonatkozólag nyilvánvalóan meghatározottnak kell tekintenünk a munkabéralapot, mert az egész elgondolásnak csak így van értelme; hiszen csak egy meghatározott dolgon lehet osztozkodni.

A munkabéralap gondolata összhangban volt a klasszikus elmélettel. A kereslet és kínálat törvényére támaszkodott, a tőkének a termelésben való nélkülözhetetlenségét hangsúlyozta és különös figyelmet szentelt a Malthus-féle népesedési törvénynek. Hogy mennyire az utóbbi volt a munkabéralap elméletnek a támasza éppen úgy, mint a megélhetési költségek elméletének, mutatja az, hogy Németországban, ahol kevésbé erősen lépett előtérbe a Malthus-féle tétel, a munkabéralapelmélet is csak kevés visszhangra talált. Így p. o. *Rau* fő munkájának még a későbbi kiadásaiiban is a munkások foglalkoztatására szánt tőkében látja a munkakereslet alaptényezőjét és azt is felemlíti, hogy a munkabér csak igen alacsony lesz ott, ahol igen nagy a munkakínálat.⁶³ Mégis már *Rau* fogalmazásában is sokkal kevésbé éles a munkabéralap gondolatának keresztülvitele, mint angol kortársai munkáiban. Egészen háttérbeszorul a munkabéralapelméletnek szomorú távlata *A. F. Riedl* közgazdaságtanában, aki egyenesen azt állítja, hogy a tőkének gyors ütemű szaporodásra van hajlama, úgy hogy a tőke szaporodása ellensúlyozza a népszaporodás hatását,⁶⁴ és így kilátás nyílik a munkabérek emelkedésére.

Egy német közgazdái, *Friedrich Benedict Hermanné* az érdem, hogy mint első szállt szembe a munkabéralapelmélettel és igyekezett tévedéseit kimutatni. *Hermann* fő érve

⁶⁰ E. i. m. a 63. old.

⁶¹ A Treatise on the Circumstances which determine the Rate of Wages. London, 1851.

⁶² Manuel of Political Economy. 5. kiad. London, 1876.

⁶³ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 7. kiad. Leipzig és Heidelberg 1863. a 231—32. old.

⁶⁴ Nationalökonomie oder Volkswirtschaft. Berlin 1839. II. köt. a 411—412. old.

a munkabéralapelmélettel szemben az volt, hogy a munkásokat nem a vállalkozók tartják el, mert az a pénz, amelyből a munkásokat fizetik, a fogyasztók jövedelméből származik és csak a vállalkozók kezén keresztül jut el a munkásokhoz. Ennélfogva nem a tőkének a nagysága, hanem az áruk iránti keresletnek a nagysága az, ami a bérfizetési lehetőségeket meghatározza.⁶⁵

Bár *Mangoldt* nagyjában megmaradt a bérelmélet szempontjából a régi állásponton, Németországban *Hermann* érveit mindjobban kezdték méltányolni. Így *Rösler* különös melegséggel karolta fel *Hermann* gondolatait és *Roscher* is csatlakozott hozzájuk. A munkabéralap elmélet bírálatát azután a német irodalomban *Lujo Brentano*⁶⁶ dolgozta ki legalaposabban. Teljesen osztotta *Hermann* érvét, amikor a fogyasztókra utalt, akik, midőn az árút megveszik, egyúttal a munkabérek fizetésére szükséges pénzt is a vállalkozó rendelkezésére bocsátják. De *Brentano* nem szorítkozott *Hermann* érvének ismételtesére, hanem azt is igyekezett kimutatni, hogy a munkabéralapnak nem lehet olyan értelmet adni, melyből a munkabérek magasságára lehetne következtetést vonni. Nincsen olyan előre meghatározott összeg, melyet feltétlenül a munkások javadalmazására fordítanak a vállalkozók. Ezek alapján *Brentano* szembeszállt a munkabéralapelmélet hívei által felállított nézettel, mely szerint egyes munkáscsoportok csak a többiek rovására vívhatnak ki maguknak magasabb bért. Ez ugyanis csak akkor volna így, ha a munkások valóban egy előre meghatározott összegben egyenlően osztoznának.⁶⁷

Brentano azután írta cikkét, miután már három angol közgazda éles támadásokat intézett Angliában is a munkabéralapelmélet ellen, és így *Brentano* már okoskodásában az ő érveiket is felhasználta. Nevezetesen *Longe* is elsősorban azt az elgondolást támadta, minthogyha léteznék olyan valami, mint amit munkabéralapnak neveztek. Sőt még hogyha léteznék is egy munkabéralap, akkor sem volna biztos, hogy a munkabérek pontosan felemésztenék ezt az összeget és így a munkabéralap legfeljebb azt jelölné meg, hogy mennyit fizethetnek a vállalkozók végső esetben munkabér fejében a munkásoknak. A valóságban azért nincsen munkabéralap, mert a munkások bére abból az árból kerül ki, melyet

⁶⁵ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. Leipzig 1924. 279—285. old. (E munka első kiadása 1852-ben jelent meg).

⁶⁶ Die Lehre von den Lohnsteigerungen mit besonderer Rücksicht auf die englischen Wirtschaftlehrer. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. XVI. köt. 1871. 251—281. old.)

⁶⁷ U. o. a 273—274. old.

a fogyasztók fizetnek a vásárolt árukért.⁶⁸ *Cliff Leslie* különösen azt hangsúlyozta, hogy a béreket nem egyszerűen a munkások versenye határozza meg, hanem azok a munkapiac sajátos viszonyai szerint különbözőképpen alakulhatnak.⁶⁹ Legerélyesebben és leghatározottabban azonban *Thornton* fordult szembe a munkabéralapelmélettel⁷⁰ és a már eddig is említett érveket oly hatásosan tudta csoportosítani, hogy azok jogosultsága elől *J. St. Mill* sem zárkózhatott el. *Thornton* munkájáról írt bírálatában *Mill* elismerte, hogy előre meghatározott munkabéralapról, mint ahogy azt előbb ő is hirdette, nem lehet szó és hogy a munkabér bizonyos határok között mozoghat.⁷¹ *Thornton* érvelését azonban nem fogadta el minden bírálat nélkül; fenntartotta régi álláspontját, mely szerint a munkabér csak a nyereség rovására emelkedhetik és egyes munkáscsoportok bérjavítást csak a többi munkások rovására érhetnek el. Főmunkájának későbbi kiadásai-ban *Mill* azonban mégsem mellőzte a munkabéralapra vonatkozó megjegyzéseket, de álláspontjának a *Thornton* könyvéről írt bírálatban való megváltoztatása nagy hatással volt az angol közvéleményre.

A munkabéralapelméletet azonban egyes közgazdák mégsem ejtették el. Nevezetesen *Henry Fawcett* és *J. E. Cairnes* helytelenítették *Mill* engedményeit. *Fawcett* továbbra is megmaradt előbbi álláspontja mellett, mely szerint a munkabér a rendelkezésre álló tőke mennyisége és a népszaporodás közötti viszonytól függ,⁷² és *Cairnes* is kitartott amellett, hogy bizonyos szellemi és fizikai adottságok, valamint a nemzeti gazdálkodás jellege szigorúan meghatározzák a befektetések irányát és a tőkének a különböző célok között való megoszlását. Így azután az adott körülmények alapján a tőke megoszlásának csak egyetlen olyan módja képzelhető el, amely a befektetőkre nézve a legelőnyösebb, és amely mellett egy határozott hányad az, amely a munkabérek fizetésére szolgál.⁷³ *Cairnes* azonban, amint *Marshall* megjegyezte, oly engedmények árán igyekezett megmenteni a munkabéralapelméletet, hogy az egészből nem sok maradt.⁷⁴

⁶⁸ A Refutation of the Wage Fund Theory of Modern Political Economy as enunciated by Mr. Mill, M. P. and Mr. Fawcett, M. P. London 1866.

⁶⁹ *Frazers Magazinban* 1868. évfolyamában megjelent cikkében.

⁷⁰ *On Labour*. London 1869.

⁷¹ V. ö. a *Fortnightly Reviewban* 1869-ben megjelent ismertetését.

⁷² E. i. m. 131. old.

⁷³ Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. V. ö. a 162. old.

⁷⁴ *Principles*. 8. kiad. a. 825. old.

Nem is csodálkozhatunk azon, hogy Cairnes-el és Fawcett-el kihaltak Angliában a munkabéralapelmélet hívei. Eltekintve ugyanis attól, hogy az utóbbi csak a régi és most sikeresen bírált gondolatmenetet ismételte, Cairnes⁷⁵ érvelése pedig nehézkes és mesterkélt volt, de a munkabéralapelmélet egyébként is nehezen volt tartható akkor, amidőn az élet sorozatosan a munkásmozgalom által kivívott béremelésekről számolt be. Ezeket a munkabéralapelmélet alapján legfeljebb úgy lehetett megmagyarázni, hogy azoknak megfelelően a többi munkások bérének süllyednie kell, ami azonban szintén nem következett be. A munkásbéralapelmélet összeomlása tehát az élet tényeinek súlya alatt történt és következménye volt azoknak a sikereknek, amelyeket a munkásmozgalom ebben az időben elsősorban Angliában és rövidesen más országokban is elért.

Az Egyesült Államokban, ahol a munkásmozgalom csak jóval később érezte hatását, Mac Vane erősen kitartott a munkabéralapelmélet mellett. Csak miután Németországban és Angliában is elhangzottak az ellenérvek, indult meg Amerikában is a támadás a munkabéralapelmélet ellen, mégpedig nem kisebb tekintély, mint F. A. Walker fordult ellene. A munkabérekről szóló, nagy elismeréssel fogadott munkájában⁷⁶ mély meggyőződéssel hirdette, hogy a munkaadó a termelés eredményéből fizeti a béreket és a termelés várható eredménye szabja meg azok magasságát. A tőke szerepe a bérekkel kapcsolatban csak az, hogy lehetővé teszi a munkabérek előlegezését.

Beható vizsgálat után kiderült azonban, hogy a munkabéralapelmélet bírálata túllőtt a célon, mert az elméletnek nem csak azokat a gondolatait vetette el, amelyeknek a tartathatlanságát a tapasztalat bebizonyította, hanem ezekkel együtt elejtette az elmélet egészséges magvát is. Amilyen téves volt ugyanis az az elgondolás, hogy a munkások a tőke egy bizonyos hányadán osztoznak, valamint az a feltevés, hogy a munkások feltétlenül gyorsabban szaporodnak, mint a termelés számára rendelkezésre álló tőke, éppen annyira igaz maradt továbbra is az, hogy a termelésnek a lehetőségei korlátozottak. Nehezen vonható ugyanis kétségbe az, hogy a termelésnek mindig meglevő javakra kell támaszkodnia és hogy azok mennyisége a termelésnek korlátokat szab úgy a meglevő termelési felszerelés, mint pedig az annak segítségével

⁷⁵ Cairnes munkabérelméletére nézve v. ö. Stuart Wood megjegyzéseit. (Annals of the American Academy of Political and Social Science, I. köt. 1891. a 451—455. old.)

⁷⁶ The Wages Question, 1876.

előállítható árúmenyiség korlátozott voltánál fogva. Ez volt az, amit a munkabérialap bírálói figyelmen kívül hagytak akkor, amidőn hadjáratukat ellene megindították.

Azt, hogy a munkabérialapelmélet nemcsak tévedéseket tartalmazott, hanem egy kétségbevonhatatlan, alapvető tény-megállapítást is, elsőnek *Jevons* ismerte fel.⁷⁷ *Jevons* ugyanis abból indult ki, hogy a vállalkozók részéről a munkások foglalkoztatására szánt összegnek, — mely azonban nem változatlan nagyság, mert a vállalkozók várakozásaitól függ, — valóban befolyása van a munkabérek magasságára. Valamely termelési ágban megnyíló nyereségikilátások munkások iránti keresletet támasztanak és növelik a munkások foglalkoztatására szánt összeget, mely azonban a verseny folytán idővel ismét rendes keretei közé szorul. Ezért *Jevons* a munkabérialapnak csak időleges (temporary) hatásáról beszélt.⁷⁸ A munkabérialap képzetének igazi jelentőségére azonban *Jevons* nem ezzel a bérekről szóló fejezetében adott magyarázatával világított rá, hanem a tőkének a termelésben játszott szerepének új magyarázatával, midőn meglátta azt, hogy a termelési folyamatok megválasztása a rendelkezésre álló jószág-, illetőleg tőkemennyiségtől függ.

Az utóbbi gondolatnak alaposabb kidolgozása *Böhm-Bawerk* érdeme, aki abból indult ki, hogy a termelés mindig időbe telik és az, hogy a termelésnek milyen módját választhatjuk, a közgazdaságban rendelkezésre álló javak mennyiségétől függ. Ezeknek ugyanis elegendőknek kell lenni arra, hogy a termelés folyamata alatt a munkásoknak a megélhetése biztosítva legyen. Az erre a célra rendelkezésre álló javak mennyiségét *Böhm-Bawerk* a megélhetési alap-nak (Subsistenzmittelfond) nevezte. Ennek az alapnak a nagyságától függ tehát szerinte az, hogy milyen hosszúságú termelési folyamatokat választhat a közgazdaság. Minél nagyobb a megélhetési alap, annál több tagozatra lehet osztani a termelést, tehát annál hosszabb termelési körutakat választhat a vállalkozás, míg kisebb megélhetési alap szükségszerűen összehúzza a termelési időszakokat. A hosszabb termelési körutak *Böhm-Bawerk* szerint termelékenyebbek és ezért az adott lehetőségek figyelembevételével ezek választására fog irányulni a törekvés.

⁷⁷ „The wage-fund theory is... illusory as a real solution of the problem, though I do not deny that it may have a certain limited and truthful application.” (Theory of Political Economy. 3. kiad. London, 1888. a 266. old.)

⁷⁸ E. i. m. a 269—271. old.

⁷⁹ Positive Theorie des Kapitals. 3. kiad. Innsbruck 1909. 595—652. old. A bérelmélet tárgyalása itt a tőkepiaccal kapcsolatban történik.

A *Böhm-Bawerk*-féle megélhetési alapnak a szerepe lényegileg hasonló a régi munkabéralapéhoz, mert, bár bonyolultabb módon, t. i. a termelési időszakon keresztül, ez szab határt a bérek magasságának, sőt a Böhm-Bawerk-féle megélhetési alap annyiban is hasonlít a klasszikus elmélet munkabéralapjához, hogy azt egy adott időben meghatározott mennyiségnek kell tekinteni. Tovább azonban a hasonlóság nem terjed, mert *Böhm-Bawerk* elméletében nem áll előtérben az átlagos bér, melyre a régi munkabéralapelmélet vonatkozott. *Böhm-Bawerk*-től távol állt az a gondolat is, hogy a megélhetési alap közvetlenül határozza meg a bérek magasságát. A bérek nagyságát szerinte ugyanis nemcsak a megélhetési alap nagysága és a munkások száma határozza meg, hanem a választott termelési időszak, valamint az ezek alapján várható termelékenység is befolyásolják azt. A megélhetési alap változása tehát szerinte nem érinti közvetlenül a munkabérek magasságát, hanem a termelési lehetőségeket szabja meg, különösen időbeli vonatkozásukban. A munkabérek magassága *Böhm-Bawerk* szerint nem egyszerű osztózás eredménye olyan értelemben, mint hogyha a megélhetési alapot a munkások között felosztanák, hanem piaci küzdelem folyománya. Ezért joggal tiltakozott is *Böhm-Bawerk* az ellen, hogy a munkabéralapelmélet felújítóját lássák benne.⁸⁰ Bizonyos tekintetben azonban *Böhm-Bawerk* elmélete mégis az volt, mert azt a korlátot hangsúlyozta, melyet a meglevő javak mennyisége a termelésnek és ezen keresztül a munkabér magasságának szab. Ezt *F. W. Taussig* is elismerte,⁸¹ aki maga is *Böhm-Bawerk* gondolatmenetének nyomán elindulva, a munkabéralaphoz, vagyis inkább a Böhm-Bawerk-féle megélhetési alaphoz hasonló korlátra gondolt a termelésnél és a munkabéreknél.⁸²

Taussig igyekezett a munkabéralap fogalmának határozott értelmet adni. Nevezetesen azt hangsúlyozta, hogy nem a pénztőke, hanem a meglevő tárgyi javak mennyisége az,

A munkabéralapelméletre vonatkozó nézeteit tömören és világosan foglalta össze *Böhm-Bawerk* abban az ismertetésben, melyet *Mac Vane* könyvéről írt. (*Quarterly Journ. of Ec.* IV. köt. 1890. a 331—339. old.) A Böhm-Bawerk-féle megélhetési alap elméletét *R. Strigl* fejlesztette tovább (*Kapital und Produktion*. Wien, 1934.; v. ö. a 9—21. old.) L. továbbá: *Strigl*: *Lohnfonds und Geldkapital*. (*Zeitschrift f. Nationalök.* V. köt. 1934. a 18—41. old.)

⁸⁰ E. i. m. 647. old.

⁸¹ *The Wages-Fund Doctrine at the Hands of German Economists*. (*Quart. Journ. of Ec.* IX. köt. (1894.) 1—25. old. I. a 24. old.)

⁸² *Wages and Capital, an Examination of the Wages-Fund Doctrine*. London, 1896.

ami a munkabérek magasságára befolyással van. Végső következtetése azonban az volt, hogy — legalább is a munkabér gyakorlati kérdéseire vonatkozólag — alig mond valamit a munkabéralapelmélet, mert csak egy általános tényállást fejez ki.⁸³ Ezzel egyébként az elmélet régi hívei is nagyjában tisztában voltak, de ez nem okozott nekik fejtörést azért, mert a tudomány feladatát éppen az általános irányzatok felkutatásában látták.

A *Jevons* által felvetett gondolattal, hogy a meglevő javak mennyisége a termelési lehetőségek korlátozása folytán hatással van a munkabérekre is, a munkabéralapelmélet mindenesetre egészen új támaszt nyert. Új fogalmazásában már nem a Malthus-féle tételre, hanem arra támaszkodik, hogy a termelés lehetőségeit és ezzel a bérek magasságát is a rendelkezésre álló javak korlátozzák.⁸⁴

3. A határtermelékenység és a munkabér. Az eddig ismertetett bérelméletekben annak a körülménynek nem jutott szerep, hogy a munka termelékenységének is van befolyása a munkabér magasságára. Ennek a ma szinte érthetetlennek látszó mulasztásnak megtaláljuk a magyarázatát egyrészt a klasszikusok korának sajátosságaiban, másrészt pedig a klasszikus elmélet szellemében és különösen *Ricardo* elméleti beállítottságában.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a klasszikusok oly átmeneti korban találták a gazdasági életet, melyben a termelésnek új korszaka nyílt meg a tőkének az iparba való bevonulásával. Gazdasági szempontból ez adta meg e kornak jellegét és irányította a figyelmet a tőkére mint a termelés döntő tényezőjére, amint ez a munkabérelméletben kifejezésre jutott. A másik jelenség, mely ez idő tájt erősen előtérbe lépett, a népszaporodás volt és úgy látszott, hogy az ez által okozott növekvő munkakínálat hatása a munkapiacra annyira döntő, hogy minden más tényezőnek hatását háttérbe szorítja. Ezt a tények is megerősíteni látszottak, mert a munkabérek Angliában ebben az időben rendkívül alacsonyak voltak és a munkásosztály helyzete valóban siralmas volt.

A klasszikus elmélet vizsgálati módszere is kevésbé volt alkalmas annak felismerésére, hogy a munka termelékenysége fontos tényezője a munkabérek alakulásának.

⁸³ „Practical questions, — on strikes, trade-unions, combinations, — invariably arise as to particular wages, no as to wages, at large: while it is only to the questions of wages at large that general reasoning as to wages and capital can apply.” (E. i. m. 322. old.)

⁸⁴ Ebben az alakjában veszi védelmébe *W. Eucken* is a munkabéralapelméletet. (Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena, 1934. a 121. old.)

Az értéknek a termelési költségek alapján, a piacnak pedig a kínálat szempontjából való vizsgálata a munkakínálat felé terelték a figyelmet és a természetes ár képzete a tartós állapot vizsgálatára ösztönzött. Legerősebben *Ricardo* állott ezek hatása alatt és álláspontjára döntő befolyást nyertek a csökkenő termelékenység törvénye és *Malthus* népesedési törvénye.

Mindamellett, amint *Marian Bowley* meggyőzően kimutatta,⁸⁵ már a klasszikus bérelmélet sem nélkülözött minden kapcsolatot annak elismerésével, hogy a termelékenységnek is befolyása van a békére. Mellőzve *Smith* idevágó megjegyzéseit, *Ricardonak* arra a nyilatkozatára hivatkozhatunk, hogy időnkint a tőke felhalmozódása gyorsabb ütemben mehet végbe, mint a munkások szaporodása, aminek nem lehet más hatása, mint a munkabérek emelkedése.⁸⁶ Ezzel *Ricardo*, bár némileg a munkabérealap szemszögéből nézve a kérdést, nemcsak a bér emelkedésének lehetőségét, hanem legalább közvetve a termelékenység növekedésének erre való befolyását is elismerte. Világosabban tette ezt *Senior*. A munkabérealap nagyságát befolyásoló tényezőket vizsgálva, *Senior* első helyen a munkának a munkások fogyasztására szánt cikkek előállításában való termelékenységet említi.⁸⁷ Más összefüggésben is visszatért a termelékenységnek a bérekre gyakorolt befolyására, midőn arra utalt, hogy a kiviteli iparok termelékenysége mint a pénz gyanánt használt arany hozzáférhetését szabályozó tényező mértéke a bérek színvonalának, és így ezek termelékenységének növekedése az arany árát süllyeszti és a bérek színvonalát emeli.⁸⁸ *M. Bowley* azt is kimutatta, hogy *Destutt de Tracy* tisztában volt a termelékenységnek a bérre való hatásával,⁸⁹ amint világos ez *Longfieldre* vonatkozólag is.⁹⁰

Ezek ellenére is *Thünen* érdeme az, hogy a termelékenységnek a munkabérre való hatását a maga igazi jelentőségé-

⁸⁵ Nassau Senior and Classical Economists. London 1937. a 167—185. old.

⁸⁶ E. i. m. 65. old.

⁸⁷ Three Lectures on the Rate of Wages with a preface on the causes and remedies of the present disturbances, 1830. — V. ö. továbbá: Political Economy. 6. kiad. a 174. old. A munkabérealapnak reáljavakban való elgondolása lebegett itt *Senior* szeme előtt.

⁸⁸ Three Lectures on the Cost of Obtaining Money. Dublin 1834. (Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Science. 4. sz. London, 1931. a 26—28. old.)

⁸⁹ E. i. m. 173. old.

⁹⁰ „The wages of labour depend upon the rate of profit and the productiveness of labour employed in the fabrication of those commodities in which the wages of labour are paid.” (Lectures on Political Economy. Dublin, 1834. Az új kiadásban a 215. old.)

ben megvilágította, mert elejtve a munkabér régi magyarázatait, ő helyezte a termelékenység gondolatát a bérelmélet középpontjába. *Thünen* a munkabér kérdésnek alapos vizsgálatára az ösztönözte, hogy nem tudott belenyugodni abba, hogy a munkabér szükségszerűen a pusztá megélhetést biztosíthatná csak a munkásnak.

Felvetve a kérdést, hogy valóban lehetetlenség-e a munkabér emelkedése, *Thünen* a meglevőknél egyszerűbb viszonyok feltételezésével keres arra választ.⁹¹ Azt igyekszik megvizsgálni, hogy az elszigetelt államban melyben nincsen külforgalom és amelyben még feltöretlen területek állnak rendelkezésre, hogyan alakulnának a munkabérviszonyok. Minthogy ilyen körülmények között nincsen földjáradék, csak a tőke és a munka osztoznak a termelés eredményén és így ezek hányadának egymáshoz való viszonya fejezi ki a kamat és a munkabér összefüggését. Ez azt jelenti, hogy a munkabérre nézve sem a termelékenység, sem pedig a kamat magassága nem lehet közömbös, mert minél többet visz el a tőke kamat címén, annál kevesebb marad a munkás számára, viszont minél nagyobb a termelékenység, annál nagyobb az a mennyiség, mely felosztásra kerül. A munka és a tőke azonban bizonyos fokig helyettesítheti egymást. A termelés határán a vállalkozó arra lesz figyelemmel, hogy amíg egy további tőkemennyiség a hozamot nagyobb arányban növeli, mint egy újabb munkás munkába állítása, inkább több tőkét, fordított esetben inkább több munkát használjon a termelésben. Ez azt jelenti, hogy a tőke, illetőleg a munka határtermelékenysége viszonyba kerül egymáshoz, mert a *termelés határán való hatályosságuk lesz döntő alkalmazásukra* és ezzel a termelésből nekik jutó hányadra is.⁹²

Thünen ennek megerősítésére arra az esetre fordítja figyelmét, midőn a munkások új földet vettek művelés alá. Midőn a birtokot művelhetővé tették, a munkások egy része megmarad a földön mint bér munkás, és bére feleslegéből lehetővé teszi egy másik csoportnak, hogy a műveléshez szükséges szerszámokat, tehát tőkejavakat állítson elő. A munkások csak akkor fognak mint bér munkások a földön megmaradni, ha bérük oly színvonalra emelkedik, mely megfelel a tőke előállításával foglalkozó munkások jövedelmének, tehát mely a pusztá megélhetésén túl számukra azt a kama-

⁹¹ *Thünen* a természetes berről szóló elméletét „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie” c. munkájában fejtette ki és pedig ennek 2. részében, mely Rostockban 1850-ben jelent meg. Idézeteink a „Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister” kiadásából valók. (Jena, 1930. 3. kiadás.)

⁹² V. ö. különösen a 490. old.

tot is biztosítja, amelyet feleslegük kikölcsönzésével elérhetnének.⁹³ Ha ugyanis ennél alacsonyabb volna a munkabér és csupán megélhetési költségeiket fedezné, akkor előnyösebb volna számukra munkájukat új föld művelhetővé tételére fordítani.⁹⁴

Ebben az erősen elvont okoskodásban, melynek csak leglényegesebb pontjait domborítottuk ki, Thünen messze eltávolodott a valóságtól. Érvelésének jelentősége mégis nagy a tudomány fejlődése szempontjából, mert egyrészt a határtermelékenységi gondolatát vezette be a bérelméletbe, másrészt a helyettesíthetőség lehetőségére hívta fel a figyelmet a termelési tényezők alkalmazásában.

Thünen elmélete körül egész irodalom keletkezett.⁹⁵ Lelkesen karolták fel elméletét J. A. R. v. Helfferich⁹⁶ és H. Schumacher⁹⁷ valamint M. Wolkoff,⁹⁸ ki Thünen munkáját francia nyelvre fordította le. Behatóbban bírálták a természetes berről szóló elméletét G. Fr. Knapp,⁹⁹ L. J. Brentano,¹⁰⁰ továbbá G. v. Falck¹⁰¹ és C. Schmidt,¹⁰² valamint Roscher is.¹⁰³ Újabban H. L. Moore foglalkozott behatóan Thünen elméletével és bírálóival.¹⁰⁴ Minthogy azonban a bírálatok az elmélet részleteinek ismeretét tételezik fel, messze vezetne azok ismertetése. De erre nincs is szükség,

⁹³ „Dieser Lohn muss... so hoch sein, dass der Überschuss des Arbeiters auf Zinsen gelegt... gleich der Rente des kapitalerzeugenden Arbeiters wird; denn wäre dies nicht der Fall, würden... die Lohnarbeiter augenblicklich zur Kapitalerzeugung übergehen.“ (E. i. m. 545. old.) A „Rente“ szó alatt itt kamat értendő, mert hiszen Thünen a földjáradékok kiküszöbölte avval a feltevésével, hogy megműveletlen föld korlátlan mennyiségben áll rendelkezésre.

⁹⁴ Egyszerűsítés kedvéért itt Thünen elméletének arra a részére nem térünk ki, melyben a munkát és a tőkét közös munkaegységre vezeti vissza. (V. ö. 516–525. old.)

⁹⁵ V. ö. J. v. Komorzynski összeállítását, melyet „Thünens naturgemässer Arbeitslohn“ c. cikkének elején közöl (Zeitschr. f. Volkswirtschaft. Sozialpol. u. Verwaltung. III. köt. (1894.) a. 27. old.)

⁹⁶ J. H. v. Thünen und sein Gesetz über die Teilung des Produkts unter die Arbeiter u. Kapitalisten. Tübingen. Zeitschr. f. Staatswiss. 1852.

⁹⁷ Über J. H. v. Thünens Gesetz vom naturgemässen Arbeitslohn und die Bedeutung dieses Gesetzes für die Wirklichkeit. Rostock, 1869.

⁹⁸ Le salaire naturel et son rapport au taux de l'intérêt par J. H. de Thünen 1857.

⁹⁹ Zur Prüfung der Untersuchungen Thünens über Lohn und Zinsfuss im isolierten Staate. Braunschweig 1865.

¹⁰⁰ Über J. H. v. Thünens naturgemässen Lohn- und Zinsfuss im isolierten Staate. Göttingen 1867.

¹⁰¹ Die Thünen'sche Lehre vom Bildungsgesetze des Zinsfusses u. vom naturgemässen Arbeitslohne. Leipzig 1875.

¹⁰² Der natürliche Arbeitslohn. Jena 1887.

¹⁰³ Geschichte der Nationalök. in Deutschland. 1874.

¹⁰⁴ Von Thünen's Theory of Natural Wages. (Quarterly Journ. of Ec. IX köt. a 291–303. és 388–408. old.) Ez a kitünő tanulmány különösen megérdemli érdeklődésünket.

minthogy a *Thünen* által felvetett gondolat, hogy a határtermelékenységek befolyása van a munkabérre, nem az ő érvelésének továbbfejlesztésével foglalt teret az irodalomban, hanem a határhaszonelmélet előtérbenyomulásával.

Mint a jövedelemeloszlási elmélet fejlődésének általános áttekintésénél láttuk, a határhaszonelmélet hívei számára értékelméleti alapelvükből következik a határtermelékenységi jövedelemeloszlási szerepének méltányolása. Már *Jeons* hangsúlyozta a határtermelékenység befolyását a munkabérekre¹⁰⁵ és ugyanerre az alapra helyezkedett természetesen az osztrák iskola is. Angliában *Marshall*, és *Wicksteed* tették népszerűvé e magyarázatot, míg az Egyesült Államokban *F. A. Walker* és később *J. B. Clark* lettek szószólói. Különösen *Clark* hatása alatt az amerikai közgazdák túlnyomó része ezen az alapon magyarázta az egész jövedelemeloszlást.

Míg azonban *J. B. Clark* közvetlenül alkalmazta a határtermelékenységi elvet a munkabérekre,¹⁰⁶ addig az amerikai közgazdák nagy része egyéb tényezőkkel is összekapcsolta a munkabérek magyarázatát. Így p. o. *F. A. Fetter*, egyezően *Menger* álláspontjával, súlyt helyezett arra is, hogy a munka jövődöbeli jószág, mert gyümölcsének beéréséhez idő szükséges és ezért a munkás nem az előállítandó jószág jelenlegi értékét, hanem csak jövődöbeli, tehát leszámított értékét kaphatja bér fejében.¹⁰⁷ Hasonló *Taussig* felfogása is.¹⁰⁸ *E. R. A. Seligman* és *T. N. Carver* a munkások megszokott életszínvonalát is elismerik mint olyan tényezőt, mely döntő befolyással van a bérek magasságára. *Seligman* szerint a határtermelékenység és az életszínvonal elvei egymást kiegészítik a munkabérek magyarázatában, amennyiben a megszokott életszínvonal vezeti a munkást követeléseiben, de végeredményben a termelékenység szabja meg a bér határait.¹⁰⁹

¹⁰⁵ V. ö. a *The Theory of Pol. Ec.* 2. kiadásának előszavában az utolsó oldalakat.

¹⁰⁶ *Clark* statikus állapotot és teljes versenyt tételez fel elméletében. Ezt írja: „The product created by a final unit of social labor sets the standard of wages.” (*The Distribution of Wealth*. New York 1902. a 168. old. L. a 324. old. is.)

¹⁰⁷ „Hence all wages paid for the help on the products that are remote are based on the present worth, or discounted value of the future gratification to which the labor contributes.” (*The Principles of Ec.* New York 1904. a 221. old. Az eredetiben dült betűkkel.)

¹⁰⁸ „The simplest and clearest mode of stating the theory of general wages is... to say that wages are determined by the discounted marginal product of labor.” (*Principles of Economics*. II. köt. New York 1911. a 198. old.)

¹⁰⁹ „... marginal productivity (that is, marginal efficiency or utility) is the *causa causans* of the rate of wages, while the standard of life (or marginal cost) which seems to be the cause, in reality adjusts

Carver hasonló gondolatot fejezett ki, amidőn arra hivatkozott, hogy az életszínvonal és a szakképzettség megszerzésével járó nehézségek befolyásolják a munkakinálátot, míg a határtermelékenység az az elv, amely mindig jelen van a bér-megállapításnál.¹¹⁰

Nem érve be a munkabér termelékenységi elméletének elvont alapon való vizsgálatával *H. L. Moore* merész feladatot tűzött maga elé, midőn ennek az elméletnek a statisztika tényei alapján való vizsgálatához látott.¹¹¹ Részben francia, részben amerikai és olasz statisztikák alapján igyekezett a korrelációt megvizsgálni, mely különböző vonatkozásokban a munkabér és a munka termelékenysége között mutatkozik. Vizsgálataival, melyek valóban úttörők az alkalmazott módszer szempontjából, megerősítve látta a munkabér termelékenységi elméletét, mert több vonatkozásban szoros összefüggést eredményeztek a bér magassága és a munkás teljesítménye között.¹¹² *Moore* munkájában egy nagyszabású kísérlettel állunk szemben, mely az elméletet tapasztalati alapokra fektetve vizsgálja. Eredményei részben egyeznek *F. Simiand* idevonatkozó eredményeivel, de módszere sokkal fejlettebb mint az utóbbié.

Egészen sajátos módon alkalmazta *F. A. Walker* a határtermelékenységi elvet a bérelméletben. Szerinte a munka termékének értékéből először a járadék és a kamat, valamint a vállalkozói nyereség kerülnek levonásba, és ami ezután megmarad, jut a munkásnak.¹¹³ Ez tehát a munkabérnek reziduális elmélete, melynek kifejtésénél *Walker* hivatkozik *Jevons*-re,¹¹⁴ aki ezt a gondolatot már érintette. Találóaan bírálta a bér reziduális elméletét *A. T. Hadley*, midőn rámutatott arra, hogy a bér szerződéses, előre kikötött jövedelem és így kevésbé alkalmas arra, hogy maradékjövedelem legyen.¹¹⁵ Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy *Walker* egészen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a munka gyümölcsei a vállalat keretében

itself to the productivity." (Principles of Economics, New York, 1905. a 420. old.)

¹¹⁰ V. ö. The Distribution of Wealth. New York 1911. a 184. old.

¹¹¹ Laws of Wages. An Essay in Statistical Economics. New York 1911.

¹¹² *Moore* módszerére és eredményeire vonatkozólag v. ö. *Edgeworth* bírálatát az Economic Journal XXII. köt. (1912.) a 66–71. old.

¹¹³ „Wages must, in the long run, be less than the product by enough to give the capitalist his due returns, and the employer his living-profits.” (The Wages Question. New York 1891. a 411. old.) V. ö. továbbá Political Economy. New York 1892. a 223. old.

¹¹⁴ V. ö. *Jevons*: The Theory of Pol. Ec. 3. kiad. 1888. a 628. old.

¹¹⁵ Economics. New York 1896. a 316–317. old. A reziduális bérelméletről. l. továbbá *W. L. Valk*: The Principles of Wages. London, 1928. a 82–90. old.

érnek meg és ezért nem a munkás jövedelme a rugalmas, hanem a vállalkozóé, aki a mai termelési rendben magának tarthatja azt, ami a többi termelő tényezők kifizetése után az árból megmarad.

4. A munkabér piaci elmélete. A határtermelékenység gondolatának előtérbe lépése nagy haladást jelentett a munkabérek magyarázatában. Háttérbe szorította azokat az elméleteket, amelyek szerint a munkabér csak alacsony életszínvonalat biztosíthat a munkásoknak és amelyek szerint a munkások minden küzdelme magasabb bérekért kilátástalan volna. *A határtermelékenységi elmélet megmutatta, hogy a bérek emelkedésének vannak lehetőségei, mert a munka termelékenységének emelkedése megadja a lehetőséget a bérek emelkedésére.* Ennek megállapításával a bérelmélet összhangba került a tapasztalati tényekkel, amelyek félreérthetetlenül bizonyították azt, hogy legalább is a munkások bizonyos csoportjainak bére emelkedő irányzatot mutat.

A határtermelékenységi elmélet azonban a munkabérek magyarázatánál bizonyos egyoldalúságba esett. A határtermelékenységi gondolat a maga tisztaságában alkalmazva, teljesen figyelmen kívül hagyta ugyanis azokat a tényezőket, amelyeket a régebbi bérelméletek, bár nagy egyoldalúsággal hangsúlyoztak. Nevezetesen nem volt figyelemmel arra, hogy a munkások számának és a munkaalkalmakért való versengésének is lényeges befolyása van a munkabérek magasságára. Amint az előbbiekben láttuk, a határtermelékenységi elmélet hívei között is sokan érezték ezt a hiányt és ezért, mint különösen az amerikai közgazdák egy része, igyekeztek a határtermelékenységi elv mellett ezeknek a tényezőknek a szerepét is figyelembe venni. Ebben a tekintetben a megélhetési költségek, valamint a munkabéralap elméletének bírálói is újabb szempontok érvényesítésére készítették elő a talajt, amidőn egyrészt a munkások szervezkedésének a befolyására, másrészt pedig a munkapiac részpiacokra oszlására mutattak rá.

Ezeknek a hatása alatt mindinkább világossá lett az, hogy a munkabérelméletben óvakodni kell az egyoldalúságtól, nevezetesen, hogy nem szabad akár a kínálat, akár a kereslet oldalán egyoldalúan keresni a megoldást, hanem vissza kell térni arra a gondolatra, mely már a klasszikusoknál sem hiányzott, hogy t. i. a munkabér a piacon alakul és így mindig a keresletnek és a kínálatnak egyaránt van befolyása a bér magasságára. A klasszikusoknál és a szocialistáknál is a munkakereslet és munkakínálat egymáshoz való viszonyának egyoldalú megítélése szorította háttérbe ezt az igazságot,

melytől a határtermelékenységi elmélet még erősebben eltávolodott azáltal, hogy a munkabér alakulásának magyarázatát a piac síkjáról egészen az értékelés síkjára tolta át. A munkabéralapelmélet bírálói már azt is észrevették, hogy a munkapiacon a *hatalmi viszonyoknak* is van befolyásuk és hogy ily módon a szociálisták és a szakszervezeti vezetők magyarázatában is az igazságnak egy része rejlik.

A szakszervezetek hívei kezdettől fogva arra az érvre támaszkodtak, hogy hatalmi nyomaték nélkül a munkásság nem érhet el magasabb bérszínvonalat. A *szakszervezeti bérelméletet*, ahogy ezt nevezték, a *Webbek*¹¹⁶ és mások széles alapon fejtették ki, hivatkozva arra, hogy a bér a munkás és a munkaadó közötti küzdelem eredménye. Érdekes, hogy p. o. *H. Fawcett*, aki mint láttuk, rendíthetetlen híve volt a munkabéralapelméletnek, maga is elismerte, hogy bizonyos körülmények között a szakszervezetek javíthatják a béreket.¹¹⁷ Ha a verseny mindkét oldalon mindig teljes volna, magyarázza *Fawcett*, a szakszervezeteknek semmi befolyásuk nem lehetne a bérekre. Ha azonban a verseny egy ideig nem fejt ki egészen szabályozó működését, ami néha hosszabb ideig is lehetséges, akkor a munkások részére szervezeteik előnyöket vívhatnak ki.¹¹⁸ Már *Fawcett* hangsúlyozta továbbá, hogy a munkabér megállapítása piaci alkú eredménye.¹¹⁹ A szakszervezeti vezetők is erre helyezték a súlyt és mindjobban előtérbe lépett az a fölötti vita, hogy befolyásolhatók-e a bérek a munkások szervezkedése által.

A felmerült szempontok sokoldalúságából mindjobban kikristályosodott az a felfogás, hogy a munkabérek alakulásának helyes magyarázatához csak akkor juthatunk el, ha a bér alakulását mint piaci folyamatot elemezzük és behatóan vizsgáljuk úgy a munka iránti kereslet, valamint a munkakínálat tényezőit. Már *Marshall* hangsúlyozta ezt¹²⁰ és ezzel megindult azoknak a tényezőknek a részletes vizsgálata, amelyek a munkapiacon a kereslet és a kínálat oldalán hatnak. E tényezők alapja természetesen egyrészt a vállalko-

¹¹⁶ Industrial Democracy. New York, Bombay, 1897.

¹¹⁷ Manual of Political Economy. 5. kiad. London, 1896.

¹¹⁸ „It has... been... remarked that in some cases the equalising effect of competition is neutralised through an indefinitely long period... When an industry is in this position, there can be no doubt that labourers can by combining secure a permanent advance in wages.” (E. i. m. a 247. old.)

¹¹⁹ E. i. m. a 247—248. old.

¹²⁰ „Thus again we see that demand and supply exert coordinate influence on wages; neither has a claim to predominate.” (Principles az 532. old.)

zónak az értékelése, másrésről pedig az az érték, amelyet a munkás tulajdoníthat munkájának.

Ezzel a nézőponttal mindenekelőtt a határtermelékenységek az azt megillető helyen az elméletbe való beillesztése vált lehetővé. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a vállalkozó a munkát annak az alapján értékeli, hogy termelésének össz-eredményében milyen hányadot tulajdoníthat annak. Mint-hogy pedig a munkások legtöbbször bizonyos kereteken belül másokkal helyettesíthetők, értékelése a határtermelékenységekhez igazodik.

Sokkal nehezebb volt annak a megállapítása, hogy a munkásnak munkájára vonatkozó értékelése milyen alapon nyugszik. Kétségtelen ugyanis az, hogy a munkások nem értékelhetik olyan közvetlenül munkájukat, mint ahogy azt a vállalkozó teszi, akinek a kezében az összes termelési tényezők egyesülnek. A munkásra nézve munkájának hozzá-déki értékelése tehát nem érvényesülhet közvetlenül, és ezen az alapon csak akkor döntheti el, hogy hajlandó-e bizonyos bérért munkát vállalni, ha alaposabb betekintésre van a vállalatok jövedelmezőségi viszonyaiba. Fejlett szakszervezetek mellett, melyek élesen figyelik a termelésnek és az értékesítési piacnak a viszonyait, ez nem lehetetlenség, de a munkások nagy tömegeinél a munkára vonatkozó értékelés inkább csak arra támaszkodhatik, hogy a kínált munkáért általában mennyit szoktak fizetni. Így tehát a munkás oldalán a munkának csak a csereértéke játszhatik szerepet, mert a munka használati értéke a munkás számára, aki tőkével nem rendelkezik, legfeljebb mint legalacsonyabb személyi szolgálat jöhet tekintetbe. Az a termelékenység, amelyet a vállalkozó egy jól felszerelt gyárban a munkás munkaerejének igénybe-vételével elérhet, a munkás értékelésének közvetlenül semmi-esetre sem képezheti alapját.

Marshall a munkakínálatot összefüggésbe igyekezett hozni a munkaáldozattal, vagyis avval a fáradtsággal, amelyet a munka a munkásnak okoz.¹²¹ Ezzel a nézettel, melyet *Auspitz*¹²² is helyeselt, *Böhm-Bawerk*¹²³ szállt szembe, midőn arra utalt, hogy a vállalat szolgálatában álló munkás nem választhatja szabadon munkaidejét. *Marshall* azonban továbbra is megmaradt nézete mellett.¹²⁴ *T. N. Carver*¹²⁵ és

¹²¹ E. i. m. VI. könyv. 4. és 5. fejezet.

¹²² Der letzte Maßstab des Güterwerts und die mathematische Methode. (Zeitschr. f. Volksw., Sozialpol. und Verwalt. III. köt.

¹²³ Kapital und Kapitalzins. II. r. II. köt. Exkurs IX. a 267—68. old.

¹²⁴ E. i. m. 8. kiad. 527—28. és 532—33. old.

¹²⁵ The Theory of Wages Adjusted to Recent Theory of Value. Quart. Journ. of Ec.

*F. A. Knight*¹²⁶ új fordulatot adtak ennek a gondolatnak, midőn arra utaltak, hogy a munkást abban az elhatározásban, hogy egy meghatározott bérért valamely munkát elvállal-e vagy nem, illetőleg, hogy hajlandó-e túlórákat teljesíteni, az befolyásolja, hogy a nyert ellenérték megéri-e azt az áldozatot, amelyet szabad idejének feláldozása számára jelent. *Knight* ebből azt a következtetést vonta, hogy a munkabérek emelkedése ebben a vonatkozásban is csökkentőleg hathat a munkakínálatra, mert a bizonyos bérszínvonalat elért munkásra nézve szabad ideje is nyer értékben. Ezt az eredményt *P. H. Douglas* is megerősítette.¹²⁷

A munkapiac alaptényezőinek vizsgálata ráirányította a figyelmet arra, hogy a munkapiacon a *munka árának szabott határok tágak*, mert a munkásnak és a munkaadónak az értékelése igen távol eshetnek egymástól, különösen akkor, ha tanulatlan munkáról van szó, ahol a meghatározott bérért dolgozni nem hajlandó munkást könnyen lehet mással helyettesíteni. A munkaadó és a munkás értékelése közötti különbség felismerése viszont megnyitotta az útját annak, hogy a munkabér szempontjából az alkuban kifejtett erélynek a szerepét is beilleszték a bérelméletbe. A bérelmélet új fogalmazásának alul nem becsülendő vívmánya volt ez a megismerés, mert egyszerre érthetővé tette azokat a sikereket, amelyeket a szakszervezetek a bérek emelése terén elértek.

Behatóbb vizsgálat alá vette ezeket *Moore*. Azt kutatva, hogy a béremelésre, vagy pedig a szakszervezetek elismerésére irányuló munkabeszüntetések vezetnek-e gyakrabban eredményre, megállapította, hogy az Egyesült Államokban az utóbbiak 1881–1905-ben sokkal több esetben voltak eredményesek, mint az előbbiek. Megállapította továbbá, hogy a béremelésre irányuló munkabeszüntetések leginkább akkor vezettek eredményre, amikor a bérek a termelékenység eredményességének növekedésével nem tartottak lépést. Így tehát már *Moore* is arra a megállapításra jutott, hogy a munkások szervezkedése befolyást gyakorolhat a bérekre, természetesen azonban csak bizonyos határok között és főképpen akkor, ha a munka termelékenysége növekszik.

Ámbár *Marshall* nagyjában ragaszkodott a munkabér határtermelékenységi elméletéhez, mégis már önála is ki-domborodtak azok az elemek, amelyek a maguk egészében

¹²⁶ Risk, Uncertainty and Profits. Boston and New York, 1921. 117–118. old.

¹²⁷ The Theory of Wages a 313. old. — *Douglas* szerint a munkást abban, hogy emelkedő bérek mellett mennyit hajlandó dolgozni, két körülmény befolyásolja; az egyik jövedelmének növelése életszínvonalának javítása érdekében, a másik több szabad idő nyérése az emelkedett jövedelem élvezhetésére. (U. o. 314. old.)

a munkabérnek azt a magyarázatát alkotják, amelyet a *munkabér piaci elméletének* nevezhetünk. Erősen közeledett ehhez Carver¹²⁸ és már egészen a piaci folyamat előtérbe-tolásával magyarázta a munkabérek alakulását John Davidson, aki elméletében már a bérhatárok közötti bérküzdelem jelentőségét is szépen kiemelte.¹²⁹ Davidson a munkabér *alkúelméletének* (bargain theory) nevezte elméletét.¹³⁰

Az alkunak a szerepét a piaci elmélet mindjobban ki-domborította. Pigou ezt avval kívánta alátámasztani, hogy úgy a munkaadók, mint a munkások teljes versenye esetében egy határozott és alkú tárgyát nem képezhető bér alakulna ki; ott azonban, ahol akár a munkaadó, akár a munkások részéről korlátozva van a verseny, a bér határozatlanná válik és csak az alkú döntheti el azt, hogy a bérhatárok között a munkaadó, vagy a munkások nagyobb előnyére fog-e a munkabér megállapíttatni. Hasonlóképpen Truchy¹³¹ is kiemelte azt, hogy a munkaadók és a munkások által szabott határok között a bér a piaci felek erőviszonyainak megfelelően fog elhelyezkedni. Teljesen méltányolta ezt P. H. Douglas is, aki pedig egyébként a Clark-féle határtermelékenységi bérelmélet továbbfejlesztésén fáradozott. Szerinte a munkaadók által ajánlott bér elfogadásának vagy visszautasításának tényezője lesz az a támogatás is, melyet a szakszervezet a bér el nem fogadása esetében nyújt a munkásnak.¹³²

A munkapiac beható vizsgálatával a munkabérek alakulásának még egy jelensége került előtérbe. Ráirányult ugyanis a figyelem arra, hogy a szakszervezetek kifejlődésével a bérek a szervezetekkel rendelkező iparokban *merevekké* válnak, vagyis az egyszer elért bérszínvonal csökkenése jelentékeny ellenállásra talál a munkásoknál. Különösen Pigou domborította ki ezt.¹³³ Hozzátehetjük, hogy bizonyos ellenállással a bérek leszállítása a szervezetlen munkásság körében is találkozunk; itt azonban a meglévő bérek színvonalának tartására nincs meg a szükséges erő.

Mint a fentiekből kitűnik, a bérek piaci elmélete helyt adott majdnem mindazoknak a tényezőknek, amelyek a régebbi bérelméletekben szerepeltek. Ez azonban nem jelenti

¹²⁸ V. ö. e. i. cikkét a Quart. Journ. of Ec.-ban.

¹²⁹ The Bargain Theory of Wages. New York—London 1898.

¹³⁰ V. ö. e. i. munkájában különösen a 142. old.

¹³¹ Cours d'économie politique. II. r. Paris 19—21. 151. old. Truchy. egyébként meglehetősen kétkedést tanúsít a határtermelékenységi elmélettel szemben. V. ö. u. o. 157. old.

¹³² The Theory of Wages. New York. 1934. a 250. old.

¹³³ Industrial Fluctuations. 2. kiad. London, 1929. a 197. old.

azt, hogy a munkabér piaci elmélete eklektikus, mert az valóságos szintézise az előbbi elméletekben felvetett gondolatoknak; a munkapiacot az élettől adott szerves mivoltában állítja szemeink elé és figyelemmel van összes tényezőire. Kidomborodik benne mindenekelőtt a termelékenység döntő szerepe a munkabér alakulására, de azon egyoldalúság nélkül, mely kezdetleges alakjában jellemezte a határtermelékenységi elméletet, midőn úgy tüntette fel a dolgot, mintha a termelékenység emelkedése minden más tényező közrehatása nélkül is növelné a béreket. A munkaadók versenye és a munkások béremelési törekvései nélkül hatása elmaradhat, mert magában véve csak a munkabér emelésének lehetőségét nyitja meg, mely csak egyéb tényezők közrehatásával lesz valósággá. A tanult és a tanulatlan munka megkülönböztetése és a munkások szervezetségi fokának figyelembevétele mint lényeges tényezők domborodnak ki a piaci nézetben. A piaci küzdelem figyelembevételével a szocialisták bérelméletének lényeges elemei is beleolvadnak a piaci elméletbe és helyet talál benne a munkások életszínvonalának szerepe is a munkabér alakulásánál.

A munkabér piaci elméletének nagy előnye, hogy az árelmélet általános elveinek segítségével sikerül a munkabérek alakulását megmagyaráznia. Ezzel voltaképpen a klasszikus elmélet alaptörekvése is érvényre jut, mely szintén arra irányult, hogy a piac általános törvényeiből vezesse le a munkabér alakulását is. Erre a szerepre a mai árelmélet sokkal inkább alkalmas, mint a klasszikus árelmélet. Az utóbbi ugyanis a költségelvhez való szigorú ragaszkodása következtében nem tudta magába beolvasztani a tényezőknek azt a változatosságát, mely a munkabérek magasságára befolyással van. A mai árelméletben ezek könnyen helyet találnak és ezzel a munkabérelmélet is elveszti azt a merevségét, mely azt régebben jellemezte.

Érthető ezek után, hogy a közgazdák közül mind többen helyezkednek a munkabérek piaci elméletének alapjára. Így *Zwiedineck-Südenhorst* és *Cassel*, valamint *Amonn* és *Verryn-Stuart*, *Cornélissen* és a határtermelékenységi elmélet hívei közül is sokan csatlakoztak élükön *Pigou*-val ehhez az elmélethez. *P. H. Douglas* is elismerte, hogy a határtermelékenységi elmélet a munkabéreknek valósághű magyarázatát csak a munkapiac összes tényezőinek helyes méltánylásával nyújthatja. Munkája valóban mintaszerű elemzését nyújtja a munkapiacon ható összes tényezőknek.

III. A vállalkozói nyereség.

1. A maradékelmélet. A klasszikus elmélet olyan időben épült ki, amidőn a tőke vezető szerepe a termelésben mindjobban előtérbelépett. Ezért a klasszikusok a *jövedelemeloszlást az előállított termék árán a munkás és a tőkés között való osztozkodásnak tekintették*. Szemükben, amint az már *Smith* szavaiból is kitűnik, a vállalkozó szerepe kezdettől fogva nem a vállalatban kifejtett munkájához, hanem tőkés minőségéhez fűződött.¹³⁴ Érthetővé teszi ezt az, hogy Angliában ebben az időben a vállalkozó rendesen maga volt a tőkének a tulajdonosa is, melyet vállalatában használt és ezért a vállalkozásnak a tőkéhez való kapcsolódása domborodott ki.

Ebből a szemszögből nézve a munkaértékelmélet nem kis akadálya volt a vállalkozói nyereség magyarázatának, mert egyedül a munkát ismerve el értékalkotó tényezőnek, a tőkés részesedése számára nehéz volt önálló alapot találni. Különösen *Ricardo* értékelméletében a tőke nehezen volt beilleszthető mint a termelésnél felmerülő költségtényező. A vállalkozó tőkés minőségéből származó jövedelme, melyet az angolok „*profit*”-nak neveztek, alig volt másképp megmagyarázható, mint úgy, hogy a vállalkozó a termékek eladási árából a munkások kielégítése után egy hányadot tarthat vissza maga számára tőkéje használatának ellenértékeként. Így keletkezett a vállalkozói nyereségnek az a magyarázata, melyet *maradékelméletnek* nevezhetünk, mert a nyereséget a munkás kielégítése után megmaradó hányadnak tekinti.

Első fogalmazásban *Smith*nél találjuk meg ezt a magyarázatot. Tisztán látva azt, hogy a tőketulajdonosnak nem volna érdeke munkásokat alkalmazni, ha nem származnék ebből számára nyereség, habozás nélkül kimondotta, hogy a javak árában a nyereségnek is benn kell foglaltatnia. A nélkül, hogy ezt erősebben hangsúlyozná, megállapította azt is, hogy „az érték, melyet a munkások adnak hozzá az anyaghoz” két részre oszlik, t. i. a kifizetett munkabérre és a tőkés nyereségére, melyet „az anyagokra és a munkabérek előlege-

¹³⁴ „A tőkenyereségről” — írja — „azt lehetne talán gondolni, hogy az csak valamilyen különleges fajtájú munkának, a felügyelet és a vezetés munkájának bérét jelölő külön elnevezés, holott ezt teljesen más, egészen más elvek szabályozzák és nincs arányban a felügyelet és irányítás feltételezett munkájának mennyiségével, nehézségével vagy összességével. Egészen a használt tőke értéke határozza meg ezt a nyereséget és ez a felhasznált tőke nagyságával arányban nagyobb vagy kisebb.” (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól, az I. köt. 50. old. V. ö. az 51. old. is.)

zésére fordított tőke után“ számít.¹³⁵ E szerint tehát a nyereség is a munkások által termelt értékből kerül ki és ebből az értékből eszközölt levonás, úgy, hogy a munkások nem kapják meg a teljes értéket, amelyet termelnek. Ezt meg is ismétli *Smith*, megállapítva azt, hogy „a munka teljes értéke nem mindig a munkásé“¹³⁶ és a földjáradékról szólva, ezt a második levonásnak nevezi, mely a munka termékéből eszközöltetik.¹³⁷ *Smith* tehát határozottan a termék munkaértékéből való levonást látott a nyereségben.¹³⁸

Határozottabb, de az utóbbi kérdésre vonatkozólag kevésbé világos *Ricardo* magyarázata. Határozottabb t. i. annyiban, hogy *Ricardo* munkabérelméletében szigorúan meghatározott összegnek tekinti a munkásnak jutó hányadot. Alaptétele az, hogy a munkabér magasságát a megélhetési költségek határozzák meg és a vállalkozói nyereség az árnak az a része, amely a munkaköltségek levonása után a vállalkozónak marad.¹³⁹ Azonban vitatható, hogy *Ricardo* ezzel azt akarta-e mondani, hogy a nyereség a munkaértékből való levonás, vagy pedig ahhoz való hozzáadásként keletkezik. *Borkiemitz* azt vélte kiolvashatónak *Ricardo* értékelméletéből, hogy ő feltétlenül a munkaértékből való levonásnak tekintette a nyereséget,¹⁴⁰ amíg *Tugan-Baranovsky* arra hivatkozott, hogy *Ricardo* nem volt megelégedve tisztán a munkára alapított értékelméletének fogalmazásával és munkájának későbbi kiadásában igyekezett a tőkének mint érték-

¹³⁵ E. i. m. 50. old.

¹³⁶ U. o. 51. old.

¹³⁷ U. o. 68. old.

¹³⁸ Így értelmezte *Cannan* is *Smith* álláspontját (A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848. London 1924. a 202. old.), bár egy későbbi munkájában némi kételye is támadt ez iránt. (V. ö. A Review of Economic Theory. London, 1929. a 168. old.) Hogy a régebbi írók is *Smith* szavait úgy fogták fel, hogy ő a munka által termelt értékből való levonásnak tekintette a nyereséget, mutatja *Lauderdale* következő megjegyzése: „The Author of the Wealth of Nations appears to consider the profit of stock, as paid out of, and therefore derived from, the value added by the workman to the raw material.“ (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. Edinburgh, 1804. a 155. old.)

¹³⁹ Minthogy a munkásoknak meg kell kapniok azt, ami megélhetésüket biztosítja, a kenyér ára pedig a gabona határtermelőjének termelési költségeitől függ, azért — így okoskodott *Ricardo*, „minden országban és minden időben a nyereség attól a munkamennyiségtől függ, amelyet azoknak a munkásoknak szükségleti cikkekkel való ellátása követel meg, akik azon a földön vagy avval a tőkével dolgoznak, amely nem fizet járadékot“. (E. i. m. 89. old.)

¹⁴⁰ V. ö. Wertrechnung und Preisrechnung im Marx' schen System. (Archiv f. Sozialwissensch. u. Sozialpol. XXIII. köt. (1906.) és XXV. köt. (1907). L. különösen a XXV. köt. 473. old. levő jegyzetet.

tényezőnek a szerepét is figyelembevenni.¹⁴¹ *A. C. Whitaker* is hivatkozott arra,¹⁴² hogy *Ricardo* kifejezetten visszautasította értékelméletének azt a magyarázatát, mely szerint a javak ára egyenlő volna a rájuk fordított munkamennyiséggel. *Ricardo* csak a viszonylagos munkaértékelméletet tanította, mely szerint a javak ára arányos a bennük fekvő munkamennyiséggel.¹⁴³ Ezzel nem ellenkezik az, hogy a nyereség a munkaértékhez való hozzáadás, tehát az árnak a munka ellenértékén felüli hányada, feltéve, hogy ez a hányad nagyjában arányban marad az árura fordított munkamennyiséggel. Annak alátámasztására, hogy *Ricardo* valóban így fogta fel a nyereséget és azt költségelemnek tekintette, *Whitaker* hivatkozik *Ricardonak* *Malthussal* szemben tett megjegyzésére, melyben *Ricardo* azt mondja, hogy valamely áru értéke és termelési költsége csak akkor tekinthető azonosnak, ha a termelési költségekbe a nyereséget is belefoglaljuk.¹⁴⁴ Ezzel igazoltnak látszik *Whitaker* nézete, mely szerint *Ricardo* a nyereséget nem a munkaértékből való levonásnak, hanem a munkaértékkel nagyjában arányos hozzáadásnak tekintette. Az is e mellett szól, hogy az üzleti életben járatos *Ricardo* bizonyára tisztában volt avval, hogy a vállalkozók a nyereséget a költségek alapján állítják be számításukba.

Annyi feltétlenül bizonyos, hogy *Ricardo* kifejezetten a nyereség maradékelméletét képviselte, mert abból indult ki, hogy a munkás és az vállalkozó osztoznak a termék árán és ebben az osztozásban a munkás hányada szigorúan meg van határozva a bértörvény által, mely szerint átmeneti kivételektől eltekintve, a munkásnak a létminimumot meg kell kapnia. Ez a meggyőződés adta azután *Ricardo* nyereségelméletének sajátos vonását, mely szerint a termékek árából a vállalkozónak maradó hányad a munkabérek magasságától függ. Tudjuk, hogy az utóbbira nézve *Ricardo* felfogása szerint a határföldön alkalmazott munkamennyiség irányadó. Minél magasabb ez a munkamennyiség, és vele a gabonaár,

¹⁴¹ V. ö. *Tugan-Baranowsky*: Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905. a 135—136. old.

¹⁴² *History and Criticism of the Labor Theory of Value*. Columbia University 1904. az 51. old.

¹⁴³ V. ö. az értékelméletéről szóló fejezetünket.

¹⁴⁴ *Ricardo* idevonatkozó jegyzete csak hiányosan van meg munkájának magyar fordításában. A „*Principles of Political Economy and Taxation*”-ban így hangzik: „Mr. Malthus appears to think that it is a part of my doctrine, that the cost and value of a thing should be the same; it is, if he means by cost „cost of production” including profits”. (V. ö. a Mc. Culloch-féle kiadás. London, 1846. a 30. old.)

annál jobban emelkedik a pénzber, mely a munkás megélhetéséhez szükséges, és annál kevesebb marad az árból nyereségre.

Ricardo és követői tehát a munkabérek magasságával hozták összefüggésbe a vállalkozói nyereséget. Ezt az összefüggést *Ricardo* nem győzte elégszer hangsúlyozni.^{144a} *J. St. Mill* is határozottan kimondotta, hogy a nyereség kizárólagosan két mennyiségtől függ, t. i. a termék értékétől és attól, hogy milyen nagy az ebből a munkásnak jutó hányad. Ez azonban *Mill* szerint csak a nyereség összegére és nem a nyereséghányadra, vagyis a tőkéhez viszonyított arányára vonatkozik, mert az utóbbi, amint *Mill* hangsúlyozza, tisztán attól függ, hogy milyen magas bért fizet ki a vállalkozó a munkásnak.^{144b} E szerint tehát a vállalkozó és a tőkés érdeke ellentétes, mert az egyiknek a termelés eredményéből jutó hányad csak a másik rovására emelkedhetik.

Ez a megállapítás nem kevésbé vonzotta a tudományos szocializmus képviselőit *Ricardo* rendszere felé, mint maga a munkaértékelmélet. A munkás és munkaadó érdekellentétének hangoztatásánál jobb kiindulási pontot nem is találhattak volna tanításuk számára. Csak azzal kellett e tételt megtoldaniok, hogy ez az ellentét a kapitalista rendszer folyománya, mert csak ez ad alkalmat arra, hogy a tőkés kizsákmányolja a munkást. *Rodbertus*, *Lasalle* és *Marx* egyetértenek abban, hogy igaza van *J. St. Mill*nek, midőn azt mondja, hogy a munkás többet termel mint amennyi megélhetéséhez szükséges¹⁴⁵ és ezen az alapon egyszerűen kizsákmányolás eredményének, a munkás megrövidítésének vagy

^{144a} „... a munkabér emelkedése nem emeli a jóságok árát, de mindig csökkenti a nyereséget“ (E. i. m. 90. old.) Azután „a nyereségkulcs nem emelkedhetik másképpen, csakis a munkabér esése által.“ (U. o. 94. old.) Majd később „A nyereség, nem lehet elégszer ismételnünk, a munkabértől függ.“ (104. old.) *Malthus*sal szemben is kifejezetten hangsúlyozza: „Profits in fact depend on high or low wages and on nothing else.“ (*Ricardo*: Notes on Malthus. Kiadták J. H. Hollander és T. E. Gregory. 1928. 134. old.)

^{144b} Minthogy a magyar fordítás nagyon hiányosan adja vissza *Mill* gondolatát (Nemzetgazdaságtan alapelvei II. könyv 322. old.) az eredeti szöveget idézem, mely így hangzik: „We thus arrive at the conclusion of Ricardo and others that the rate of profits depends on wages; rising as wages fall, and falling as wages rise. In adopting, however, this doctrine, I must insist upon making a most necessary alteration in its wording. Instead of saying that profits depend on wages, let us say (what Ricardo really meant) that they depend on the cost of labour.“ (The Principles of Political Economy. People's edition. London, 1883. a 253. old.)

¹⁴⁵ U. o. 318. old. *Mill*, arról is beszél, hogy a munkások a szükségleteik előállításához megkívánt időn túl a kapitalisták számára dolgoznak. (U. o. a 317–319. old.)

megrablásának minősítették a vállalkozói nyereséget. Az ő nyereségelméletük is maradékelmélet, de Ricardoétól eltérően már az abszolút munkaértékelméltre van alapítva és teljesen visszautasítja azt az álláspontot, mely szerint a vállalkozót is a termék bizonyos hányada illetné meg. A tőkés szerintük csak azért kapja e hányadot, mert a kapitalista rendszer módot ad neki a munkás kizsákmányolására.

A tudományos szocializmus nem is érzett semmilyen nehézséget a vállalkozói nyereség megmagyarázásánál. Az abszolút munkaértékelmélet alapján állva nem kételkedett abban, hogy az egész érték, amelyet a termelésben előállítanak, a munka eredménye, miből azután számára világosan folyt az, hogy a nyereség csak levonás lehet a termelt érték-ből, mely a munkások megrövidítésével magának tart a vállalkozó. A többletérték tana szerint erre az ad módot a vállalkozónak, hogy hosszabb ideig dolgoztatja a munkásokat, mint amennyi ahhoz szükséges volna, hogy megélhetésüket biztosíthassák. Így a többletérték, mely nyereséggé lesz, a termelés folyamatában keletkezik és Marx élesen visszautasította azt, hogy a forgalomban keletkeznék a nyereség.¹⁴⁶ Szerinte ennek a lehetősége is hiányzik, mert az egész értéket a munka állítja elő, amennyiben a tőkének csak a munkások alkalmazására fordított részének segítségével jön létre az érték, mely tehát kizárólag a munkának az eredménye. Ezzel a nyereség elmélete egészen a munkaértékelmélet alapján nyert magyarázatot és világosan oly levonásnak volt bélyegezve, mely a többletértéknek a vállalkozók által való eltulajdonításából származik.

Marx érvelését különösen Böhm-Bawerk¹⁴⁷ és Lexis,¹⁴⁸ továbbá Bortkiewicz¹⁴⁹ igyekeztek cáfolni és a szocialisták között is akadt bírálója.¹⁵⁰ De nem maradt ellenmondás nélkül magának Ricardonak a vállalkozói nyereségre vonatkozó ma-

¹⁴⁶ V. ö. Das Kapital. 3., kiad. Hamburg, 1911. a III. köt.-ben, hol Marx ezt mondja: „Die gedankenlose Vorstellung, daß der Kostpreis der Ware ihren wirklichen Wert ausmacht, der Mehrwert aber aus dem Verkauf der Ware über ihren Wert entspringt“ stb. (a 14. old.)

¹⁴⁷ Zum Abschluß des Marx'schen Systems. Berlin, 1896. és Kapital u. Kapitalzins. I. köt.

¹⁴⁸ V. ö. Marx „Kapital“-járól írt bírálatát (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. N. F. XI. köt. 1885. és Allgemeine Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Leipzig—Berlin, 1913. a 146—149. old.)

¹⁴⁹ V. ö. Bortkiewicz fent idézett értekezését az Archiv f. Sozialwissenschaft. u. Sozialpol. 23. köt. 1906. (az 1—50. old.), továbbá Hans Peter: Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie. I. köt. Stuttgart, 1933. a 85—203. old.

¹⁵⁰ V. ö. Tugan-Baranowsky: Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905.

gyarázata sem. Különösen az a tétel hívta ki a bírálatot, mely szerint a vállalkozó nyeresége csak a munkabér rovására emelkedhetik. Élesen szembefordult ezzel már *Ricardo* életében *John Craig*,¹⁵¹ azzal érvelve, hogy e megállapítás ellenkezik a tapasztalattal. Sőt, *Craig* szerint a valóságot jobban megközelíthetjük, ha azt mondjuk, hogy magas munkabérek és magas nyereség gyakran együttjárnak. A kérdés lényegét érintette azután *Samuel Bailey*, midőn arra utalt, hogy *Ricardo* okoskodása csak akkor helytálló, ha a munka termelékenységét állandónak tekintjük, mert mihelyt az növekszik, a nyereségnek nem kell a bérek emelkedésével csökkennie, sőt párhuzamosan az is növekedhetik.¹⁵² Ugyanezt ismételte *Mac Culloch* is,¹⁵³ aki egyébként elfogadta *Ricardo*-nak azt a tételét, hogy a bérek változása nem érintheti a termékek árát.¹⁵⁴ Az utóbbi nézetet *J. St. Mill* is osztotta „népies felfogás”-nak bélyegezve azt a nézetet, hogy az árak magasságának is lehetne befolyása a vállalkozó nyereségére.¹⁵⁵

Ricardo munkabérelméletét kell emlékeztetünkbe idézni ahhoz, hogy megértsük, miért tagadta ő annak lehetőségét, hogy annak az összegnek az emelkedése, melyet a vállalkozó a munkásoknak kifizet, emelhetné az előállított termékek árát és így érintetlenül hagyhatná a nyereséget. A pénzber emelkedése ugyanis szerinte abból származik, hogy az élelmiszerek ára emelkedett. A földjáradék ez által való emelkedésének terhére a munkás állandóan nem viselheti, mert bére csak a létminimumot fedezi; ezért a vállalkozóra hárul ez a teher az által, hogy a munkás megélhetésének biztosítására magasabb bért kell fizetnie. *J. St. Mill* és *Mac Culloch* is ezen az alapon állván, osztaniok kellett *Ricardo* felfogását.

Ricardo és *Marx* nyereségelméletének háttérében egyaránt a munkaértékelmélet állott. Mihelyt ez háttérbe szorult, megnyílt a lehetőség a vállalkozói nyereség elméletének szélesebb alapra helyezése számára. A termelékenység

¹⁵¹ Remarks on Political Economy. 1821. a 90. old. V. ö. *Seligman*: On some neglected British Economists (Econ. Journ. XIII. 1903. 349—50. old.)

¹⁵² „It is true only when the productive power of labour continues the same, for if this productive power be augmented, that is, if the same labour produce more commodities in the same time, labour may rise in value without a fall, nay even with a rise of profits.” (A Critical Dissertation stb. 1825. Az új kiadásban) 1923. I. a 65—66. old.)

¹⁵³ *Mac Culloch* hibáztatta *Ricardo*-t, hogy tételét túl általánosan fogalmazta és nem vette figyelembe, hogy a nyereség a termelékenység növekedésével emelkedhetik a nélkül, hogy a bérek süllyednének. (The Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825. a 372. és 374. old.)

¹⁵⁴ U. o. a 299. old.

¹⁵⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv a 318. old.

fogalmának szélesebbkörű felfogásával világossá vált, hogy a munkabérek nemcsak a vállalkozó nyereségének rovására emelkedhetnek, hanem a *termelőkenység növekedésének* következtében is és így nem feltétlenül a nyereségből kell kikerülnie annak a hányadnak, mellyel a munkás helyzete javul. A vállalkozó szerepének erősebb kidomborítása viszont a vállalkozás piaci vonatkozásaira vetett világot és a nyereség maradékelméletének új alapon való fogalmazását tette lehetővé.

Az a kép, melyet Say festett a termelői piacról, a munkaértékelmélettől való mentességében nagyon alkalmas volt arra, hogy a vállalkozói nyereség maradékelmélete azt az alakot nyerje, mely szerint a nyereség abból származik, hogy a termelő tényezők biztosításához szükséges kiadásain felül a termék eladási árából a vállalkozó számára is marad valami és ez a maradék a vállalkozó nyeresége. E szerint tehát *a vállalkozói nyereség az a maradjövedelem, mely nemcsak a munkabérnek, hanem a tőkekamatnak és a földjáradékknak is levonása után a vállalkozó kezében marad.* Újabb értelmezésében tehát a maradékelmélet mindhárom termelő tényezőre tekintettel van és azon különbözetet látja a vállalkozói nyereségben, mely a termelésben közreműködött tényezők hányadának levonása után marad. Ezzel megszűnt az az egyoldalúság,¹⁵⁶ mely Ricardo értékelméletéből származva elhanyagolta a tőkés és a vállalkozó közötti viszonyt és a vállalkozói nyereséget a tőkejövedelemtől külön nem választva tárgyalta.

Kibővített alakjában a nyereség elmélete erősen közeledett a tapasztalati tényekhez. Szoros kapcsolatba került a piac elméletével, figyelmet fordítva arra, hogy a vállalkozó két piacon, a termelői javak és a fogyasztási javak piacán fejti ki tevékenységét és mindkét piac behatásának ki van téve. Nyeresége egyrészt abból származik, hogy e két piac egyensúlyba helyezkedésre való törekvése dacára is nehezen éri el a teljes egyensúlyt, másrészt pedig különbözet keletkezéséhez a vállalkozó saját munkája és tőkéje is hozzájárul. Bár nézeteik egyébként sokban különböztek, *Thünen, Lexis,*

¹⁵⁶ Már *J. St. Mill* is észrevette, hogy nemcsak munkabérek szerepelnek a vállalkozó kiadásaiban, pedig ő egyébként kitartott *Ricardo* elmélete mellett. „And when the producer, after buying the tools and employing them in his own occupation, comes to estimate his gains, he must set aside a portion of the produce to replace not only the wages paid both by himself and by the tool-maker, but also the profits of the tool-maker, advanced by himself out of his own capital.” (*Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*. 2. kiad. London, 1874. a 98. old.)

*Wirminghaus, Taussig, Cassel és mások*¹⁵⁷ is egyetértettek abban, hogy a vállalkozói nyereség maradékjövedelem. He-lyesen emelte ki *Taussig*, hogy ez az elmélet tudja legjobban megmagyarázni a nyereség ingadozó voltát.¹⁵⁸

2. A vállalkozói nyereség mint szolgálatok jutalmazása. A vállalkozói nyereség maradékelmélete kiszélesített alak-jában felhívta a figyelmet a szerződéses jövedelmek és a vállalkozó jövedelme közötti különbségre és rámutatott arra, hogy a vállalkozó jövedelmére a termelés költségeinek és az árú eladási árának egyaránt van befolyása. Gyökerét a ma-radékelméletnek a klasszikus tan felfogásában kell keres-nünk, mely szerint a jövedelemeloszlás a három termelő té-nyezőnek, a földnek, a munkának és a tőkének osztozása a termelés hozamán. E tényezők között a vállalkozó az angol klasszikusoknál nem szerepelt önállóan, hanem csak a tőké-vel együtt. Minthogy *Ricardo* a munkaértékely alkalmazásá-val kiküszöbölte a földbirtokost, az egész folyamat a tőkés és a munkás közötti osztozásra zsugorodott össze és a tőkés-vállalkozó hányada azon maradéknak tünt fel, mely a munkásoknak szükségszerűleg jutó hányad levonása után megmarad.

A vállalkozónak maradó hányad a tőkével és annak alkalmazásával látszott összefüggni. Ezért *Smith* a nyere-ségnek a vállalatba befektetett tőke kamatjával szoros össze-függését hangsúlyozta és, bár tisztában volt azzal, hogy a nyereségnek a kamatlábnál magasabbnak kell lennie, azt találta, hogy a kamat alakulásából fogalmat alkothatunk ma-gunknak a nyereség alakulásáról.¹⁵⁹

Angliában *Smith* nyomán a vállalkozói nyereséget főkép-pen a tőkével kapcsolatban magyarázták. Így p. o. *Samuel Read* a vállalkozói nyereséget, amennyiben nem a kockázat viselésének ellenértéke, vagy szerencsés véletlen követke-zménye, tőkejáradéknak tekintette.¹⁶⁰ *Smith* követői Német-országban is a tőkét helyezték előtérbe a vállalkozói nyereség magyarázatában, amint azt *Kraus, Schlözer és Nebenius* tekintették. Amidőn elsősorban a tőkére vezették vissza a vállalkozói nyereség keletkezését, ez természetesen egészen más szellemben történt, mint amilyenben a szocialisták hoz-ták kapcsolatba a nyereséget a tőkével. Az említett közgaz-

¹⁵⁷ Így p. o. *Hamotrey* szerint is: „... profit is the difference between selling value and cost.” (*Capital and Employment*. London, (1937) a 16. old.)

¹⁵⁸ *Principles of Economics*. II. köt. 159. old.

¹⁵⁹ Vizsgálódás stb. a 93. old.

¹⁶⁰ V. ö. *Seligman* erre vonatkozó megjegyzéseit az *Economic Journal* XIII. köt. (1903.) 520. old.

dák ugyanis magyarázatukban arra támaszkodtak, hogy a tőke alkalmazása a termelést eredményesebbé teszi és ezzel nyitja meg a lehetőségét annak, hogy nyereség keletkezzék. Már Lord Lauderdale hangsúlyozta ezt, amidőn rámutatott arra, hogy a tőke munkát helyettesít és tesz hatályossá.¹⁶¹ Ezt a nézetet osztotta Malthus is, amidőn visszautasította Smithnek azt a véleményét, hogy a nyereség a munka termékéből való levonás.¹⁶²

Amíg Angliában, a nyereség magyarázata elsősorban a tőke szerepére támaszkodott, addig Franciaországban azt a gondolatot karolták fel, hogy a nyereség főképpen a vállalkozó munkájával, személyes tevékenységével függ össze. Ennek a magyarázatnak az alapját Say rakta le, amidőn a termelékeny szolgálatok elméletét kifejtette és ezzel kapcsolatban a vállalkozónak a termelés vezetésében való szerepét kiemelte. Felismerve a vállalkozó szerepét és a vállalat sikerének a vállalkozó képességeivel való összefüggését, Say a vállalkozó teljesítményeinek jutalmazását látta a nyereségben. Ezzel kidomborodott a vállalkozói nyereségnek a vállalkozó egyéni tevékenységével való összefüggése és a nyereség mindjobban a vállalkozó vezető és irányító tevékenysége jutalmának tünt fel. Saynak ez a magyarázata erős visszhangra talált Franciaországban, hol különösen Droz, Dunoyer és Garnier karolták azt fel, míg Németországban Jakob, Prittmütz és Eusebius Lotz csatlakoztak ehhez a felfogáshoz. Roscher is vállalkozói bér (Unternehmerlohn) címen tárgyalta a vállalkozói nyereséget¹⁶³ és még tovább ment Mangoldt, aki szerint a vállalkozói nyereség az az ár, amelyet a közönség fizet a vállalkozó szolgálataiért.¹⁶⁴

Az irodalomban gyakran élesen szembeállították a vállalkozói nyereségnek az angol és a francia közgazdák által képviselt magyarázatát. Kétségtelen, hogy a régebbi angol közgazdák elsősorban a tőkével, a franciák pedig főképpen a vállalkozó tevékenységével hozták összefüggésbe a nyereséget. Mégsem szabad elfelejteni, hogy alkalomszerűleg Smith is érintette a vállalkozó személyes tevékenységét és

¹⁶¹ „Now it is apprehended, that in every instance where capital is so employed as to produce a profit, it uniformly arises, either — from its supplanting a portion of labour, which would otherwise be performed by the hand of man; or — from its performing a portion of labour which is beyond the reach of the personal exertion of man to accomplish.” (E. i. m. 161. old.)

¹⁶² A közgazdaságtan elvei. 61. old.

¹⁶³ Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Stuttgart, 1896. a 419. old.

¹⁶⁴ Grudriß der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Stuttgart, 1871. a 133. old.

Angliában sem csatlakozott minden közgazda feltétlenül a nyereségnek tisztán a tőkére támaszkodó magyarázatához. Kivételnek említhetjük *Seniort*, aki a jövedelemeloszlással kapcsolatos fogalmak alapos vizsgálata után arra az eredményre jutott, hogy leghelyesebb az ú. n. tőkenyereséget bér és kamatjövedelem vegyülékének tekinteni.¹⁰⁶ Egyúttal azt is hozzátette *Senior*, hogy a nemzeti jövedelemnek túlnyomó része nem egyszerűen tőkekamat, hanem, amint ő mondja, személyi tőkének, tehát képzettségnek az eredménye. Ezzel *Senior* mindenestre kellő figyelmet szentelt a személyes tényező szerepének a vállalkozói jövedelemben.

Noha, mint láttuk, *J. St. Mill* ragaszkodott *Ricardo* tételéhez, mely szerint a vállalkozó nyeresége csak a munkabér rovására emelkedhetik, mégis már az ő magyarázatában is az a felfogás kezdett kibontakozni, hogy a vállalkozói nyereség a vállalkozó által a termeléssel kapcsolatban teljesített szolgáltatokkal függ össze és azok jutalma. *J. St. Mill* felhívta a figyelmet arra, hogy a vállalkozó jövedelme nem csupán a tőke alkalmazásának díjából áll, hanem annál nagyobb és többféle elemből tevődik össze.¹⁰⁶ Ilyenek a vállalatban dolgozó tőke kamatja, a kockázati díj, mely a vállalkozással járó kockázatért kárpótolja a vállalkozót és az az ellenérték, melyre joggal igényt tarthat a vállalkozó azért, mert időt és fáradságot szentel a termelésre és vezeti, valamint felügyeli azt.¹⁰⁷

Ezzel az angol irodalomban is a vállalkozó teljesítményei kerültek előtérbe és megindult azoknak az elemeknek a bővebb vizsgálata, melyekből a vállalkozói nyereség össze tevődik. Ezen az alapon a vállalkozói nyereségnek oly képe kezdett kialakulni, mely azt összetett, globális jövedelemnek mutatta, amennyiben keletkezésében úgy a vállalatban felhasznált tőkének mint pedig a vállalkozó munkájának, sőt más tényezőknak is szerepük van. A nyereség maradékelméletével ez a tágabbkörű magyarázat nem került ellentétbe, csak tágitotta azon tételek körét, melyek a termék eladási árából mint teljesített szolgáltatások ellenértékei levonásba kerülnek. A munkabéreken kívül, melyekre e tekintetben *Ricardo* elmélete szorítkozott, a vállalkozó munkadíja, a tőkekamat és a kockázati díj tüntek fel ily tételeknek.

¹⁰⁶ „Perhaps the best plan might appear to be, to apply the term wages to the remuneration of mere labour, the term interest to the remuneration of mere abstinence, and the term profit to the combination of wages and interest, to the remuneration of abstinence and labour combined.” (Political Economy. 6. kiad. London, 1872. a 133. old.)

¹⁰⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv 302. old.

¹⁰⁷ U. o. 303. old.

Ezek közül különösen a *kockázati díj* vonta magára a figyelmet. Már *Smith* érintette a kockázat szerepét a nyereségben¹⁶⁸ és *Samuel Read* azt annyira kiemelte,¹⁶⁹ hogy *Seligman* benne látja annak a magyarázatnak első képviselőjét, mely a vállalkozó tiszta nyereségét a kockázat alapján magyarázza.¹⁷⁰ A franciák közül *Say* és *Courcelle-Seneuil*, a németek közül *Hufeland* hajlottak a kockázat szerepének hangsúlyozására. Bár *J. B. Clark* azt akarta bizonyítani, hogy a kockázatot nem a vállalkozó, hanem a tőkés viseli, aki tőkéjét a vállalkozásba befekteti. Amerikában is sok képviselője akadt annak a felfogásnak, mely a nyereséget elsősorban a vállalkozó által vállalt kockázat ellenértékének tekintette.¹⁷¹ *F. B. Hawley* megkísérelte ugyanis a vállalkozói nyereséget tisztán a vállalkozás kockázatos voltából megmagyarázni.¹⁷² *Hawley* szerint a vállalkozó, midőn magára veszi az üzletével járó kockázatot, a közgazdaság számára fontos szolgálatot teljesít, melynek ellenértékét a nyereségben kapja meg.¹⁷³

E magyarázat ellen *F. H. Knight* azzal érvelt, hogy amennyiben a vállalkozás kockázata kiszámítható, vagyis amennyiben a vállalkozás valószínűségi alapon meghatározható kockázattal áll szemben, az biztosítás útján áthárítható a biztosítóra és így nem lehet forrása a nyereségnek. *Knight* szerint azonban a vállalkozásnak vannak olyan kockázatai is, melyek ilyen módon át nem háríthatók és ezek vállalása valóban a vállalkozókra háramlík, kik ezért nyernek kárpótlást a nyereségben. Ezért *Knight* szerint a nyereség nem a kockázat vállalásának, hanem a vállalkozás bizonytalanságának (uncertainty) az ellenértéke.¹⁷⁴

Senior a vállalkozói nyereségnek egy további elemére hívta fel a figyelmet. A fogalmak gondos elhatárolására törekedve, *Senior* ugyanis észrevette, hogy a nyereségben jára-

¹⁶⁸ Vizsgálódások stb. 50. old.

¹⁶⁹ An Inquiry into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth. Edinburgh, 1829.

¹⁷⁰ On Some Neglected British Economists. Ec. Journ. XIII. köt. 1903. az 520. old.

¹⁷¹ Insurance and Business Profits. (Quarterly Journ. of Ec. VII köt. 40. old.)

¹⁷² Enterprise and the Productive Process. New York 1907.

¹⁷³ V. ö. Enterprise and Profit. (Quart. Journ. of Ec. XV. köt. 1900. a 105. old.)

¹⁷⁴ Risk, Uncertainty and Profit. Boston-New York 1921. 2. kiad. 1936. a 231—232. old. Később *Knight* belátta, hogy elmélete némi módosításra szorul. (V. ö. Econ. Journal XLV. köt. a 79—80. old. jegyzetét.) A kockázat szerepére vonatkozólag v. ö. *J. R. Hicks*: The Theory of Uncertainty and Profit. (Economica. May. 1931. No 32. a 170—189. old.)

dékszerű elem is szerepelhet.¹⁷⁵ E gondolatot továbbfűzve *Mangoldt*¹⁷⁶ és *Schäffle*¹⁷⁷ rámutattak többféle előnyre, amelyet egyes vállalkozók a többiekkel szemben élvezhetnek és amelyek járadékszerű elemekkel bővítik jövedelmüket.

Erőteljesen karolta fel a tiszta nyereségnek járadékszerű értelmezését *F. A. Walker*.¹⁷⁸ Szeme előtt a Ricardo-féle járadékelmélet lebegett, amidőn a járadékot nem hozó föld mintájára a nyereség nélküli vállalkozás fogalmát állította fel, abból kiindulva, hogy az utolsó még a termelést a legkedvezőtlenebb körülmények között folytató vállalkozó szabja meg a vállalkozás rendes jövedelmét és azok a vállalkozók, akik valamely előnyt élvezve kedvezőbb körülmények között termelnek, oly jövedelmet élveznek nyereségükben, amelyet nem lehet másképp, mint járadéknak értelmezni. *Walker* szerint tehát a szabály az a vállalkozó, aki tiszta nyereség nélkül dolgozik és a tiszta nyereség csak különbszeti előnyökből származik. Felfogását élesen támadta *Mac Vane*,¹⁷⁹ aki rámutatott annak a nehézségére, hogy a különböző körülmények között termelő vállalkozók közül a határtermelőt megjelöljük, másrészt pedig arra a különbségre, mely a föld és a tőke között mint termelő tényezők között fennáll. Ha nem is oly kizárólagossággal, mint *Walker*, egyesek mégis hajlottak a vállalkozói nyereségnek járadékszerű értelmezéséhez; így p. o. *Seligman* úgy határozta meg a vállalkozói nyereséget, hogy az az a többlet, amelyet a termelés határára álló vállalkozó jövedelme fölött a határon belül fekvő vállalkozók élveznek.¹⁸⁰ *Taussig* is azt találta, hogy a vállalkozói nyereség és a járadék között sok a hasonlatosság.¹⁸¹

¹⁷⁵ E. i. m. 150—151. old. Ahhoz a nézetéhez ragaszkodva, hogy a tőkekamat az önmegtartóztatás jutalma, *Senior* túlzásba is esett, midőn azt vitatta, hogy annak jövedelme járadéknak minősül, aki más által eszközölt befektetés után élvez jövedelmet. Az ilyen jövedelem ugyanis már nem az azt élvező egyén önmegtartóztatásának ellenértéke és ezért járadéknak tekintendő. (U. o. a 129. old.) A vállalkozói tehetség és készség ellenértékében is járadékot látott *Senior*.

¹⁷⁶ *Die Lehre vom Unternehmengewinn*. Leipzig 1855.

¹⁷⁷ *Die nationalökonomische Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse*. Tübingen 1867.

¹⁷⁸ *The Source of Business Profits*. (Quart. Journ. of Ec. 1. köt. 1887. V. ö. a 265—288 old.)

¹⁷⁹ *The Theory of Business Profits*. (U. o. II. köt. V. ö. 1—36. old., különösen 6—7.)

¹⁸⁰ *Principles of Economics*. New York, 1905. a 353. old.

¹⁸¹ *Principles of Economics*. II. köt. New York 1911. a 172—179. old.

Annak elismerése azonban, hogy a vállalkozói nyereség egyik forrása a termelési feltételekben mutatkozó különbség, nem volt szükségképpen egyértelmű *Walker* elméletének elfogadásával, mely a nyereséget tisztán járadéknak fogta fel. Elismerve azt, hogy más forrásai is vannak a vállalkozói nyereségnek, sokan a *többletnyereség* (surplus profit) elnevezést használták járadékszerű elemeinek megjelölésére. Így p. o. a kitűnő németalföldi közgazda, *N. G. Pierson*,¹⁸² ki szerint a vállalkozói nyereség főképpen a vállalkozó munkadíja, de ez más elemekkel is bővül. Hasonló *Henry Truchy* álláspontja is, aki egyébként a francia hagyományhoz ragaszkodva, szintén nagy súlyt helyez a vállalkozó egyéni munkájára.¹⁸³

A nyereség elméletének a fentiekben előadott fejlődése szépen tárta fel a vállalkozói nyereség keletkezésének okait, de hátránya az volt, hogy a nyereség egységes voltát némileg elhomályosította. Pedig a nyereség egységes jövedelem, mely a vállalkozó számításában is egységesen jelentkezik, mint a befektetett tőke bizonyos százaléka. Önállóságuk csak egyes alkatrészeinek van, melyeket, mint p. o. saját tőkéjének kamatát, a vállalkozó is költségei közé számít. Egyéb alkatrészei nem jelentkeznek külön, hanem csupán együttesen a tiszta nyereségben. *Mangoldt* igyekezett ezt hangsúlyozni.¹⁸⁴ *Mac Gregor* is ehhez a fel fogáshoz csatlakozott.¹⁸⁵

Ennek kiemelése kétségtelenül fontos, mert csak ezzel válik világossá a vállalkozói nyereség igazi természete és a többi jövedelmektől különböző volta. A nyereség ugyanis nem ár, mint akár a munkabér, akár a tőkekamat, hanem árkülönbözetekből — a termelői és a fogyasztói piac árkülönbözeteiből — előálló jövedelem. Ezek az árkülönbözetek döntik el még azt is, hogy marad-e a vállalkozónak a termék eladási árából annyi, hogy ez elég munkája jutalmazására

¹⁸² V. ö. *Principles of Economics*. Translated by A. A. Wotzel. I. köt. London, 1902. I. r. V. fejezet 4. §-át.

¹⁸³ *Cours d'économie politique*. Paris, 1921. II. köt. a 210—213. old.

¹⁸⁴ *Die Lehre vom Unternehmergewinn*. Leipzig, 1853. Szerinte: „Der Unternehmergewinn ist weder eine besondere Art von Lohn, noch eine besondere Art von Zins, sondern eine eigenthümliche Art des Einkommens.“ (*Grundriß der Volkswirtschaftslehre*. 2. Aufl. bearbeit. v. Fr. Kleinwächter. Stuttgart, (1871.) a 131. old.)

¹⁸⁵ *Bemerkungen zur Theorie des Profits*. (*Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*, III. köt. Wien, 1928. a 271—280. old.) *Mac Gregor* ezt az elméletet „total view“-nak nevezte szemben azokkal a törekvésekkel, melyek különböző költségelemekből összetett nagyságnak igyekeznek felfogni a vállalkozói nyereséget.

és tőkéjének kamatoztatására.¹⁸⁶ Helytelen tehát a nyereséget akár a kockázatvállalás, akár a vállalkozói tevékenység árának tekinteni, mert a nyereség mindig árkülönbözet és ezért más jellegű mint valaminek az ára.

Leghatározottabban A. Kokkalis szállt szembe avval a felfogással, mely akár a tőke, akár pedig a vállalkozó munkája oldaláról akarja a vállalkozói nyereséget magyarázni.¹⁸⁷ Ebben a tekintetben osztja Schäffle nézetét, aki szintén a nyereség egységes voltát hangsúlyozta.¹⁸⁸ Kokkalis azonban kissé túllő a célon, amiddőn elhanyagolja azt, hogy a bruttó nyereségben oly elemek is foglaltatnak, melyek, mint p. o. a saját tőke kamatja, legalább számszerűleg bizonyos önállósággal bírnak. Erre alább még visszatérünk.

3. A vállalkozói nyereség dinamikai elmélete. A vállalkozói nyereség elméletének az a fejlődése, melyről az előbbiekben volt szó, előkészítette a talajt annak a magyarázatnak, mely a gazdasági élet változásaiban keresi a nyereség igazi okát. Bővebb elemzés ugyanis mind jobban kimutatta azt, hogy a vállalkozó jövedelme nem kell, hogy feltétlenül oly maradék vagy többletjövedelem legyen, amely a termelési költségek fedezése után marad meg. A vállalkozó tehát húzhat jövedelmet akkor is, ha ilyen többlet nem keletkezik és így szoros értelemben vett tiszta nyeresége nincsen. A vállalkozói nyereség termelési költségbeli vonatkozásainak kidolgozásával egyre világosabb lett az, hogy piaci egyensúly esetében csak a monopolium, vagy pedig különbozeti előnyök lehetnek a többletnyereség forrásai. Ezt a nézetet már F. A. Walker fent említett elmélete erősen alátámasztotta és hatása alatt különösen az amerikai közgazdák mindinkább kiemelték, hogy a vállalkozó szorosabb értelemben vett nyeresége, amennyiben nem monopolium, vagy különleges előnyök esete forog fenn, csak a gazdasági élet változásaival függhet össze.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Helyesen emelte ki ezt Mangoldt midőn a következőket mondja: „... Lohn und Zins werden meist in vorhinein ausbedungen, sind daher ein bestimmtes oder „bedungenes“ Einkommen. Der Gewinn ist dagegen ungewiß; seine Grösse wird bedingt durch das Gelingen der Production; man kann daher denselben als „unbedungenes“ oder „bedingtes“ Einkommen bezeichnen.“ (Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. 1871. 132. old.) Igaz, hogy később a nyereséget annak az árnak nevezi, amelyet a közönség a vállalkozó szolgálataiért fizet (133. old.), hozzátéve azonban, hogy ez nem egészen úgy értendő, mint az árúknál.

¹⁸⁷ Der Unternehmungsgewinn. Jena, 1930.

¹⁸⁸ Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft. Tübingen, 1867.

¹⁸⁹ Seligman szerint: „In actual life... there is a continual change,—population varies, wants are modified, capital increases, the process of

Azt a következtetést, hogy teljes verseny mellett statikus állapotban vállalkozói nyereség nem lehetséges, tisztán és határozottan először *Walras* vonta le. Az általános egyensúlyra vonatkozó tétele szerint teljes verseny mellett az ár egyenlő a termelési költségekkel, tehát azokkal a kiadásokkal, melyek a termelési tényezők jutalmazásával kapcsolatosak és így végeredményben nem marad hely a vállalkozó tiszta nyeresége számára, mert a termelési költségek kimerítik az árat. Ehhez természetesen *Walras* hozzáfűzte azt, hogy ez nem jelenti a vállalkozói jövedelem tagadását, csak azt, hogy sajátos értelemben vett vállalkozói nyereség számára teljes verseny mellett egyensúlyi helyzetben nem marad tér.

Ezzel *Walras* tisztán megkülönböztette a vállalkozói nyereséget a vállalkozói jövedelemtől és világosan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vállalkozói jövedelemben költségelemek is foglaltatnak, mert a vállalkozó saját tőkéjének kamatja és a vállalkozói tevékenység munkája is költségelemek, ha nem is tényleges kiadások. *Walras* nézetének kétségtelenül már a klasszikus elméletben meg voltak az előzményei. Így *Senior* a vezető munkáról szólva megjegyezte, hogy azt nagy üzemekben sokszor vezető tisztviselőre bízzák és ennek ellenértéke kifejezi e munka értékét,¹⁹⁰ *J. St. Mill* pedig megállapította, hogy a nyereség nem kizárólag az a többlet, amely az összebevételből a vállalkozó költségeinek levonása után fennmarad.¹⁹¹ *Mill* itt még nem érkezett ugyan el oda, hogy a vállalkozó jövedelmét és az igazi vállalkozói nyereséget élesen szétválassza, de azt kiolvashatjuk szavaiból, hogy a vállalkozó jövedelmében költségelemek is foglaltatnak. *Walras* érdeme az, hogy megkülönböztetése élesen megvilágította a kérdést. Kimutatta, hogy a vállalkozói jövedelemben vannak oly tételek is, melyek — bár nem készkiadások — költségjellegűek és csak a jövedelmet ezektől megtisztítva kapjuk meg azt, amit sajátos értelemben vállalkozói nyereségnek minősíthetünk. A gyakorlati életnek *brutto nyereség* (nyers többlet) és *netto nyereség* (tisztá nyereség) közötti megkülönböztetése is nagyjában ezt fejezi ki.

Azt az álláspontot, hogy egyensúlyi helyzetben nincsen sajátos értelemben vett vállalkozói nyereség, osztotta *J. B.*

industry and methods of enterprise alter. Competitive profits are due wholly to such changes." (Principles of Economics 1905. a 355. old.) Hasonlóképp nyilatkozott *Taussig*: Principles of Economics, New York, 1911. II. köt. a 184—185. old.

¹⁹⁰ Political Economy. 6. kiad. 152. old.

¹⁹¹ Ismét az angol szöveget idézem: „And profit... is not exclusively the surplus remaining to the capitalist after he has been compensated for his outlay, but forms in most cases, no unimportant part of the outlay itself". (Principles a 280. old.)

Clark is.¹⁹² Statikus egyensúlyban a termelési tényezők hányada szerinte is kimeríti az árat és ha nyereség marad, akkor ez csak annak lehet a következménye, hogy a verseny nem teljes, hogy tehát a termelői és a fogyasztói piacok között oly rések maradnak, amelyek többletnyereségnek lehetnek forrásai. Clark szerint tehát maga a tétel, hogy statikus egyensúlyban nincsen vállalkozói nyereség, helyes, mert csakis sűrűlódások és a piaci alkalmazkodásban való tökéletlenségek lehetnek verseny mellett a nyereség forrásai. Ez az ú. n. *frikciós elmélet*, amely tehát a verseny tökéletlenségéből magyarázza a vállalkozói nyereséget.

Eltekintve attól, hogy a tökéletes verseny az életben épp olyan ritka, mint a teljes piaci egyensúly, a frikciós elmélet mellett több szempontot lehet felhozni. Utalhatunk mindezekelőtt arra, hogy a termelői és a fogyasztói piac összehangolása nagyjában a vállalkozó feladata, akinek azonban csak annyiban fűződik érdeke a két piac közötti összhang biztosításához, amennyiben arról van szó, hogy az ár ne legyen alacsonyabb, mint a termelés költségei. Ellenkező irányban a két piac közötti egyensúly biztosítása nem áll a vállalkozó érdekében, mert a két piac össze nem hangolt voltából haszna van akkor, ha a termelési költségek nem érik el az árat. Carver arra is rámutatott, hogy a vállalkozónak üzleti és piaci ismereteinél fogva mindkét piacon rendszeren előnyös helyzete van és így ez is nehezíti a két piac teljes összehangolását akkor, ha ez nem érdekli a vállalkozót.¹⁹³

A frikciós elmélet kétségtelenül olyan alapon magyarázza a vállalkozó nyereségét, amely a való élet tényeire támaszkodik. Igaza van Knightnek, amidőn kiemeli, hogy az egyensúlyra törekvés csak *irányzata* a gazdasági életnek, mely a maga teljességében ritkán valósul meg.¹⁹⁴ Kétségtelen azonban, hogy sokszor igen jelentékeny nyereségek is keletkezhetnek, amelyek nehezen magyarázhatók meg tisztán a piaci egyensúly tökéletlenségeiből. Egyébként is, amint láttuk, a figyelem a nyereség elméletében lassankint olyan tényezőre irányult, amely igen közelfekvő magyarázatot nyújt nagyobb arányú nyereségek keletkezésére. Ez a tényező a gazdasági élet fejlődése, tehát az, hogy a vállalkozás nem

¹⁹² „The tendency of competition is to annihilate the profit.” (Distribution of Wealth a 111. old.)

¹⁹³ Distribution of Wealth a 277—278. old.

¹⁹⁴ Helyesen hangsúlyozza Knight: „... in actual society cost and value only „tend” to equality; it is only by an occasional accident that they are precisely equal in fact.” (Risk and Uncertainty a 19. old.)

mindig a szokott mederben folyik le, hanem új megoldásokat keres, amelyek akár a költségek csökkentésével, akár pedig új cikkek bevezetésével és új szükségletek keltésével még kiaknázatlan területre való rátéréssel teremtik meg a nyereség lehetőségeit. A különbözeti előnyök mellett ezzel a nyereség keletkezésének egy új forrása tűnt fel a láthatáron, amely nem ellenkezett azzal a tétellel, hogy teljes verseny mellett nem lehet nyereség. Ez a tétel ugyanis nyilvánvalóan csak a statikai egyensúlyra vonatkozik, és nem áll arra az állapotra, amidőn dinamikus viszonyokról van szó, amelyek a régi egyensúlyt megbontják, és csak egy bizonyos idő lefolyása után teremtik meg a lehetőséget az új egyensúly számára. Ezzel előtérbe lépett az is, amit *Marshall* és *Mangoldt* már régebben hangsúlyoztak, hogy t. i. az átlagon felüli nyereségek — monopoliumtól eltekintve — csak átmenetileg állhatnak fenn, mert idővel a verseny elsöpri azokat.

Azt a nézetet, hogy az igazi és nagyobb arányú nyereségek forrása a gazdasági haladás, már *Clark* felfogása előkészítette,¹⁹⁵ és *Seager* p. o. már erősen kidomborította a gazdasági haladás szerepét a vállalkozói nyereségben.¹⁹⁶ A dinamikus elmélet kiépítése azonban *Schumpeter* műve,¹⁹⁷ aki kezdettől fogva e nézőpont felé hajolt és álláspontját később széles alapon fejtette ki.¹⁹⁸

Schumpeter abból indult ki, hogy nem mindenki igazán vállalkozó, akit ennek neveznek, mert a vállalatok vezetőinek legnagyobb része egyszerűn a kezdeményezők utánzója, tehát csupán routinier. Ezek nem is élveznek igazán vállalkozói nyereséget, hacsak nincsenek monopolhelyzetben. *Schumpeter* szerint igazi vállalkozó csak a kezdeményező, aki új technikai és üzleti módszereket alkalmaz. Csak ez teszi lehetővé olyan jövedelem élvezetét, amely nem egyszerű eleme az árnak, mint a vállalkozó költségei melyekben az saját szolgálatait ellenértékét is előíranyozza.

Schumpeter elmélete az egyensúlyi elgondolással teljesen összhangban magyarázza a vállalkozói nyereséget és olyan tényezőre

¹⁹⁵ „Dynamic science deals with profits in their original state, as normally created by improvements in industry, in the proceeds of which the entrepreneurs have a share; while static science deals with them in their later and permanent state, as they are transmuted into increments of wages and interest.” (The Distribution of Wealth. New York, 1902. a 410. old.)

¹⁹⁶ V. ö. Introduction to Economics. 2. kiad. New York, 1904. különösen 182—183. old.

¹⁹⁷ Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908.

¹⁹⁸ Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Leipzig, 1912.

mutat rá, amely a nagy nyerségek keletkezésénél valóban döntő szerepet játszik. Ezért ez az elmélet nemcsak az Egyesült Államokban talált élénk visszhangra, hanem a német irodalomban is, ahol különösen *Amonn*, *Streller*, *Engländer* és *Budge* rokonszenveznek vele. A német irodalomban egyébként már némi előzménye is volt a dinamikus elméletnek, mert már *Schäffle* a haladással hozta kapcsolatba a vállalkozói nyereséget, persze anélkül, hogy ezt a nézetet bővebben kidolgozta volna.

4. A vállalkozói nyereség irányzata. Már említettük, hogy *Smith* a vállalkozói nyereség nagyságát a vállalatban alkalmazott tőke összegével hozta összefüggésbe. He-lyesen jegyezte meg *MacCulloch*, hogy ez a kijelentés csu-pán a nyereség egészére, de nem a *nyereséghányad* magas-ságára vonatkozhatik.¹⁹⁹ Ezzel *MacCulloch* oly körülményre hívta fel a figyelmet, amely a nyereség kérdésének tárgya-lásánál fontos, nevezetesen arra, hogy a vállalkozó a nye-reséget rendesen a vállalatában dolgozó tőkére vonatkoz-tatja és annak hányadában fejezi ki. Ennek a hányadnak a magassága az, amely a vállalkozás sikerére nézve és a vállalkozó részesedési arányára nézve is döntő.

Már *Smith*nek az volt a felfogása, hogy a nyereség-hányad nagyjában csökkenő irányzatot követ. *Smith* ezt azzal indokolta, hogy a tőke mennyiségének növekedésével a termelés számára nyíló alkalmak mindjobban kimerül-nek és így új tőkék már csak kevésbé jövedelmező terme-lési lehetőségekben találhatnak elhelyezést. *Ricardo* is azon a nézeten volt, hogy a vállalkozói nyereségnek csök-kenő irányzatot kell követnie, de indokolása más volt, mint *Smithé*. *Ricardo* szerint ugyanis ennek az az oka, hogy a gabonaár emelkedésével a munkabérek is növekszenek és ezért kevesebb marad a vállalkozók számára. Eszerint tehát a nyereséghányad csökkenésének oka nem a vállalkozási alkalmak kimerülése, hanem a föld csökkenő termelékeny-sége, amely a munkabérek emelkedése folytán mindjob-ban csökkentti a nyereséghányadot.²⁰⁰ Az tehát, ami e fel-fogás szerint egyedül akaszthatja meg, de csak időlegesen, a nyereséghányad csökkenését, csakis a mezőgazdasági tech-nikának a javítása, mely egy időre elhárítja a gabona ára-nak a népesség növekedésével egyébként elmaradhatatlan emelkedését.

¹⁹⁹ V. ö. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. *MacCulloch*-féle kiadás, 1938. a 22. old. levő 2. jegyzetet.

²⁰⁰ Élesen foglalta össze a *Ricardo*-féle álláspontot *MacCulloch* követekező szavaiban: „*The decreasing fertility of the soil is... at bottom, the great and only necessary cause of a fall of profits.*” (*The Principles of Pol. Econ.* Edinburgh, 1825. a 380. old.)

Ricardo felfogása nem talált általános helyeslésre. Szembehelyezkedett vele *Longfield*, aki nagyjában *Smith* álláspontját elevenítette fel.²⁰¹ *William Ellis*,²⁰² *Thomas Chalmers*²⁰³ és *Edroard Gibbon Wakefield*²⁰⁴ igyekeztek ezt a két álláspontot összeegyeztetni oly módon, hogy nemcsak a tőke növekedése, hanem a foglalkoztatási tér, vagyis a munkaalkalmak korlátozott volta is oka a nyereséghányad csökkenésének, amennyiben egy meghatározott földterületen, amilyen egy ország területe, megvan a határa annak, hogy milyen tőkemennyiség alkalmazható gyümölcsözően. *J. St. Mill* is csatlakozott ehhez a felfogáshoz,²⁰⁵ melyet a klasszikus elmélet betetőzésének tekintett azért, mert rámutat arra, hogy a földterület korlátozott volta folytán csak korlátozott termelési lehetőségek nyilhatnak a tőke számára is. Ezen az alapon jutott el azután *Mill* a nyereség-hányadra vonatkozó azon tételéhez, hogy annak irányzata a minimumra való csökkenés. *Mill* erre a tételre nagy súlyt helyezett²⁰⁶ és az mint a klasszikus elmélet egyik alapvető tétele ment át a köztudatba.

Mill igyekezett azokra az okokra is rámutatni, amelyek a tőkenyereségnek minimum felé való irányzatát késleltetik. Az első okot abban látta, hogy az időnként fellépő válságok tőkepusztítással járnak, a másodikat abban, hogy a mezőgazdasági technika javítása folytán a munkabéreknek a népszaporodással való emelkedése egyideig elmaradhat és a külkereskedelem növekedésével az olcsóbb élelmiszerek bevitele szintén ellensúlyozhatja azt a hatást, mely egyébként a tőke növekedésének eredményeképpen beállna.²⁰⁷

A nyereséghányad csökkenésére vonatkozó tételt *Marx* is magáévá tette és rendszerében jelentős szerep jutott e tételnek. A tétel indokolása azonban szerinte másban kerekesendő, mint amire akár *Smith*, akár *Ricardo* vagy *Mill* gondoltak. A csökkenési irányzat oka ugyanis egyszerűen az, hogy a tőkefelhalmozódás folytán a termelésben alkalmazott

²⁰¹ Lectures on Political Economy. 1834. a London School of Economics új kiadásában, London 1931. a 196–197. old.

²⁰² Westminster Review 1926. januári szám.

²⁰³ On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society. Glasgow, 1832.

²⁰⁴ A Commentary of the Wealth of Nations London, 1835.

²⁰⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. IV. köt. az 52–54. oldalon.

²⁰⁶ E. i. munkájában külön fejezetet találunk „A tőkejövedelemnek a minimum felé törekvése” címen IV. könyv. (149–72. old.)

²⁰⁷ Az idevonatkozó rész magyar fordítása helyenkint nem adja vissza helyesen *Mill* gondolatait.

tőke összetétele változik.²⁰⁸ A munkások béréül szolgáló variabilis tőke hányada csökken és a gépekben megtestesült konstans tőke hányada növekszik. Az értéktöbblet azonban csak az előbbiből származik, míg az utóbbi csak változatlanul marad meg értékében. Minthogy tehát a tőkefelhalmozódás előrehaladásával egyre kisebb a többletértéket előállító variabilis tőke, a nyereséghányadnak csökkennie kell. Abban az után *Marx* is osztja *Mill* nézetét, hogy a válságok és a külkereskedelem fejlődése időlegesen feltarthatják a nyereséghányad csökkenését.

Marx érvelésével a szocialisták egy része sem értett egyet. Miután *Benedetto Croce* szembehelyezkedett vele,²⁰⁹ *Tugan Baranowsky* bizonyítani igyekezett, hogy *Marx* a nyereséghányad irányzatára vonatkozólag tévedett, mert nem vette figyelembe, hogy akkor, ha az álló tőke arányának növekedése a termelékenység növekedéséhez vezet, a nyereséghányad csökkenése helyett annak növekedése következik be.²¹⁰ Bár vannak tényezők, melyek ezt bizonyos fokig ellensúlyozzák, a termelékenység növekedésével *Tugan Baranowsky* szerint a nyereséghányadnak is emelkedő irányzatot kell követnie.

A nyereséghányad csökkenésére vonatkozó tétel lassankint egészen kiküszöbölődött az elméletből. Németországban kezdettől fogva kevés volt a visszhangja;²¹¹ az Egyesült Államokban sem *Walker*, sem *Clark* nem tették magukévá és *Marshall* is, a klasszikusok iránti nagy loyaltitása dacára, mellőzte rendszerében. A felhozott érvek vizsgálata után a vitát lezárva *Hans Peter* bátran jelentette ki, hogy a nyereséghányad irányzatára vonatkozólag általános tételt nem lehet felállítani.²¹²

Nagyobb visszhangra talált a klasszikusok második tétele, mely szerint a nyereségnek kiegyenlítődésre van hajlama, vagyis hosszabb időközt tekintve, a nyereséghányad nem lehet különböző az egyes termelési ágakban. Indokolásul egyértelműen a versenyre utaltak, mint kiegyenlítő tényezőre, mert, mint *Ricardo* mondta, „éppen a nyereség különböző-

²⁰⁸ V. ö. *Das Kapital*. III. köt. a 191—249. old.

²⁰⁹ Az „*Atti del Accademia Pontaniana*“ 1899. májusi számában közölt cikkében.

²¹⁰ *Die theoretischen Grundlagen des Marxismus*. Leipzig. 1905. a 175—176. old. V. ö. különösen a 184—186. old.

²¹¹ A régebbiek közül *Rau* utalt röviden *Smith* idevonatkozó okoskodására. *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. 7. kiad. Leipzig—Heidelberg, 1863. a 302. old.

²¹² *Grundprobleme der theoretischen Volkswirtschaftslehre*. II. köt. a 111. old.

sége okozza, hogy a tőke az egyik befektetési módból a másikba megy át".²¹³ A nyereségkiegyenlítődség tehát a tőkének mozgékonyaságából és a tőkéseknek a legnagyobb nyereségre törekvéséből származik.

Marx ezt a tételt is elfogadta, de ezt is másképp indokolta. Szerinte ugyanis a nyereséghányad kiegyenlítődségének az az oka, hogy a nyereséghányad nem a tőkének az egyes üzemekben való szerves összetételétől függ, hanem a piacon lesz meghatározva. Ha az egyes üzemek tőkéjének szerves összetétele határozná azt meg, vállalatonként különbözőnek kellene lennie, amennyiben a nagyobb variabilis tőkével dolgozó vállalatoknak, minthogy nagyobb érték-többletet termelnek, nagyobb nyereséghányadot kellene elérni. A piacnak azonban mindegy, hogy ugyanazt a cikket az egyik vállalat nagyobb arányú álló vagy variabilis tőkével termelte-e; annak az ára a piacon egyenlő. Ily módon a termelt többletértékek tömege (die Mehrwertmasse) a piacon az egyes vállalatok tőkeösszetételére való tekintet nélkül kerül felosztásra és a nagyobb álló tőkével dolgozó vállalat éppen olyan hányadot kap ösztőkéjére számítva, mint az a vállalat, mely nagyobb arányban használt forgó tőkét és így nagyobb összegű többletértéket állított elő.²¹⁴

Míg Marx a nyereséghányad kiegyenlítődségének tételét sajátos gondolatmenetéből vezette le, addig a klasszikus elmélet idevágó indokolása elsősorban a hosszú távlatok vizsgálatára irányuló nézőpontnak volt következménye. Sem Ricardo, sem Mill nem vonták kétségbe, hogy időlegesen egyes termelési ágakban nagyobb lehet a nyereség, mint másokban; csak arra helyezték a súlyt, hogy ez nem lehet tartós állapot. Elgondolásuk háttérében a *rendes* vagy *átlagos nyereség* (normal vagy ordinary profitsnak nevezték ezt) elképzelése állott, melyet már Smith is említett.²¹⁵ Ezt az ár-szükségképpen elemének tekintették, szépen beleillesztve

²¹³ A közgazdaság és adózás alapelvei. 63. old.

²¹⁴ „Im Kostpreis fällt der Unterschied von variablem und konstantem Kapital für den Kapitalisten fort... Die Kostpreise sind dieselben für gleich grosse Kapitalauslagen in verschiedenen Sphären, so sehr auch die produzierten Werte und Mehrwerte verschieden sein mögen. Diese Gleichheit der Kostpreise bildet die Basis der Konkurrenz der Kapitalanlagen, wodurch der Durchschnittsprofit hergestellt wird.“ (E. i. m. III. köt. a 132. old.)

²¹⁵ A nyereségnek piaci kamattal való összefüggésére azt mondja, hogy a nyereség (Smith „the ordinary profits of stock“-ról beszél) vele változik. (Vizsgálódás stb. 93. old.) „Ordinary profits“-ról szól később is (a magyar fordításban a 101. old.)

azt, mint ahogy p. o. *J. St. Mill* tette, a normálár keretébe.²¹⁶ Ez az elgondolás később is megtartotta helyét, mint oly nyereséghányad, mely éppen elegendő arra, hogy a vállalkozó a termelést folytassa. Ma is használatos e fogalom, különösen az angol irodalomban. *Keynes*²¹⁷ éppenúgy él vele, mint *Joan Robinson*, ki pontos meghatározást igyekszik adni az ár és a termelési költségek egymáshoz való viszonyáról.²¹⁸ *Robinson* szerint akkor van a nyereség rendes színvonalán, ha a természetes ár a nyereség beszámításával egyenlő az átlagköltséggel. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az illető termelési ág telítve van, vagyis nem ösztönöz új vállalatok alapítására.

Marshall még rugalmasabbá tette a nyereségkiegyenlítődség tételét, illetőleg az átlagnyereség elgondolását.²¹⁹ Szerinte nyereségkiegyenlítődségről nem lehet szó az egész gazdaságban, hanem csak arról, hogy egyes termelési ágakon belül, azok természetének megfelelően, bizonyos átlagos nyereséghányad alakul ki, mely a normálárral összhangban van és megfelel az egyensúlyi helyzetnek.

A német irodalomban, melyben régebben az egyensúlyi elgondolás kevésbé állt előtérben, a nyereségkiegyenlítődség tétele kevés visszhangra talált. Már *Hermann*, ki egyébként az átlagos nyereség fogalmával nem helyezkedett szembe, rámutatott arra, hogy a nyereséghányad kiegyenlítődsége a tőke teljes mozgékonyágát tételezné fel.²²⁰ *Schäffle* a kiegyenlítődség akadályaként a különböző termelési ágak nyereségének áttekinthetetlen voltára utalt²²¹ és *Mangoldt* a vállalkozás bizonyos terein fennálló jogi és egyéb korlátozásokra hívta fel a figyelmet.²²² Ezeket szem előtt tartva már *Philippovich* visszautasította a nyereségkiegyenlítődség gon-

²¹⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei III. könyv a 28–29. old.

²¹⁷ A Treatise on Money. I. köt. London, 1935. a 125. old.

²¹⁸ The Economics of Imperfect Competition. London, 1935. a 94. old.

²¹⁹ Ezt mondja: „We see then that there is no general tendency of profits on the turnover to equality; but there may be, and as a matter of fact there is in each trade and in every branch of each trade, a more or less definite rate of profits in the turnover which is regarded as a „fair“ or „normal rate.“ (Principles 8. kiad. 617. old.) E szavakat már *Marshall* kézikönyvének első kiadásában is megtaláljuk. (a 652. old.)

²²⁰ Staatswissenschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. Leipzig, 1924. a 149. old.

²²¹ Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft. Tübingen, 1867. a 290. old.

dolatát a nagy beruházást kívánó vállalatokra vonatkozólag²²³ és Diehl,²²⁴ valamint Amonn²²⁵ egyenesen tagadják a nyereség kiegyenlítődének irányzatát.

IV. A tőkekamat.

1. Az eredeti kamat. Midőn a vállalkozói nyereséggel foglalkoztunk, már említettük azokat a nehézségeket, melyekkel az elmélet a tőkéből származó jövedelem magyarázatában találkozott. A nyereségnél azonban mégis lehetett valamilyen kapcsolatot találni a vállalkozó személyes tevékenységével és a tőkének termelésre való alkalmazásával. A tőkésnél, aki pénzt kölcsönöz és maga a termelésben nem vesz részt, sokáig semmi elfogadható támpont nem kínálkozott annak megmagyarázására, hogy miért élvez tőkéje után jövedelmet. Egyébként a pénzkölcsön, mely az ókor és a középkor íróinak szeme előtt lebegett, olyan természetű is volt, melyért ellenérték követelése az adós szorult helyzetével való visszaélésnek tünt fel, annál is inkább, mert a pénzben nyújtott kölcsönt a pénz szerepével hozták összefüggésbe és már *Aristoteles* megmondotta, hogy a pénz nem szül pénzt. *Fogyasztási kölcsön*ről lévén szó, a kamatszedésben egyszerűen az erkölcsbe ütköző cselekményt láttak, melynek indokát csak a kölcsöntadó bírvágyában tudták megtalálni. Ebből származott az egyházi írók *kamatvételi tilalma*, mely a pénzkölcsön utáni kamatszedést uzsorának bélyegezte.

Az uzsora vádjá kíséri a kamatot az újkoron keresztül is. Pedig a helyzet ekkor gyökeresen megváltozott. A pénzkölcsönnek új válfaja lépett most előtérbe, mert üzletemberek keresték a tőkét, hogy azt gyümölcsözően befektessék. Amit panaszkodtak, az a kamatláb magassága volt, melyet a tőkések kapzsiságán kívül a pénzhiánynak tulajdonítottak. Azt ugyanis elkezdték belátni, hogy a kamatvételnek van alapja, ha valaki azért keresi a tőkét, hogy nyereséges vállalkozásba fektesse. Maguk az egyházi írók is igyekeztek lehetőséget nyújtani arra, hogy ilyen esetekben a hitelező kárpótlásban részesüljön tőkéje átengedéséért. Akár váltókölcsönről, akár pedig a mindjobban terjedő üzleti részesezés alakjában pénz rendelkezésre bocsátásáról volt szó, nem

²²³ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 8. kiad. I. köt. 310. old.

²²⁴ Theoretische Nationalökonomie. IV. köt. Jena, 1933. a 343—344. old.

²²⁵ Bemerkungen zur Theorie des Profits. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. III. köt. a 270. old.)

lehetett elzárkózni a kamatfizetés indokolt voltának elismerése elől. Bár nagyon nehéz volt az uzsorát és az üzleti célokra való pénzkölcsönzést elhatárolni, mégis módot kellett találni az utóbbi esetben a kamatvétel jogosult voltának elismerésére. Elkezdtek tehát a tőke átengedésével felmerülő kárpótlásnak, felmerülő kárnak (*damnum emergens*) vagy elmaradt haszonnak (*lucrum cessans*) felfogni a kamatot és lassankint a járadékvásárlásban (*Rentenkauf*) is eszközt találtak a kamatvétel indokolására.²²⁶

A panaszok most mindinkább a kamatláb magas volta ellen irányultak, melynek magyarázatát — nem tudván különbséget tenni pénz és tőke között — a pénz szűkének tulajdonítottak. Ezzel a kérdés az erkölcsi és jogi térről, melyen az régebben mozgott, mindinkább közgazdasági térre terelődött át. Sokáig tartott azonban, amíg utat tört magának az a meggyőződés, hogy a kamatláb színvonalai a tőkének a termelésben játszott szerepével függ össze.

A klasszikusoknál, kik már ebből a szempontból nézték a tőkekamat kérdését, azután a kamat és a vállalkozói nyereség erősen egybeolvadtak.²²⁷ Azzal természetesen ők is tisztában voltak, hogy a vállalkozó kölcsöntőkét is vehet igénybe. Ismételten érintették is a kölcsönkamatot, utalva arra, hogy annak alacsonyabbnak kell lennie annál, amit a vállalkozó a tőkével kereshet. A kölcsönkamat kérdése azonban náluk háttérbe szorul, mert náluk a kérdés súlypontja azon volt, hogy azt az összeget, melyet a vállalkozó a kölcsönvett tőkéért fizet, neki kell termelési tevékenységével előteremtenie. *F. H. Knight*²²⁸ rámutatott annak az okára, hogy a klasszikusok miért hanyagolták el a tőkével termelő vállalkozó és a tőkéjét kikölcsönző tőkés közötti megkülönböztetést. Angliában ugyanis ebben az időben a tőkések legnagyobb része maga volt a vállalkozó és a kölcsöntőkének még távolról sem volt a termelésben az a jelentősége, amelyet később Angliában is nyert. Minthogy tehát a tőke tulajdonosa és a vállalkozó ekkor még legtöbbször egy sze-

²²⁶ *Endemann*: Studien in der romantischen-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre. 2. köt. 1874—1883. V. ö. továbbá: *Böhm-Barverk*: Kapital und Kapitalzins. I. köt. Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien. 3. kiad. Innsbruck, 1914.

²²⁷ *Smith* szerint p. o. „Bér, nyereség és járadék minden jövedelem és minden csereérték eredeti forrása. Minden más jövedelem végeredményben e három rész valamelyikéből ered.“ Azután pedig: „A pénz kamata mindenkor származékos jövedelem, s ha nem a pénz használatából származó nyereségből fizetik, úgy más jövedelmi forrásból kell fizetni.“ (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. V. ö. I. köt. az 54. old.)

²²⁸ Risk, Uncertainty and Profit. 23. old.

mélyben egyesült, az angol közgazdák „profit” szóval jelölték meg a vállalkozói nyereséget, melyben a tőkének a kamatja is bentfoglaltatik.

Nem így volt ez az európai kontinensen. Már *Turgot* foglalkozott a kölcsöntőke kamatjával, megkülönböztetve a tőkést, aki megtakarításával a tőkét gyűjti és a vállalkozót, aki azt üzemében alkalmazta. *Turgot*-t a kölcsön már csak azért is érdekelte, mert ez is a forgalomhoz tartozik, amely iránt a fiziokraták különös érdeklődést mutattak. Ezt a gondolatmenetet szőtte tovább *J. B. Say*, aki a közgazdasági irodalomba bevezette a *vállalkozó és a tőkés közötti éles megkülönböztetést*. A tőkekamattal kapcsolatos kérdés szempontjából ez a megkülönböztetés alapvető fontosságú, mert csak ennek az alapján lehet a kamatot, mint önálló jövedelmi ágat a vállalkozói nyereségtől elválasztani.

Németországban, mint a múlt század elején tőkeszegény országban, kölcsöntőkének a vállalkozás részéről való igénybevétele még általánosabb volt. A vállalkozói nyereség és a kamat közötti megkülönböztetés így itt még inkább kézen fekvő volt, mint a gazdag Franciaországban. Már *F. W. Hermann* világosan szétválasztotta a kettőt, midőn a kamatot a tőkehasználat áraként,²²⁹ a vállalkozói nyereséget pedig a vállalkozó bevételei és kiadásai közötti különbözet gyanánt határozta meg.²³⁰

Mint említettük, már a klasszikusok tisztán látták, hogy a tőkekamattal, amennyiben termelési hitelről van szó, a termelésben keletkezik és így a termelés eredménye és a kölcsönkamattal között határozott viszony áll fenn, amennyiben az első a forrása az utóbbinak. Ezt akarta *Böhm-Bawerk* kifejezni, amidőn a tőkének köszönhető termelési többletet, melyből a vállalkozó a kölcsöntőke kamatját fizeti, *eredeti kamatnak* nevezte, megkülönböztetésül attól az összegtől, amelyet az adós a tőke használatáért hitelezőjének fizet. Az utóbbi a *kölcsönkamattal*.

Amióta a kamatnak a termeléssel való összefüggésére irányult a figyelem, az eredeti kamattal került az érdeklődés középpontjába és a tőkekamattelmélet mindinkább az eredeti kamattal kérdésével foglalkozott. Csak ez vezetett ugyanis a tőkekamattal keletkezésének forrásához, mely a kamattal színvonalára is döntő jelentőségű.

2. A kamattal termelékenység elmélete. Az a körülmény, hogy a kölcsönök pénzzel folyósítják, idővel annak a né-

²²⁹ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. Leipzig, 1924. 200. old.

²³⁰ E. i. m. 145. old.

zetnek a keletkezéséhez vezetett, hogy a kamat magassága avval függ össze, hogy mennyi pénz áll a közgazdaságban rendelkezésre. Ebbe az irányba terelte a kamat kérdését egyrészt a merkantilistáknak az a felfogása, mely a közgazdaság mozgató tényezőjét a pénzben látta és ezért a pénznek bőséges mennyiségben rendelkezésre állását tartotta kívánatosnak, másrészt ezt a nézetét látszott alátámasztani a kereslet és kínálat törvényének mindjobban való hangsúlyozása is. A pénzkínálat túlságosan szűk a pénzkereslettel szemben, így érveltek a merkantilisták és kortársaik; nem csoda tehát, ha a kamatláb magas. Ettől a felfogástól még *J. Locke* sem tudott szabadulni, aki pedig a kamatra vonatkozólag kortársait messze felülmúló éleslátással szállt szembe a kamatláb törvényes szabályozásának követelésével. Amidőn azonban a kamatláb leszállításának eszközeiről elmélkedett, ő is a pénz mennyiségének szaporításában kereste a megoldást.

A kereslet és kínálat törvényének a kamatlábra való alkalmazása mindenestre haladás volt, mert arra irányította a figyelmet, hogy a tőkének is van piaca, melyen használatának az ára kialakul. Nem vizsgálva azonban a tőke lényegét és közgazdasági szerepét, hanem azonosítva a tőkét a pénzzel, ez a magyarázat egészen a kérdés felszínén maradt. Nem is sikerülhetett a tőkekamat kérdésébe mélyebben behatolni addig, amíg a pénz és a tőke fogalmai egybefolytak.

Csak lassan kezdett tisztázódni az, hogy a pénz és a tőke lényege, valamint közgazdasági szerepe különböző. Sokáig a tisztultabb nézeteket valló közgazdák sem tudták világosan kifejtetni a kettő közötti különbséget, de azt már megértették, hogy a tőkének más szerepe is van, mint amelyet a pénz teljesít a közgazdaságban. *D. Hume* már élesen támadta azt a nézetet, mely szerint a kamatláb a pénz bőségétől vagy szűkétől függ.²³¹ A kamatra vonatkozó fejtegetéseit e nézet cáfolatának szentelte. A kereslet és kínálat törvényére való utaláson kívül már ő rámutatott arra, hogy a kamatláb színvonala elsősorban avval függ össze, hogy milyen üzleti eredményt lehet a tőke felhasználásával elérni. Lényeges fordulat volt ez a kamatelmélet fejlődésében, mert ezzel bekapcsolódott az elméletbe az a gondolat, hogy a tőke felhasználásával elérhető eredmény döntő tényezője a kamatláb magasságának.

Ezzel megindult azoknak az okoknak kutatása, melyek lehetővé teszik, hogy az üzletembernek nemcsak a vállala-

²³¹ Hume Dávid közgazdasági tanulmányai. Ford. Körösi J. 2. kiad. Budapest, 1899. o. 65—81. old.

tában használt tőkéje térül meg, hanem a kölcsönvett tőkéért még kamatot is tud fizetni. Midőn a pénz használati díjának fogta fel a kamatot, már *Turgot* tisztában volt azzal, hogy a tőke iránti kereslet azoktól származik, akik eredményesen használni tudják a tőkét. Tehát már az ő elméletének háttérében is az a gondolat állt, hogy a tőke termelékeny. *Böhm-Bawerk gyümölcsöztetési elméletnek* (Fruktifikationstheorie) nevezte ezt a magyarázatot, előtérbe helyezve azt, hogy *Turgot* szerint a kamat színvonalára befolyással van az, hogy a tőkéért földet is lehet vásárolni. *Turgot* ezzel azonban csak arra akart rámutatni, hogy e lehetőség azzal befolyásolja a kamatot, hogy a föld biztonsága által nyújtott vonzóerő csak akkor tereli az ipar felé a tőkét, ha ott magasabb hozamot ígér. De *Turgot* kétségtelenül tisztában volt már azzal is, hogy az ipari és kereskedelmi vállaltokba fektetett tőke emeli a termelés eredményét és hogy ehhez nélkülözhetetlen.²³² *Turgotnak* mint fiziokratának egyoldalúsága csak abban mutatkozott, hogy a tőkének a mezőgazdaságban elérhető hozamát tekintette a kamatláb szabályzójának.

Annak a nézetnek a további kiépítése, hogy a kamat a tőke termelékenységéből származik, elsősorban *J. B. Say* érdeme. Ezért tekintik őt a kamat *termelékenységi elmélete* megalapítójának. Ennek az elméletnek, mely gyorsan tett szert népszerűsége, forrása a termelékenység fogalmának az a kiszélesítése, melyet a klasszikus iskola hozott. Innen származik a *termelési tényezők tana*, mely szerint három termelő tényező van: a munka, a föld és a tőke. Ebben voltaképpen már tényként volt elismerve az, hogy a tőke is termelékeny. Hiszen ennek feltételezése nélkül nem volna értelme annak, hogy a tőkét is termelő tényezőnek nevezzük. Azt a kérdést, hogy a tőke mi által növeli a termelékenységet, *Say* nem vetette fel, hanem a többi termelési tényezők-höz hasonlóan egyszerűen a tőke termelékeny szolgálatairól beszélt, melyekért kellő ellenértéket kell nyújtania annak, aki tőkét vesz kölcsön. Ez az ellenérték pedig a kamat.

²³² V. ö. Quesnay és *Turgot* munkáiból. Ford. Fenyvessy A. Budapest, 1899, különösen a 111. old. — *Cassel* élesen bírálta is *Böhm-Bawerket*, szemére vetve, hogy igazságtalanul bánt *Turgot* kamatelméletével, midőn úgy tüntette fel a dolgot, minthogyha *Turgot* azt kívánta volna mondani, hogy a kamat abból származik, hogy a tőkét mezőgazdasági ingatlanba is be lehet fektetni. *Turgot* munkáiból vett idézetekkel kimutatta *Cassel*, hogy *Turgot* tisztán látta, hogy az ipar termelékenysége a kamatnak az igazi forrása. (V. ö. *Cassel*: *The Nature and Necessity of Interest*, London, 1905. a 21—22. old.) Ennek ellenére *Böhm-Bawerkhez* hasonlóan értelmezte *Turgot* kamatelméletét *A. Landry* is (*L'intérêt du capital*, Paris, 1904. a 148. old.)

Say gondolatmenete mély benyomást tett elsősorban honfitársaira, kiknek legnagyobb része elfogadta a kamat termelékenységi elméletét. Követte őket ebben a német közgazdák nagy része, kik közül különösen Roscher járult hozzá a kamat termelékenységi elméletének Németországban való népszerűsítéséhez.

A kamatelméletek fejlődéséről írt munkájában Böhm-Bawerk²³³ a Say nyomán haladó termelékenységi elméletet *natio termelékenységi elméletnek* nevezte, mert közelebbi megokolás nélkül utalt a tőke termelékenységére, mintegy magától értetődőnek tartva azt, hogy a tőke termelékeny. Egy évvel Say munkájának megjelenése után azonban Lord Lauderdale a kamat termelékenységi elméletének olyan fordulatot adott, amelyben indokolni igyekezett azt, hogy miért termelékeny a tőke. Lauderdale szerint ugyanis a tőke munkát pótol, midőn olyan folyamatokat végez, amelyeket egyébként emberi munkaerővel kellene végezni, másrészt olyan folyamatokat is elvégez, amelyeknek a lefolytatására az ember magában nem képes.²³⁴ Ennélfogva tehát a tőke tényleg termelékeny szolgálatokat végez és ezekben gyökereszik annak a lehetősége, hogy használatáért kamatot fizessenek. Ilyenformán tehát Lauderdale kamatelmélete is termelékenységi elmélet, de Böhm-Bawerk szerint *indokolt termelékenységi elmélet*, mert a tőke termelékenységének okára is rámutat. Továbbfejlődésében már korán mint *határtermelékenységi elmélet* mutatkozik ez a magyarázat, mert úgy Longfield,²³⁵ mint Thünen a termelés határán a tőke alkalmazásával elérhető jószágtöbbletben látták a kamatot szabályozó tényezőt.²³⁶ Később Sidgwick²³⁷ képviselte Angliában ezt az elméletet, mielőtt Marshall és Wicksteed népszerűséget szereztek annak.

Már említettük, hogy Németországban Saynek a ka-

²³³ Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien. Innsbruck, 1884. (3. kiad. 1914.)

²³⁴ An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. Edinburgh 1804. I. 161. old.

²³⁵ Longfield tétele még tőkenyerességről (profit) szól. (Lectures on Political Economy. V. ö. különösen a 188—189. old.)

²³⁶ Thünen világosan mondja: „Die Rente, die das Kapital im ganzen beim Ausleihen gewährt, wird bestimmt durch die Nutzung des zuletzt angelegten Kapitaltheilchens.“ (Der isolierte Staat. 5. kiad. Jena, 1930. II. rész. a 498. old. Az eredetiben ritkított szedéssel.)

²³⁷ Munkája rövid tartalmi összefoglalásában a kamatról a következőt mondja: „It tends to correspond to average additional produce expected to be obtained by employment of last increment of floating capital, minus „employer's fee“. (The Principles of Political Economy, 2. kiad. London 1887. a XVI. old.)

matra vonatkozó elgondolása visszhangra talált. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy egyesek egyszerűen átvették magyarázatát, hanem elméletének önálló továbbfejlesztésében is. Nevezetesen *Friedrich B. Hermann* lelkesen karolta fel *Saynek* a termelékeny szolgálatokról szóló tanítását és használta fel arra, hogy a tőkekamat elméletének új fordulatot adjon.²³⁸ *Hermann* ugyanis abból indult ki, hogy az állótőke és a forgótőke egyaránt oly *használatoknak* a forrásai, amelyek mintegy önálló jószágok jellegét nyerik és a kamat az elszigetelt tőkehasználat ára.²³⁹ Álló és forgótőke között eszerint csak annyiban van különbség, hogy míg az előbbinél bérlet útján csak a használatot engedjük át, addig az utóbbinál kölcsön alakjában magát a tőkét is átadjuk kamatnak, mint használati díjnak fizetése ellenében. *Hermann* nyomán járva *Mangoldt* is a tőkehasználat árát látja a kamatban és hasonló *Schäfflenek*, valamint *Mithoffnak* az álláspontja is. *Hermann* kamatelméletét *használati elméletnek* (*Nutzungstheorie*) nevezték, mert a tőkehasználat díját látja a kamatban. Elmélyítésén különösen *Knies* fáradozott. Szerinte nem lehet kétséges, hogy a tőke használatáért éppen úgy árat kell fizetni, mintahogy a javak átengedéséért fizetünk. A kamatnak tehát ugyanaz a forrása mint az árnak, mert *Knies* felfogásában is önálló jószág a tőke használat.²⁴⁰ Hasonlóképpen a tőkehasználat áráról beszél *Menger* is,²⁴¹ ki azonban már az idő folyásával is közeleli kapcsolatba hozza elméletét, mire a következőkben rátérünk.

A használati elmélet alap gondolatát már régebbi írók is érintették. *Böhm-Bawerk* behatóbban foglalkozik *Molinaeus* érvelésével, mely szerint a pénz átengedése a tőkétől különvált haszon forrása, mely ezért ellenérték fejében önállóan értékesíthető.²⁴²

²³⁸ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. München 1832. (V. ö. a 3. kiad.-ban Leipzig 1924. az 57—58. old., valamint a 267—270. old.

²³⁹ *Hermann* már „Staatswirtschaftliche Untersuchungen” c. könyvének 1. kiadásában rakta le az alapját kamatelméletének és azt 2. kiadásában fejlesztette tovább. Itt az állandó használatot engedő javakról írja: „Ihr Gebrauch, während dessen sie fortbestehen, wird ihre *Nutzung* genannt, die dann wie ein eigenes Gut aufgefasst werden kann, welches für sich selbst Tauschwerth erlangen mag, den man Zins nennt.” (109. old.) A 3. kiadásban, melyre fent hivatkoztunk, rövidebben fejt ki gondolatmenetét, mert az az 1. kiadás felújítása. Egyébként itt is ezt írja: „Wiewohl man auch vom Verleihen von Büchern, Kleidern etc. spricht, so bezeichnet man mit Darlehen doch meist den isolierten Verkauf der Nutzung eines umlaufenden Kapitals auf gewisse Zeit.” (199. old.)

²⁴⁰ Der Credit. II. köt. VIII. r. a 35—34. old.

²⁴¹ Grundsätze. 152. old.

²⁴² A tőkekamatelméletek beható ismertetésére nézve l. *Böhm-*

Turgot-nál is felcsillan ez a gondolat. A kamat lényegéről elmélkedve világosan mondja, hogy a „kamatos kölcsönnél a becslés tárgya bizonyos értékmennyiségnek használata bizonyos időre.²⁴³ *Böhm-Bawerk* csak azért adott külön nevet *Turgot* elméletének, mert lényegét abban látta, hogy *Turgot* a tőkének a mezőgazdaságban való befeketési lehetőségét vette kamatelméletében alapul.²⁴⁴ Az viszont nem kétséges, hogy *Hermann* nem ő tőle, hanem *Say* fejtegetéseitől befolyásolva jutott annak a gondolatnak továbbfejlesztéséhez, melyet már *Turgot*-nál megtalálunk.²⁴⁵ Mindezekben a magyarázatokban a tőke termelékenységére az uralkodó szempont és úgy a gyümölcsöztetési, mint pedig a használati elmélet csak változatai a termelékenységi elméletnek.

3. A tőke és a termelés időbeli vonatkozásai. Annak, hogy a kamat termelékenységi elmélete, valamint a vele rokon elméletek olyan gyorsan elterjedtek, az a meggyőződés volt az oka, hogy a tőkekamat keletkezését nem lehet megmagyarázni a nélkül, hogy a tőkének sajátos szerepét a termelésben figyelembe ne vesszük. Mindinkább világossá lett az is, hogy a munkaértékelmélet alapján ez elháríthatatlan akadályokba ütközik. Ezt bizonyította az a kísérlet is, melyet *James Mill* és *MacCulloch* tettek, amidőn a kamatot egyszerűen a tőkében felhalmozott munka ellenértékeként akarták feltüntetni és azt magyarázták, hogy a kamat a tőkében, mint megjegecesedett munkában, fekvő munkaérték megtérítése, vagyis a múltban végzett munka ellenértéke. Eltekintve attól, hogy a tőke előállításával járó munkát már a múltban megfizették és így ugyanannak a munkának a díja kétszer szerepel ebben az okoskodásban, ez legfeljebb oly kísérletnek tekinthető, mely a munkaelmélet egyoldalú szempontját kísérli meg alkalmazni olyan jelenség magyarázatában, mely csak tágabb nézőpontból szemlélve érthető meg.

Ez az oka annak, hogy a klasszikus elmélet hívei is szinte fellelégzettek, amidőn *Senior* a termeléssel járó munkaáldozat mellé állította az önmegtartóztatási áldozatot²⁴⁶ és

Bawerk e. i. m., mely a 34. old. tárgyalja *Molinaeus* idevonatkozó felfogását. — Jó áttekintést nyújt a kamatelméletek fejlődéséről: *Balás Károly*. A jövedelemeloszlás főágai. Budapest, 1913.

²⁴³ Quesnay és *Turgot* munkáiból Ford. Fenyvessy J. Budapest, 1899. a 109. old.

²⁴⁴ V. ö. *Böhm-Bawerk*: e. i. m. 74. old.

²⁴⁵ V. ö. *Staatswirtschaftliche Untersuchungen*. 3. kiad. a 270. old. jegyzetét.

²⁴⁶ A munkaértékelmélet egyoldalúságával szemben szinte felfedezés számba mentek *Senior* következő szavai: „The observer's attention is occupied by the labour, and he omits to consider the additional sacrifice made when labour is undergone for a distant object.” (*Political Economy*. 6. kiad. 1872. az 59. old.)

ezzel a kamat magyarázatára is olyan alapot nyújtott, amely a termelési költségek elméletével összhangba volt hozható. Ezzel megnyílt az útja annak, hogy a tőkekamatot az értékelés akkor előtérben álló főelve, a költségelv alapján megmagyarázzák. Ezért *J. St. Mill* és *Cairnes* örömmel karolták fel *Senior* gondolatát, mely szerint a javaknak nem termelékeny felhasználásoktól való elvonása és a termelés csatornáiba vezetése a jólét gyarapodása szempontjából fontos mozzanatok. Az önmegtartóztatásnak mint a termelés érdekében hozott áldozatnak kidomborításával az elméletnek nem volt többé szüksége arra, hogy tovább erőltesse a kamatnak a munkaértékelv alapján való magyarázatát, mert a tőke most már, mint olyan tényező bontakozott ki, mely a munkaáldozathoz hasonlóan szintén áldozat eredménye és ebből kifolyólag számíthat jutalmazásra. *Senior* kortársaira erős benyomást tett, hogy ő az önmegtartóztatásra mint a munkaáldozattal egyenértékű áldozatra mutatott rá, mert ily módon az akkor uralkodó termelési költség elméletbe és a termelési tényezők elméletébe is szépen illeszkedett be a tőkekamatnak az a magyarázata, melyet *önmegtartóztatási elméletnek* (abstinencia elmélet) neveztek. Ez az elmélet rávilágított valamire, aminek lényeges voltát mindinkább kezdték belátni, t. i. arra, hogy a tőkének önálló, vagyis a munkától és a természet közreműködésétől különálló szerepe van a termelésben és hogy a kamat ennek a jövedelemeloszlás terén fellépő következménye.²⁴⁷

Abban az alakban azonban, melybe *Senior* kamatelméletét öltöztette, az a tőkekamatnak nemcsak magyarázatául, hanem mintegy erkölcsi igazolásául is tűnt fel. Sokakat ez kétségtelenül vonzott, mert a tőkegyűjtés áldozati jellegét kidomborítva,²⁴⁸ tetszetős érvet szolgáltatott a kamat jogosult voltának védelmezésére. Ezzel azonban az elmélet nemcsak *Lassalle* gúnyos megjegyzését idézte fel, mely szerint nehéz megérteni azt az áldozatot, melyet a gazdag embernek hoznia kell, ha vagyonfelhalmozásra használja fel jövedelmét, hanem a szociálisták körén kívül is sokan idegenkedtek attól az érveléstől, mely az elméletet a jövedelemeloszlás kérdésében, — ha akaratlanul is — az erkölcsi ítéletek terére viszi át. Kivezető utat talált ebből *MacVane*, amidőn az önmegtartóztatás (abstinence) kifejezést a várakozás (wai-

²⁴⁷ Mint *Senior* magyarázta, az önmegtartóztatás úgy viszonylik a kamathoz, mint a munkakifejtés a bérhez. (E. i. m. 59. old.)

²⁴⁸ „To abstain from the enjoyment which is in our power, or to seek distant rather than immediate results, are among the most painful exertions of the human will“, magyarázta *Senior*. (E. i. m. 59. old.)

ting) kifejezéssel helyettesítette, magyarázva, hogy a *tőkés áldozata várákozási áldozat*. Ezzel az önmegtartóztatási elmélet a *várákozási elmélet* alakját nyerte. Ebben az alakban karolták fel azt *Marshall*²⁴⁹ és *Cassel*.²⁵⁰ Az utóbbi kissé homályosan *tőke-dispositionnak* (Kapitaldisposition) nevezte a termelésnél döntő szerephez jutó várákozást, ami lényegileg nem akar mást kifejezni, mit azt, hogy tőke felett kell rendelkeznie annak, aki időt igénylő termelési folyamathoz lát és vagy ő neki magának, vagy annak, aki tőkét e célra kölcsönadja, magára kell vennie azt az áldozatot, hogy nem fogyasztja el közvetlenül jövedelmét, hanem hajlandó várni annak gyümölcsére. *Cassel* elmélete, melyet Németországban különösen *Adolf Weber* fogadott rokonszenvvel, a várákozás ténye mellett a tőkének a termelésben való cselekvő szerepét is igyekezett kidomborítani.²⁵¹

Új fogalmazásban az elmélet *Senior* eredeti elgondolásának jobban felel meg, minthogyha csupán a megtartóztatás mozzanatát ragadjuk ki. *Senior* ugyanis már tisztán látta, hogy a *fogyasztástól való tartózkodás a termeléssel való kapcsolatában fontos* a közgazdaság számára, mert oly célok elérését teszi lehetővé, melyek megvalósítása *időbe* telik. Joggal kifogásolta *Knight*²⁵² azt, hogy *Böhm-Baumer* egyszerűen önmegtartóztatási elméletnek tekintette *Senior* kamatelméletét, holott ez annál több volt, mert csak értékelméleti vonatkozásában volt ezen a súly, míg a kamatra vonatkozólag a tőke termelékenységére és ennek az idővel való összefüggésére volt alapítva.

Az idő, melyet a termelés lefolytatása megkíván, már *Ricardot* is élénken foglalkoztatta, midőn a felett töprengett, hogy milyen módon vegye figyelembe a tőkét az értékre való befolyásában,²⁵³ sőt már *Smith* is gondolt erre. Mindketen azonban nem a tőkekamat magyarázatával kapcsolatban hasznosították ezt a gondolatot, hanem a munkabérelméletben, mert figyelmüket az kötötte le, hogy a vállalkozónak a termelés tartamára előlegeznie kell a munkások bérét. Így jutottak el mindketten a munkabéralap gondolatához, mely egyoldalúsága ellenére is egy fontos szempontot domborított ki, mert a termelésnek az időben való lefolyását és ennek, bár más vonatkozásban való fontosságát hang-

²⁴⁹ Principles, 8. kiad. 232—233. old.

²⁵⁰ Theoretische Sozialökonomie, 5. kiad. 180. old.

²⁵¹ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München u. Leipzig, 1928. a 274. old.

²⁵² Encyclopaedia of Social Sciences. VIII. köt. a 132. old.

²⁵³ A nemzetgazdaság és adózás alapelvei. a 27—31. old.

súlyozták. Míg *Smith* és *Ricardo* e körülménynek a munkabérre gyakorolt hatásával foglalkoztak, addig *Senior* figyelmét annak a termelésre és ennek eredményére való befolyása vonta magára, meglátva azt, hogy a tőke hosszabb időt igénylő termelési folyamatokat tesz lehetővé. Teljesen megértve a tőkés termelés előnyeit, *Senior* a tőkének erre a szerepére ismételtén visszatért,²⁵⁴ és arra is kitért, hogy miképpen kell elképzelni azt, hogy a munkásoknak a termelés folyamata alatt való eltartásához szükséges javaknak rendelkezésre kell állniok.²⁵⁵ Nem tudott azonban elméletének oly kifejezést adni, hogy a tőkének ez a szerepe a maga teljes jelentőségének megfelelően kidomborodjék.

Jevons bátor újító szellemének volt fenntartva a kamatelméletnek ebben az irányban való továbbfejlesztése. Mellőzve az önmegtartóztatás kérdését, és ellenállva annak a kísértésnek, hogy a tőke szerepét tisztán a munkabéralap szemszögéből nézze, *Jevons* egyenesen a tőkének az idő folyásával való összefüggésére irányította figyelmét és a tőke szerepét röviden abban foglalta össze, hogy lehetővé teszi a munkának előre való alkalmazását, vagyis a termelés kezdete és eredményének rendelkezésre állása közötti időszaknak az áthidalását. Ezzel a tőke tehát lehetővé teszi a munkások számára, hogy a termelés eredményére várjanak.²⁵⁶ Ami *Jevons* fejtegetéseiben ilymódon kidomborodott, az volt, hogy a termelési módok megválasztása a rendelkezésre álló tőkemennyiségtől függ, mert ez dönti el, hogy milyen mértékben lehet a munkásokat attól elvonni, hogy közvetlenül a megélhetésükhöz szükséges javak előállítására fordítsák munkájukat. Ennek világos kifejtésével *Jevons* lett megin-

²⁵⁴ Az önmegtartóztatást így határozza meg: „... a term by which we express the conduct of a person who either abstains from the unproductive use of what he can command, or designedly prefers the production of remote to that of immediate results”. (E. i. m. 58. old.) Továbbá: „It will be observed that we consider the use of all implements as implying an exercise of abstinence, using that word in our extended sense as comprehending all preference of remote to immediate result.” (U. o. 68. old.)

²⁵⁵ „That fund” (t. i. a munkabéralap, melyre *Senior* gondolt) „must comprise in specie of the things wanted... As to those commodities, however, which the workman subsequently requires, it is enough if the fund on which he relies is a productive fund, keeping pace with his wants, and virtually set apart to answer them.” (E. i. m. 79. old.)

²⁵⁶ „Capital, as I regard it, consists merely in the aggregate of those commodities which are required for sustaining labourers of any kind or class engaged in work”. (Theory of Pol. Ec. 3. kiad. 222. old.) „Capital simply allows us to expend labour in advance” írja a továbbiakban. (U. o. 225. old.)

dítója a tőkekamatelmélet azon fejlődésének, mely a *termelési időszak*kal hozza összefüggésbe a kamat magyarázatát.

Viktor Edelberg azt igyekezett bizonyítani, hogy már Ricardo is teljesen tisztában volt a tőkekamatnak időbeli vonatkozásával, sőt a termelési időszak fogalmát is ismerte.²⁵⁷ Az kétségtelen, hogy Ricardot erősen foglalkoztatta a termelésnek az idővel való összefüggése; ezt bizonyítja értékelméletének alapvető munkája 3. kiadásában való átdolgozása. Az Edelberg cikkében gondosan összeválogatott idézetekből az is kitűnik, hogy Ricardo közel járt a kamat időbeli vonatkozásainak megértéséhez. Ezeket azonban 6 nem sűrítette össze ezen az alapon nyugvó kamatelméletté, pedig mint Edelberg kimutatta, ennek nem lett volna nagyobb nehézsége.

Az elmélet további fejlődésében azonban jelentős szerephez jutott még egy további gondolat is, melynek csiráit már Galianinál megtaláljuk, amidőn azt a nézetet igyekszik cáfolni, hogy a kamat jogosulatlan nyereség volna. Galiani arra mutat rá, hogy a kölcsönnél nem úgy áll a dolog, mint a cserénél, mert az ügylet nem egy időpontban bonyolódik le, hanem a visszafizetés csak bizonyos idő lefolyása után történik. A kamat tehát nem oly teljesítmény, mellyel nem áll szemben valamilyen szolgálat, mert a kölcsön lényege az, hogy egy bizonyos időre átengedik a pénz használatát. Továbbfűzte ezt a gondolatot Turgot, aki azonban ezen az úton a kamat használati elméletéhez jutott. Ugyanebben a körben mozog Bentham megállapítása is, mely szerint a pénzkölcsön jelenlegi pénznek jövőbeliért való kicserélése²⁵⁸ S. Bailey pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a közvetlen jelenben lehetséges élvezetet előnyben részesítjük a jövőbeli fölött és rendszeren hajlandók vagyunk fizetni is azért, hogy egy egyébként csak a jövőben lehetséges szükségletkielégítést azonnal megszerezhessünk magunknak.²⁵⁹ Ennek a gondolatnak a teljes kiérlelése John Rae érdeme.

Rae idevágó felfogását 1834-ben fejtette ki.²⁶⁰ Megokolni

²⁵⁷ The Ricardian Theory of Profits. (Economica. February, 1933. No. 39. az 51–54. old.)

²⁵⁸ „Putting money out at interest, is exchanging present money for future.” (Defense of Usury. Letter II. The Works of Jeremy Bentham. III. köt. Edinburgh, 1843. a 4. old.)

²⁵⁹ „We generally prefer a present pleasure or enjoyment to a distant one, not superior to it in other respects. We are willing even, at some sacrifice of property, to possess ourselves of what would otherwise require time to procure it, without waiting during the operation.” (A Critical Dissertation stb. 1825. Uj. kiad. 1931. a 218. old.)

²⁶⁰ Statement of some new Principles on the Subject of Political Economy exposing the Fallacies of the System of Free Trade and of some other Doctrines maintained in the „Wealth of Nations.” Boston 1934.

igyekezett azt, hogy miért vannak korlátai a tőkefelhalmozásnak. Szerinte ez egyrésztől annak tulajdonítható, hogy a jelenlegi szükségletek lelki adottságainknál fogva sokkal közvetlenebbül hatnak ránk, mint a jövőbeliek, melyeket kevésbé vagyunk képesek elképzelni, másrésztől pedig annak, hogy az emberi élet rövid és bizonytalan, minélfogva a jövő kevésbé hat képzeletünkre. *Rae* ennél tovább is ment és ezt a gondolatmenetet a tőkekamat megmagyarázására is felhasználta, rámutatva arra, hogy azt az áldozatot, melyet javaknak a jelenlegi felhasználástól való elvonása jelent, csak akkor vagyunk hajlandók magunkra venni, ha ezért kárpótlást találunk abban, hogy a jövőben a kölcsönadott összegért többet kapunk, vagy közvetlen termelés esetében, ha a termelés hozama nagyobb, mint a termelés céljára feláldozott érték.

Rae már avval is tisztában volt, hogy az a körülmény is indokolásra szorul, miért számíthatunk a termelésre szánt javak értékénél magasabb hozamra. Ez szerinte annak tulajdonítható, hogy a tőke termelékeny és alkalmazása növeli a hozamot. Ennek kifejtésénél *Rae* nem mulasztotta el arra is rámutatni, hogy a tőke gyarapodásával elérhető termelékenységnek határai vannak, mert először a leginkább nyereséges felhasználási módokat keressük és csak azután a kevésbé eredményeseket, úgy, hogy a tőke alkalmazása terén is érvényesül a csökkenő termelékenység törvénye. A kamat magasságát *Rae* szerint az előadottak figyelembevételével a tőke határtermelékenysége határozza meg.²⁰¹

4. Az agioelmélet. Ezek a gondolatok, melyek egy fél századon keresztül kiaknázatlanul maradtak, *Böhm-Bawerk*-kel új életre keltek.²⁰² Nem véletlen, hogy az osztrák iskola híve karolta fel azokat, mert az idő folyásának a gazdaságra való hatása már az iskola alapítóját, *Mengert* is erősen foglalkoztatta. Már ő kiemelte, hogy a termelési javak — még akkor is, ha a fogyasztásra alkalmas jószágot szánunk termelésre — jövődóbeli javak, és értéküket a jövőben tőlük várható szükségletkielégítés határozza meg.²⁰³

²⁰¹ *Rae* munkájának bővebb tartalmára vonatkozólag v. ö. *Böhm-Bawerk*: Geschichte und Kritik der Kapitalzinstheorien. 3. kiad. Innsbruck, 1914. a 378—433. old. és *C. W. Mixter*: A Forerunner of Böhm-Bawerk. (Quart. Journ. of Ec. XI. köt. 161—190. old.)

²⁰² *Kapital und Kapitalzins*. I. köt. Innsbruck, 1884. II. köt. Innsbruck, 1889, mely utóbbiban fejtette ki tőkekamatelméletét. A 3. kiadás tetemes bővítésekkel 1909-ben jelent meg. Idézeteink ebből a kiadásból valók.

²⁰³ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871. a 127—142. old.

Ezt a megállapítást választotta tőkekamatelmélete kiindulási pontjául *Böhm-Bawerk*, aki nem találta kielégítőnek a tőkekamatnak azt a magyarázatát, mely egyszerűen a tőke termelékenységére utal. *Böhm-Bawerk* ugyanis úgy okoskodott, hogy ha a tőkejavakat hozadékuk szerint értékeliük, akkor ezzel csak azt tudjuk megmagyarázni, hogy a termelésben a tőke értéke megtérül, de még nem magyaráztuk meg a kamatot. A tőkejavakat ugyanis egész hozamuk alapján értékeliük, a kamat pedig a tőkeértéken felül mutatkozó többlet, melynek keletkezését nem lehet egyszerűen a gazdasági beszámítás elvéből megmagyarázni.

Böhm-Bawerk szerint annak a többletnek, mely a tőke után kamat fizetését teszi lehetővé, három forrása van. Az első az, hogy az emberek legnagyobb része szűkösen él és ezért gondjai a jelen szükségleteinek kielégítésére irányulnak, remélve, hogy a jövőben sikerülni fog helyzetét javítani. Ezért a jövőbeli szükségleteinket nem érezzük olyan erősen mint a jelenlegieket. Ez hajlamossá tesz arra, hogy a jövőbeli szükségletkielégítésünket a jelenleginél kevesebbre becsüljük. Ebből származik a második ok, mely a jövő elképzelése hiányos voltának és akarati gyengeségünknek következménye és a csak későbbi időpontokban esedékes élvezetek rendszeres alulbecsüléséhez vezet. A termelés lefolytatásával a jövőbeli jószág mintegy a jelenbe vonul be, beérlik, és most már jelenlegi szükségletkielégítésre alkalmas alakot ölt. Ezzel értéknövekedés áll be. E két körülmény hangsúlyozásával *Böhm-Bawerk* ugyanabban a gondolatkörben mozog, melyet egy félszázaddal előtte *John Rae* vetett fel és amelyre vonatkozólag az utóbbinak elsőségét kifejezetten el is ismerte.²⁰⁴

Böhm-Bawerk szerint azonban még egy harmadik fontos oka is van annak, hogy az a többlet keletkezik, melyet kamatnak nevezünk. Ez a *hosszabb termelési folyamatok eredményesebb volta*. Szerinte ugyanis a termelésben a közvetett utak eredményesebbek, mint a közvetlenül a fogyasztási javak előállítására irányuló termelési eljárások. Lényegük az, hogy a termelés eredményesebbé tételére alkalmas szerszámokat, gépeket stb. vagyis közbenső javakat (*Zwischenprodukte*) hoznak létre és ezzel növelik az eredményt. Ez az, amit *Böhm-Bawerk* termelési körútnak nevez. Tétele tehát az, hogy a tőke által lehetővé tett *termelési körútak* a termelés hatályosságát növelik. Ez a harmadik ok, melyet *Böhm-Bawerk* a kamat forrásaként megjelöl és egyúttal az,

²⁰⁴ E. i. m. I. köt. 432—33. old.

melyre legnagyobb súlyt helyez. Mint kiemeli, ez egyúttal az, amiben magyarázata *Rae* kamatelméletétől eltér.

Az, hogy egy adott helyzetben milyen termelési körutat választhatunk, a rendelkezésre álló tőkemennyiségen múlik, mert ettől függ az, hogy mily hosszú ideig áll módunkban a munkásoknak a termelés folyamata alatt való megélhetéséről gondoskodni. Ilymódon a *termelési időszak*²⁰⁵ (Produktionsperiode), melyet választhatunk, függésbe kerül a rendelkezésünkre álló *megélhetési alap* nagyságától. Minthogy a termelési körutak meghosszabbítása növeli a termelékenységet, tehát a termelési időszak kitolása nagyobb eredményt ígér, a tőkések arra fognak törekedni, hogy a lehetőség szerint hosszabb termelési időszakot válasszanak. Korlátját ez a törekvésük abban találja, hogy a termelési időszak hosszának arányban kell lennie a megélhetési alappal (Subsistenzmittelfond), mert különben a munkásoknak a termelési időszak alatt való eltartása lehetetlenné válik.

Böhm-Bawerk szerint tehát a kamatláb magassága attól a kölcsönhatástól függ, amelyet a megélhetési alap, a munkabér magassága és a termelési körutak eredményessége gyakorolnak egymásra. Minél nagyobb a megélhetési alap és minél alacsonyabb a munkabér, annál hosszabb termelési időszak választható, amire a vállalkozóknak — amíg a hosszabb termelési időszakok nagyobb eredményt ígérnek — meg is lesz a hajlandóságuk. Ezzel a kamatláb és a munkabér az emberiség jelenlegi ellátásával és annak a termelési időszaknak meghosszabbítása által adott lehetőségeivel kerülnek kapcsolatba. A választás a jelenlegi és a jövődöbeli szükségletkielégítés között, mely a fenti összefüggések alapján történik, alkotja a *Böhm-Bawerk*-féle kamatelméletnek az igazi háttérét. Szerinte a kamat az a *felpénz*, vagyis *agio*, melyet a jelenlegi javakért fizetnünk kell.²⁰⁶ Ezért kapta ez az elmélet az *agio-elmélet* nevet. Benne tehát a jövődöbeli javak alulbecsülésének éppen úgy szerep jut, mint annak a tételnek, hogy a termelési időszak döntő befolyással van a termelés eredményességére.

5. A kamat határtermelékenységi elmélete. *Böhm-Bawerk* alaposan kidolgozott és széles alapra helyezett kamatelmélete jelentős esemény volt a tudomány fejlődésében. Mindenki érezte, hogy a tőkekamat megmagyarázásának nagyszabású kísérletével áll szemben, mely megvilágítja a

²⁰⁵ Az a kérdés, hogy mitől függ a termelési időszak, már *Seniort* is foglalkoztatta. (V. ö. *Political Economy*. 6. kiad. a 194—198. old.)

²⁰⁶ E. i. m. I. köt. 315. old. és II. köt. 453.

termelésnek időbeli vonatkozásait, t. i. azt, hogy a közgazdaság rendelkezésére álló termelési erőket mily alapon osztjuk meg a fogyasztást közvetlenül és az azt csak közvetve, t. i. termelési eszközök előállítása útján szolgáló termelési ágak között. *Böhm-Bawerk* megmutatta, hogy ez egyrészt a hosszabb, azaz közvetettebb termelési eljárások eredményességén, másrészt pedig a rendelkezésre álló tőkemennyiségen mulik, mely csak akkor engedi meg közvetettebb termelési módok választását, ha a körülményesebb és hosszabb időt igénylő ermelési módok keresztülviteléhez szükséges anyagi eszközök rendelkezésre állanak, azaz a körülményesebb termelés mellett a napi szükségleteket fedező jószágmenyiség is előállítható. *Termelési eszközöknek nagyobb mennyiségben és tőkéletesebb alakban való előállítására* ugyanis csak akkor kerülhet sor, ha a folyó szükségletek fedezése nem veszi teljesen igénybe a közgazdaság erejét.

De *Böhm Bawerk* azt is megvilágította, hogy a körülményesebb termelési módok eredményesebb volta mi által eszközli a termelési erőknél a közvetlen és közvetettebb termelési eljárások közötti megosztását. Rámutatott nevezetesen arra, hogy minél jobban gondoskodva van jelenlegi szükségleteink ellátásáról, annál inkább válik vonzóvá a nagyobb eredményt ígérő körülményesebb termelési eljárások választása. Ezzel kapcsolatban tisztázta a munkabér és a tőkekamat között fennálló szoros összefüggést, kimutatva azt, hogy a munkabérek színvonala is tényezője annak, hogy milyen eljárásokat, illetőleg termelési időszakot választunk és ezzel a munkabér tényezője lesz a kamatlábnak is.

Böhm-Bawerk elmélete a közgazdaság működésének széles távlatába állította a tőkekamat magyarázatát. Benne nemcsak az domborodott ki, amit már *Thünen*, bár nehézkes gondolatfűzéssel, bizonyítani igyekezett, hogy t. i. a tőkekamat és a munkabérek egymással szoros kölcsönhatásban állnak, hanem az is, hogy mindkettő a legszorosabban összefügg a termelés lefolytatásának módjával, annak a tőke segítségével való átalakításával. Ezzel, bár *Böhm-Bawerk* kifejezetten nem vonta le ezt a következtetést, világossá lett az is, hogy *James Mill* és *Senior* tévedtek, amikor azt magyarázták, hogy a tőke csak lassan szaporodhatik. A termelési körútak eredményesebb volta ugyanis inkább arra enged következtetni, hogy a tőkeképződés üteme a kapitalisztikus termeléssel gyorsul, mert szélesíti a megélhetési alapot és ezzel elősegíti a termelés eredményesebbé tételét, ami ismét a további tőkeképzést mozdítja elő.

Elismerve *Böhm-Bawerk* elméletének nagyvonalúságát,

körüle széleskörű vita indult meg,²⁶⁷ melyben elméletének több pontja ellen számos kifogás is hangzott el. Többen ugyanis mindenekelőtt kétségbevonták *Böhm-Bawerk*-nek azt a megállapítását, hogy a jövődóbeli javakat állandóan és rendszeresen alulbecsüljük. Arra utaltak, hogy a vagyonosabb elemekre vonatkozólag ez a tétel nem helytálló, mert annak a számára, aki a jelenben bővelkedik javakban azok egy részének a jövőre való félretétele előnyös. Különösen *Brentano* hangoztatta ezt.²⁶⁸ Legtöbben azonban azt a tételét támadták, mely szerint a hosszabb termelési időszakok technikailag nagyobb eredményt érnek el. *Irving Fisher*,²⁶⁹ *Landry*²⁷⁰ és *Bortkiewicz*²⁷¹ vonták ezt kétségbe és *Horace White*,²⁷² *Lexis*²⁷³ és *Diehl*²⁷⁴ még tovább mentek, amidőn arra utaltak, hogy a kapitalisztikus termelés nem hosszabbítja meg, hanem nagyon gyakran inkább rövidíti a termelési időszakot. Hiába felelte ezekre az ellenvetésekre *Böhm-Bawerk* azt, hogy csak a helyesen megválasztott termelési körutak azok, amelyekre tétele vonatkozik. A közgazdák nagy része továbbra is idegenkedett annak a gondolatnak az elfogadásától, hogy a termelési időszak meghosszabbítása feltétlenül a termelékenység növeléséhez vezet.

Ezzel szemben lelkesen karolta fel *Böhm-Bawerk*-nek a termelési körutakra vonatkozó eszméjét *Wicksell*, aki lényegében egyetértett *Böhm-Bawerk*-kel és bírálatát inkább csak a Böhm-Bawerk-féle gondolatmenet helyesebb összefoglalásának tartotta. Szerinte ugyanis *Böhm-Bawerk* alapgondolatai helytállóak; csak nem sikerült neki azokat mindig szerencsésen megfogalmazni, mert nem tudta a jelenlegi és jövőbeli javak értékkülönbségére vonatkozó tételeit igazán összhangba hozni a termelési körutakra vonatkozó nézetével. *Wicksell* szerint a *Böhm-Bawerk* részéről a kamat megindokolására felhozott két első ok, különösen a jövődóbeli javak kevesebbre becsülése, nem a kamat keletkezésének

²⁶⁷ Különösen élénken vitatták *Böhm-Bawerk* kamateelméletét az Egyesült Államokban. V. ö. erre nézve a *Quarterly Journal of Economics* múlt század végi és jelen század elejei számait.

²⁶⁸ Versuch einer Theorie der Bedürfnisse. München, 1908. a 10—11. old. jegyz.

²⁶⁹ The Rate of Interest. New York, 1907. p. 55.

²⁷⁰ L'intérêt du capital. Paris, 1904.

²⁷¹ Der Kardinalfehler der Böhm-Bawerk'schen Zinstheorie. Schmoller's Jahrbuch XXX. (1906.) 80—81. old.

²⁷² Political Science Quarterly. VII. köt. 145. old.

²⁷³ Schmollers Jahrbuch XXX. köt. 354. old.

²⁷⁴ Jahrbücher f. Nationalök. u. Statisk. III. köt. F. L. köt. (1915.) 582. old.

tényezője, hanem hatásuk csak közvetett, amennyiben a tőkeképződést befolyásolják. A kamat magyarázatában *Wicksell* szerint az a döntő, hogy a termelési időszak meghosszabbítása eredményesebbé teszi a termelést. *Böhm-Bawerk* ugyan helyesen látta ezt és helyesen ismerte fel azt is, hogy a termelési időszak megválasztása összefügg a rendelkezésre álló tőke mennyiségével és a kamatláb magasságával, de *Wicksell* szerint abban a feltételezésben tévedett, hogy a jelenlegi javak egysége feltétlenül többet ér, mint egy csak később rendelkezésre álló jószágegység.²⁷⁵ Ez csak akkor volna helytálló, ha a termelési időszak határ nélkül kiterjeszthető volna, ha tehát a fennálló technikai lehetőségek a hosszabb időt igénylő termelési módoknak nem szabnának korlátot.²⁷⁶

Schumpeter arra való utalással vette védelmébe *Böhm-Bawerk*-et, hogy elmélete szerint a termelési időszak túlságos kiterjesztésének a jövőbeli javak kevesebbre becsülése szabja meg a határát.²⁷⁷ *Wicksell* ezzel nem értett egyet, mert, mint láttuk, nem tartotta helytállónak itt egyszerűen a jövődöbeli javak alulbecsülésére való utalást. Szerinte a *Böhm-Bawerk* elméletének háttérében levő gondolatmenetből magából folyik az, hogy a termelési időszak függvénye a rendelkezésre álló jelenlegi javak mennyiségének és a fennálló technikai lehetőségeknek. Ezek határozzák meg ugyanis azt, hogy mennyit és milyen hosszú időre vagyunk hajlandók tőkésíteni, illetőleg beruházni. A termelési időszak meghosszabbításával elérhető értéktöbbleteknek egymással olyan arányba kell kerülniök, hogy a rövidebb időre való beruházás mellett még kifizetődjék az utolsó még választott termelési időszak-meghosszabbítás is, vagyis a különböző beruházási időszakok egy évre számított hozamainak egymással olyan viszonyban kell állniok, hogy a választott leg-hosszabb tartamú beruházás is még kifizetődjék. Így tehát *Wicksell* szerint az utolsó jelenlegi és a gazdasági tervezgetésünkben utolsó jövődöbeli jószág értéke közötti különbség szabja meg a javaknak jelenlegi és jövődöbeli felhasználása közötti alkalmazását és az a különbség, amely a két, t. i. a jelenlegi és jövődöbeli, felhasználásban mutatkozó értékek között jelentkezik, szabályozza a kamatlábat.²⁷⁸

²⁷⁵ Vorlesungen über Nationalökonomie. I. köt. Jena, 1913. 236. old.

²⁷⁶ E. i. m. 236—237. old.

²⁷⁷ Das wissenschaftliche Lebenswerk Eugen von Böhm-Bawerks. (Zeitschr. f. Volkswirtschaft. Sozialpol. u. Verwaltung. XXIII. köt. 1914. az 514. old.)

²⁷⁸ V. ö. e. i. m. 220. és 223—227. old., továbbá: Zur Zinstheorie (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart III. köt. Wien, 1928. 199—209. old.)

Midőn *Böhm-Bawerk* ezt elhanyagolta, *Wicksell* szerint a kérdés lényegét mellőzte, mert a kamatláb éppen az által válik határozottá, hogy a meglevő tőkemennyiség mellett a termelés kiterjesztésének megvan a határa, melyen túl a termelés már nem jövedelmező az adott körülmények között.

Ezzel *Wicksell*, bár folytonosan hangsúlyozta, hogy *Böhm-Bawerk* gondolataival egyetért, nemcsak alapos és mélyreemenő bírálatát nyújtotta ennek az elméletnek, hanem azt kivetkőztette eredeti alakjából, amennyiben nem az értékagióból, amely a javak felhasználásának időbeli különbözetéből származik, hanem abból vezette le a kamatlábat, hogy a meglevő tőkemennyiség a közvetett, azaz időt igénylő termelést mely határig teszi jövedelmezővé. *Wicksell* szerint tehát a kamatláb magassága a termelékenységeknek attól a határától függ, melyet a meglevő tőkekészlet szab a termelési körutaknak.

Már *Böhm-Bawerk*nek egyesek azt vetették szemére, hogy a termelékenységi elmélet éles bírálatát után ő maga is a tőkekamat termelékenységi elméletét adta, anélkül, hogy ezt beismerte volna. *Wicksell* fogalmazásában most valóban a termelékenységi elmélet jellegét öltötte a *Böhm-Bawerk* gondolatfűzése alapján átdolgozott elmélet, mégpedig az időbeli agió gondolatának elejtésével. Ezen az úton követte őt *Walter Eucken* is.²⁷⁹

Miként *Wicksell*, úgy *Eucken* is abból indult ki, hogy a termelési időszak meghosszabbítása emeli a termelékenységet és ezáltal teremti meg azt az értéktöbbletet, amely a kamat kifizetését lehetővé teszi.²⁸⁰ *Wicksell*hez hasonlóan tehát *Eucken* is a termelékenység növekedéséből vezeti le a kamatot, sőt *Wicksell*-nél még tovább is megy, mert a jövőidőbeli javak alulbecsülésének gondolatát egészen elejti.²⁸¹ *Eucken* szintén élesen kidomborítja azt, hogy a termelési időszak megválasztása a főkérdés, amelyet az dönt el, hogy adott tőkefelszerelés mellett, továbbá a termelés technikai lehetőségeire való tekintettel milyen határig érdemes a termelési időszaknak a meghosszabbítása.²⁸² Így *Eucken*nél különösen élesen domborodik ki *Böhm-Bawerk*nek az az alapgondolata, hogy a termelés szerkezetét a rendelkezésre álló tőkemennyiség határozza meg, mert ettől és a technikai lehetőségektől függ az, hogy meddig érdemes a termelési időszakot kiterjeszteni. Világosan kidomborítja *Eucken* a meglevő jószágkészlet és a ter-

²⁷⁹ Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena, 1934.

²⁸⁰ E. i. m. 91—92. old.

²⁸¹ E. i. m. 95. old.

²⁸² E. i. m. 105. old. Idevonatkozó fejtegetései emlékezetünkbe idézik *Jevons* szavait: „The rate of interest depends on the advantage of the last increment of capital.” E. i. m. 255. old.

melési lehetőségek közötti összefüggést és határozottan kimondja, hogy a rendelkezésre álló tőkealap szélességétől függ az, hogy a jövedelmezőnek ígérkező felhasználási módok közül melyekre telik a meglevő jószágkészletből. *Eucken* a kamat magasságára vonatkozólag is világos feleletet ad. Az utolsó, a meglevő készlet és a technikai lehetőségek mellett a termelés kiterjesztése által nyert termelési többlet, tehát az időbe kivetített határtermelékenységre szabja meg a kamatláb magasságát.

Wicksell visszavezette a tőkekamatelméletet arra az útra, melyen eredetileg elindult és amelyből agioelméletével *Böhm-Bawerk* igyekezett eltéríteni. Ismét termelékenységi elmélet lett belőle, de sokkal gazdagabb tartalommal. Új fogalmazásában nemcsak a határhaszon gondolatának beiktatásával gazdagodott, hanem a tőke termelékenységeinek sajátos vonásait is tisztázta, midőn azt, mint a régebbi termelékenységi elméletek, a termelés lefolytatásának módjával hozta kapcsolatba és érvelését arra alapította, hogy a tőke alkalmazása azért termelékeny, mert a termelés menetét átalakítja. A tőke termelékenységeinek forrása az, hogy előkészítő lépésekkel, a termelést hatályosabbá tevő eszközök közbeiktatásával emeli a termelés eredményességét. Ez az, amit már *Senior* sejtett, amidőn hosszasan fejtegette a kapitalisztikus termelés előnyeit, de amit sem ő sem utódai nem tudtak tisztán kifejezni.²⁸³ *Böhm-Bawerk* valóban döntő lépéssel vitte előre az elméletet, midőn termelési körútakról szolt és ezzel rámutatott arra a forrásra, melyből a termelés eredményesebb tétele fakad. Nem kevésbbé jelentős lépése volt az is, hogy *Jevons*nak a megélhetési alapra vonatkozó gondolatát felkarolta és ezzel a tőkealap és a termelés átalakítása közötti összefüggést összekapcsolta a termelési körutak lehetőségével. Amidőn azonban ezt *Jevonshoz* hasonlóan tisztán a termelési időbeli vonatkozásával hozta összefüggésbe, elmélete kisiklott vágányából és egyoldalúvá lett, úgy tűntetve fel a dolgot, mint hogyha a kapitalisztikus termelés eredményesebb volna egyszerűen abból származnék, hogy a termelési időszak meghosszabbodik.

Nem, mintha a kapitalisztikus termelésre nézve közböbs volna az a körülmény, hogy a távolság a termelés kezdő fokozata és befejezése között növekszik és várni kell arra, míg a tőke meghozza a gyümölcsét. Ez kétségtelenül így van.

²⁸³ Legvilágosabban *H. Sidgwick*nek sikerült e gondolatot fogalmaznia következő szavaival: „The general function of capital employed in industry ... is to enable the ultimate net produce of labour to be increased by processes which postpone the time of obtaining it.” (*The Principles of Political Economy*. 2. kiad. London, 1887. a 271. old.) E megjegyzése azonban nem keltett nagyobb figyelmet.

De, amint *Wicksell* kimutatta, *Böhm-Bawerk*, a jelenlegi és jövődóbeli javak értékkülönbségét állítva magyarázata középpontjába, ezt a tényt nem a kellő helyen iktatta elméletébe. *A jövő alulbecslése a tőkeképződés korlátja*, de nem a tőkekamat közvetlen tényezője. A kamatot csak a meglevő és keletkező tőke útján befolyásolja, mert tőle függ az, hogy milyen termelési körutakat választhatunk. Legtisztabban ezt *Eucken* fejezte ki, hangsúlyozva, hogy a termelés mikéntje mindig a tőkekészletől függ és csak ez által lesz határozott.²⁸⁴ Ezt *Böhm-Bawerk* is érezte a megélhetési alapról szóló felfogásában, de mégis a jelen és jövő viszonyát tekintette a döntő tényezőnek, mely a termelés mikéntjére is irányadó. Ezért tekintette a termelés eredményességét egyszerűen időbeli vonatkozásában és kereste a kapitalisztikus termelés lényegét a termelési időszak meghosszabbításában.

Itt van a *Böhm-Bawerk*-féle kamatelmélet Achilles-sarka. A kamat nem *agio*, mely a tőkejavak alulbecsléséből származik és nem az idő folyása az, ami a kamat fizetését lehetővé teszi, hanem a termelési körutak termelékenysége. Az idő folyása és a várakozás magukban nézve passzív tényezők. *A kamat annak a következménye, hogy a tőke korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre és termelékeny*, mert lehetővé teszi eredményesebb termelési módok meghonosítását azzal, hogy ha birtokában vagyunk, nem kell minden erőnket folyó szükségleteink közvetlen fedezésére fordítanunk. Tehát nem az idő folyása magában teremti meg a kamatfizetés lehetőségét, hanem a tőke birtoka. Amint ezt *Eucken* szépen kifejtette, az idő folyása és a tőkének időt áthidaló szerepe csak a robinsoni gazdaságban kerülnek egymással közvetlen kapcsolatba, mert Robinsonnak magának kell gondoskodnia oly feleslegről, mely időt enged neki valamilyen szerszám elkészítésére. A forgalmi gazdaságban, mint erre *J. B. Clark* rámutatott, a fogyasztási és a termelési javak előállítása *synchronizálva* van, vagyis egyidőben egymással párhuzamosan folyik le. Ilyen körülmények között a megélhetési alap szerepe megváltozik, mert voltaképpen nem közvetlenül az idő áthidalására, hanem arra szolgál, hogy a termelést szélesebb alapon lehessen folytatni, vagyis az előkészítő és eszközt készítő termelési folyamatok kifejlesztésével lehessen bővíteni, tehát *a termelés közvetett voltát növelni*. Ezzel elesik az a tagadhatatlanul egyoldalú felfogás is, mely csakis a termelési időszak meghosz-

²⁸⁴ „Nie“ — írja *Eucken* — „ist der Produktionsweg ein Datum des ökonomischen Systems; stets ist er ein Problem.“ (E. i. m. 67. old.)

szabbitsában látja a kapitalisztikus szerkezet főjellemvónát. Nem a termelési időszak meghosszabbítása, hanem a *termelés különböző rétegeinek egymásra építése* jellemzi a kapitalisztikus termelést.²⁸⁵

Böhm-Bawerk bírálói közül *Eucken* jutott legtovább elmélete hiányainak felismerésében, de azt mind érezték, hogy az elmélet gyenge pontja egész okoskodásának a termelési időszak kérdésével való egyoldalú összekapcsolása. Maga a termelési időszak fogalma is heves vitákat idézett fel. *Böhm-Bawerk* gondolatmenete szerint ugyanis, amint ezt legélesebben *Hayek* domborította ki, a termelés kapitalisztikusabbá válása a termelési időszak meghosszabbításában áll. Már *Bortkiewicz* figyelmeztetett arra, hogy a termelési időszak homályos képzet²⁸⁶ és hasonló ellenvetést tett *Irving Fisher* is.²⁸⁷ A különböző termelési folyamatoknak ugyanis különböző termelési időszak felel meg és így keletkezett az „átlagos termelési időszak” gondolata, amely kifejezné a közgazdaság tőkével való átitatottságának fokát. A legélesebben *F. H. Knight* fordult ez ellen. Szerinte alig lehet komoly értelmet adni a termelési időszak képzetének, mert az a felhasznált teljesítmények szempontjából zérussal egyenlő, míg a tőke felszerelésre nézve messze a múltba nyulik vissza.²⁸⁸

Hayek ezeket a támadásokat azzal igyekezett visszaverni, hogy az átlagos termelési időszak gondolatát elejtette²⁸⁹ és úgy értelmezte e fogalmat, hogy az egyes meghatározott termelési tényezők beruházási idejét jelenti.²⁹⁰ Ezen az alapon szerinte azután a termelési időszak határozott értelmet nyer, jelezve a termelési időszaknak az utolsó még jövedelmező tőkebefektetés által való meghosszabbítását.²⁹¹ Bármint értelmezzük is azonban a termelési időszak fogalmát, ezzel nem tudjuk az elméletet kivetkőztetni abból az egyoldalúságból, amely különösen *Hayek* éles fogalma-

²⁸⁵ Bizonyára erre gondolt *Knight* is, midőn a következőket írta: „In fact it is always intermediate products, not the application of labor over more time in a literal sense, which produce the increase in output.” (Encyclopaedia of Social Sciences, VIII. köt. 136. old.)

²⁸⁶ E. i. cikkében Schmollers Jahrbuch XXX. köt. (1906.) a 951. old.-on.

²⁸⁷ The Rate of Interest, New York, 1907. az 56. old.-on.

²⁸⁸ „It is extremely difficult to give any intelligible meaning to a „period of production”, and it certainly has no meaning of the sort assumed in the Böhm—Bawerk—Hayek theory of capital. The production period for consumed services, if the expression is to be used at all, is zero while the production period for the capital equipment of society is all past economic history.” (Ec. Journ. XLV. köt. 1935. a 88. old.-on.)

²⁸⁹ The Mythology of Capital, (Quart. Journ. of Ec. L. köt. 1936. old.)

²⁹⁰ E. i. m. 207. old.

²⁹¹ U. o. 207—208. old.

zásában jut kifejezésre és amely ellen *Knight* méltán tiltakozott, hogy t. i. a termelésnek kapitalisztikussá alakulását egyedül a termelési folyamatnak időbeli kiterjesztése jellemzi.²⁹² A termelési időszak ellen felhozott érvek nem érintik a megélhetési alap szerepét, mert a munkások megélhetéséről nemcsak akkor kell gondoskodni, ha a termelési időszak meghosszabbítása következik be, hanem akkor is, ha a munkamegosztás terjedésével a termelés több szakaszra oszlik, tehát újabb termelési körutak ékelődnek be. Ez is újabb tőkének a termelésben való alkalmazását teszi szükségessé, mely a termelési költségek előlegezésére szolgál.

Teljesen érthető, hogy a megélhetési alap gondolata, mely *Seniortól* kezdve megtalálható a termelési időszak fogalmával dolgozó elméletekben, az utóbbtól függetlenül is megtalálható a régebbi irodalomban. Nevezetesen *James Wilson* fejtette ki azt már majdnem száz év előtt, amidőn arra a veszélyre mutatott rá, mely a termelésre akkor származik, ha az álló tőke gyorsabban növekszik, mint a forgó tőke, melynek feladata a munkások eltartásáról gondoskodni. *Wilson* tehát tisztán látta, hogy a termelés kiszélesítésének korlátait a munkások ellátásáról való gondoskodási lehetőségek szabják meg.

Az önmegtartóztatási elméletnek a határtermelékenységi elmélettel való ügyes összeegyeztetését sikeresen oldotta meg *T. N. Carver*.²⁹³ Szerinte a kettő kiegészíti egymást, mert míg az első a tőkekinálatot világítja meg, addig a második a tőkekereslet magyarázatát adja. A tőkét ugyanis azért keresik, mert termelékeny, kínálatának pedig az önmegtartóztatással járó áldozat szab határt.²⁹⁴ Ez az áldozat *Carver* szerint nem származik egyszerűen abból, hogy a jelenlegi javakat feltétlenül többre becsüljük a jövődöbéliekénél, mert a nagy vagyonú emberre ez nem is áll, hanem csak ott kezdődik, ahol a jövőbeli használat az egyén adott jövedelme mellett értékben egyenlő a jelenlegivel. Ezentúl azonban minden megtakarítás valóban áldozatot jelent és ezen a határon túl kezdődik az önmegtartóztatási áldozat, melyért a kamatnak kárpótlást kell nyújtania.²⁹⁵

6. Tiszta időelméletek és a dinamikus kamatelmélet. A tőkekamatnak az előbbieken tárgyalt válfajában az idő folyása lényeges szerepet játszik ugyan, de végeredményben mégis a tőke termelékenységre támaszkodik a magyarázat. Az elméletnek ez a válfaja, amint láttuk, az időnek a szerepét közvetlenül a termelékenységgel hozza kapcsolatba és mellőzi, vagy legalább is háttérbe szorítja *Böhm-Bawerk*nek

²⁹² Professor Hayek and the Theory of Investment. (Economic Journ. XLV. köt. 1935. a 37—94. old.)

²⁹³ The Place of Abstinence in the Theory of Interest. (Quarterly Journ. of Ec. VII. köt. 1893. a 40—61. old.)

²⁹⁴ „Interest is the price that measures the marginal productivity on the one hand, and the marginal cost of sacrifice, on the other.” (U. o. 43. old.)

²⁹⁵ U. o. 49—53. old.

a jövődöbeli javak alulbecsülésére vonatkozó tételét. Találkozunk azonban olyan kísérletekkel is, melyek inkább az időnek az értékelés terén játszott szerepére támaszkodnak. Erre hajlik a közgazdáknak az a csoportja, amely a hosszabb termelési körútak nagyobb termelékenységnak tételét visszautasítja.

Átmenetet képez a kamatelmélet e válfaja felé *Adolf Landry* elmélete, amely erősen hajlik a termelékenységi elmélethez, de a jelenlegi és jövődöbeli javak értékkülönbségét fontosnak tartja a tőkekamat magyarázatában. Szerinte a határhaszon tételét annak figyelembevételével kell alkalmazni, hogy az ember, midőn gazdálkodik, nemcsak jelenlegi szükségleteire van tekintettel, hanem figyelembe veszi a jövőt is. *Landry* teljesen egyetért *Böhm-Bawerk*kel abban, hogy a jelen szükségletei erősebben jelentkeznek, mint a jövődöbeliek és ezért az emberek mindig jobban hajlanak a rendelkezésre álló javak közvetlen felhasználására. Mindamellet a javak hasznára vonatkozó ítéleteiket kivetítik a jövőbe is és a javak felhasználását illetőleg a jelenlegi és a jövődöbeli határhaszon összehasonlítása alapján döntenek, tehát a határhasznok időbeli kiegyenlítésére való tekintettel irányítják a javak felhasználását.²⁹⁶ Ebbeli elhatározásaiknál azonban az embereket annak felismerése is vezeti, hogy a javak egy részének a jelen fogyasztástól való elvonása és termelésre fordítása a jövőben bőségesebb ellátásra nyújt kilátást.²⁹⁷ A jelen szükségleteinek nyomása tehát az, ami oda vezet, hogy a tőke a felhasználására nyíló alkalmakhoz viszonyítva mindig csak korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre, viszont azok a lehetőségek, amelyek a termelés bővítésével a jólét növelésére nyílnak, olyan keresletet támasztanak a tőke iránt, hogy használatáért árat kell fizetni. *Landry* szerint tehát a tőkekamat keletkezését nem lehet egy okra visszavezetni, hanem abban a javak jelen és jövő felhasználásának különböző értékelése épp úgy szerepet játszik, mint a tőke termelékenysége.²⁹⁸

Határozottan karolta fel az értékelés időbeli vonatkozásait *Irving Fisher*. Elméletét, amelyet első fogalmazásában már 1907-ben tett közzé,²⁹⁹ szerényen *Böhm-Bawerk* agióelmélete némi módosításának jelezte.³⁰⁰ Kiindulási pontja

²⁹⁶ „... la répartition la meilleure de notre consommation dans le temps est celle qui fait égaux les derniers besoins satisfaits à chacun des moments, dans chacune des périodes de la durée.” (L'intérêt du capital. Paris, 1904. a 49. old.)

²⁹⁷ „... employent du capital dans la production, l'on obtient une somme de produits plus grande, et par suite plus utile, on encore des produits plus utiles que ceux que l'on peut obtenir sans capital; plus utile, en outre, que le capital dépensé ne serait utile, si on le consommait immédiatement.” (E. i. m. 66. old.)

²⁹⁸ U. o. 85. old.

²⁹⁹ The Rate of Interest. New York, 1907.

³⁰⁰ The Impatience Theory of Interest. (Scientia IX. köt. 1911. a 380–401. old.) V. ö. a 386 old.-t.

valóban közelről érintkezik *Böhm-Bawerk* álláspontjával, melytől azonban a tőke fogalmának eltérő értelmezésénél fogva jelentékenyen el is tér. *Irving Fisher* ugyanis *Clark*-hoz hasonlóan az Amerikában először elterjedt felfogásból indul ki, mely szerint a tőke a tőkejavaktól különálló érték-tömb, amely — mint *Fetter* és *Tuttle* is kifejtették — lényegében immateriális természetű. Erre az alapra helyezkedve *Irving Fisher* okoskodását nem közvetlenül jószágfolyamatokra, hanem pénztőkére és az abból folyó pénzüjvedelemre alapítja. Ha egy jelenlegi pénzösszeget egy jövődöbelinél többrebecsölünk, akkor ennek oka *Irving Fisher* szerint az, hogy a jelenlegi jövedelem többet ér, mint egy jövőbeli jövedelem.³⁰¹ A korábbi jövedelmet tehát többrebecsöljük a később esedékesnél és ezért a tőkeérték leszámított jövőbeli jövedelem. Eljárásunkra vonatkozólag tehát az időkülönbséget döntő, melyben a pénzünkéből folyó jövedelem esedékes.

Irving Fisher szerint a tőkekamat keletkezése azzal függ össze, hogy jövedelmünk gyümölcseit minél előbb élvezni szeretnők. Ez a türelmetlenség tehát szerinte a tőkekamat keletkezésének az oka és ezért elméletét a kamat türelmetlenségi elméletének (theory of impatience) nevezzük. Annak a türelmetlenségnek a fokát, amely a jelenlegi élvezetek felé vonzza az embereket, elsősorban egyéni tényezők határozzák meg. Ilyenek az előrelátás és az önuralom mértéke, továbbá a szokás, a várható élettartam és a leszámazottak iránti szeretet. Tárgyi tényezők is erősen befolyásolják az egyéneknek a jelen és jövő összehasonlításában, mint p. o. a jövedelem neme és közelebbi természete, valamint esedékességének gyakorisága, a jövedelem biztosabb, vagy kevésbé biztos volta, stb. Mindaddig, amíg az emberek általában az azonnal esedékes élvezeteket többre becsülik a csak később hozzáférhetőknél, a kamat el nem tűnhetik. Erre alapítja a kamatra vonatkozó meghatározását, mely szerint az a piaci kamatlábban kikristályosodott türelmetlenség.³⁰² A tőkepiacon találkoznak azok, akik hajlandók jelenlegi fizetési erőit átengedni jövődöbeli jövedelem élvezetének biztosításáért azokkal, akiknek vállalkozásuk számára ilyenre van szükségük és így a tőkepiacon kereslet és kínálat alakul ki a tőkehasználatra vonatkozólag és a kereslet és kínálat értékeléseiből piaci árként alakul ki a tőkekamat.

Türelmetlenségi elméletének első fogalmazásában *Irving Fisher* a tőkepiacot egészen az árúpiachoz hasonlóan

³⁰¹ E. i. m. 386. old.

³⁰² „Interest is... impatience crystallized into a market rate“ (Scientia, IX. köt. a 387. old.)

képzelte el. Abban a törekvésében, hogy kiküszöbölje a réggen elterjedt tévhitet, hogy a kamat a forgalomban lévő pénzmennyiségétől függ, elméletének első vázolásában a pénz oldaláról ható tényezőket mellőzte. Ez természetesen többé-kevésbé elzárta számára annak az útját, hogy a bankrendszernek a tőkepiacra gyakorolt befolyását is figyelembe vegye. Legújabb fogalmazásában³⁰³ szélesebb alapra helyezte elméletét és szervesen bekapcsolta abba a pénzpiac bankügyi vonatkozásait is.

Más irányban, de a tőkepiaccal szoros kapcsolatban keresi I. M. Keynes, a kamat forrását. Egyetért az időelméletnek avval a megállapításával, hogy a jövedelemnek jelenlegi és jövőbeli felhasználása közötti lehetőségek összehasonlítása forrása a tőkekamat keletkezésének. *Keynes* szerint azonban a pénzösszeg felhasználásának időpontjára vonatkozó elhatározás csak annak eldöntése, hogy jövedelméből az egyén mennyit kíván a jelenben felhasználni és mennyit a jövő számára tartalékolni, de nem dönti el azt, hogy milyen alakban kívánja az illető tartani a jövőre szánt pénzösszeget.³⁰⁴ *Keynes* szerint pedig ez az utóbbi körülmény lényeges a kamatlábra vonatkozólag. Az egyén ugyanis készpénz gyanánt tarthatja a jövő számára félretett összeget, vagy pedig beruházhatja azt. Az előbbire az egyén azért hajlik, mert az összeg fölött való azonnali rendelkezés lehetőségét biztosítja. Annak, aki el akarja őt téríteni attól az elhatározástól, hogy készpénzben tartsa a megtakarított összeget, ezért ellenértéket kell nyújtania és ez az ellenérték a kamat. Így jut azután *Keynes* arra a meghatározásra, hogy a kamat nem a megtakarítás díja, hanem annak az ára, hogy az egyén tartózkodjék készpénzben helyettesíteni a rendelkezésére álló pénzösszeget. A kamat tehát *Keynes* szerint annak a pénzbeli áldozatnak a mértéke, amelyet a pénzösszeg tulajdonosa hajlandó hozni, amidőn ebben az alakban tartja pénzét.³⁰⁵

E magyarázattal szemben jogosan utaltak arra, hogy

³⁰³ The Theory of Interest. New York 1930. (V. ö. az elmélet régebbi fogalmazásával szemben mutatkozó fejlődésére vonatkozólag *A. W. Marget* ismertetését a Zeitschr. f. Nationalök. II. köt. 1930. a 665—678. old.-on.)

³⁰⁴ The General Theory of Employment, of Interest and Money. London, 1936. a 166. old.-on.

³⁰⁵ A kamatlábról azt mondja, hogy az „the price of hoards in the sense that it measures the pecuniary sacrifice which the holder of a hoard thinks worth while to suffer in preferring it to other claims and assets having an equal present value” (Alternative Theories of the Rate of Interest. Econ. Journ. XLVII. köt. 1937. a 251. old.-on).

egyeoldalú, és pedig nemcsak azért, mert a kamatnak a tőkegyűjtésre való befolyását elhanyagolja, hanem főképpen azért, mert a tőkével való rendelkezésnek csak egyik vonatkozását, t. i. azt veszi tekintetbe, hogy a gyűjtött tőkét készenlétben tartjuk-e vagy pedig befektetjük. Kétségtelen, hogy erre az elhatározásra a tőke befektetésével elérhető jövedelmezőség befolyással van; de *Keynes* magyarázatában a súly nem ezen, hanem tisztán a tőke hevertetése vagy befektetése közötti választáson van. Jogosan vetette tehát szemére *Ohlin*, hogy a tőke számos felhasználási lehetőségei közül éppen arra alapítja a kamat magyarázatát, mely csak egyike, mégpedig nem is a legfontosabbika e felhasználási módoknak.³⁰⁶ *Viner* is elsősorban azt kifogásolja, hogy *Keynes* túlnagy jelentőséget tulajdonít a pénz hevertetésének vagy halmozásának (hoarding).³⁰⁷ *Viner* is osztja egyébként *D. H. Robertson* ellenvetését, hogy a pénz készenlétben tartása nem egyértelmű fogalom, mert az különböző szándékkal történhetik. Célja lehet ugyanis a pénznek bizonyos vásárlási szándékkal való készenlétben tartása is, tehát nemcsak használatlanul hevertetése; a kamatlábra mindkettőnek van befolyása.

Keynes elmélete egy határozott kérdés háttérében születt meg. A munkanélküliség és ennek okai voltak akkor a közgazdáknek általánosan vitatott kérdései. Evvel kapcsolatban támadt *Keynes*nek az a gondolata, hogy a pénz hevertetése a beruházásoktól való tartózkodásból származik és ez egyik főoka a munkanélküliségnek. Ezért ragadta meg érdeklődését annyira a tőkefelhalmozás ténye.

A Böhm-Bawerk- és Wicksell-féle magyarázatától eltérő úton jár *Schumpeter* kamatelmélete is. *Schumpeter* érvelése Böhm-Bawerkéval csak kiindulási pontjában érintkezik, amennyiben ő is a gazdasági beszámításra hivatkozva utasítja vissza a temelékenységi elméletet, mert szerinte is a kamatnak értéktöbbletnek kell lennie, mely nem magyarázható meg a tőke egyszerű átengedéséből, vagy magából annak hozamából, mert magát a tőkét hozama alapján értékeljük.³⁰⁸ Az értéktöbblet keletkezésének tehát különös oka

³⁰⁶ Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investments. II. (Ec. Journ. XLVII. köt. a 225—226. old.)

³⁰⁷ V. ö. Mr. Keynes on the Causes of Unemployment. (Quart. Journ. of Ec. II. köt. 1936. a 158. old.)

³⁰⁸ Kamatelméletének körvonalaít *Schumpeter* már első munkájában (Das Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908. a III. rész IV. fejezetében) megrajzolta és második munkájában (Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Leipzig 1912.) fejtette ki elméletét.

kell, hogy legyen. Míg azonban *Böhm-Barwerk*, mint láttuk, az idő folyásában és a termelési körutakban, melyek azt feltételezik, kereste a kamat forrását, addig *Schumpeter* ezzel a gondolattal nem tudott megbarátkozni. Szerinte a termelés rendes mederben folyásából nem származhatik érték-többlet, mert a hozam alapján értékeljük a tőkét és így ez felszívja az egész értéket.³⁰⁹ Csak, ha azon termelési eljárásnál eredményesebben termelünk, mely a tőkejavak értékelésének alapjául szolgált, állhat elő az az érték-többlet, melyből a kamatot fizetik. Ezért a statikus gazdaságban nem lehet kamatot fizetni; ezt csak a gazdasági haladás, új termelési eljárások alkalmazása teheti lehetővé, mely nagyobb értéket termel, mit amely a felhasznált tőke értékének megfelel.

Így jut el *Schumpeter* ahhoz a megállapításhoz, hogy a tőkekamat statikus állapotban egyáltalában nem keletkezik, hanem a gazdasági dinamikának, a gazdasági fejlődésnek tüneteménye. A gazdasági fejlődés a termelési javak új csoportosításával nyitja meg ugyanis a termelés folyamán oly érték-többlet keletkezésének a lehetőségét, mely még nem szívódott fel a termelési javak értékében, és ezért külön, önálló jövedelem forrása. Ez a *dinamikus kamatelmélet*.

Felesleges bővebben kitérni *Schumpeter* elméletére, mert a vállalkozói nyereségnél gondolatmenetét már elemeztük. Míg azonban a nyereségre vonatkozó magyarázata szélesebb körű érdeklődésre talált, kamatelméletének nem volt igazi visszhangja.³¹⁰ Érdekes azonban megfigyelni azt, hogy, amíg *Böhm-Barwerk* elmélete szorosan érintkezik *Menger*nek avval az ismételten hangsúlyozott elméletével, hogy a tőkejavak értékelése nem a hozam jelenlegi, hanem *jövedőbeli* értéke alapján történik,³¹¹ addig egy nem-

³⁰⁹ Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung a 326. old.

³¹⁰ *Knight* azt egyenesen visszautasítja. (Encyclopaedia of Social Sciences. VIII. köt. a 154. old.) Ezzel szemben *E. Fossati* rokonszenvet mutat *Schumpeter* érvelésével (v. ö. „Osservazioni sulla statica e sulla dinamica economica con particolare riguardo alla teoria dello sconto“ c. értekezését a „Saggi di economia e finanza in onore del prof. Supino. Milano, 1930. a II. köt. 73—155. old.); hasonlóképpen *Graziadei* is, ki arra hivatkozik, hogy tőkeszükséglet a gazdasági élet statikus állapotában is fennforog és ezért a tőke használatának itt is kell, hogy legyen ára. (V. ö. Il risparmio e l'interesse nella grande industria bancaria. Milano, 1939.)

³¹¹ *Menger* a magasabb rendű javak értékéről szólva már hangsúlyozza, hogy ezek ára sohasem egyenlő teljesen a várható hozamukkal, vagyis a velök termelhető fogyasztási javak értékével, hanem ennél alacsonyabb és hozzáteszi, hogy ezért „der Verkauf von Gütern höherer Ordnung eine gewisse Ähnlichkeit mit dem Escomptieren hat.“ (Grundsätze a 135. old.) Később erre visszatérve azt mondja, hogy „der Werth, welchen die technischen Elemente der Production an und für sich mit Rücksicht auf die *Gegenwart* haben, nicht gleich dem ganzen voraus-

zedéssel később *Schumpeter*-nél már ez feledésbe ment és ő a várható hozamot a maga egész értékében tekintette a gazdasági beszámítás alapjának.

7. A tőkepiac. Mint az előbbiekből láttuk, a tőkekamatelmélet főkérdése az volt, hogy honnan származik a kamat, vagyis, hogy mi adja meg annak a lehetőségét, hogy a tőke a termelésben nemcsak befektetett értékében térül meg, hanem oly értékfelesleg is keletkezik, melyet kamatnak nevezünk. Ezzel a kérdés középpontjába az eredeti kamat, vagyis a termelés folyamatában keletkező kamat került és a kamat piaci vonatkozásai erősen a háttérbe szorultak. Ez teljesen érthető is, mert kielégítő kamatelmülethez csak úgy lehet eljutni, ha a kamatot forrásánál, a vállalatnál vesszük vizsgálat alá, mely a tőke felhasználásával megadja a lehetőséget arra, hogy a tőke használatáért árat fizethetünk.

Már a klasszikusok felismerték azonban, hogy a kamatnak nemcsak a termeléssel, hanem a piaccal is vannak vonatkozásai, amelyek bővebb vizsgálatot kívánnak, ha a kamat magasságának kérdését akarjuk tisztázni. *Smith* és *Ricardo* csak mellékesen érintették a tőkepiacot, de *J. St. Mill* már részletesen foglalkozott vele. Hangsúlyozta, hogy a tőkepiac épp oly piac, mint bármely más piac, ahol a kereslet és kínálat egymásra hatásával alakul ki az ár, vagyis a tőkepiacra a kamat. Azt is megállapította, hogy a tőkepiacra a kereslet nagyobb ingadozásokat mutat mint a kínálat.³¹² A tőkekereslet ugyanis az üzleti élet változó kilátásainak hatása alatt áll, míg a kínálat a közönség megtakarításaiból táplálkozik, melyek bizonyos egyenletességgel képződnek.

A tőkekeresletet a klasszikus elmélet főképpen abból a szempontból nézte, hogy milyen kilátások nyílnak a tőkebefektetés számára a gazdasági élet fejlődésével. Nem lehetett kétséges, hogy egy fejlődésben levő közgazdaságban a tőke iránti kereslet nagy, de *Smith* felhívta a figyelmet arra is, hogy a vállalkozási lehetőségek előrehaladó kihasználásával a vállalkozó egyre kisebb kamatot képes csak fizetni, mert mindig nehezebb lesz jövedelmező elhelyezést találni a tőke számára.³¹³ *Ricardo* azonban egyetértett *Say*-vel, hogy ebből az okból kifolyólag nem fenyegeti veszedelem a tőkekeresletet. Szerinte a tőke felhalmozódása magában véve nem

sichtlichen Werthe des Productes ist, sondern sich stets in solcher Weise regelt, daß zugleich eine Marge für den Werth der Capitalnutzung und der Unternehmertätigkeit offenbleibt." (U. o. 138. old.)

³¹² A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. a 321. old.

³¹³ Vizsgálódások a nemzetek jólétének természetéről és okairól. I. köt. 353—54. old.

csökkentheti a tőkeelhelyezések lehetőségét és így a tőkekeresletet sem, mert termékeket végeredményben mindig más termékekkel vásárolnak és ha a termelés fokozódásával az emberek jövedelme növekszik, szükségleteik is erősen emelkednek. A tőkebefektetés jövedelmezőségét *Ricardo* szerint csak egy körülmény szállíthatja le, t. i. a munkabérek emelkedése, mely rosszabb minőségű földek művelés alá vételével az élelmiszerek drágulása következtében beáll.³¹⁴ Ezt a nézetet *J. St. Mill* is osztotta.³¹⁵

A tőkekínálat kérdése egyszerűbbnek látszott. A tőke, amint *J. St. Mill* a klasszikus iskola eredményeinek összefoglalásában megállapította, takarékoság eredménye³¹⁶ és így a tőkekínálat a takarékoság fokától függ.

A tőkepiacnak a klasszikus tanokkal összhangban levő egyszerű magyarázata adódott ezen az alapon, mely szerint a tőkepiacnak a kamat oly módon való kialakítása a feladata, hogy, mint a tőkehasználat ára, a termelést összhangba hozza a meglevő tőkekészlettel. Ezt az által éri el, hogy a tőkének minden oly felhasználását kizárja, mely a fennálló kamatláb mellett nem jövedelmező, másrészt pedig emeli a kamatlábat akkor, ha újabb jövedelmező termelési lehetőségek keletkeznek és ezzel ösztönzi a takarékoságot, amely gondoskodik arról, hogy a szükséghez képest nagyobb mennyiségben álljon tőke rendelkezésre. Ez a gondolatmenet a határhaszonelmélettel is szépen összeegyeztethető volt.

Ennek az egész elgondolásnak az alapja nemcsak az volt, hogy a tőkeképződés forrása a takarékoság, hanem az is, hogy a takarékoság foka és a kamatláb magassága között szoros összefüggés áll fenn. Mióta *Senior* rámutatott arra, hogy a rendelkezésre álló javaknak fogyasztás helyett termelésre fordítása lelki erőfeszítést kívánó áldozat, természetesen látszott, hogy a megtakarítások mennyisége attól függ, hogy a tőke termelésre való felhasználásából, vagy kikölcsönzésből várható előny felülmúlja-e az önmegtartóztatás áldozatát. Ezzel igazolva látszott az, hogy a kamatláb és a takarékoság egymással szorosan összefüggnek úgy, hogy a kamatláb emelkedése növeli, a kamatláb süllyedése pedig csökkenti a rendelkezésre álló tőke mennyiségét. Az önmegtartóztatási áldozatnál már *J. St. Mill* tisztában volt ugyan

³¹⁴ A közgazdaság és adózás alaptörvényei a 229—231. old. *Ricardo* itt *James Mill*-nek és *Say*-nek arra a magyarázatára gondol, melyet a gazdasági élet hullámvásárlásáról szóló fejezetben a piacok elmélete címén fogunk tárgyalni.

³¹⁵ E. i. m. I. köt. XIII. feje.

³¹⁶ E. i. m. I. köt. 98. old.

avval, hogy különböző jövedelmű és hajlamú emberek számára a jövedelem egy részének el nem fogyasztása különböző áldozatot jelent, de azért úgy ő, mint *Cairnes* egy átlag-áldozatra gondoltak, mely a társadalom legszélesebb rétegének áldozatát hozza kifejezésre. Ez kétségtelenül kevésbé volt kielégítő, mert a takarékoság lehetőségei és a takarékosági hajlam társadalmi osztályok szerint nyilvánvalóan erősen eltérőek. Erre többek között *Beatrice* és *Sidney Webb*, a munkásosztály lelkes barátai mutattak rá. Véleményük szerint azonban ez nem sokat változtat a dolgon, mert a kamatláb változása számbavehetően csak a középosztály és a gazdagok megtakarításait érinti, míg a munkások megtakarításai attól nagyjában függetlenek. A szubjektív értékelmélettel való összefüggésüknél fogva az időelméletek egyéniesítve fogták fel ugyan a tőkeképződéssel járó áldozatot, de nem vonták kétségbe azt, hogy a kamatláb és a tőkeképződés között közvetlen és szoros kapcsolat áll fenn.

Közelebbi vizsgálattal mindinkább kiderült, hogy a tőkeképződés és a kamatláb közötti összefüggés, bár kétségtelenül fennforog, távolról sem olyan döntő tényezője a tőkekínálatnak, mint ahogyan régen gondolták. Bár végeredményben a kamatláb és a takarékoság közötti összefüggés szoros voltán nem kételkedett, már *J. St. Mill* is rámutatott egyrészt arra,³¹⁷ hogy a termelés eredményességének növekedése megkönnyíti, tehát számbavehetően befolyásolja a tőkeképződést, másrészt pedig arra, hogy a takarékoság erősen függ a nép szokásaitól, lelki beállítottságától és a fennálló intézményektől is.

E megállapítások fontosságát a későbbi vizsgálatok élesebb világításba helyezték. Igazolták azt, hogy a termelés és vele a jólét növekedése, oly tényezői a tőkeképződésnek, melyek a kamatlábtól függetlenül növelik azt. Ujabbán mindjobban felismerték, hogy a *vállalati tőkeképzésnek* mily nagy szerepe van a tőkemennyiség gyarapodásában, mert a vállalatok feleslegeikkel jó üzletmenet mellett számbavehetően növelik a befektetésre váró tőke mennyiségét.³¹⁸ Kétségtelenné vált az is, hogy a takarékoság útján való tőkeképződés tekintélyes része is független a kamatlábtól, mert a tisztán előrelátásból származó takarékoság nem nézi a kamatláb magasságát, hanem csak a célt, mely tartalékok képzésében áll. Már *Schmoller* tévesnek bélyegezte azt a fel-

³¹⁷ E. i. m. I. köt. 99—101. old.

³¹⁸ A tőke termelékenységi elmélete erősen alátámasztja azt, hogy a termelés növekedése fontos forrása a tőkeképződésnek és ezzel a tőkekínálatot a kamatlábtól függetlenül is növeli.

fogást, mely szerint a tőkeképződésnek oly országokban csekélynek kellene lennie, amelyekben alacsony a kamatláb; a tények ennek ellenkezőjét mutatják,³¹⁹ mert a kamatláb a gazdag országokban szokott alacsony lenni, a tőkeképződés pedig ezekben a legnagyobb.

Más ellenvetések is merültek fel a takarékoság és a kamatláb összefüggéséről szóló régebbi nézet ellen. Így *Florence Sargent* már 1867-ben azt vitatta, hogy alacsony kamatláb ösztönzőleg hat a takarékoságra, mert, ha a kamatláb alacsonyabb, nagyobb összegeket kell megtakarítani annak, aki öregkora számára bizonyos tőkejövedelmet akar maga számára biztosítani.³²⁰ *Cassel* is abból indult ki, hogy a kamatláb magassága és a bizonyos összegű jövedelemnek biztosításához szükséges idő döntően befolyásolja a takarékoságot, amennyiben az egy célbavett tőkejövedelem biztosítására irányul. Az egyén ugyanis számításba kell, hogy vegye ilyenkor azt is, vajjon egyáltalában fennforog-e az a lehetőség, hogy az alatt az idő alatt, melyen keresztül jövedelmét élvezzi, olyan tőkét gyűjthessen össze, mely a kitűzött célnak, vagyis az évek bizonyos számának leforgása után számbavehető tőkejövedelem biztosításának megfelel. *Cassel* kiszámítja, hogy 1½%-os kamatláb mellett 47, 1%-os kamatláb mellett pedig 70 év volna szükséges ahhoz, hogy valaki olyan tőkét gyűjthessen, amelynek hozama elérné az évenként megtakarított összeget. Ha figyelembe vesszük — így okoskodik *Cassel*, — hogy átlagban 25 év áll rendelkezésére annak, aki kereső tevékenységének tartama alatt magának visszavonulása esetére kellő jövedelmet akar biztosítani, akkor nem lehet kétséges, hogy ily alacsony kamatláb nem ösztönözhet senkit sem a fenti indokból való takarékoskodásra. 3%-os kamatláb mellett már csak 24 év szükséges, hogy célját elérje, míg 6%-os kamatláb mellett rövidebb idő alatt érheti el ugyanezt a célt.³²¹

Az előadottakból *Cassel* azt következteti, hogy az emberi élettartam rövideége és különösen a kereső tevékenység idejének korlátozott volta folytán a kamatláb csak bizonyos szűk határok között, vagyis 3–6% között maradása esetén ösztönzi a tőkegyűjtést, amennyiben annak indoka egy meghatározott jövedelemnek a jövőben való biztosítása. 6%-os kamatláb mellett könnyen, 3%-os mellett nagyobb, de még mindig elviselhető áldozattal elérhető a cél. Ennyiben

³¹⁹ Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. II. köt. Leipzig. 1904. a 209. old.

³²⁰ Recent Political Economy. 1867.

³²¹ The Nature and Necessity of Interest. London, 1903. a 146. old.

Cassel is elfogadja azt a felfogást, hogy alacsonyabb kamatláb mellett az ilyen természetű megtakarítások növekszenek, mert 3%-os kamatláb mellett többet kell félretenni az élvezett jövedelemből, hogy a jövőbeli jövedelmet megalapozzuk, mint akkor, ha a kamatláb 3% fölé emelkedik. Ha azonban a kamatláb 3%-nál kisebb, rohamosan csökken annak a lehetősége, hogy valaki csekélyebb jövedelemből oly összeget tehessen félre, mely a kereseti tevékenységtől visszavonulása után számbavehető tőkejövedelmet biztosítana számára. A kamatlábnak további süllyedése, kivált, ha 2% alá süllyed, nemcsak a takarékossgot befolyásolja kedvezőtlenül, hanem a kistőkéseket arra indítja, hogy tőkéjüket életjáradék vásárlására fordítsák, vagy egyébként feléljék. Nagyon alacsony kamatláb tehát nemcsak az új tőkék keletkezését hátráltatja, hanem a már meglévő tőke egy részének feléléséhez is vezet.

Cassel a tőkeképződésnek egy fontos vonatkozására vett világot, amidőn kimutatta, hogy az emberi élettartam és a kamatláb magassága között szoros kapcsolat áll fenn. Ezzel új érvet szolgáltatott annak a teljesen elnagyolt elgondolásnak a megcáfolására, mely szerint a tőkekinálat egyszerűen függvénye volna a kamatlábnak oly értelemben, hogy a kamatláb emelkedése arányosan növelné, süllyedése pedig arányosan csökkentené a tőkekinálatot. *Cassel* meggyőzően kimutatta, hogy az önmegtartóztatási áldozat azonkívül, hogy a rendelkezésre álló jövedelemtől is függ, összefüggésben áll avval az idővel is, mely valamelyes számbavehető tőkejövedelemnek a jövőben való biztosításához szükséges.

Még tovább ment *F. H. Knight*, midőn arra mutatott rá, hogy a meglévő tőkemennyiséghez viszonyítva a takarékoság útján hozzánövekvő mennyiség csak csekély töredéke a tőkekinálatnak.³²² Szerinte a tőkekinálat rugalmasságát, vagyis a kamatláb változásával való összefüggését nem a takarékoság útján keletkező tőkére, hanem az egész meglévő tőkemennyiségre kell vonatkoztatni,³²³ és ha ezt tesszük, a tőkekinálat rugalmasságát majdnem zérussal egyenlőnek kell tekintenünk. Ehhez az okoskodáshoz azonban némi szó fér, mert a takarékoság útján keletkező tőkenövedék és a kamatláb közötti viszonynak is van értelme. Más kérdés persze az, hogy a tőkekinálatnak ez a része hogyan változik

³²² Professor Fisher's Interest Theory: A Case in Point. (Journ. of Pol. Ec. XXXIX. köt. 1931. a 176—212. old.)

³²³ *Knight* igen helyesen megkülönbözteti a takarékoság rugalmasságát a tőkekinálattól. (E. i. m. 203. old.)

a kamatlábbal. *Knight* ebben a tekintetben *Sargent* nézete felé hajlik, mely szerint a kamat növekedése nem növeli, hanem csökkenti a takarékoság mértékét.³²⁴

A tőkekereslet és tőke kínálat behatóbb elemzésével az elmélet nagy lépéssel közeledett a kamatkérdés olyan szemléletéhez, mely jobban megközelíti a valóságot, mint a régi kamatelméletek, melyek az eredeti kamat vizsgálatába annyira beleményedtek, hogy a kölcsönkamattól tényezőit legtöbbször csak nagy általánosságban tárgyalták. A tőkepiac a maga sokoldalúságával bontakozott ki és figyelmet kezdtek szentelni annak a hatásnak is, melyet egyes intézmények, kivált a bankok tevékenysége a tőkepiacra gyakorol.

Láttuk, hogy az elméletnek régebben hogyan kellett azon hiedelem ellen küzdenie, hogy a kamat magassága egyszerűen a pénzmennyiségtől függ. Ennek tulajdoníthatjuk azt, hogy az elmélet a klasszikusoktól kezdve az ellenkező végletbe terelődött, egészen mellőzve a kamat alakulásának a pénzzel összefüggő tényezőit. *Ricardo* futólag említette ugyan azt, hogy a kamat a pénz oldaláról is bizonyos hatásoknak lehet kitéve, de sietett hozzátenni, hogy ezek csak múló hatások lehetnek³²⁵ és *Irving Fisher* egy előbbi munkájában azt mondta, hogy a bankok csak jelzői a kamatláb magasságának, de azt nem befolyásolják.³²⁶ Túlságosan háttérbe szorult az, amit *Ohlin* úgy fejezett ki, hogy a kamat a hitelnek az ára,³²⁷ és mint ilyent a kereslet és kínálat alakítja ki. Mindinkább fel kellett azonban ismerni, hogy a kölcsönnek a pénzzel való összefüggésénél fogva a pénzforgalom tényei és az ezekkel kapcsolatos intézmények, különösen a bankok, a pénzpiacon — amint a rövid lejáratú hitelek piacát most nevezték — jelentős szerepet játszanak, mely bizonyos körülmények között döntő tényezője lehet a kamatlábnak. Már *Wicksell* fejtegetései erre terelték a figyelmet,³²⁸ és a közgazdaságtannak a pénzről szóló fejezete mindinkább figyelembevételt kívánt a kamatelméletben is. Ujabban oly közgazdák is, mint *Irving Fisher*, ki azelőtt kevésbé hajlott a pénzzel kapcsolatos összefüggéseknek a kamatelméletben való figyelembevételére, szintén méltányolják ezeket a hatásokat,³²⁹ és mind többen szentelnek a tőke-

³²⁴ E. i. m. 202. old.

³²⁵ E. i. m. 235—236. old.

³²⁶ *The Rate of Interest*. New York, 1907. a 374. old.

³²⁷ *Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investments*. (Ec. Journ. XLVII. köt. 1937.)

³²⁸ *Geldzinz und Güterpreise*. Jena, 1898.

³²⁹ *The Theory of Interest*. New York, 1930.

piac realisztikus vizsgálatának teret kamatelméletünkben. A tőkepiac oly sokoldalú — hiszen, hogy csak egyet említsünk, a közületek hitelszükséglete is szerepet játszik ott, — hogy csak szélesebb távlatban lehet a kamat alakulásának igazi megértéséhez eljutni.

Az elmélet sokáig erősen elhanyagolta azt, hogy, amint a munkabéternél, úgy a tőkekamatnál is jelentős különbségek mutatkoznak. Annnyira hittek régen a tőke mozgékonyságában, hogy a különböző befektetések kamatai közötti kiegyenlítődést tételezték fel és nem vették észre, hogy milyen messzemenő általánosítás rejlik ebben a feltevésben. Főképp a bankokról szóló irodalom jött itt a tőkeelmélet segítségére, világot vetve arra, hogy a kihelyezés liquiditása, a kölcsönzés időtartama és biztonsága tekintetében mutakozó különbségek okozzák azt, hogy az egyes kihelyezési lehetőségek kamatai között jelentős különbségek keletkeznek. A tőkepiac sem teljesen egységes, hanem a kihelyezési lehetőségeknek megfelelően szintén részpiacokra bomlik.

V. A járadék.

1. A különbözőzeti járadék. Midőn *Quesnay* a jövedelemeloszlás kérdésének alapvető jelentőségét felismerve, e folyamat vizsgálatához látott, két elv segítségével igyekezett azt megmagyarázni. Az egyik termelékenység elve volt, melyet a fiziokraták a földdel, mint az ember megélhetése forrásával kötöttek össze, a másik az emberek közötti forgalom, mellyel szolgálataikat egymás között kicserélik. Ebből a szempontból nézve a jövedelmek két egymástól lényegesen különböző csoportra oszlottak, mert, amíg a föld tulajdonosa, amidőn a földet megmunkálja, közvetlenül a természet adományaiból meríti jövedelmét, addig a többiek csak azon osztzkodnak, ami a föld adományaiból a forgalom folytán hozzájuk kerül.

A föld a természet ősserejéből merít: valóságos jószággyarapodás forrása. Ezért az, ami a termelési költségek levonása után a földtulajdonos rendelkezésére marad, *tiszta jövedelem*, vagyis a költségeken felüli jószággyarapodás. Ezzel szemben a többi jövedelmek lényegükben *költségtérítések*, vagyis kölcsönös szolgálatokért való térítések, melyekkel mindenki azt kapja meg, ami az illető szolgálat ellenértéke. E költségtérítések csak azon kereteken belül maradhatnak, melyeket a föld tiszta hozama szab nekik, mert a jövedelemeloszlás azon alapszik, hogy a földbirtokos a földtől nyert tiszta hozamból az általa közvetlenül fel nem használt részt egyéb foglalkozásúak (iparosok, stb.) szolgálá-

latainak megvásárlására használja fel. A forgalom szétesztja a felesleget a nem termelékeny osztályok között, melyek tehát végeredményben mind a föld hozamából élnek.

Mínthogy régi szóhasználat szerint azt a jövedelmet, mely nem emberi szolgálatok ellenértéke gyanánt, hanem állandó használati tárgyak használatának átengedéséből származik, járadéknak nevezték, ezt a fogalmat alkalmazták a föld jövedelmére. A *járadék* tehát *oly jövedelmet jelent, amely nem egyszerűen költségtérítés, hanem azt felülmúló bevétel*. Ily módon a járadék fogalma a közgazdaságban eredetileg a termelékenység és többletjövedelem fogalmához kapcsolódik.

Bár *Smith* nem csatlakozott a fiziokraták termelékenységi tanához, ő is abból indult ki, hogy a föld többlet termel, mint amennyi a munkások ellátásához szükséges.³³⁰ *Smith* azonban e mellett egy újabb gondolatot is segítségül vett a földjáradék magyarázatában, amidőn arra hivatkozott, hogy a mezőgazdasági termények egy része iránt *oly nagy a kereslet*, hogy áruk az előállításukhoz szükséges költségek szintje fölé emelkedhetik.³³¹ Ezzel a földjáradék fogalmát már ő összefüggésbe hozta az *áralakulással* és nem-sokára az egész járadékelmélet erre a síkra tolódott át.

Ennek történeti okai voltak. Angliában a gabonakiviteli jutalmak és a később bevezetett gabonavámok a mezőgazdaság jelentős fellendüléséhez vezettek. A XVIII. század végétől kezdve azután erősen vitatott kérdés lett az, hogy nincsen-e a közgazdaság hátrányára az, ha az emelkedő gabonaárak hatása alatt nehezebben és csak több költséggel megművelhető földeket vonnak be a gabonatermelésbe. Ezzel a nézettel helyezkedett szembe egy kitűnő és lelkes gazda, *James Anderson*, védve a belterjes mezőgazdaság kívánatos voltát. Fejtegetéseiben azt igyekezett bizonyítani, hogy a földjáradék, melyet a gazda élvez, nem oka, hanem csak következménye a gabonaár alakulásának, mert a gabona árának oly magasnak kell lennie, hogy fedezze annak a termelőnek a költségeit is, aki a lakosság ellátásához még szükséges gabonát a legmagasabb költségekkel termeli. A földjáradék tehát *Anderson* szerint nem drágítja a gabonát, mert abból az származik, hogy a földek minősége és meg-

³³⁰ „A föld azonban csaknem minden helyzetben nagyobb mennyiségű élelmet termel, mint amennyi még a munkások legbőségesebb ellátása mellett is az árú piacrahozatalával járó munka ellátásához szükséges.” (Vizsgálódás stb. 1940. a 153. old.)

³³¹ U. o. a 154. old-on.

mívelési módja különböző és a gabona árának a határföldön termelt gabona előállításai költségeihez kell igazodni.³³²

Míg *Anderson* ezekre utalva annak bizonyításán fáradozott, hogy a földjáradék nem emeli a gabona árát, egy másik gondolatot vetettek be a vitába, hangoztatva azt, hogy a munka és tőke a mezőgazdaságban nem növeli a befektetéssel arányosan a termelés eredményét, hanem *csökkenő hozadékot* eredményez úgy, hogy belterjesebb műveléssel a termelés költségei növekszenek. Ezzel a csökkenő termelékenység törvénye, melyet már *Turgot* ismert,³³³ magára vonta az angol közgazdák figyelmét is.³³⁴ *Edvard West* már világosan kifejtette e törvényt,³³⁵ és *Malthus*nak a gabonavámokra vonatkozó értekezései erősen ráirányították a figyelmét.³³⁶ *Ricardo* által a *Malthus*-féle népesedési törvénnyel összekapcsolva azután a csökkenő termelékenység a földjáradékelmélet egyik pillére lett.

A munkaértékelmélet igen alkalmas kiindulási pont volt a földjáradék elméletének a fenti gondolatmenetből való levezetésére. *Ricardonak* csak arra kellett utálnia, hogy a földtermékek iránti kereslet a lakosság növekedésével emelkedik és ez szükségessé teszi rosszabb, illetőleg kevésbé előnyös fekvésű földek megmívelését és a már megművelt

³³² *Anderson* idevágó munkái a következők: *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry*, Edinburgh, 1777. és *An Inquiry into the nature of the Corn Laws*, Edinburgh, 1777., továbbá: *A calm investigation of the circumstances that have led to the present Scarcity of Grain in Britain*, 1801. — *Andersonról* l. *L. Brentano*: *James Anderson. Drei Schriften über Korngesetze und Grundrente*, Leipzig, 1895., mely munkában az angol gabonatörvényhozással kapcsolatos vita szépen meg van világítva. *Anderson* említett munkái itt német fordításban olvashatók. — A gabonavámokra vonatkozó vitát a földjáradékelméletre való vonatkozásaiban tárgyalja *V. Cannan*: *A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy*, From 1776.-to 1848. London, 1895. (5. kiad. 1924.)

³³³ V. ö. *Observations sur le mémoire de M. de Saint-Péravy en faveur de l'impôt indirect, courennés par la Société Royale d'Agriculture de Limoges*. (Oeuvres a Daire-féle kiadás I. köt. a 42. l. 421. old.)

³³⁴ Angliában, mint *Cannan* mondja, *Turgot* megjegyzéseitől függetlenül merült fel a csökkenő termelékenység gondolata. (V. ö. e. i. m. a 148. old.) L. továbbá *E. Cannan*: *The Origin. of the Law of Diminishing Returns, 1815—1815*. (Econ. Journ. II. köt. 1892. az 53—69. old.)

³³⁵ *An Essay on the Application of Capital to Land*. 1815.

³³⁶ *Observations on the Effects of the Corn Laws, and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and general Wealth of the Country*, 1814. és *The Grounds of an Opinion on the Policy of restricting the Importation of Foreign Corn*, 1815., valamint *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated*, 1815.

földek erősebb kihasználását. A csökkenő termelékenységnél fogva ez azt jelenti, hogy a termelés határa kitolódik és a határföldön egyre nagyobb munkamennyiség szükséges a föld megműveléséhez. Minthogy pedig minden gabona olyan áron kel el a piacon, amely a határföldön felmerülő termelési költségeknek megfelel, a gabona árának is növekednie kell. Eszerint tehát a földjáradék forrása az, hogy különböző minőségű és fekvésű földek művelése válik szükségessé, és a gabonaár a legmagasabb költségek törvényénél fogva a legkedvezőtlenebb körülmények között termelt gabona előállításához szükséges munkamennyiséghez igazodik.

Ricardo szerint tehát a földjáradék *különbözeti jövedelem*, mely abból származik, hogy a gazdák különböző költségekkel termelik a gabonát, de az olcsóbban termelők is ugyanazt az árat kapják terményükért, amelyet a határföld termelési költségei tesznek szükségessé. A *földjáradék* e szerint az *áralakulás következménye*. A határföldön, melynek termése csak a munka- és a tőkeköltségeket téríti meg, nincs járadék. Azt csak a kedvezőbb körülmények között termelő gazdák élvezik mint azt a többletet, mely költségeik kifizetése után a zsebükben marad, vagy azt a bért, melyet bérlőjük a föld használatáért nekik fizet.

Nagy gondot fordított *Ricardo* arra, hogy ezt a többletjövedelmet a munkabértől és a tőkenyereségtől elkülönítse. Az utóbbiak ugyanis a határföldön is bennfoglaltatnak a gabona árában, másképp e föld megműveletlenül maradna. Ennek megfelelően *Ricardo* meghatározása szerint a földjáradék „a föld hozadékának az a része, amelyet a földbirtkosnak a talaj ősi és elpusztíthatatlan erőinek használatáért fizetnek.”³³⁷ Ha közelebbről nézzük azonban a *Ricardo*-féle elméletet, akkor kitűnik, hogy itt nem annyira a föld elpusztíthatatlan erőin, mint inkább azon a különbségen van a súly, amely különböző területeken ezekben az erőkben mutatkozik.³³⁸

Ricardo szeme előtt midőn földjáradékelméletét kidolgozta, első sorban a föld minőségi különbségei lebegtek. Arra gondolt, hogy, ha a jobb minőségű földek nem fedezik a gabonaszükségletet, rosszabb minőségű földeket is művelés alá kell venni. Tekintetét ezért első sorban a *minőségi járadék* kötötte le.

³³⁷ A közgazdaság és adózás alapelvei. a 39. old.

³³⁸ A *Ricardo*-féle földjáradékelméletre nézve l. *Ricardo* e. i. m.-nak 2. fejezetét (a járadék), továbbá *Amonn*: *Ricardo als Begründer der theoretischen Nationalökonomie*. Jena, 1924.

Nem hanyagolta el azonban *Ricardo* azt a lehetőséget sem, hogy mielőtt rosszabb minőségű földeket vennének művelés alá, a jobb minőségű földek belterjesebb megművelésére kerülhet sor. Ebben az esetben a csökkenő termelékenység törvénye következtében a hozam nem fog ugyan megkét-szereződni, ha a munkát és a tőkét, melyet a föld művelésére fordítunk, megduplázzuk, de a hozam mégis emelkedni fog. Tekintettel arra, hogy a kereslet tárgyát képező gabona legmagasabb termelési költsége határozza meg a gabona árát, az utolsó tőkebefektetés csak a termelési költségeket téríti meg, de a gazda a termelékenységben előtte levő tőkebefektetések eredményét is ugyanazon áron értékesítheti, melyet az utolsó már járadékot nem hozó tőkebefektetés tesz szükségessé és ezért a kedvezőbb tőkebefektetéssel eszközölt termelés most járadéknak lesz a forrása.³³⁹ Ez a *belterjességi* vagy *intenzitási járadék*.

Hasonlóképpen van a dolog, ha rosszabb fekvésű, a piactól távolabb eső földek kerülnek művelés alá. A legrosszabb fekvésű, vagyis a piactól legtávolabb eső, még az ellátáshoz szükséges föld művelési költségei szabják meg ebben az esetben a gabonaárát és az előnyösebb fekvésű földek termelői ugyanezen az áron értékesítvén termésüket, járadékhoz jutnak. Ez a *helyzeti járadék*, amelyet már *Smith* is érintett³⁴⁰ és *Torrens* is kifejtett. Behatódobban foglalkozott azután a helyzeti járadékkal *Thünen*,³⁴¹ később pedig *Marshall*³⁴² és *Wieser* rámutattak arra, hogy a városi telkeknel is milyen mértékben érvényesül a helyzeti járadék. Arra utalva, hogy a jobb fekvésű telkeket belterjesebben használják ki, *Wieser* az emeletek járadékáról szolt.³⁴³

Ricardo földjáradékelméletének alaptétele az, hogy a *járadék nem alkotórésze a földtermékek árának*. Már *Smith* felhívta a figyelmet arra, hogy a járadék „az árúk árának kialakulásánál másként érvényesül, mint a munkabér és tőkenyereség. Magas, vagy alacsony munkabér és nyereség, magas és alacsony árnak oka; magas, vagy alacsony járadék okozata ennek.”³⁴⁴ Ezt vette *Ricardo* földjáradékelméletében kiindulási pontul, kiemelve azt, hogy a gabona nem azért drága, mert földjáradékot fizetnek, hanem a földjáradék abból származik, hogy a gabonaár a határtermelő költségeihez

³³⁹ E. i. m. 42—43. old.

³⁴⁰ E. i. m. a 155. old.

³⁴¹ Der isolierte Staat-jában.

³⁴² Principles az V. könyv. XI. fejezetében.

³⁴³ Die städtische Grundrente (Gesammelte Abhandlungen. Tübingen, 1929. a 126—163. old.)

³⁴⁴ E. i. m. a 143. old.

igazodik és így magasabb, mint ami a kedvező körülmények között termelő gazdák termelési költségeinek megfelelne. A földjáradék tehát csak következménye az áralakulásnak. Amint a népesség növekszik, fokozatosan kitolódik a termelés határa; ezzel a határföldön növekednek a termelési költségek és a gabonaár — és vele a földjáradék — a vállalkozói nyereség rovására emelkedik, mert a munkabér az élet drágulásával az árak mind nagyobb részét veszi igénybe. *Ricardo* elmélete szerint tehát a népesség szaporodásával bekövetkező haladás végeredményben a földbirtokost gazdagítja. A gazdasági fejlődésnek a jövedelem eloszlására gyakorolt hatását vizsgálva, *J. St. Mill* is osztotta *Ricardonak* ezt a nézetét.³⁴⁵

Ennek az okoskodásnak a háttérében az az éles ellentét állott, melyet *Ricardo* egyfelől a munka és a tőke, másfelől pedig a föld kínálata között látott. A népesség szaporodásával a rendelkezésre álló munkamennyiség növekszik és a tőke mennyisége is gyarapodhatik, de nem növekszik párhuzamosan a földmennyiség és így egyre nagyobb munka és tőkeáldozat szükséges ahhoz, hogy a lakosság élelme előállítható legyen. Ennek megfelelően a munka által előállítható javak mennyiségét áremelkedés nélkül lehet összhangba hozni a kereslet növekedésével. Ezzel szemben, minthogy mennyisége nem szaporítható, a föld kihasználásával csak úgy tudunk alkalmazkodni a megnövekedett kereslethez, ha több munkát és tőkét fordítunk megművelésére és ezért hosszú távlatban a földtermékek árának emelkedő irányzatot kell követniök és ezzel a földjáradéknak is ugyanebben az irányban kell haladnia.

Ricardo tehát abból indult ki, hogy a föld kínálata teljesen merev, vagyis nem növelhető a termékei iránti kereslet növekedésével. Kétségtelen, hogy ez a tétel helytálló abban az értelemben, hogy a föld területe a maga egészében adottság és emberi erőfeszítéssel nem növelhető és ebben az értelemben tehát nem tud alkalmazkodni a földtermékek iránt mutatókozó emelkedő kereslethez. *Ricardo* okoskodása mégis téves, mert ugyanazt a hibát követte el benne, melyet kortársai akkor követtek el, amidőn a munkakínálatot egyszerűen a népszaporodással azonosították. Amilyen durva általánosítás volt az utóbbi, éppen olyan elhamarkodott következtetés volt az, amikor a földkínálatot azonosították a föld területével. Az emberiség eltartása szempontjából ugyanis a megművelésre alkalmas föld az irányadó, ennek területe

³⁴⁵ V. ö. e. i. m. IV. könyv. III. Fejezet.

pedig nem független az emberiség szaporodásától és a föld terményeinek árától.

Ezt természetesen az Egyesült Államokban vették észre először, ahol még sok megműveletlen terület állt rendelkezésre, és már *H. Carey* szembefordult *Ricardo* megállapításával.³⁴⁶ Ujabban *F. A. Fetter* foglalta össze az ellenvetéseket, rámutatva arra, hogy ritkán lakott országokban, valamint ott, ahol még külterjes a földnek a művelése, tetemes lehetőségek kínálóznak a termelés növelésére, mert újabb földterületek vonhatók művelés alá, a régiek pedig belterjesebben használhatók ki. A vízlecsapolás, a talajjavítás és egyéb műveletek nem megvetendő teret nyújtanak erre. Természetesen ennek megvannak a maga határai. Az ily módon hozzánövekvő föld aránylag csekély hányada a művelés alá vett földnek és *P. H. Douglas*nak mindenestre igazat adhatunk abban, hogy a földkínálatnak pozitív rugalmassága sokkal kisebb, mint az egység. Mindenesetre elhamarkodott volt azonban *Ricardo* feltevése, melynél fogva a földjáradéknak feltétlenül emelkedő irányzatot kell követnie.

Egyébként *Ricardo* nem is állította ezt minden korlátozás nélkül. Ő is tisztában volt ugyanis avval, hogy a mezőgazdasági technika haladása feltartóztathatja ezt az irányzatot. Ezért egészen téves, ha egyes közgazdák *Ricardo* földjáradékelméletének cáfolatát látják abban, hogy időnként a gabonaárak süllyednek és a földjáradék vészthozóan alászáll. *Ricardo* rendszerének kifejtésénél kétségtelenül erősen alulbecsülte a mezőgazdasági technika haladásának lehetőségeit. Mégis, habár meggyőződése az volt, hogy hosszú távlatban a földjáradéknak emelkednie kell, számolt süllyedési lehetőségeivel is. Így a mezőgazdaság védelméről szóló értekezésében azt mondja, hogy a gabona árára két ellentétes irányú tényező hat: az egyik rosszabb földek művelés alá vételének a szüksége, a másik a termelés módszereinek javítása és új, bőségesen termő területekkel bíró piacok bekapcsolása a forgalomba. Hol az egyik, hol a másik tényező kerekedik felül és a gabona ára ennek megfelelően emelkedik vagy süllyed.³⁴⁸

³⁴⁶ V. ö. *Principles of Social Science*, Philadelphia, 1858. (Magyar átdolgozás: A társadalmi tudomány kézikönyve. Angolból ford. Halász Imre. Pest, 1867.)

³⁴⁷ *The Passing of the Old Rent Concept*. (Quart. Journ. of Ec. XIX. köt. 1901. a 416–455. old.)

³⁴⁸ *On Protection to Agriculture*. 4. kiad. London, 1822. (V. ö. *The Works of David Ricardo*. Mac Culloch kiadása. London, 1846. a 475. old.)

Mindent összevéve, *Ricardo* mintaszerűen alapozta meg a *különbözeti járadék* elméletét, de a földjáradék magyarázatánál erősen egyoldalú volt. Ezt elsősorban munkaelméletének rovására kell írunk, mert ez állott útjában annak, hogy a földnek mint termelési tényezőnek csak korlátolt mennyiségben rendelkezésre állásából közvetlenül levonja azt a következtetést is, hogy a földjáradék nem szorítkozik feltétlenül a *különbözeti járadékra*.

2. A *Ricardo-féle járadékelmélet bírálata*. *Ricardo* földjáradékelméletének nagy volt a hatása. Megmagyarázza ezt az, hogy járadéktörvénye, a „law of rent”, ahogy ezután röviden nevezték, munkabértörvénye mellett második pillére lett jövedelemeloszlási elméletének, mely lehetővé tette a jövedelemeloszlás magyarázatának a munkás és tőkés közötti osztzkodásra való visszavezetését. Ezen elmélet szerint ugyanis a földjáradék az által befolyásolja a jövedelemeloszlás folyamatát, hogy hatással van a munkabér magasságára, melynek pénzben kifejezve emelkednie kell a megélhetési költségek növekedésével, amivel egyúttal már a tőkenyereségre való hatása is adva van, mert a bérek emelkedése *Ricardo* szerint csak ennek rovására történhetik.

Ha ezt a gondolatmenetet emlékeztünkbe idézzük, akkor érthetővé válik az a szívósság, mellyel az angol közgazdák ragaszkodtak *Ricardo* földjáradékelméletéhez. Jellemző erre nézve *J. St. Mill*nek az a megjegyzése, hogy azok, akik szembe helyezkedtek *Ricardo* földjáradékelméletével, ezt csak azért tehették, mert azt meg nem értették.³⁴⁹

Mindamellettt már korán jelentkeztek ellenvetések is. Miután *Samuel Read* visszautasította *Ricardo* tételét, mely szerint a földjáradék nem lehetne eleme a gabona árának³⁵⁰ és *Richard Jones* hevesen támadta *Ricardot* elméletének egyoldalúságáért,³⁵¹ *Thomas Chalmers* pedig kétségbe vonta azt, hogy a mezőgazdaságban feltétlenül a csökkenő termelékenység törvénye érvényesül.³⁵² *Chalmers*, *Henry Carey*³⁵³ és *Frédéric Bastiat*³⁵⁴ tévesnek bélyegezték *Ricardo* feltevését.

³⁴⁹ E. i. m. II. könyv 343. old. Jellemző *Mill* másik megjegyzése is, mely szerint a *Ricardo-féle földjáradékelméletet* méltán „a nemzetgazdaság „pons asinorum”-ának lehet nevezni.” (U. o. 342–343. old.)

³⁵⁰ *An Inquiry into the Natural Grounds of Right and Vendible Property or Wealth*. Edinburgh, 1829.

³⁵¹ *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation*. Part I. Rent 1831.

³⁵² *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*. Glasgow—New York, 1832.

³⁵³ E. i. m. a 40–66. old.

³⁵⁴ *Les Harmonies Économiques*. Paris, 1850.

mely szerint előbb a legtermékenyebb földek vétetnek művelés alá és csak ezután kerül sor a rosszabb földek megművelésére. Azt hitték, hogy ezzel halálos csapást mértek a Ricardo-féle földjáradékelméletre, holott arra vonatkozólag nyilvánvalóan közömbös az a sorrend, amelyben a különböző minőségű földek használatbavétele történik, mert a lényeg csak az, hogy a föld minősége különböző és hogy ennek megfelelően különböznek a termelési költségek is.³⁵⁵

A Ricardo-féle földjáradékelmélet igazi gyenge pontjára először *J. B. Say* mutatott rá, midőn szembehelyezkedett azzal a tétellel, hogy a földjáradék nem eleme a termelési költségeknek. *Say*nek a termelékeny szolgálatok elvére alapított jövedelemeloszlási elméletében ugyanis nem volt helye annak az éles ellentétnek, melyet *Ricardo* a föld és a többi termelési tényező között megállapított. Ezért elfogadhatatlan volt *Say* számára az a gondolat, hogy a föld jövedelme más természetű lehetne, mint a többi termelési tényező által élvezett jövedelem. A föld kétségtelenül ingyenesen bocsátja termő erejét az ember rendelkezésére, de a jövedelemeloszlás számára nem ez a döntő, hanem csupán az, hogy a föld is termelékeny szolgálatok forrása. A jövedelmek ugyanis a forgalomban keletkeznek az által, hogy a termelékeny szolgálatokért értékes voltak folytán árat fizetnek és ez alól a föld szolgálatai sem képeznek kivételt. Így tehát a föld is ugyanazon az alapon lesz jövedelem forrása és szerepel a termelési költségek között, mint a többi tényező.³⁵⁶ *Say* tehát már tisztán látta, hogy, bár a földnek mint termelési tényezőnek sajátos jellege van, a jövedelemeloszlásban mégsem ez, hanem az határozza meg szerepét, hogy éppen úgy, mint a többi termelési tényező, a föld is a forgalom útján lesz forrása a jövedelemnek.³⁵⁷

Azt a nézetét, hogy a földjáradék is eleme a termények árának, *Say* még egy másik oldalról is alátámasztotta. Felhívta ugyanis a figyelmet arra, hogy a földnek is különböző

³⁵⁵ Már *Rau* ezen az alapon utasította vissza *Carey* bírálatát. (Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 7. kiad. Leipzig-Heidelberg 1863. 262. old.)

³⁵⁶ Cours d'économie politique pratique, 2. kiad. Paris 1840. I. köt. I. rész II. fej. és II. köt. V. rész XVIII–XX. fej.

³⁵⁷ A legvilágosabban *Roscher* fejezte ki ezt a gondolatot, midőn *Ricardo* ama tételét bírálva, hogy a földjáradék csak forgalmi jelenség, azaz csak az áralakulás következménye, azt mondotta: „Auch Kapitalzins und Arbeitslohn sind keine Zusätze zum Volkseinkommen, sondern, wie die Grundrente, Verkehrsformen, durch welche dasselbe unter die Einzelnen vertheilt wird.“ (Die Grundlagen der Nationalökonomie, 8. kiad. Leipzig. 1869. a 322. old.)

használati lehetőségei vannak, amelyek között helyesen csak úgy lehet választani, ha a különböző felhasználási ágak jövedelmezőségét vesszük figyelembe.

Ricardo visszautasította *Say* álláspontját, ahogy szembe-helyezkedett *Smith* földjáradékelméletével is.³⁵⁸ Figyelmét egészen az a gondolat kötötte le, hogy a népszaporodás rosszabb földek megművelését teszi szükségessé és hogy ez csak növekvő költségek mellett lehetséges. Ezért megmaradt a mellett, hogy a földjáradék forrása az áralakulásban van, amely azáltal hozza létre a járadékot, hogy a gabona ára a határföldön felmerülő költségek szerint alakul, amely járadékmentes, mert a föld termelő erejét nem kell megfizetni.³⁵⁹

Ennek az álláspontnak az egyoldalúságát csak nehezen akarták Angliában belátni, pedig *Ricardo* legközvetlenebb követői is kénytelenek voltak alkalmoszerűleg oly engedményeket tenni, melyek *Ricardo* elméletével ellentmondásba keveredtek. Így p. o. a *Ricardo*-féle járadékelmélet egyik leg-erősebb védelmezője, *J. St. Mill* is kénytelen volt elismerni, hogy „minden bérlő, sőt a termelőknek több másféle osztálya” is fizet a föld használatáért.³⁶⁰ Azonban úgy *Mill*, mint *Senior*³⁶¹ is azt igyekeztek bizonyítani, hogy ez nem áll ellentétben *Ricardo* földjáradékelméletével.

Tisztán látva *Ricardo* elméletének egyoldalúságát és éles fogalmazásának hibáit, *Marshall* igyekezett annak alap-gondolatát a mind számosabban jelentkező támadásokkal szemben megvédelmezni. Készségesen elismerte, hogy *Ricardo* tétele, mely szerint a földjáradék nem eleme a termelési költségeknek, csak szigorú megszorításokkal és ekkor sem szószerint alkalmazható a mezőgazdaságra.³⁶² *Marshall* ugyanis tisztán látta azt, hogy *Ricardo* figyelmen kívül hagyta a földnek több célra való felhasználhatóságát és abból indult ki, hogy azt csak mezőgazdasági célokra használják, sőt itt is csak egy terménynek, a gabonának a termelésére gondolt, mellyel persze mintegy jellemezve látta az egész mezőgazdaságot. *Marshall* túlságos általánosítást látott ebben először is azért, mert a mezőgazda is több termény között választhat, midőn gazdálkodási tervét elkészíti, másodszor pedig azért, mert a föld nemcsak a mezőgazdaság

³⁵⁸ V. ö. A közgazdaság és az adózás alapelvei a 260–269. old.

³⁵⁹ V. ö. U. o. a 44–45. old., továbbá *J. Bonar*: Letters of David Ricardo to Malthus. Oxford, 1887. a 181–182. old.

³⁶⁰ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv. 344–345. old.

³⁶¹ Political Economy. 6. kiad. London 1872. a 115–119. old.

³⁶² „The doctrine that rent does not enter into money cost of production applies then to agriculture only when carefully limited.” (Principles of Economics. 1. kiad. 1890. a 488. old.)

céljaira használható, hanem építkezésre és egyéb célokra is. Ezek figyelembevételével azt, hogy mily célra fognak egy adott földterületet fordítani, az dönti el, hogy melyik földhasználat jövedelmezőbb és ezért, ha a földet valamely célra szánjuk, figyelembe kell venni a többi felhasználási lehetőséget is.³⁶³ Ez azt jelenti, hogy a gazdának számításba kell vennie azt a járadékot, melyet a másfajta felhasználás eredményezne,³⁶⁴ ahogyan nem maradhat figyelmen kívül az ipari termékek árának megállapításánál sem az, hogy az ipartelep oly földterületen áll, melyért járadékot kell fizetni.³⁶⁵

Marshall szerint tehát Ricardonak az a tétele, hogy a földjáradék nem része a termelési költségeknek, csak azon feltevés alapján helytálló, hogy a mezőgazdaságot magában tekintjük, úgy hogy a földet csak egy fajta célra használják, mert ebben az esetben egyértelmű a határköltség, mert csak egy terményről van szó, melynek a határköltségétől függ a termény ára. Ricardo tétele tehát csak arra a szélső esetre áll, amidőn a gazda arról dönt, hogy *valamely határozott felhasználási ágban* érdemes-e valamivel több munkát és tőkét befektetnie. Ebben az esetben, mondja Marshall, számításában valóban figyelmen kívül hagyhatja a földjáradékot, mert annak e kérdés eldöntésére nincsen befolyása.³⁶⁶

³⁶³ „Thus the proposition that rent does not enter into expenses of production is true in its unqualified form only on the assumption that none of the possible sources of supply of the commodity in question have been diverted to purposes that will enable them to render a higher rent.” (Principles 1. kiad. a 486. old.)

³⁶⁴ „The doctrines do not mean that a tenant farmer need not take his rent into account when making up his year's balance sheet. When he is doing that, he must count his rent just in the same way as he does other expenses.” (Principles 4. kiad. a 478. old.)

³⁶⁵ „... this argument does not imply that a manufacturer when making up the profit and loss account of his business would not count his rent among his expenses.” (U. o. 490. old.)

³⁶⁶ „Lastly, the doctrine does not mean that a tenant farmer need not take his rent into account when making up his year's balance sheet... What it does mean is that when the farmer is calculating whether it is worth his while to apply a certain extra dose of capital to the land, *then* he need not think of his rent; for he will have to pay this same rent whether he applies this extra „Marginal” capital or not.” (Principles 1. kiad. a 483. old.) — Már 1893-ban írja Marshall: „... there is a part of the produce which is on the margin of doubt whether it will be supplied or not, and the decision to supply it or not will affect the price; but this part of the produce yields no surplus. The surplus does not enter into its cost of production; that is to say the surplus does not enter into *that* cost of production that gives the level at which the whole supply is held fixed.” (Ec. Journ. III. köt. a 78. old.)

A Ricardo-féle tétel helyes értelmezése tehát *Marshall* szerint nem az, hogy a bérlő nem fizethet bért a föld tulajdonosának, sem pedig az, hogy az utolsó befektetés, (the marginal dose), mely itt számbajön, szükségképpen a föld művelésének határán történik, vagy az, hogy a bérlő számadásának elkészítésénél nem venné figyelembe a fizetett bért. Helyesen értelmezve *Ricardo* tétele csak azt jelenti, hogy a bérlőnek akkor nem kell figyelembe vennie a földjáradékot, melyet amúgy is meg kell fizetnie, ha a fölött dönt, hogy valamely befektetést még érdemesnek tart-e vagy sem. *Ricardo* tehát *Marshall* szerint csak azt akarta mondani, hogy a gabona árát nem érinti a földjáradék, mert az árat a legutolsó még érdemes befektetés határozza meg. Amit *Ricardo* kidomborítani kívánt, az volt, hogy a gabona árának oly magasnak kell lennie, hogy érdemessé tegye az utolsó befektetést is, melyet a szükséglet ellátásához még megkívánt gabona termelésénél eszközölnek; tételével tehát arra a fontos tényre világított rá, hogy ebből a kedvezőbb körülmények között termelők számára többletjövedelem keletkezik. *Ricardo* ezzel egy nagyjelentőségű tüneményt világított meg, t. i. a különbözeti járadékot. Ugyanezt hangsúlyozta *J. B. Clark* is.³⁶⁷

Marshall mentési kísérlete azonban hiábavaló volt, mert avval csak világosabb lett, hogy *Ricardonak* nem volt igaza, midőn azt állította, hogy a földjáradék nem lehet eleme a termelési költségeknek. Érvelése arra támaszkodott, hogy a termelés határán van olyan befektetés, mely éppen csak megtéríti a felhasznált munka és tőke értékét, de többletet, tehát járadékot nem ad.³⁶⁸ *Marshallnak* ez a mesterkélt okoskodása nem tudta elnémítani a *Ricardo* földjáradékelmélete ellen felhozott érveket. Ezeket *F. A. Fetter* igyekezett rendszerbe foglalni. Szerinte az az állítás, hogy a járadék nem eleme a termelési költségeknek, ellenkezik a tapasztalattal és avval az eljárással, melyet az üzletemberek költségeik megállapításánál követnek. Az a határ, melyet *Marshall* alapul vesz,

³⁶⁷ „Distribution as determined by a Law of Rent“ c. cikkében. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. 1891. a 292. old.)

³⁶⁸ „Which ever plan the traders follow, there will be some conveniences which they are in doubt whether it is worth while to offer to the public; since they calculate that the extra sales gained by such conveniences are only just remunerative, and do not contribute any surplus towards rent. The goods which they sell in consequence of these conveniences, are goods into whose expenses of marketing rent does not enter any more than it does into those of the peas which the market-gardener only just finds it worth his while to produce.“ (Principles 8. kiad. 451—452. old.)

elvont elképzelés és az ebben az értelemben vett termékegységek nem irányadók az ár kialakulásában. A termelés határát az összes tényezők egymáshoz való optimális viszonya határozza meg, melyen minden termelési tényező oly mértékben van kihasználva, hogy az össztermelés szempontjából leginkább eredményes és minden tényező megfelelő hasznot húz.³⁶⁹

Fetterre hivatkoztam, mert ő egyenesen idejét múlt elgondolásnak minősítette *Ricardo* járadékfogalmát. Különösen az amerikai közgazdák mindjárt *Marshall* munkájának megjelenése után túlhaladottnak tekintették a járadék *Ricardo*-féle magyarázatát és szembefordultak azzal a tétellel, hogy a járadék nem eleme a termelési költségeknek. Miután *J. A. Hobson* mint az elsők egyike csatlakozott *Marshall* nézetéhez, hogy *Ricardo* tétele csak akkor helytálló, ha a földet csak egyféle célra lehet használni,³⁷⁰ *J. H. Hollander*,³⁷¹ hivatkozva *Patten* és *Wieser* idevonatkozó fejtegetéseire, már befejezett ténynek vette a *Ricardo*-féle földjáradékelmélet túlhaladott voltát és *Fetter* megállapította, hogy a földjáradék ugyanabban a viszonyban van a termelési költségekkel, mint a vállalkozó bármely más kiadása. Ezzel általánosan elismerést nyert az, hogy a vállalkozó szempontjából a földjáradék is költség.

A döntő érv tehát az volt, hogy a földnek többféle használata lehetséges és az bizonyos célokra csak akkor használható fel, ha ez a használat elbírja azt a járadékot, mellyel a földet más célú felhasználási alkalmaktól elvonja. Ezen az úton kerül be a földjáradék a termelési költségek közé és gördül innen tovább mint az iparcikkeknek is egyik költségeleme.

Ricardo figyelmét a csökkenő termelékenység törvénye és a határköltségek áralakító szerepe annyira lekötötte, hogy — bár a művelés belterjességét is érintette — elméletének megalapozásánál a termelésnek csak egy határát vette figyelembe, t. i. a föld megművelésének határát. Ez a földművelés *külterjes határa* („extensive margin” vagy „margin of cultivation” az angol irodalomban). Ez dönti el azt, hogy érdemes-e a földet egyáltalában művelés alá venni. Ez az a határ, amelyen — amennyiben, amint *Ricardo* feltételezte, kellő mennyiségben állnak megműveletlen területek rendel-

³⁶⁹ The passing of the old Rent Concept. (Quart. Journ. of Ec. XV. köt. 1901. a 416—455. old.)

³⁷⁰ The Law of the Three Rents. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. 1891.), továbbá Teh Element of Monopoly in Prices. (U. o. VI. köt. 1—24. old.)

³⁷¹ The Concept of Marginal Rent. (U. o. IX. köt. 1894. a 175—187. old.)

kezésre, — nincsen földjáradék. Ezenkívül azonban a földhasználat minden egyéb módjának is van egy határa, a *belterjes* vagy *hasznosítási határ* (az angolok „intensive margin“-nak vagy „margin of utilisation“-nak nevezik); ez t. i. az a pont, amidőn érdemessé válik a földet valamely előbbi használattól elvonni és más célra felhasználni. Ez csak akkor történik, ha az új felhasználási ágban a hozam felülmúlja az előbbi használatban nyert hozamot. Itt tehát már meg kell fizetni azt, hogy az előbbi felhasználás lehetőségéről lemondunk és ennek ellenértéke gyanánt földjáradék keletkezik, mely az előállított termékek árát befolyásolja, mert a fizetett járadék a termelési költségek eleme lesz. Tehát csak a *külterjes határ* az, mely járadékmentes; ez is csak akkor, ha még kellő földterület áll rendelkezésre. A *belterjes határon* már járadék keletkezik.

Ezt a gondolatmenetet, miután a két határ megkülönböztetése már előbb megtalálta az útját az irodalomba, D. H. Henderson szépen fejtette ki. Szerinte az így keletkező földjáradék nem tisztán pénzköltsége a termelőnek, hanem valószínű, azaz reálköltség, vagyis áldozat a közgazdaság egésze számára is, melyet a termelésben hozunk, mert csökkenti az alacsonyabb felhasználási ágak számára rendelkezésre álló földmennyiséget.³⁷²

Az árelmélet tükrében az az ár, mely valamely földterületnek egyik használati ágtól a másik számára való elvonását lehetővé teszi, *áthelyezési árként* (transfer price) mutatkozik. Ha p. o. egy rétet, melyet eddig legeltetésre használtak, felszántanak, vagy a város szélén levő szántóföldet háztelökként használnak, az új felhasználásban nagyobb hozamot kell biztosítani, mert különben az előbbi használatban hagyatott volna meg. A földnek az új használat számára való átengedését tehát meg kell fizetni vagyis azon járadék keletkezik, mely ennek az árnak megfizetését teszi lehetővé és annak a számára, aki azt megfizeti, éppen úgy költség, mint a valamely más termelési tényező használatáért fizetett ár. E szerint egy pont adódik, amelyet Henderson *áthelyezési határnak* (margin of transference) nevez,³⁷³ melyen t. i. eldől, hogy meghagyatik-e a szóban forgó terület vagy épület jelenlegi felhasználásában, vagy pedig valamely magasabb, értékesebb, jobban megfizetett célra lesz-e igénybevéve. Így szorítják ki p. o. az üzlethelyiségek a város szívében a lakásokat, vagy nálunk a Dunapart

³⁷² Supply and Demand, London, 1936. a 101—102. old.

³⁷³ U. o. 96. old.

egyes részein szállodák a lakóházakat, mert ily módon jövedelmezőbb felhasználást nyernek.

Ez a gondolatmenet természetesen teljesen távol fekvő *Ricardonak* a munkaértékelméletre alapított okoskodásától, mely csak a föld mezőgazdasági célokra való felhasználását és ezt is csak egy fajta használat szempontjából nézte és csak arra gondolt, hogy a csökkenő termelékenységnél fogva a legrosszabb minőségű föld megművelése több munkát kíván és ezért ily minőségű földek igénybevételeivel a gabona árának emelkednie kell.

A tudomány fejlődése *Saynek* adott igazat, aki meglátta azt, hogy valaminek szabályoznia kell a földnek különböző felhasználási lehetőségei között való megosztását. *D. H. Henderson*, *Joan Robinson*³⁷⁴ és *Shove*³⁷⁵ azonban, midőn ezt a gondolatmenetet kifejtették, úgy látszik, alig voltak annak tudatában, hogy *Saynek Ricardo* részéről visszautasított gondolatát karolták fel.

A földjáradék elméletében a bonyodalmat főképpen két körülmény okozta. Az egyik a csökkenő termelékenység törvényének egyoldalú értelmezése, a másik a föld különleges termelési tényező mivoltának olyan vonatkozásban való hangsúlyozása, melyben nem ez a döntő. Ami az elsőt illeti, a csökkenő termelékenység törvénye kétségtelenül nagy befolyással van az áralakulásra és fontos, de nem egyedüli forrása a járadékok keletkezésének. A földnek mint termelési tényezőnek sajátlagos természete ugyancsak tagadhatatlan, de a jövedelemeloszlás terén való szerepére nézve nem ez a döntő, mert a föld ugyanazon az alapon lesz forrása a jövedelemnek, mint a többi termelési tényező, t. i. a piac útján a társadalmi termelésbe való bekapcsolódása folytán.

Azoknak, akik, mint p. o. *Diehl* és nálunk *Navratil*, ragaszkodnak ahhoz, hogy a föld egészen különleges termelési tényező, mert a természet ösreijéből merít, ebben kétségtelenül igazuk van. A jövedelemeloszlás azonban társadalmi, azaz forgalomgazdasági folyamat, melyben a föld termelékenységét ugyanazon az alapon vesszük számba, mint a többi termelési tényezőt és érette épp úgy és ugyanazon az alapon fizetünk árat. Amiben a földjáradék a munkajövedelemtől különbözik, az ugyanaz, mint ami a tőkeamatot megkülönbözteti a munkabértől, t. i. az, hogy tulajdoni jövedelem, mire még rátérünk. Igazi földjáradék csak a haszonbér, melyet a föld használatáért fizetnek, míg a saját földjén gazdálkodó birtokos jövedelme vállalkozói nyereség, melynek kockázati elemét magában hordja. A különbözeti járadék, melyet *Ricardo* oly élesen kidomborított, természetesen érintetlen marad, mert a földtermékek árában a határtermelő költségeinek meg kell térülniök, mi az előnyösebben termelők, illetőleg a jobb földek birtokosai részére különbözeti jövedelmet eredményez.

³⁷⁴ Economics of Imperfect Competition. London, 1935. a 102—116. old.

³⁷⁵ Varying Costs and Marginal Net Products. (Ec. Journ. XXXVIII. köt. 1928. a 258—266. old.)

Miképpen a csökkenő termelékenység törvényénél, úgy itt is arra vezethető vissza a Ricardo-féle földjáradékelmélethez való ragaszkodás, hogy egyes közgazdák a földet a maga sajátlagosságában tekintik és élesen szembehelyezik a többi termelési tényezővel. Különösen mennyiségének korlátolt voltában és termő erejének adottságában látják ennek indokolt voltát. A föld kínálata kétségtelenül sokkal merevebb, mint a többi termelési tényezőé, de a termő területé mégsem változatlan. Viszont, bár sokkal rugalmasabb a munka- és a tőkekínálat, ezeknek is van határuk, úgy, hogy a különbség közöttük és a föld között — a nagy különbség ellenére is — inkább fokozati, mint lényegbeli.

3. Az abszolút földjáradék. A Ricardo-féle földjáradék-elmélet bírálata, midőn elvetette azt a tételt, hogy a földjáradék nem lehet eleme a termelési költségeknek, szakított avval a nézettel is, hogy a határföldön nem lehet járadék. Minthogy *Ricardo* mindig azt hangsúlyozta, hogy a határföldön csak a földbirtokos befektetett tőkéje és munkája térül meg, úgy látszott, hogy az abszolút földjáradék, vagyis a föld minőségi, művelési vagy fekvésbeli különbségeitől független földjáradék elismerése is ellentétben áll *Ricardo* földjáradékelméletével.³⁷⁶

Könnyű azonban kimutatni, hogy *Ricardo* elméletével az abszolút földjáradék nem ellenkezett. Hiszen *Ricardo* elméletének egyik kiindulási pontja a ritkasági elv volt, mely szerint az értéknek egyik döntő tényezője a javak ritkasága. A föld kétségtelenül ritkasági jószág, mert mennyisége nem szaporítható korlátlanul és így elméletileg semmi sem áll az útjában annak, hogy a föld terményei iránti kereslet erős megnövekedésével a határföldön is keletkezzék járadék. Ha sem *Ricardo*, sem *J. St. Mill* nem foglalkoztak az abszolút földjáradékkal, ez csak azért történt, mert mindketten arról voltak meggyőződve, hogy az abszolút földjáradéknak nincsen gyakorlati jelentősége azért, mert, amint *Mill* mondta, alig képzelhető el, hogy valamely országban nem volna található mindig még valamely művelésre alkalmas földterület, amely a fennálló árak mellett jövedelmezőleg még éppen megművelhető.³⁷⁷ Hozzátette azonban ehhez *Mill* azt is, hogy képzelni lehet oly körülményeket, amelyek között a népeség erős növekedése folytán a föld kihasználásában annyira

³⁷⁶ Ezt vitatta p. o. *Oppenheimer* „David Ricardos Grundrententheorie. Berlin. 1909.” c. könyvében, kinek álláspontját *Diehl* élesen visszautasította. (Vitájukat l. *Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat.* III. Folge 41. és 42. köt.-ben.)

³⁷⁷ E. i. m. 59. old. III. könyv. *Diehl* hivatkozik *Ricardonak* egyik *Say*hez intézett levelére, melyben az előbbi az abszolút járadék lehetőségét említi. (*Theoretische Nationalökonomie*. IV. köt. Jena, 1933. a 465. old.)

kellene menni, hogy a határföld terménye is ritkasági árakra tenne szert, amelyek folytán a határföld birtokosa is járadékhoz juthatna.³⁷⁸ Elvileg tehát ez az okoskodás nem zárta ki az abszolút földjáradék lehetőségét, csupán valószínűtlennek tartotta azt, hogy erre sor kerülhet.

Smith ezt a lehetőséget figyelembe is vette. Így jutott arra az álláspontra, hogy van föld, amelyen járadék keletkezik és olyan, amelynek nincsen járadéka. Döntő az, hogy a föld terményei iránti kereslet a termények árát a termelési költségek fölé emeli-e, vagy csak éppen a költségek térülnek-e meg az árban. *Smith* azonban túllőtt a célon, midőn kijelentette, hogy „a földjáradék... a föld használatáért fizetett árnak tekintve, természetesen monopolár”.³⁷⁹ Ebben követői is akadtak. Nem szólva *David Buchanan*-ról, ki *Smith* idézett mondását magáévá tette,³⁸⁰ *Samuel Bailey* is a föld monopoliumából folyó eredménynek tekintette a földjáradékot,³⁸¹ sőt *J. St. Mill*-nél is találunk hasonló kijelentést.³⁸²

Malthus helytelenítette a földjáradék monopolelméletét. Azt hozta fel ellene, hogy egyszerű monopoliumoknál a természet törvényei nagyon keveset tesznek abban az irányban, hogy csereértéküket használati értékükkel arányba hozzák, míg a létszükségleti cikkek termelésében a természet törvényei állandóan olymódon vannak munkában, hogy csereértéküket használati értékük szerint szabályozzák.³⁸³ *Malthus* szerint a földnél legfeljebb részleges monopoliumról lehet szó.³⁸⁴ *Say* is tiltakozott az ellen, hogy a földjáradékot egyszerűen monopoljövedelemnek minősítsük.³⁸⁵ Könnyen lehetett érvelni a földjáradék monopolelmélete ellen azzal is, hogy kevéssé találó monopoliumról beszélni ott, ahol, mint a földtermékeknel, a termelők nagy tömege áll egymással szemben.

³⁷⁸ U. o. 59–60. old. — Helyesen mutatott rá már *Hollander* arra, hogy *Ricardo* járadékmentes föld létezését nem tartotta döntőnek elmélete számára. (Quart Journ. of Ec. IX. köt. a 185. old.)

³⁷⁹ Vizsgálódás stb. a 153. old.

³⁸⁰ An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. általa rendezett kiadásában. 1814.

³⁸¹ A Critical Dissertation stb. Új kiadás. London 1931. a 195–197. old.

³⁸² A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv a 326–327. old.

³⁸³ A közgazdaságtan elvei. a 109. old.-on.

³⁸⁴ U. o. a 109–110. old.-on.

³⁸⁵ *Say* arra hivatkozik, hogy a monopolium mindig csak a pénzbeli fizetéseket, tehát az árakat érinti, míg a föld javak forrása és ebből származik a földjáradék. (Cours complet d'économie politique pratique, Horace Say kiadása. Paris, 1840. I. köt. a 224. old.)

Nem volt azonban nehéz belátni, hogy a földjáradék elméletének árelméleti megalapozásához nincs is szükség arra, hogy monopoliumra gondoljunk. Sokkal természetesebb és egyszerűbb magyarázatot kínál a ritkasági elv, amely úgy *Smith*, mint *Ricardo* szemei előtt lebegett, midőn a földtermékek iránt a lakosság szaporodása folytán való növekedésével hozták összefüggésbe a földjáradék keletkezését. Ezzel sokkal egyszerűbb magyarázatát kapjuk a földjáradéknak, mint hogyha a monopolium gondolatához folyamodunk.

Tisztán látta ezt már *Senior*. Szorosan ragaszkodva ahhoz, hogy a munkabér és a tőkekamat az ember által hozott áldozatok megtérítése, abból indult ki, hogy Canadában, hol az ő idejében a lakossághoz viszonyítva az erdőterület korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre, a fa ára csak a vágás és szállítás költségeit térítette meg, tehát csak a munkabért és a befektetési költségeket. Ezzel szemben Angliában, hol az erdőnek ritkasági értéke van, maga a természet közreműködése is értékessé válik és azt megfizetik a fa árában, ami mint földjáradék jelentkezik.³⁸⁶ Ez a jövedelem, vagyis a földjáradék, nem megtérítése az ember által hozott valamilyen áldozatnak, hanem azon felüli, azaz többletjövedelem; ha a tőkés maga gazdálkodik földjén és ha bérbeadja földjét, — *Senior* még nem használja ezt a kifejezést — tisztá tulajdoni jövedelem,³⁸⁷ mely a föld ritkasági értékének ellenértéke, mert a föld közreműködésének megfizetése, mely ritkaságánál fogva emeli a termék értékét.

Senior egész okoskodása tehát arra támaszkodik, hogy a természet közreműködése a termelésben ingyenes, amíg korlátlan mennyiségben áll rendelkezésre, de a tulajdonba vett természeti erők (Appropriated Natural Agents) értékesek lesznek, ha csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Ezzel az abszolút járadék fogalma minden kétséget kizáró módon ki volt fejtve,³⁸⁸ mégpedig a magántulajdon intézményével kapcsolatban.

Senior megjegyzései Angliában süket fülekre találtak és a külföld is kevésbé méltányolta azokat. *Hermann* több tekintetben egyetértett ugyan *Seniorral*,³⁸⁹ de az abszolút járadék kérdését elhanyagolta. Később sem méltányolták

³⁸⁶ Political Economy. 6. kiad. a 89—90. old.

³⁸⁷ „The surplus is taken by the proprietor of the natural agent and is his reward not for having laboured or abstained, but simply for having not withheld what he was able to withhold — for having permitted the gifts of nature to be accepted.” (U. o. 90. old.)

³⁸⁸ „... when the whole of a country has been appropriated ... a rent is received from every cultivated acre.” (E. i. m. 91. old.)

³⁸⁹ Gelehrte Anzeigen. 1836. évf.

elégge *Senior* teljesítményét. Így p. o. *Amonn*, ki a német irodalomban legvilágosabban és leghatározottabban fejtette ki az abszolút földjáradék fogalmát, *Seniort* nem is említi.³⁹⁰ *Amonnra* — bizonyára öntudatlanul, — ú. l., inkább *Cassel* volt e tekintetben hatással, aki — helyesen — a ritkasági elvre építette egész közgazdasági rendszerét. *Cassel* ezen elv következetes kerestülvitelében egyszerűen annak tulajdonítja a földjáradék keletkezését, hogy korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állása következtében valaminek szabályoznia kell a föld felhasználását és ezt a forgalmi gazdaságban csak az eszközölheti, hogy a földhasználat árát ér el.³⁹¹ Hasonló *Röpke* felfogása is, aki szerint a földjáradék keletkezésének oka tisztán a kínálat és kereslet viszonya, vagyis az, hogy a különböző felhasználási célokra nem áll elég föld rendelkezésre és ezért árát kell fizetni a föld használatáért. *Amonn* világosan kimondja, hogy amint a valamilyen célra használt föld nem elegendő a szükséglet kielégítésére, előáll a járadék, mely kizárja a föld oly használatát, amely kínálatával nem áll összhangban. *Röpke* is azt mondja, hogy a földjáradék keletkezése azt jelzi, hogy bizonyos célra nem áll elegendő föld rendelkezésre.³⁹²

Ennek a szempontnak mindjobban előtérbelépése vezetett a ritkasági járadék fogalmához. Szembefordulva a járadék monopolelméletével, *Marshall* is felvette rendszerébe e fogalmat³⁹³ és ezzel elismerte az abszolút földjáradék lehetőségét. *Marshall* kénytelen volt azt is belátni, hogy a járadék keletkezése nem különlegessége a földnek, hanem mindenhol keletkezik, ahol a kereslet oly nagy, hogy az árát a termelési költségek fölé emeli. Bár nem minden ily módon keletkező járadék monopoliumnak a következménye, mégis a ritkasági járadék jó kiindulási pont a monopolista jövedelmének megmagyarázására is. Kétségtelen ugyanis, hogy a monopolista többletjövedelme — azaz az a többlet, mely a verseny esetében keletkező nyereséget felülmúlja, — a jószág ritkaságának tervszerű előidézéséből, vagyis abból származik, hogy a monopolista nem engedi a kínálatot oly mértékben lépést tartani a kereslettel, ahogy az szabad verseny esetében történne.

Más kiindulási pontot kínált a földjáradék magyarázatára a termelékenységi elmélet. Számára, mint már *Say* is

³⁹⁰ Ricardo als Begründer der theoretischen Nationalökonomie. Jena, 1924. a 61—68. old.

³⁹¹ Grundriss der Sozialökonomie. Leipzig 1918. a 256—257. old.

³⁹² Die Lehre von der Wirtschaft. Wien, 1937. a 177. old.

³⁹³ Principles 8. kiad. a 422—423. old.

kifejtette, a földjáradék semmi külön magyarázatot nem kíván, mert egyszerűen annak következménye, hogy a föld termelékeny. Ennélfogva, amint a határtermelékenységi elmélet egyik lelkes képviselője, *P. H. Wicksteed*, erősítette, a jövedelemeloszlásnak csak egy törvénye van és ez a határtermelékenység, amely a földjáradékot is a többi jövedelmi ágakkal közös alapon tudja megmagyarázni.³⁹⁴

Ezen az alapon a határhaszonelmélet kezdettől fogva tagadta azt, hogy a földjáradék a többiektől eltérő, különleges jövedelem volna. Mint a többi termelési tényezőknél, úgy a földnél is az érték forrása a segítségükkel előállítható termékekben van. Ezért *Menger* szerint felesleges, sőt helytelen, ha a földjáradékot a föld sajátos vonásaival hozzuk kapcsolatba, ahelyett, hogy általános termelési tényező mi-voltából vezetnők azt le.³⁹⁵ Ez *Schumpeter* álláspontja is.³⁹⁶

Amidőn *Menger* a beszámítási elméletnek az alapjait lerakta, egyidejűleg egy másik gondolatmenetet is jelzett, amelyet azután a földjáradékelmélet számára kiadósan felhasználó *Böhm-Bawerk*. Már *Menger* jelezte ugyanis azt, hogy a tartós használatot engedő javak értékelésénél az időnek is van szerepe. Az ily javaknál ugyanis, fejtette ki bővebben *Böhm-Bawerk*, az is szerepet játszik, hogy használatuk az időben történik és a bennök foglalt hasznok csak idővel érnek be. Ezért *Böhm-Bawerk* szerint a föld termelékenysége csak az alapja a járadék keletkezésének, mert a járadéknak az igazi forrása a használatoknak a jövőben való beérése. Az az értékkülönbség, amely a föld időbeni kihasználásával beérő termények értéke és azoknak, mint jövődóbeli javaknak alulbecsült értéke között előáll, az igazi forrása *Böhm-Bawerk* szerint a földjáradéknak.³⁹⁷ Ezzel *Böhm-Bawerk* földjáradékelméletét teljes párhuzamba hozta tőkekamatelméletével, mert eszerint a földjáradék az állandó használatot engedő tartós javak kamatával közös elv alapján keletkezik.³⁹⁸

A klasszikus elmélet a magántulajdonon alapuló forgalmi gazdaságot annyira magától értetődőnek tartotta, hogy a

³⁹⁴ Szerinte: „There can be no more a law of rent than there can be a law of the price of shoes distinct from the general law of the market.” (Ec. Journ. XXXV. köt. 1914. a 16. old.)

³⁹⁵ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, Wien, 1871. a 144—145. old.

³⁹⁶ V. ö. Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908. a 368—375. old. — *Schumpeter* fejtegetései erősen emlékeztetnek *Say* és *Hermann* elméletére.

³⁹⁷ Kapital und Kapitalzins. II. köt. 3. kiad. Innsbruck 1909. az 568. old-on.

³⁹⁸ U. o. az 569. old-on.

magántulajdonra mint a földjáradék jogi alapjára nem tartotta szükségesnek külön rámutatni.³⁹⁹ A tulajdonjogra való utalás rejlett azonban a mögött, midőn egyesek a föld monopoliumáról beszéltek. *Sismondi* már indokoltnak látta a magántulajdont ebben az összefüggésben külön is kiemelni, de ő is egyúttal a társadalom által a földtulajdonosoknak biztosított monopoliumról szólt.⁴⁰⁰ Azt a gondolatot, hogy a földjáradék a magántulajdon következménye, természetesen elsősorban a szocialisták karolták fel, mert ez a kizsákmányolásról szóló eszmemenetükbe szépen beillett.

Rodbertus szerint a földjáradéknak a tőkenyereséggel annyiban közös az alapja, hogy mindkettő a munkások kizsákmányolásának eredménye, melyet a magántulajdon tesz lehetővé.⁴⁰¹ A tőkenyereségtől azonban szerinte a földjáradék abban különbözik, hogy míg a gyártásnál felhasznált anyagokat a vállalkozó megfizetni kénytelen, addig a földbirtokos számára a természet ingyen bocsátja rendelkezésre az anyagot és azért a tőkenyereségen felül marad egy hányad mint földjáradék.⁴⁰² Erre való utalással vélt *Rodbertus* számolni a földnek mint termelési tényezőnek sajátos jellegével.

Marx is a kizsákmányolás eszköztétét látta a földben, melynek forrása a magántulajdonban van, de *Rodbertus* magyarázatát nem tartotta kielégítőnek, mert nem számol a nyereségkiegyenlítés tételével. *Marx* szerint a földjáradék abból származik, hogy a föld magántulajdona útját állja a tőke szabad áramlásának és ezzel a nyereséghányad kiegyenlítésének. Lehetőséget ad így a földbirtokos számára külön „vámstedésre”,⁴⁰³ mert a tulajdon hatalmánál fogva addig késleltetheti a föld művelés alá vételét, amíg annak hozama nem biztosít a nyereséghányadon felül még egy külön jövedelmet, melyet a tulajdonos mint földjáradékot vehet igénybe.⁴⁰⁴ A földjáradék tehát *Marx* szerint abból származik, hogy a földtulajdon akadályt gördít a nyereséghányad

³⁹⁹ Joggal vetette szemére ezt *Wagner Adolf* még *Marshall*nak is. (V. ö. a *Marshall* kézikönyvéről írt ismertetését a *Quarterly Journ. of. Ec.* V. köt.-ben a 353. old.) Egyébként e szemrehányás — legalább is a késői klasszikusokkal szemben — nem egészen jogosult, mert a földjáradékkal kapcsolatban *J. St. Mill* (c. i. m. I. köt. 326. old.) is utalt a magántulajdonra és, mint láttuk *Senior* is a termelési tényezők tulajdonbavételét a járadék lényeges elemének tartotta.

⁴⁰⁰ A nemzetgazdaságtan újabb elmélete I. köt. a 274—275. old.

⁴⁰¹ Zur Beleuchtung der sozialen Frage. (I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten Briefes an von Kirchmann. Berlin, (1875.) a 94. old.)

⁴⁰² U. o. a 110. old.

⁴⁰³ Das Kapital. III. köt. Hamburg, 1911. a 295. old.

⁴⁰⁴ U. o. a 289—290. old.

kiegyenlítődése elé és ezzel módot ad olyan többlet keletkezésére, melyet a föld tulajdonosa a maga számára foglalt le.

Arra, hogy a földjáradék keletkezése a magántulajdon intézményével függ össze, azok a német közgazdák is kezdetül fogva súlyt helyeztek, akik nem osztották a szocialistáknak azt a nézetét, hogy a földjáradék kizsákmányolás eredménye. A német közgazdák ugyanis mindig erősen hangsúlyozták a munkából és a tulajdonból származó jövedelem közötti különbséget.

Hermann-nak az állandó használatot engedő javakra vonatkozó tanítása is a tulajdon jövedelemeloszlási szerepére hívta fel figyelmét, midőn az ily javak használatát külön javaknak tekintette, melyeket meg kell fizetni. Már *Rau* a járadék fogalmában egyesítette a föld és a tőke jövedelmét föld- és tőke járadékról szólván.⁴⁰⁵ A földjáradékot *Roscher* is úgy határozta meg, hogy az a földhasználat ára.⁴⁰⁶ Így a német irodalomban otthonossá vált a *tulajdoni járadékok* fogalma és a járadék fogalma — amennyiben nem különbözeti járadékról van szó — egyenesen a magántulajdon intézményéhez fűződött. A német történeti iskola eszmenetével ez annál is inkább egyezett, mert a tulajdonnak mint gazdasági intézménynek kiemelését jelentette. A történeti iránytól távolabb álló *Philippovich* is a magántulajdonra hivatkozással a tőkekamathoz hasonló jövedelemként határozza meg a földjáradékot.⁴⁰⁷

A magyar irodalomban az abszolút földjáradékot mint tulajdoni járadékot már *Balás* megvilágította, kidomborítva azt, hogy a birtokát bérbeadó földbirokos közvetlenül és kizárólag az ingatlanára vonatkozó jogának alapján válik a jövedelemben részesedés alanyává.⁴⁰⁸ Az abszolút földjáradéknak a külföldi irodalomban is párját ritkító világos kidolgozását nyújtotta *Navratil*⁴⁰⁹ különös gonddal dolgozva ki azokat az okokat, melyek folytán a határföldön is keletkezhetik járadék.⁴¹⁰ Elméletében a cambridgi iskola áthelyezési határ (*Navratil* ezt „átmeneti határ”-nak nevezi), fogalma is szépen talál helyet.⁴¹¹ Azt is elismeri, hogy a földjáradék eleme lehet a termelési költségeknek, de szerinte csakis magángazdasági értelemben, mert a földjáradékot nem a bérlő

⁴⁰⁵ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 7. kiad. Leipzig—Heidelberg, 1863. a 164. old.

⁴⁰⁶ Die Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Stuttgart, 1869. a 315. old.

⁴⁰⁷ Grundriß der politischen Ökonomie. 10. kiad. I. köt. Tübingen, 1913. a 378. old.

⁴⁰⁸ A jövedelemeloszlás főágai a kapitalizmus korában. Budapest, 1913. a 120. old.

⁴⁰⁹ Közgazdaságtan. II. köt. Budapest, 1939. a 158—274. old.

⁴¹⁰ U. o. a 164—174. old.

⁴¹¹ U. o. a 171—172. old.

hozza létre, hanem az a föld termő erejének következménye.⁴¹² Ezért téves szerinte a földjáradékot közgazdasági értelemben véve költségnek, tehát reálköltségnek tekinteni. Ezzel következetes marad a reálköltségek Wieser-féle értelmezésével szemben elfoglalt elutasító álláspontjához.

*Navratil*nak az az érvelése, mellyel a földjáradékot közgazdasági vonatkozásában kirekeszti a költségtényezők közül, nemcsak következetes, hanem egyébként is megérdemli figyelmünket. Abban ugyanis igazat kell neki adnunk, hogy közgazdasági szempontból a földjáradék nem olyan eleme az árnak, mint akár a munka-, akár a tőkeköltség, mert nem ugyanabban az értelemben tényleges kiadás vagy áldozat, mint az utóbbiak. A földjáradékot, mint *Navratil* mondja, valóban nem a földtulajdonos hozza létre.⁴¹³ A kifejtett közgazdaságban azonban mégis költségelemnek kell azt a fent kifejtettek értelmében tekintenünk, mert a földhasználatot befolyásolja és a földnek bizonyos célokra való felhasználását csak akkor teszi lehetővé, ha a földnek erre a célra való felhasználása kifizetődik, vagyis, ha a termékek árában a földjáradék is megtérül. Ezt *Navratil* is elismeri, midőn a termelés határának eltolódásairól szól;⁴¹⁴ csak másképpen illeszti be elméletébe, még pedig úgy hogy következetes marad a járadék eredeti értelmezéséhez, mely szerint az különbözeti előny.

4. A járadékfogalom általánosítása. *Ricardo* a járadék fogalmában két elemet domborított ki. Az egyik, hogy az különbözeti jövedelem, azaz nem eleme az árnak, a másik, hogy többletjövedelem, azaz nem valamilyen áldozat megtérítése, hanem azon felüli jövedelem. Az utóbbi abban a korban, midőn az érték forrását a termelési költségekben, tehát a termelésnél hozandó áldozatban látták, erősen magára vonta a figyelmet és *Heinrich Storch* már *Ricardo* alapvető munkájának megjelenése előtt hasonló alapon indult el, amikor a természetadta *tehetségek járadékának* fogalmát állította fel (*rent des talents*). *Storch* szerint ugyanis azok, akiket az Isten különös tehetséggel áldott meg, többletjövedelmet élveznek, mely hasonló a földjáradékhoz, mert nem munkaáldozatnak, hanem különös képességeknek a következménye.⁴¹⁵ Célzást tesz erre *S. Bailey* is, amidőn azt mondja, hogy az a különös nyereség, melyet a földjáradék képvisel, hasonló ahhoz a különleges jövedelemhez, melyet az a kézműves élvez, aki a többiekénél nagyobb tehetséggel bír.⁴¹⁶

⁴¹² U. o. a 172—173. old.

⁴¹³ U. o. a 172. old.

⁴¹⁴ U. o. a 171. old.

⁴¹⁵ Cours d'économie politique, Saint Petersburg, 1815.

⁴¹⁶ A Critical Dissertation stb. (A London School of Economics kiadásában, N. 7. London, 1931. a 196—197. old.)

A járadéknak, mint oly jövedelemnek a fogalmát, mely nem költségmegtérítés, *Senior* dolgozta ki rendszeresen. Már előbb említettük, hogy *Senior* szerint minden természeti tényező járadék forrása lesz, ha magántulajdonban lévén, korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre. Miután kiemelte, hogy, bár a föld a legfőbb e tényezők között, figyelmeztet arra, hogy mégsem az egyedüli. Folytatva ezt a gondolatmenetet, *Senior* tovább terjeszti ki a járadék fogalmát és rátér a feltalálóra, aki, amíg nem általánosult találmánya, hasonló helyzetben van, mert, ha szabadalmaztatja találmányát, járadékhoz jut.⁴¹⁷ Ily módon *Senior* szerint járadéknak kell tekinteni mindazokat a jövedelmeket, melyek nem valamely áldozat megtérítésekképpen keletkeznek.⁴¹⁸

A súlyt *Senior* mindvégig erre helyezte és így inkább a járadék többletjövedelem jellegét helyezte előtérbe és kevésbé domborította ki a különbözőzeti jövedelem szempontját. Az utóbbi volt azután az, mely a német közgazdák figyelmét megragadta.

A járadék fogalmának általánosítása nagy rokonszenvre talált Németországban, ahol *Thünen Ricard*hoz hasonlóan fejtegette a földjáradék lényegét, úgy, hogy a német irodalomban ezt az elméletet gyakran a Ricardo—*Thünen*-féle földjáradékelméletnek nevezték. *Ricard*otól eltérően azonban *Thünen* már hajlott a járadék fogalmának általánosítása felé. Egyrészt a járadék fogalmát nemcsak a földdel kötötte össze, hanem a határtermelékenységével kapcsolatban a tőke járadékáról is beszélt,⁴¹⁹ másrészt pedig a legmagasabb költségek törvényéből levonta azt a következtetést, hogy az, ahol érvényesül járadék keletkezéséhez vezet. Élesen hangsúlyozta azt az ellentétet, mely a termelési költségek emelkedése nélkül szaporítható és a csupán emelkedő költségekkel szaporítható javak áralakulása között fennáll,⁴²⁰ és ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy a járadék az árnak a határtermelő költségeinek színvonalára emelkedéséből származik. Innen már csak egy lépés választotta el a járadék-fogalom általánosítását. *Thünen*, legalább is kifejezetten, ezt a következtetést nem vonta le; de rövidesen megtette ezt *Hermann*, midőn rámutatott arra, hogy amennyiben a keres-

⁴¹⁷ Political Economy. 6. kiad. a 91. old.

⁴¹⁸ U. o. a 91—92. old.

⁴¹⁹ „Die Rente, die das Kapital im ganzen beim Ausleihen gewährt, wird bestimmt durch die Nutzung des zuletzt angelegten Kapitaltheilchens.“ (Az eredetiben kursív. V. ö. Der isolierte Staat. 3. kiad. Jena. 1930. a 498. old.)

⁴²⁰ U. o. az 530. old.

let kielégítésére a rosszabb feltételek között termelő vállalatok termékeire is szükség van, a kedvezőbb körülmények között termelő vállalkozók járadékhoz jutnak.⁴²¹

Továbbfejlesztették ezt a gondolatmenetet *Mangoldt* és *Schäffle*. Avval érvelve, hogy az ugyanazon cikk előállításával foglalkozó vállalatok nem dolgoznak ugyanazokkal a termelési költségekkel, *Mangoldt* kifejtette, hogy amennyiben az illető cikk iránti kereslet elég nagy ahhoz, hogy a drágábban dolgozó üzemek versenyre léphessenek a kedvezőbb körülmények között dolgozókkal, az utóbbiak járadékot fognak élvezni. *Mangoldt* szerint nemcsak a tőke alkalmazása lehet forrása járadékszerű jövedelemnek, hanem bármelyik termelési tényező és ennek megfelelően a földjáradék mellett *munkajáradékról*, *nyereségjáradékról* és *tőkejáradékról* is beszélt. Mindezek a többletbevételek azt a közös vonást mutatják, hogy egyikük sem oka, illetőleg tényezője a szóbanforgó cikk árának, hanem mindegyikük következménye annak, hogy a kereslet nagyságánál fogva az ár azt a magasságot elérte, amely a legkedvezőtlenebb alkalmazásban még érdemessé teszi az illető termelési tényezőnek a felhasználását.⁴²² *Schäffle* érvelése egészen hasonló. Fejtegetéseiben *Schäffle* különös súlyt helyezett a szabadalmakra, a cég névbecsülésére és egyéb hasonló körülményekre, amelyek a járadék keletkezését lehetővé teszik.⁴²³ *Schäffle* még *Mangoldt*-nál is határozottabban domborítja ki a járadékoknak a gazdasági haladást elősegítő hatását. *Mangoldt* kettejük gondolatmenetének lényegét abban foglalta össze, hogy a járadék oly általános tünemény, mely nemcsak a földnél, hanem egyéb termelési tényezőknél is fellép, a termelési költségek oly csökkentésével függ össze, mely még nem általánosult és így a járadék hatalmas előmozdítója a gazdasági fejlődésnek.⁴²⁴ Úgy ő, mint *Schäffle* a vállalati veszteségeket többé-kevésbé a vállalkozás terén elkövetett hibák büntetésének tekintették.

Mangoldt és *Schäffle* felfogása azonban a német irodalomban sem találkozott általános helyesléssel. Miként Angliá-

⁴²¹ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. Leipzig, 1924. 163—167. old-on.

⁴²² Die Lehre vom Unternehmerngewin. Leipzig, 1855.

⁴²³ Die Nationalökonomie oder allgemeine Wirtschaftslehre. Leipzig, 1865. Később *Schäffle* fenti elméletét továbbfejlesztette „Die nationalökonomische Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse.“ Tübingen, 1867. c. munkájában.

⁴²⁴ Volkswirtschaftslehre. Stuttgart, 1868. a 486. old-on, ahol *Mangoldt* e gondolatmenet kidolgozásában *Schäffle*vel szemben maga számára követeli az elsőbbséget.

ban, úgy itt is sokan visszariadtak az újítástól, melyet a járadékfogalom általánosításában láttak. Így p. o. a földjáradékelmélet fejlődéséről írt munkájában *Eduard Berens*, bár elismerte, hogy bizonyos tekintetben haladásnak minősíthető a járadéktörvény általánosabb fogalmazása,⁴²⁵ mégis élesen szembefordult *Mangoldt* és *Schäffle* álláspontjával, mely szerinte túlságosan elhanyagolja a földjáradék sajátosságait.⁴²⁶

Angliában a járadékfogalom szűkebb alkalmazásához erősen ragaszkodtak, mert e fogalom általánosítása veszélyeztetni látszott a klasszikus elmélet szerkezetét, melyben a Ricardo-féle földjáradék előkelő szerepet játszott. A klasszikus elmélet hívei ugyanis meg nem engedhetőnek tartották a földnek, mint termelési tényezőnek a többi termelési tényezőkkel azonos alapon való tárgyalását és annak különleges jellegét hangoztatták. Másrésztől azonban nehéz volt mereven elzárkózni a fent vázolt gondolatmenet elől, amely sok tekintetben egyezett a gyakorlati élet megfigyelésével és lényegileg *Ricardo* egyik tételén, a legmagasabb költségek törvényén nyugszik. Mint számos egyéb esetben, úgy itt is *Marshall* volt, az aki a régi és az új felfogás összeegyeztetését megkísérelte, igyekezőn a klasszikus álláspontot annak elejtése nélkül összhangba hozni az újabb fejlődéssel.

Marshall elismerte azt, hogy járadékok nemcsak a földdel kapcsolatban keletkezhetnek, hanem más termelési tényezők jövedelméhez is kapcsolódhatnak. Ezen az alapon bátran kimondotta, hogy a földjáradék nem magábanálló tünemény, hanem csak egyik válfaja egy a közgazdaságban széleskörben fellépő jelenségnek.⁴²⁷ Ennek ellenére *Marshall* szerint mégsem szabad a földjáradékot azonosnak tekinteni az ipari téren mutatkozó hasonló jövedelmekkel, mert a földjáradék és a többi termelési tényezők járadéka között nemcsak hasonlóság van, hanem lényeges eltérés is. A föld ugyanis oly termelési tényező, amelynek mennyisége mindenkorra adva van, míg az ember által készített termelési eszközök mennyisége a szükséglethez képest változtatható.⁴²⁸ Habár mennyiségük növelése, vagy minőségük javítása az ember hatalmában áll, mégis akadályai vannak azonban annak, hogy ez minden átmenet nélkül megtörténjék és az e téren eszköz-

⁴²⁵ Versuch einer kritischen Dogmengeschichte der Grundrente. Leipzig, 1868. a 189. old. (E munka a dorpati egyetem által kitűzött pályázatra készült és *Wagner Adolf* írta hozzá az előszót.)

⁴²⁶ U. o. a 189—195. old.

⁴²⁷ Principles 8. kiad. a 629. old.-on.

⁴²⁸ V. ö. különösen az e. i. m. 4. kiad. 495—496. old.

lendő változások időt igényelnek. Ez teszi lehetővé azt, hogy különböző termelési eszközök is járadék forrásává legyenek, mely azonban megszűnik, mielőtt a közgazdaságban a tökéletesebb termelési eljárás általánosult.

Ez az, ami *Marshall* szerint lényegesen megkülönbözteti a járadék szempontjából a többi termelési tényezőket a földtől, amely állandó adottság. Ebből a tényből folyik ugyanis az, hogy míg a földjáradék nem múló, hanem maradandó jelenség, addig az egyéb termelési tényezők által élvezett járadékszerű jövedelmek csak időlegesen állhatnak fenn és mielőtt a verseny egy a változott viszonyoknak megfelelő új egyensúlyi helyzet kialakításával megtette hatását, a jövedelmi előnyök eltűnnek, amelyek az ember által előállott eszközök tökéletesítéséből származnak. Ezért *Marshall* szerint a járadék fogalmát a Ricardo-féle földjáradék esetére kell szorítanunk, míg a termelési felszerelésekből származó jövedelmek csak a járadékhoz hasonló időleges többletként lépnek fel, melyet *Marshall* ezért már elnevezésében is megkülönböztetendőnek tart a földjáradéktól. E célra *Marshall* a *quasi-rent* elnevezést ajánlotta.

Említést érdemel azonban az, hogy *Mangoldt* és *Schäffle* már *Marshall* előtt észrevették azt, hogy az iparral és egyéb foglalkozásokkal kapcsolatban keletkező járadékok abban különböznek a földjáradéktól, hogy időleges jellegűek. Tisztán felismerve, hogy a járadék a jobb minőségű, vagyis kevesebb költséggel nagyobb eredményt adó termelő tényezők korlátolt voltából származik, *Mangoldt* p. o. világosan kimondotta, hogy a jobb termelő tényezők kínálata lehet feltétlenül korlátlan, mint a földnél,⁴²⁹ vagy pedig csak viszonylagos, azaz időleges, mely esetben a járadék megszűnik, mielőtt megfelelő mennyiségben áll rendelkezésre a jobb minőségű termelő tényező.⁴³⁰ Úgy ő, mint *Schäffle* nem használtak azonban külön megjelölést a járadékok második csoportjára.

A különbség azonban nemcsak ebben mutatkozik *Mangoldt* és *Schäffle* egyenesen a járadékfogalomból mint a termelési költségeken felüli többletből kiindulva jutottak el az időleges járadékok fogalmához. Ezzel szemben *Marshall* kiindulási pontja egészen más volt. Őt a *quasi-rent* fogalmához a piaci egyensúly időbeni vonatkozásai vezették, mert figyelmét az ragadta meg, hogy az egyensúlyi változásoknak is vannak jövedelemeloszlási következményei, melyek a piaci ár és a termelési költségek közötti viszony megváltozásából származnak.⁴³¹

⁴²⁹ *Mangoldt* itt a nagy mesterek képeit is említi.

⁴³⁰ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Stuttgart, (1871.) a 167. old.

⁴³¹ A „quasi-rent“ fogalmára vonatkozólag l. *Redvers Opie*: Die Quasirente in Marshalls Lehrgebäude. (Arch. f. Sozialwiff u. Sozialpol. 60. köt. 1928. a 251–279. old.)

Marshall javaslata nagyon megkönnyítette volna a járadék fogalmának kiterjesztését azok számára, akik a klaszikus hagyományokhoz ragaszkodva, nem tudták magukat rászánni arra, hogy a föld hozamán kívül más forrásból származó jövedelmet is járadéknak nevezzenek. A „Quasi-Rent” fogalma azonban mégis kevés rokonszenvvel találkozott Angliában. *Wicksteed*nek, mint a határtermelékenység elmélet hívének ugyanis nem volt szüksége erre a fogalomra ahhoz, hogy a járadéktörvényt általánosítsa, mert ez az elmélet a földet nem tekinti olyan különleges termelési tényezőnek, mely jövedelemeloszlási szempontból más elbírálás alá esnék, mint a többi termelési tényező.

A határtermelékenységi elmélet, midőn az egyes tényezőknek a termelés határán mutatkozó termelékenységében látja a jövedelemeloszlás szabályozóját, már magában foglalja a járadéktörvényt, még pedig általánosított alakjában. Mihelyt ugyanis feltételezzük, hogy minden termelési tényező a csökkenő hozam törvénye alatt áll, *Ricardonak* a különbözőzeti jövedelemre vonatkozó tétele minden termelési tényezőre egyformán alkalmazást nyer. Ahogyan ugyanis a hozadéknak csökkennie kell akkor, ha egy határozott földterületre folytatólagosan munkát és tőkét alkalmazunk, a határtermelékenységi elmélet szerint ez éppen úgy áll a tőkére és a munkára vonatkozólag is. Ha egy adott munkáscsoportot veszünk és felszerelésükre folytatólagosan nagyobb és nagyobb tőkét ruházunk be, akkor is nyilvánvalóan elérkezik egy pont, amelytől kezdve a hozam csökkenő irányzatot mutat, éppen úgy, mint akkor, ha egy meghatározott nagyságú tőke beruházásából indulunk ki és folytatólagosan több és több munkást alkalmazunk a beruházás gyümölcsöztetésére.

Ez az, amit *J. B. Clark* részletesen fejtett ki,⁴³² bizonyítani igyekezvén azt, hogy a jövedelemeloszlás egy közös törvény alatt áll, amely a járadéktörvénnyel azonos. Okoskodásának alapja, mint látjuk, a csökkenő termelékenység tételének olyan általánosítása, amely abból indul ki, hogy a hozam mindig a termelési tényezők csoportosításával függ össze, és ezért egy bizonyos legelőnyösebb ponton túl a hozamnak csökkennie kell. Minthogy az egyes termelési tényezők hányadát e felfogás szerint az utolsó még gazdaságosan alkalmazható egység által okozott termelési növekmény határozza meg, azért *Clark* érvelésében az ennél hatályosabban, vagyis nagyobb eredménnyel alkalmazott előbbi

⁴³² Distribution as determined by a Law of Rent. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. (1891) a 289—318. old.)

egységek különbözőzeti jövedelmet adnak és ezzel a jövedelem növekvése járadék jellegű.

Clark hatása alatt az Egyesült Államok közgazdájának legnagyobb része csatlakozott a határtermelékenységi elmélethez és ezzel a járadék fogalmának általánosításához is. Előmozdította ezt a Clark-féle iskola tanításának két sajátossága is. Az egyik a csökkenő termelékenység törvényének új fogalmazása, amely az *arányok törvényének* alakját öltve, a csökkenő termelékenység tételét kiterjesztette a többi termelési tényezőkre is; a másik a földnek, mint termelési tényezőnek a tőkéhez hasonló alapon való tárgyalása, vagyis annak tagadása, hogy a föld termelőtényezői minőségében alapjában különböznek a tőkétől. Mindazok, akik ezekre vonatkozólag osztották Clark nézetét, többé nem voltak hajlandók a különbözőzeti járadék fogalmát a földjáradékra korlátozni, hanem azt kiterjesztették a többi termelési tényezőkre is. Így p. o. *Irving Fisher* tiltakozik az ellen, hogy csak a földjáradékot tekintsük igazi járadéknak.⁴³³ *Davenport* a *Ricardo*-féle földjáradékelméletet bírálva, azt hangsúlyozza, hogy a gépek és a bérek viszonya a termelési költségekhez, a kínálathoz és az árhoz semmiben sem különbözik attól a viszonytól, amely a földjáradék és a termelési költségek, valamint a kínálat és az ár között fennáll.⁴³⁴ Ezen és hasonló kijelentések alapján *Schumpeter* jogosan az amerikai közgazdasági irodalom egyik jellegzetes vonását látta a járadékfogalom általánosításában.⁴³⁵ Azért némi ellenzés az Egyesült Államokban sem hiányzott. Így p. o. *Carver* helytelenítette a földnek, mint termelési tényezőnek a tőkével egy elbírálás alá vételét és többen voltak az amerikai közgazdák között is, akik hasonlóan gondolkoztak.

Angliában a járadékelmélet általánosításának több volt az akadálya. A határtermelékenységi elmélet elterjedése azonban itt is útját egyengette e lépésnek. Így, mint már említettük, *Wicksteed* volt egyike az elsőeknek, akik erre az útra léptek.⁴³⁶ nem is maradt egyedül és a legújabb angol irodalomban már általánosított formájában találjuk meg a járadék fogalmát. Így p. o. *Joan Robinson* a járadék fogalmának lényegét abban látja, hogy az valamely termelési tényezőnek jutó oly többlet, amely azon ellenértéken felül van, amely éppen elengedő volna az illető termelési tényező közreműködésének biztosítására.⁴³⁷

⁴³³ It is important... not to confuse it (t. i. a föld és a többi tartós használatot engedő termelési jószág közötti különbséget) with a common fallacy that land rent alone is truly rent and other rents are really interest. (Elementary Principles of Economics. New York, 1912. 422. old.)

⁴³⁴ The Economics of Enterprise. New York 1925. a 183. old.

⁴³⁵ Die neuere Wirtschaftstheorie in den Vereinigten Staaten. Schmollers Jahrbuch 34. évf. (1910.) a 932. old-on.

⁴³⁶ The Co-ordination of the Laws of Distribution. London 1894. (a Londol School of Economics and Political Science 12. sz. kiadásában 1932.)

⁴³⁷ The Economics of Imperfect Competition. London 1933. a 402. old.

5. A fogyasztói járadék. A különbözeti járadékok fogalma, mint láttuk, a termelés és az áralakulás kapcsolatának szemléletében merült föl. A termelők költségeiben való különbségek és a termék számára a piacon egységes ár kialakulása vezetnek a különbözeti járadékok keletkezéséhez, mely a földnél volt a legszembevetőbb, de a termelés egyéb vonatkozásaiban sem volt mellőzhető.

Nyilvánvaló azonban, hogy a fogyasztással kapcsolatban is hasonlóak a körülmények, mert az ár egységes volta — szabad versenyt tételezve fel — itt sem hiányzik és a piacon vásárló fogyasztók helyzete itt is erősen különbözik. Észrevette ezt már *Dupuit*, midőn megállapította azt, hogy az a fogyasztó, aki olcsóbban kap valamit, amiért többet is hajlandó volna fizetni, ez által nyereséghez jut.⁴³⁸ A fogyasztónak jutó ezen előny ugyanolyan természetű, mint a különbözeti járadék és attól csak abban különbözik, hogy e nyereség nem jelent tényleges bevételt, hanem csak abból származó haszonnyereséget, hogy a fogyasztónak nem kell annyit költenie az árura, mint amennyit az számára vagyoni helyzeténél fogva megér. *Dupuit* ezt a haszonnyereséget *fogyasztói járadéknak* (*rente des acheteurs*) nevezte.

Majdnem egy fél századon át visszhang nélkül maradt *Dupuit* gondolata, míg azután *Marshall* azt felkarolta és gondosan kidolgozta.⁴³⁹ Az ő nyomán azóta a fogyasztói járadék mint a különbözeti járadékok egyik neme elfoglalta helyét a közgazdasági elméletben. Miként *Dupuit*-t, úgy *Marshallt* is a szubjektív érték- és árelmélet elgondolása vezette rá a fogalomra, mely szerint az ár a határvevő értékeléséhez igazodik, míg a vevők mindegyikének megvan a maga egyéni értékelése az árra vonatkozólag, melynél, ha olcsóbban tudja a piacon megszerezni az árut, haszongyarapodáshoz jut.

A tehetősebb fogyasztónak az ár egységes kialakulása folytán előnyhöz jutása tagadhatatlan tény. Kételyek merültek fel azonban arra vonatkozólag, vajjon célszerű-e ezt a természetében a termelői járadékhoz hasonló, mert szintén különbözeti alapon keletkező, de mégis más jellegű haszongyarapodást járadéknak nevezni. *J. B. Clark* p. o. azon a nézeten volt, hogy legcélszerűbb a járadék fogalmát az anyagi termelési tényezők közreműködése által

⁴³⁸ A fogyasztói járadék fogalmát *Dupuit* már „De la mesure de l'utilité des travaux publics” c. cikkében („Annales des Ponts et Chaussées.” 2. sorozat 1844. évf. 2. félév a 344. old.) érintette és „De l'influence de péages sur l'utilité” c. cikkében bővebben kifejtette (U. a. folyóirat 1849. évf.)

⁴³⁹ *Principles of Economics*, 1. kiad. 1890. a 175. old.

keletkező anyagi hozam megjelölésére korlátozni.⁴⁴⁰ Ezért nem helyeselte a járadék fogalmának oly haszongyarapodásra való kiterjesztését, mely nem valamely termelési tényező hozamával függ össze. A jövedelemeloszlásról szóló munkájában azonban Clark maga is a fogyasztói járadék elnevezést használta.⁴⁴¹

Komoly vitát idézett fel az a kérdés, hogy a fogyasztói járadék mérhető vagy egyáltalában közelebbről meghatározható nagyság-e. *Marshall* abból indult ki, hogy az a haszongyarapodás, melyet a fogyasztói járadék képvisel, mérhető. Ha valaki kilogrammonként 20 pengős áron évenként egy kilogramm teát vásárol és 14 pengős ár mellett hajlandó évenként 2 kilót vásárolni, akkor *Marshall* szerint nyilvánvaló, hogy ezzel legalább 6 pengőnek megfelelő haszongyarapodáshoz jut. Az illető ugyanis 28 pengőért két font teát kap és ez számára legalább $20 + 14 = 34$ pengőt ér, mert ha nem volna így, nem vásárolná a második kilót.⁴⁴²

Eddig *Marshall* óvatosan csak annyit állapított meg, hogy a szóbanforgó egyén nyeresége legalább annyi, amennyi annak a különbözethetnek megfelel, mely az első és a második kilogrammért önkéntesen fizetett ár között mutatkozik. *Marshall* azonban tovább folytatta okoskodását feltételezve, hogy 2 pengős áron 7 kiló teát vásárol valamely vevő, aki tehát 14 pengőért oly szükségletkielégülést szerez magának, mely 59 pengőnek felel meg akkor, ha az első kilóért 20, a másodikért 14, a következőkért pedig 10, 6, 4, 3 és 2 pengőt hajlandó fizetni. Minthogy tényleg csak 14 pengőt kénytelen a 7 kilóért fizetni, haszongyarapodása $59 - 14 = 45$ pengő. *Marshall* tehát itt már nem a legkisebb nyereséget, hanem az össznyereséget határozza meg azon az alapon, hogy az egyes súlyegységekért fizetett árakat az egyes hasznokkal egyenlőnek tételezi fel.

Ez ellen *Nicholson* azzal érvelt, hogy az ár nem igazi mértéke a haszonnak.⁴⁴³ Kétségtelenül igazat is kell adnunk *Nicholsonnak* abban, hogy az ár csak a csereértéknek lehet

⁴⁴⁰ Essentials of Economic Theory. New York 1907. a 173. old.

⁴⁴¹ The Distribution of Wealth. New York. 1902. a 224. és 234. old.

⁴⁴² V. ö. Principles of Economics. 8. kiad. a 125—127. old. *Marshall* példája természetesen nem pengőkről, hanem shillingekről szól.

⁴⁴³ Különösen hangsúlyozza *Nicholson*, hogy az ár nem szolgálhat az összhazon mérésének alapjául. „If... marginal utility cannot be measured by money, still less can total utility... It is... always dangerous to give the appearance of reality to what is purely hypothetical, and the appearance of definiteness to what is indefinite.” (Principles of Political Economy. 2. kiad. London, 1902. a 57—58. old.)

mértéke és nem a javak hasznának.⁴⁴⁴ Ha valaki valamely áru bizonyos mennyiségéért csak egy meghatározott összeget hajlandó fizetni, ez csak annak bizonyítéka, hogy legalább annyit megér számára az ezzel elért haszongyarapodás, mint amilyen áldozatot pénzben hoznia kell azért, hogy ezt magának megszerezze, de nem jelenti azt, hogy az ár pontosan mérné haszongyarapodását, mert a fizetett árnak nem kell pontosan egybeesnie az elért haszongyarapodással; ez csak annál kisebb nem lehet, ha az illető egyén még hajlandó az árat megfizetni. Ezt *Edgeworth* is elismerte, midőn *Marshall* védelmére kelt, azt vitatva, hogy az árból bizonyos megközelítéssel mégis következtetést vonhatunk a tárgy élvezete által nyújtott haszonra.⁴⁴⁵

Ellenvetésével *Nicholson* nem maradt magában. Három évtizeddel később a fogyasztói járadék körüli vita hasonló alapon felújult. Ezúttal *Cannan* kifogásolta *Marshall* okoskodását.⁴⁴⁶ Hogy az utóbbi példájánál maradjunk, *Cannan* szerint, amidőn a vevő 2 pengőért 7 kiló teát vásárol, nem a teával kapcsolatban jutott haszongyarapodáshoz, mert éppen megfizette azt, amit számára 7 kiló tea ér. Ezért *Cannan* szerint a vevő nyeresége nem annak az árunak — a jelen esetben a teának — az összhasztól függ, melyről szó van, hanem csupán az ár alacsonyságából származik, mely lehetővé teszi számára azt, hogy a megtakarított összegért mást vásároljon.⁴⁴⁷ Ezzel *Cannan* is a cserelehetőségek terén látta a fogyasztói járadékból származó előnyt és nem egyszerűen a közvetlen haszongyarapodásban. *D. H. Macgregor* nem helyeselte *Cannan* ellenvetéseit⁴⁴⁸ és *A. L. Bowley*⁴⁴⁹ még határozottabban védelmébe vette *Marshall* felfogását. *Macgregor*hoz hasonlóan⁴⁵⁰ *Bowley* is arra utalt, hogy, ha a határhaszon csökkenésének tényét elfogadjuk, akkor lehetetlen *Marshall* érvelése elől elzárkóznunk. *Bowley* szerint tehát a fogyasztói járadék legalábbis megközelítőleg meghatározható nagyság és

⁴⁴⁴ „It seems to me far preferable... to emphasise the fact that price measures exchange value, and not utility.” (U. o. 60. old.)

⁴⁴⁵ Professor J. S. Nicholson on „Consumers' Rent.” (Ec. Journ. IV. köt. 1894. a 151—158. old.).

⁴⁴⁶ V. ö. „Total Utility” and „Consumers' Surplus” (Economica. No. 10. 1924. február a 21—26. old.)

⁴⁴⁷ „... the surplus arises not because anything has happened to the tea or its total utility, but because the price is less: „the surplus satisfaction” is simply the difference between the whole satisfaction obtained and the satisfaction which could be obtained by spending the 14 s in buying... a trifle more of all other things.” (U. o. a 25. old.).

⁴⁴⁸ Consumers' Surplus: A Reply. (Economica No. 11. 1924. június a 131—134. old.)

⁴⁴⁹ Does Mathematical Analysis Explain? (U. o. a 135—139. old.).

⁴⁵⁰ L. e. i. cikkét a 133. old.

a fogalom oly tényt fejez ki, melynek a gazdasági életben nagy jelentősége van.

Az egész vitát az idézte fel, hogy *Marshall* az összhason mérésének gondolatára alapította okoskodását. Készségesen elismerhetjük azt, hogy az összhason a fogyasztóban nem válik tudatossá. Kétségtelenül az összhason maximálissá tétele az, amire mindenkinek törekvése irányul, de az összhason mérése nem érdekli az egyént, mert elhatározásai mindig csak a szükségletkielégítés határaitra vonatkoznak, azaz arra, vesz-e a fennálló áron és mennyit. Ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a fogyasztói járadék merőben elvont okoskodás eredménye és azért, mert a fogyasztó e nyereség nagyságát nem számítja ki, az nem játszik szerepet életében. A fogyasztói járadék oly tényállást fejez ki, mely mélyen belenyúl az emberi életbe, mert nagy előnyt jelent a társadalom tehetősebb elemei számára.

Már *Nicholson* felvetette azt a kérdést, hogy mi az értelme annak az elgondolásnak, hogy valakinek évi 100 pengős jövedelme az összhason alapján számítva a fennálló árak mellett számára p. o. 1000 pengőt ér.⁴⁵¹ Ennek így valóban alig van értelme. Ha azonban azt állapítjuk meg, hogy egy egyént szükségletkielégítési többletjéhez juttatják, melyet magasabb árak mellett el nem érhetne, ennek nagyon is meg van a maga jelentősége. Igazán számszerű ebben persze csak az árak alacsonyysága által felszabadított összeg, mely bővíti a szükségletkielégítés lehetőségeit. Ez által, ha az egyén nem is számítja az összhasonnot, mert csak a határhasznokkal törődik, az összhason mégis növekszik.

Az összhasonfüggvény, melyről a 91. old. volt szó, nélkülözhetetlen elméleti elgondolás abban a magyarázatban, amely a gazdálkodás lényegét a legnagyobb haszon megvalósításában ismerte fel. Az egyén, valamint a közület is gazdasági tevékenységével valóban a legnagyobb haszon elvét tartja szem előtt, mert a gazdálkodás a rendelkezésre álló eszközöknek az összes szükségletek között való legcélszerűbb felosztásában áll. A gazdasági terv, p. o. a jövedelem felosztása a különböző szükségleti ágak között valóban az összhason maximálásának elve alapján történik. Ez azonban mindig csak az egyes szükségleti ágak nagyjában való áttekintésén alapszik és nem történik azzal a minden egyes cikkre kiterjedő részletességgel és pontossággal, mely az összhasonfüggvényt részleteiben is számszerűsítene. A gazdasági tervben a fogyasztói járadék annyiban játszik szerepet, amennyiben a szükségleti cikkek megszerzéséért hozandó pénzbeli áldozat a piaci árak alapján szerepel és, ha ezek alacsonyabbak, mint az egyén értékelése, vásárlóerőt szabadít fel egyéb szükségletek kielégítésére.

⁴⁵¹ *Cassel* is hasonló kételkedést mutat ebben a kérdésben (*Grundriss der Sozialökonomie*) 5. kiad. Leipzig, 1932. a 75—76. old.) a nélkül azonban, hogy *Nicholson*ot említene.

IV. FEJEZET.

A pénz.

1. A megegyezési elmélet. Kevés kérdést találunk a közgazdasági irodalomban, mely olyan állandóan és behatóan foglalkoztatta az elméket, mint a pénz. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert a pénzforgalom évszázadokon keresztül nagy nehézségekkel küzdött és állandó bajok forrása volt. A pénzrontás, melyet a fejedelmek bevételeik növelése érdekében folytattak, a nemesfémek elégtelen volta a növekvő pénzforgalom korában, később pedig a papírfizetési eszközökkel űzött visszaélések oly bőséges anyagot nyújtottak a közgazdák számára, hogy nehéz lett volna az ezekről való elmélkedés és a mindjobban kiütköző hibák ostromozása elől kitérni.

De nemcsak egy jól működő pénzrendszer, elveinek felállítása ösztönzött a pénzzel kapcsolatos kérdések újból való felvetésére, hanem a pénz mibenlétének kérdése is sok fejtorést okozott. Valóban nehéz is volt megérteni, hogy miért tulajdonítanak az emberek oly nagy értéket a nemes fémeknek, holott azok magukban véve közvetlen szükségletkielégítésre főképpen csak mint dísz tárgyak szolgálnak. A természetbeni gazdálkodáshoz szokott gondolkozás nem tudta a nemes fémek nagy megbecsülését beilleszteni a gazdasági életről alkotott fogalmaiba. Idegen, nem a gazdaságból származó alkotásnak látszott a pénz és szinte misztikus légkör vette körül azt a hatalmat, mely a pénzből kisugárzik.

Ilyen körülmények között a nemesfémek nagy értéke és a pénz hatalma számára nem tudtak más magyarázatot találni, mint azt, hogy az emberek között megegyezés jött létre, mely a nemesfémeket magas értékkel ruházta fel, úgy, hogy a pénzért mindent lehet kapni, mert közös megállapodás folytán azt mindenki elfogadja. A pénznek ezt a magyarázatát nevezték később *megegyezési elméletnek*.

A megegyezési elmélet szerint tehát a pénz értékes voltának forrása nem ugyanaz, melyből az árúk értéke származik.

zik. Az utóbbiaknak ugyanis természetes értékük van, mely hasznosságuknak a következménye. Ezzel szemben, régen úgy gondolták, hogy a pénznek csak mesterséges vagy képzelt értéke van, mert az nem hasznosságából származik. Így keletkezett az a felfogás, hogy a pénz értéke az emberek kölcsönös megállapodásán nyugszik. Erre gondoltak az egyházatyák is. Azt akarták ezzel kifejezni, hogy a javak értéke a világ természetes folyásából ered, míg a pénz emberi alkotás.

Ennek a felfogásnak két változatával találkozunk. Az egyik szerint a *népek hallgatólagos megegyezése* hozta létre a pénzt. Tökéletlen volta ellenére is a pénz keletkezésének egy fontos mozzanatát ismerte fel ez a magyarázat, mert kétségtelen, hogy a pénzjóság *általános keresettsége* főfeltétele annak, hogy valami pénzzé váljék.

A másik változat a pénz keletkezésének megmagyarázásában inkább a *fejedelem* szerepének hangsúlyozása felé hajlott. Eszerint a fejedelem volt az, aki a nép szükségleteiről gondoskodva, alkotta meg a pénzt és gondoskodott annak helyes forgalmáról.¹ Ez a gondolat már magában foglalja a későbbi *állami pénzülmélet* alapeszméjét. A pénz magyarázatának ez a változata természetesen nagyon kapóra jött a fejedelmeknek, mert a pénz forgalombahozatalára vonatkozó jogait hangsúlyozta.

Könnyen megérthetjük, hogy még a középkorban is miért okozott nehézségeket a pénz igazi lényegének megmagyarázása. A naturálgazdaságban, mely akkor még erősen uralkodott Európában, a pénz idegen elem volt, amely azt mintegy természetes alapról eltéríteni volt alkalmas. Ebből magyarázható az az ellenszenv is, amellyel az egyház a pénzzel szemben viseltetett. A pénz ugyanis megbontani látszott a közvetlen szükségletkielégítés alapján nyugvó gazdálkodást, mely egyedül tünt fel természetesnek; alkalmat adott gazdagság felhalmozására és sok oly ügyletre csábított, amely az erkölcs szabályaival kerülhet összeütközésbe.

A megegyezési elmélet tiszta típusa a pénz ama magyarázatának, amelyet *Mises akatallaktikus* pénzülméletnek nevez.² Valóban az értékelmélettel való kapcsolat nélkülül magyarázza a pénz keletkezését és lényegét és a pénzben oly

¹ V. ö. Endemann: Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre bis gegen Ende des 17. Jahrhunderts. Berlin, 1874—1883.

² Zur Klassifikation der Geldtheorien. (Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. 199. old.).

jelenséget lát, amely a gazdasági élet törvényein kívül áll. Akár az emberek közötti megegyezésre, akár pedig az államhatalom szerepére utal, a pénzelmélet e faja a pénznek a gazdaság természetes elemeitől való különböző voltát hangsúlyozza.

A megegyezési elmélet az ókorból származik. Platon és Arisztoteles egyaránt ezen az alapon magyarázták a pénz keletkezését és a középkor is átvette e gondolatot, amint azt Aquinói Szent Tamásnál is megtaláljuk. Csodálatosan tartotta magát e felfogás később is és egyaránt felbukkan Davanzati és Montanari,³ valamint a régebbi angol közgazdák munkáiban is. Így Hales és Malynes ezen az alapon állottak és Vaughan a pénz feltalálásáról, Locke pedig a népek megegyezéséről beszélt. Szerinte az emberek megegyeztek, hogy képzelt értékkel ruházzák fel az aranyat és az ezüstöt és ezeket közmegegyezéssel az áruk zálogául fogadták el.⁴ Más helyen Locke azt mondja, hogy a pénz gyanánt használt ezüstnek annyi az értéke, amennyit a közmegegyezés tulajdonít neki.⁵ Ámbár Barbon kifogásolta Lockenak a közmegegyezésre való hivatkozását,⁴⁵⁷ mégis a maga magyarázatában a pénz mesterséges értékéről szólt, amelyet az emberek közötti megegyezésre vezetett vissza. Hasonló nézetten voltak Montesquieu és Hume, kiknek a pénzelmélet fejlődésére nagy befolyásuk volt.

Amint látjuk, csodálatos erővel tartotta magát az a felfogás, hogy valami tudatos és szándékos megegyezésnek vagy intézkedésnek kellett a pénzt megteremtienie és csak nagyon nehezen sikerült annak felismeréséhez eljutni, hogy a közvetlen csere nehézségei minden különös megegyezés vagy intézkedés nélkül is elvezettek oda, hogy bizonyos jószágok pénz gyanánt használtassanak. Bár kifejezéseikben egyes éleslátású közgazdák is sokszor kevésbé voltak óvatosak és így megjegyzéseiket nem szabad mindig szorosan szó szerint értelmezni, mégis az, hogy egyesek hallgatólagos megegyezésről beszéltek, valószínűsíti, hogy lassankint egy tisztultabb felfogás tört magának utat, idővel háttérbe szorítva azt az elgondolást, mely szerint valami különleges ténykedéssel egyszerre hozták volna létre a pénz használatát. Annak alapos kifejtése, hogy nem tudatos megegyezés, hanem lassú

³ Davanzati p. o. a következőket írja: „Fa eletto il rame dall'antichità molto adoperato, e da tutte le genti fu assunto a sì alto ufficio per legge accordata“... (Lezione delle monete (1858.) L. Scrittori classici italiani di economia politica. Tomo II. 1. a 24. old.).

⁴ V. ö. Works of John Locke, 12. kiad. London, 1824. IV. köt. 22. old.

⁵ L. n. o. 139. old.

⁶ A Discourse of Trade, (Reprint of Economic Tracts, Ed. by Hollander. Baltimore, 1905. a 16. old.).

gyakorlat volt az, ami a pénz használatát kifejlesztette, *Menger* érdeme.⁷

Ennek ellenére bámulatos makacssággal tartotta magát az a hiedelem, hogy a pénzt valamilyen megegyezés, vagy rendelkezés hozta létre és maga *Ricardo* is indítva érezte magát annak kifejezett megállapítására, hogy az arany és ezüst úgy, mint a többi javak, magukban bírják értékük forrását.⁸ Még a XIX. században is előfordult az, hogy a pénz eredetét megegyezésre vezették vissza és alkalomadtán még *J. St. Mill*-nél is megtaláljuk azt a megjegyzést, hogy a nemes fémeknek pénz gyanánt való használata a népek hallgatólagos megegyezésére vezethető vissza.⁹ Hasonló megjegyzéseket találunk *Hoffmann*-nál, valamint *Chevaliér*-nél, és *A. T. Hadley* kézikönyvében a pénz legjobb meghatározásának azt tartja, mely szerint a pénz az a tárgy, amelyet közmegegyezés választott ki a kereskedelmi kötelezettségek teljesítése eszközéül.¹⁰ Igaz, hogy ebben az értelmezésben a pénz keletkezésének magyarázata már szinte egybeolvad annak felismerésével, hogy a pénzt a közvetlen árucseré nehézségei hozták létre.

2. A pénz áruelemlete. Az a magyarázat, amely a pénzt a közgazdaság szerkezetében mintegy idegen testnek fogta fel, valóban kevésbé volt kielégítő. A hatalom kezelőinek nagyon rokonszenves volt ugyan e felfogás, mert azt az álláspontot védelmezte, hogy tetszésük szerint szabályozhatják a pénzforgalmat. Egyes tények azonban mindjobban mutatták, hogy a pénz értékét még sem lehet tetszés szerint alakítani. Az érmék fémtartalmának ismételt leszállítását komoly zavarok követték, melyek mindinkább felhívták a figyelmet arra, hogy a pénzforgalom önkényes szabályozása bajokhoz vezet. Már régen észlelték, hogy a rossz pénz ki-

⁷ „Das ökonomische Interesse der einzelnen wirtschaftenden Individuen führt sie... bei gesteigerter Erkenntniss dieses ihres Interesses, ohne alle Uebereinkunft, ohne legislativen Zwang, ja ohne alle Rücksichtnahme auf das öffentliche Interesse dazu, ihre Waaren gegen andere, absatzfähigere Waaren im Austausch hinzugeben, selbst wenn sie dieser letzteren für ihre unmittelbaren Gebrauchszwecke nicht bedürfen.“ (Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, Wien, 1871. a 253. old.). V. ö. továbbá „The Origin of Money“ c. cikkét. (Economic Journal. II. köt. 1892. a 239—255. old.).

⁸ A „The High Price of Bullion“ c. munkájában (V. ö. Works. of *D. Ricardo* Ed. by Mac Culloch MDCCCXLVI. a 263. old.).

⁹ A nemzetgazdaságtan alapelvei, Budapest, 1875. V. ö. III. könyv a 78. old.

¹⁰ „Money is best defined as a thing which, by common consent of the business community, is used as a basis of commercial obligations.“ (Economics, New York—London, 1896. a 180. old.)

szorítja a jó pénzt. Lord Greshamról, ki erre Erzsébet angol királynő figyelmét felhívta, D. H. Macleod a Gresham-féle törvénynek keresztelte ezt a megállapítást, mely elnevezés azóta általánosan használatos.¹¹

Hiába küzdöttek e jelenség ellen a fejedelmek és hiába szabtak még halálbüntetést is a kevésbbé értékes érmék visszautasítására. E rendszabályok hatálytalansága mindjában arra engedett következtetni, hogy a pénzforgalomnak is megvannak a természetéből folyó szabályai, melyeket még az állami hatalom sem képes hatálytalanítani. Az élet megfigyelése tehát megerősítette azt, hogy a nemes fémeknek érmévé való kiverelésével nem szűnik meg értéküknek fém-tartalmukkal való összefüggése.

Ezzel az élet tényei lassankint ráirányították a figyelmet arra, hogy téves a pénz értékét egyszerűen képzelt értéknek tekinteni, mert hiszen nyilvánvalóvá lett, hogy a pénz értékét nem lehet az érmében levő nemes fém értékétől függetleníteni és tetszés szerint megállapítani. Általában Nicolas Oresme lisieuxi püspöknek (meghalt 1382-ben) szokták tulajdonítani azt a megállapítást, hogy a pénz értéke összefügg az érme fémtartalmával. Miként Rudolf Kaula kimutatta,¹² e megismerés még régebbi időre nyúlik vissza, amennyiben már Jean Buridan a XIV. század első felében tisztában volt ezzel¹³ és Oresme püspök megállapításában már őreá támaszkodhatott. Buridan már határozottan kimondotta, hogy, bár az államhatalom tetszése szerint rendelheti el valamely tárgynak pénz gyanánt való használatát, mégsem állapíthatja meg önkényesen ennek értékét, mert az érmét fémből készítik, amely fémnek pedig éppen úgy megvan a maga belső értéke, mint az árúnak.¹⁴

¹¹ Macleod arra is utalt, hogy már Görögországban sem volt ismeretlen az a nehézség, mely két egyenlő értékű, de különböző fémtartalmú érmének egymás mellett való forgalombahozatalánál mutatkozik. „Elements of Political Economy“ c. munkájában Macleod hivatkozott ennek bizonyítására Aristophanes-nek egy megjegyzésére, mely erre enged következtetni. (V. ö. erre nézve Emile de Laveleye cikkét, „Origine historique de quelques arguments mono- et bimétalliques“ a Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. IV. köt.-ben 1888. a 114—119. old., ahol Gresham idevonatkozó emlékirata is közölve van.) Macleod a Dictionary of Political Economy-ban Gresham-nek azon a címen követeli e törvény megállapításának dicsőségét, hogy ő fejtette ki először világosan a szabályt. (V. ö. a 464. old.).

¹² V. ö. Der Lehrer des Oresmius. (Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss. LX. köt. (1904.) a 455—641. old.)

¹³ Questiones super decem libros ethicorum Aristotelis.

¹⁴ Tractatus de origine, natura, jure et mutationibus monetarum.

Bár a fejedelmek nem akartak erről tudomást venni és tovább folytatták a pénzrontást, a tudomány mindjobban eltávolodott attól a felfogástól, mely szerint a pénz értéke önkényesen szabályozható. *Supiranta*¹⁵ rámutatott arra, hogy a XVII. században nagyjában már utat tört magának az a meggyőződés, mely szerint az érmévé kiverő nemes fém értéke nem lehet független a benne rejlő fém értékétől. E megismerés hatása alatt azután mindjobban háttérbe szorult a megegyezési elmélet és mindinkább előtérbe lépett annak hangsúlyozása, hogy a pénzrendszer szabályozásánál a fejedelmeknek alkalmazkodniuk kell az érme áruértékéhez.

Ezzel mindinkább a pénznek áruértéke domborodott ki. *Sir Josiah Child* p. o. világosan kifejezte azt, hogy, bár a pénzt az összes áruk értékmérőjéül használják, a pénz lényegében mégis áru marad, mert a fémnek pénz gyanánt való használatát nem szünteti meg annak árúmvoltát.¹⁶ Minthogy ez a felfogás a pénz árujellegét hangsúlyozta, a pénz áruelméletének szokták nevezni. A megegyezési elmélettől eltérően a pénz áruelmélete azt hirdette, hogy a többi javakhoz hasonlóan a pénz is a gazdasági élet törvényei alatt áll, minél fogva hiábavaló minden kísérlet, amely ennek mellőzésével kívánja a pénz értékét szabályozni. Erős alátámasztást talált a pénz áruelmélete az értékelmélet fejlődésében, mert az objektív értékelmélettel összhangban a termelési költségekből magyarázhatta a pénz értékét is.

A pénz áruelmélete a megegyezési elmélet mindinkább szembevető tévedéseinek felismeréséből fakadt. Nyilvánvaló lett, hogy a pénz értékét a pénz anyaga is befolyásolja. Egyesek már azt is megállapították, hogy a nemesfémeknek pénz gyanánt való használatával egy új használati lehetőség nyílt meg e fémek számára, mely azok értékét emelte.

A pénz áruelméletének háttérében álló meggyőző érvek azonban később a benne rejlő elgondolás túlzása felé tereltek a pénzelméletet. Nevezetesen tért hódított az a nézet, hogy egészséges pénzrendszer csak a nemes fémeken épülhet fel, mert ezeket áruértékük megóvjá az elértéktelenedéstől. Így született meg a pénznek az az elmélete, melynek *Knapp* a *metallizmus* nevet adta.

Ahogy az áruelmélet útjait az élet tapasztalatai egyengették, úgy a metallizmus térfoglalása is gyakorlati tapasztal-

¹⁵ The Theory of the Balance of Trade. Helsingfors, 1925. a II. fejezetben.

¹⁶ V. ö. *Edgeworth* cikkét *Child*-ről a Palgrave-féle Dictionary of Political Economy I. köt. 277. old., ahol *Child* idevágó megjegyzése idézve van.

talatok hatása alatt történt. Nevezetesen a napoleoni háború papírpénzgazdálkodása alatt élesen kiütöztek a papírpénz hátrányai úgy a belföldi, mint a külföldi forgalomban és ezért a tudományt is nagyon élénken foglalkoztatta a papírpénz problémája. A pénz áruelemlete alátámasztani látszott azt a felfogást, hogy csak fémpénz teljesítheti igazán megfelelően a pénz hivatását, mert csak ez biztosíthatja a pénzérték állandóságát. Aligha adhatunk ezért igazat *Misesnek*, amidőn a metallizmusban oly álláspontot látott, amely csak *Knapp* képzeletében lépett elő pénzelméletté.¹⁷ A XIX. század irodalmának áttekintése mindenkit meggyőzhet arról, mennyire általános volt ebben az időben az a felfogás, hogy csakis a fémpénz igazi pénz, mert csak az láthatja el jól a pénzre, mint csereeszközre váró hivatást.

Az objektív értékelmélet hívei természetesen hajlottak a metallizmus felé, mert ez a pénzértéknek általános érték-törvényük, vagyis a költségtörvény alapján által megmagyarázására nyújtott alkalmat. Azt azonban, hogy mennyire befolyásolta a metallisztikus felfogás e kor közgazdait, legjobban az mutatja, hogy a szubjektív értékelmélet hívei között is igen sokan vonzódtak a metallista felfogás felé.

Davanzati p. o., ki az értéknek a haszonnal való kapcsolatát hangsúlyozta, a pénzről szóló meghatározását a fémekkel hozta kapcsolatba.¹⁸ *Knies* szerint, aki szintén a szubjektív értékelmélet felé hajlott, és akinek a pénzről szóló munkáját a német irodalomban sokáig alapvetőnek tartották, a pénz értékének használati értékére kell támaszkodnia, mert csak valóságos érték lehet alapja a pénz értékének is.¹⁹ Tarthatatlannak jelezte *Knies* azt a felfogást, hogy áruérték nélküli tárgyat lehetne pénz gyanánt használni, mert ez szerinte épp oly képtelenség, mint az, hogy ha elhinnők, hogy egyből tizet, vagy ónból ezüstöt tudna varázsolni az állam.²⁰ Szerinte tehát a papírfizetési eszköz mögött arany, vagy ezüst érmének kell állania, mert csak ez lehet értékmérő.²¹

¹⁷ V. ö. előbb idézett cikkét az Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt.-ben a 205. old.

¹⁸ „Ora è da diffinir sua essenza: moneta è oro, ariente, o rame coniato dal pubblico a piacimento, fatto dalle genti pregio e misura delle cose per contrattarle agevolmente.” (E. i. m. 28. old.)

¹⁹ „Die Gleichsetzung verschiedenartiger Gebrauchswerte zur Befriedigung menschlicher Bedürfnisse lässt sich nur erklären durch eine Reduktion derselben auf ein gemeinsames Gebrauchswertige.” (Das Geld. Berlin, 1873. a 123. old.) V. ö. továbbá *Knies* kijelentését, hogy értékmérő csak az lehet, ami „neben seinem Gebrauch zu Gelddiensten einen durch anderweitige Benutzung selbständig festgestellten Werth besitzt.” (U. o. 140. old.)

²⁰ U. o. 189. old.

²¹ U. o. 268. old.

*Walras*²² és *Pareto* a pénzt oly árunak tekintették, melynek értékében fejezzük ki a többi áruk értékét.²³ *Gide* a pénzértéket kifejezetten oly viszonyoknak tekintette, amelyben az áruk értéke egy bizonyos súlyú arannyal és ezüsttel áll szemben.²⁴ *Roscher* pedig sokszor idézett mondásában azt állapította meg, hogy a pénz hamis definíciói mind abból erednek, hogy abban többet, vagy kevesebbet látnak, mint egy árut.²⁵ *Knappot* bírálva *Walter Lotz* azt felelte *Knapp*nak, hogy állami pénz elméletével nem tudott belőle metallista helyett chartalistát faragni.²⁶

Mindezek alapján nehéz volna kétségbe vonni, hogy valóban voltak metallisták, és hogy a metallizmus volt a XIX. századbeli közgazdák legnagyobb részének pénzelmélete. Nem is csodálkozhatunk azon, ha akkor, amidőn az aranyvaluta világszerte tért foglalt és az arany kitűnően látta el a pénz szerepét, a fém pénzben látták a pénz igazi megtestesítőjét. Azt persze nem vonhatjuk kétségbe, hogy a pénz áruelméletéhez ragaszkodás mellett valutapolitikai szempontok is szerepet játszottak a metallista elmélet híveinél.

A klasszikusok általában rokonszenveztek a pénz áruelméletével, mert könnyen összhangba volt hozható a költségelmélettel és így jó alapot nyújtott a pénz értékének megmagyarázására. *Senior* p. o. — az érme fémértékére gondolva — kifogásolta azt, hogy *Aristoteles* szerint a pénz nemcsak forgalmát, hanem értékét is az emberek közötti megállapodásnak köszönheti.²⁷ *Senior* úgy gondolta, hogy az egész világot nagy egységnek lehet tekinteni, amely az aranyat és az ezüstöt használván pénz gyanánt, az áruk árait nemesfém ellenértékükben fejezi ki és így a nemesfémek termelési költsége alapul szolgál az összes áruk termelési költségeinek összehasonlítására. E pontban még a klasszikus iskola egyes

²² „Sans doute, il n'y a qu'une marchandise proprement dite qui doive être adoptée comme intermédiaire d'échange et de crédit; en d'autres termes, la monnaie doit être une des espèces de la richesse sociale.“ (Éléments d'économie politique pure. I. kiad. Lausanne, 1889. a 377. old.)

²³ *Pareto* utóda, *P. Boninsegni* így határozza meg a pénzt: „On appelle monnaie la marchandise en laquelle on exprime les prix de toutes les autres marchandises.“ (Manuel élémentaire d'économie politique. Lausanne—Paris, 1930. I. 125. old.) Később írja: „Toute monnaie qui n'est pas de la vraie monnaie est de la monnaie fiduciaire ou de la fausse monnaie.“ (U. o. 126. old.)

²⁴ *Principes d'économie politique*. 24. kiad. Paris, 1923. a 72. old.

²⁵ *System der Volkswirtschaft*. I. köt. 8. kiad. Stuttgart, 1869. a 228. old.

²⁶ *Schmoller's Jahrbuch* XXX. köt. 1251. old.

²⁷ The only point in which Aristotle appears to me to have been mistaken is in supposing... that money may owe not only its currency, but also its value to convention.“ (Lectures 1826—30. Pourse I. Lecture 4. — V. ö. *Marian Bowley*: Nassau Senior and Classical Economics, London, (1937.) a 205. old)

ellenzői is egyetértettek vele. Így p. o. *Sismondi* szerint a pénz nemcsak csereeszköz, hanem egyúttal oly értékmérő is, mely az értékeket a bennük fekvő munka alapján hasonlítja össze.²⁸

A klasszikusoknak a pénz áruelemletével való rokon-szenvezését azonban nem szabad úgy felfogni, mint hogyha minden fenntartás nélkül és minden vonatkozásban csatlakoztak volna hozzá. A pénz árueértékére való hivatkozás náluk főképpen a pénzérték nemzetközi vonatkozásainak megmagyarázására szolgált és így külkereskedelmi elméletüket támasztotta alá. Tudjuk, hogy *Ricardo* teljesen tisztában volt már azzal, hogy a belföldi forgalomban papírfizetési eszközök is egészen kifogástalanul tölthetik be a pénz szerepét, hacsak megfelelően szabályozzák a pénzkibocsátást.²⁹ Ez alatt azonban persze megfelelő aranytartaleköt értett, mely a bankjegyek kívánatra való beváltásával biztosítja ezeknek az arannyal való egyenértékűségét és így megóvjá azokat az értéksüllyedéstől.³⁰ *Mac Culloch* *Ricardo* e megállapítását a maga teljes jelentőségében felismerte, csatlakozván ahhoz a nézethez, hogy a pénz szerepének betöltéséhez nem elengedhetetlen feltétel az, hogy a pénznek belső értéke legyen, mert a papírpénz is megtarthatja értékét, hacsak mennyiségét kellően korlátozzák.³¹

3. A pénz áruelemletének ellenzői. A pénz áruelemlete jelentős lépéssel vitte előre a pénzzel kapcsolatos jelenségek magyarázatát. Felismerte azt, hogy téves a pénzt a gazdasági élet törvényein kívül álló intézménynek tekinteni, amelyet a fejedelem tetszése szerint szabályozhat. Kimutatta, hogy a pénz értéke nem képzelt érték és ezzel az érmeügy fejlődésének is nagy segítséget nyújtott. A pénz belértékének hangsúlyozásában azonban nem tudott azon a ponton megállni, amely a dolog lényegének megfelel és a pénz belértékének jelentőségét hangsúlyozva túlságosan elhomályosította a pénz és az árúk közötti különbséget. Az utóbbi volt az, ami kihívta a bírálatot és annak újabb hangoztatását, hogy a pénz az árúktól lényegében különbözik.

²⁸ A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi L. II. köt. Budapest 1893, a 4. és 5. old.

²⁹ *Proposals for an Economical and Secure Currency*. London, 1816. (Német fordításban is megjelent: *Vorschläge für eine wirtschaftliche und sichere Währung*. Übers. von W. Fromowitz und F. Machiup. Halberstadt 1927.)

³⁰ A beváltást csak nagyobb összegekben javasolta *Ricardo*, hogy az érmék ne forogjanak a belföldön, ami az aranyvalutának felel meg.

³¹ *Works of D. Ricardo*. London, MDCCCXLVIII. *Mac Culloch* előszavában, XVII. old.

A pénz árúelméletének ellenzői nem egy tekintetben rokonságot mutatnak azzal a felfogással, amely ellen a pénz árúelmélete fordult. Érvelésükben ismét feléledt az a gondolat, hogy a pénz értéke más természetű, mint az áruké és többé-kevésbé önkényes. Sőt még a megegyezési elméletre emlékeztető nézetek is ismét felmerültek.

Az árúelmélet ellenzőinek főtürekvése az érme és a pénz közötti különbség éles kidomborítására irányult. Szerintük a pénz lényegileg oly intézmény, melynek célja a csere megkönnyítése; az érmék csupán e törekvés szolgálatában állanak és a pénznek csak testi képviselői. Éppen ezért, úgy okoskodtak, hogy *nem szabad az érmékből kiindulni akkor, ha a pénz igazi lényegét meg akarjuk érteni*, hanem a pénznek tisztán csereeszköz jellegére kell figyelmünket irányítani. Ha tehát a pénz igazi lényegének felismeréséhez akarunk eljutni, meg kell értenünk, hogy a pénz csupán eszköz, mely a csere lebonyolítására és az értékek kifejezésére szolgál, és amelynek magában nem kell önálló értékkel bírnia.

George Berkeley püspök (1685—1753) már 1735-ben felvetette a kérdést, nem leghelyesebb-e a pénzt egyszerűen utalványnak, vagy számolási egységnek tekinteni³² és Montesquieu a pénzt úgy határozta meg, hogy az képviselője az érte vásárolható áruk értékének.³³ Tényleges és névleges pénz között különbséget téve, az egyes afrikai törzsek által pénz gyanánt használt csigákra utalt, amelyek maguk értéktelenek és csupán jelképei az értéknek.³⁴ Angliában James Steuart karolta fel 1767-ben megjelent munkájában azt a gondolatot, hogy a pénz igazi természetét nem az érmék anyaga, hanem az hozza kifejezésre, hogy *számolási egység*, amely az áruk értékét visszatükrözi.³⁵ A pénzhasználat igazi alapja Steuart szerint a pénznek általános keresettsége és mindenki által való elfogadása. Minthogy a pénz csak számolási egység, mint ilyennek az értéke független az érmék anyagától.

A Steuart által kifejtett gondolatok leginkább Németországban találtak visszhangra.³⁶ Élesen szétválasztva a

³² The Querist, Dublin, 1735. (J. M. Hone új kiadásában 25. old.)

³³ „La monnaie est un signe qui représente la valeur de toutes les marchandises. On prend quelque métal pour que le signe soit durable.” (Esprit des lois. Genève 1748. Idézetünk e munkának 1862-ben Párisban megjelent kiadásában a 321. old. található.)

³⁴ U. o. 326. old.

³⁵ An Inquiry into the Principles of Political Economy. London 1767. (Új kiadás. Dublin 1770.)

³⁶ Steuart főművét már 1769-ben lefordították németre.

pénz csereközvetítő és értékegység szerepét, *Julius Soden gróf* a pénzt utóbbi szerepében vagyommérőnek (Vermögensmesser, Ktemometer) nevezte.³⁷ Megengedve, hogy ugyanazon tárgy láthatja el a pénz mindkét szerepét, kiemelte, hogy ez azonban éppenséggel nincs szükségképpen így és a pénz mint vagyommérő csak eszmei természetű lehet.³⁸ Hasonló szellemben, de behatóbban és alaposabban foglalkozott *Gottlieb Hufeland* a pénzzel.³⁹ Nem az érme a pénz és a pénz nem feltétlenül érme.⁴⁰ Ezzel a kijelentéssel vezet be *Hufeland* fejtegetéseit, melyek eredménye különösen annak kidomborítása volt, hogy a pénznek, mint ilyennek csak csereértéke van; az érmének lehet használati értéke is, de ez nem tartozik a pénz lényegéhez, hanem tisztán az érme anyagához fűződik.⁴¹ *Hufeland*nak ez a túlzásoktól mentes gondolatmenete azonban a napoleoni háborúk utáni időben, midőn Németországban és Ausztriában a papírpénz jelentős szerephez jutott, kevésbé vonzotta honfitársait, mint *Soden* kissé homályos felfogása, mely a pénznek mint számolási egységnek eszmei mivoltát domborította ki. *Georg Buquoy* gróf szerint⁴² a pénz árukra szóló utalvány és ezért a papírpénz nemcsak megfelelő csereeszköz, hanem az igazi, a tökéletes pénz.⁴³ *Carl Murhard*⁴⁴ szerint is azokban a csereeszközökben jut kifejezésre a pénz lényege, melyek nem támaszkodnak áruértékükre és *Samuel Oppenheim*⁴⁵ jelképnek tekintette a pénzt, amely vásárlóerőt képvisel és elvont mértéke az értéknek.

A pénz árúelméletének ellenzői két árnyalatban fejezték ki ugyanazt a gondolatot, t. i. azt, hogy a pénz az áruktól lényegében különbözik, mert az érme használati értéke nem tartozik a pénz lényegéhez. Az egyik árnyalat az érték

³⁷ Die National Oekonomie. Wien, 1815. V. ö. II. köt. a 273. old.

³⁸ U. o. 275. old.

³⁹ Neue Grundlegung der Staatswirtschaftskunst. II. köt. Wien 1815.

⁴⁰ „Geld ist nicht Münze, und Münze ist nicht Geld, sondern Münze kann nur als Geld gebraucht werden.“ (U. o. 9. old.)

⁴¹ U. o. 11—12. old.

⁴² Die Theorie der Nationalwirtschaft. Leipzig 1815. — Buquoyra vonatkozólag v. ö. *W. G. Behrens*: Das Geldschöpfungsproblem. Jena 1928 az 51—58. old. és *E. Thomas*: Graf Georg Buquoy. München—Leipzig 1928.

⁴³ *Buquoy*: Vorschlag wie in jedem Staate ein auf echten Nationalkredit fundiertes Geld geschaffen werden könne. Leipzig 1819. címen egy tervet is dolgozott ki, mely nézete szerint alkalmas arra, hogy a papírpénz értéke mentesíttessék az ingadozásoktól. E terv természetesen lényegesen különbözik *Ricardo* 1816-ban a papírpénzre vonatkozólag kidolgozott javaslatától.

⁴⁴ Theorie des Geldes und der Münze. Altenburg. u. Leipzig 1817.

⁴⁵ Die Natur des Geldes. Mainz 1855.

jelképének tekintette a pénzt. Ez a pénz *jelképelmélete* (Zeichentheorie), mely az angol irodalomban mint *számolási egységelmélet* (counter theory) szerepel, míg a másik árukra szóló utalványt látott a pénzben. Az utóbbit *utalványelméletnek* nevezték, mert arra helyezte a súlyt, hogy a pénz a piacból áruk kivételére jogosítja fel birtokosát. E felfogásra emlékeztető kijelentésekkel még *Smith*nél is találkozunk, midőn a guineat egy bizonyos mennyiségű árúrávaló utalványhoz hasonlítja⁴⁶ és *J. St. Mill* szerint is a font vagy shilling a jegynek vagy utalványnak egy neme, melyért értékének megfelelően tetszés szerinti árukat vásárolhatunk a boltban.⁴⁷

Sokat foglalkozott a pénz lényegével a német romantikus iskola is, melyet a pénz mint társadalmi intézmény érdekelt. Érdeklődését különösen a pénznek az a szerepe ragadta meg, hogy fejlesztője a társas kapcsolatoknak és annak a sorsközösségnek, amelybe az állami lét fűzi az embereket. E nézőpontot már erősen kidomborította *Fichte*, midőn a külföldi forgalomtól elzárt munkamegosztásos állam gazdaságát elemezte.⁴⁸ Szerinte kétféle pénzt kell megkülönböztetni: az ország belsejében forgalomban lévő pénzt (Landesgeld) és a világpénzt (Weltgeld). Az első csak az állampolgárok egymás közötti csereügyleteinek lebonyolítására szolgál és ezért *Fichte* szerint lényegében csupán árukra szóló utalvány és ezért nem kell fémre támaszkodnia. Ezzel szemben a világpénz az ország határain túlmenő forgalmat szolgálván, nem támaszkodhatik többé pusztán az államhatalomra és ezért ezt a szerepet csupán értékes jószág, vagyis nemesfémpénz láthatja el.⁴⁹ *Adam Müller* az elsőt nemzeti pénznek nevezte, hangsúlyozva azt, hogy a pénz is a nemzet egységének folyománya és a nemzet polgárai egységének gazdasági támasza. Szerinte nemcsak, hogy nem szükséges, hanem egyenesen nem is kívánatos, hogy a belföldi forgalmat lebonyolító pénz nemes fémből készüljön, mert a pénz az államhatalom által létesített intézmény, amit már külső alakjának is ki kell fejeznie. Azt a nézetét, hogy a papírpénz jobban látja el a belföldi fizetési forgalmat, mint a nemes fémpénz, *Müller* azzal is alátámasztotta, hogy a fémpénzforgalom túlságosan merev és a papírpénz jobban

⁴⁶ Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Eber E. L. I. köt. 287. old.

⁴⁷ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. III. köt. 83. old.

⁴⁸ Der geschlossene Handelsstaat. Wien, 1801.

⁴⁹ U. o.

tud az élet kívánalmaihoz alkalmazkodni.⁵⁰ A pénzre vonatkozó eme nézeteket *Roscher romantikus pénzülméletnek* nevezte.

Sok tekintetben érintkezik a romantikus pénzülmélettel *Othmar Spann* felfogása, aki a pénzt egyenesen magasabbrendű tőkének nevezi,⁵¹ vagyis az állam által létesített oly intézménynek, amely a gazdasági élet társas kapcsolatainak alátámasztására szolgál. A pénz *Spann* szerint nem egyszerűen csereeszköz, hanem a gazdasági szervezésnek egyik eszköze, amely nemcsak a jószágcsereét támasztja alá, hanem a termelés megszervezésének is fontos eszköze. *Spann* szemében a pénz oly segédeszköze a fejlett közgazdaságnak, amely részeinek egymásbailleszkedését és egymáshoz való alkalmazkodását mozditja elő.

Az utalványelmülethez csatlakozott *Schumpeter* is, de nem szociológiai, hanem gazdasági megfontolások alapján. *Schumpeter* szerint csak két oly pénzülmélet van, amely kielégítő. Ezek egyike a pénz áruelmülete, másika az utalványelmélet. Az utóbbi nézete szerint inkább helytálló, mert a pénz tüneményeit meg tudja magyarázni anélkül, hogy a pénz árújellegét hangsúlyozná.⁵²

Schumpeter felfogására jellemző, hogy különösen a pénznek jövedelemeloszlási szerepét emeli ki. Szerinte a pénz számolási egység és a jövedelemeloszlás legfontosabb alátámasztója. *Schumpeter* szerint a pénzt nem is szabad jószágának tekinteni, mert nem eszköze a szükségletkiegítésnek. Lényege éppen abban áll, hogy a gazdasági élet számszerűségét támasztja alá és oly eszközt teremt, mellyel a társadalmi termelés eredményének elosztását akadálytalanul lehet lebonyolítani. *Schumpeter* felfogásához sokban hasonlít *Balás Károlynak* a pénzre vonatkozó nézete, ki a fizetési jogosultságnak legáltalánosabb, előmutatóra szóló és meghatározott személytől eltekintő igazolványát látja a pénzben.⁵³

4. Az állami pénzülmélet. Amíg az angol és az egyéb külföldi irodalmat inkább a pénzforgalom gazdasági szempontjai érdekelték, addig a németek bölcselkedő hajlama a

⁵⁰ Versuch einer neuen Theorie des Geldes mit besonderer Rücksicht auf Grossbritannien. Leipzig. u. Altenburg, 1816. V. ö. továbbá *L. Stephinger*: Die Geldlehre Adam Müllers. Stuttgart, 1909. és *M. J. Bonn*: Zur Geldlehre Adam Müllers. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 34. köt. (1912.)

⁵¹ Fundament der Volkswirtschaftslehre. 4. kiad. Jena, 1929. a 182. old.

⁵² Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. 1917—18. a 627—715. old.

⁵³ Politikai gazdaságtan, Budapest, 1922. az 556. old.

pénz lényegének kifejtésére sarkalta őket. Ebből magyarázható az, hogy a német irodalom különösen hajlott a pénz immateriális lényegének a kidomborítására és ezzel kapcsolatban az állam e téren való szerepének hangsúlyozására. Ezzel kapcsolatban már régebben is erősen előtérbe lépett annak a szerepnek a kiemelése is, mely a pénzforgalom szabályozásával az államra vár.

A XX. század elején fokozódott érdeklődéssel fordultak a német közgazdák a pénz lényegének kérdése felé. Először *Otto Heyn* munkái irányították rá a figyelmet, melyek, mint annak idején *Steuart* és *Hufeland* munkái, tévesnek bélyegezték a pénz lényegének az érmével való összekeverését. *Heyn* bele nem fáradt annak hangoztatásába,⁵⁴ hogy papírfizetési eszközök is elláthatják a forgalmat, sőt sok tekintetben ezek jobban felelhetnek meg céljuknak, mint az érmék. Ugyancsak nagy érdeklődést keltett *Georg Simmel* könyve is,⁵⁵ mely a pénz lényegét bölcséleti alapon fejtegette és azt igyekezett bizonyítani, hogy a pénz tisztán elvont eszköze a forgalomnak, amelynek az árúk világához semmi köze nincsen. Mindent, ami e téren megjelent, háttérbe szorított azonban *Knapp* állami pénzelmélete.⁵⁶

Knapp annak a kijelentésével vezeti be munkáját, hogy a pénz az államrend alkotása és ezért a pénz igazi elméletét a jogtörténet van hivatva megfejteni. Mielőtt az állam kialakult volna, és a pénz intézményét megalkotta, valódi értelemben vett pénz *Knapp* szerint egyáltalában nem volt. E korszakban csupán egyszerű csereeszközökről lehet beszélni, amelyek belértékükre támaszkodva bonyolították le a cserét. Fizetés ekkor is volt, de ez sem a szó igazán sajátos értelmében, mert, amint *Knapp* mondja, a fizetés, „pensatorius” volt, amennyiben a nemesfémek határozott súlyegységeit adták cserébe az árúkért.⁵⁷ Abban a pillanatban azonban, amidőn valamilyen okból az egyik csereeszközzől a másikra való átmenet vált szükségessé, p. o. a rézérmék helyét

⁵⁴ Idevágó munkáinak hosszú sorozatából „Papierwährung mit Goldreserve für den Auslandsverkehr.” Berlin, 1894. c. munkája volt az első, melyben nézeteit kifejtette. A későbbiek közül különös említést érdemel „Irrtümer auf dem Gebiete des Geldwesens,” Berlin 1900. c. könyve.

⁵⁵ Philosophie des Geldes. 1900. (3. kiad. München u. Leipzig 1920.)

⁵⁶ Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig 1905. (4. kiad. 1923.) — V. ö. továbbá: „Die rechtshistorischen Grundlagen des Geldwesens” c. cikkét (*Schmoller's Jahrbuch* XXX. köt. 927.—942. old.), melyben *Knapp* a felmerült ellenvetésekre felel.

⁵⁷ „Pensatorische Verwendung... bedeutet eine Wägung beim Zahlen, mit der Absicht, die Geltung danach festzustellen.” (23. old. Idézeteink az 1. kiad.-ból valók.)

ezüstérmék foglalták el, az állam kénytelen volt beavatkozni, mert meg kellett állapítani azt, hogy az eddig szokásos fizetési eszközre szóló tartozások miképpen legyenek az újonnan választott fizetési eszközben teljesítendőek. Amint az állam erre vonatkozólag rendelkezett, abban a pillanatban születik meg Knapp szerint a pénz, mert az állam rendelkezése folytán a tisztán szokásszerűen használt csereeszközből törvényes intézmény lett, melynek az előbbi csereeszközhöz való viszonyát az államhatalom szabályozza. Ezzel a fizetés elveszítette pensatorius jellegét, mert most már nem az érmeben rejlő fémre támaszkodik és nem többé a fémnek bizonyos súlyegységét kell átadni, hanem egy olyan egységet, amely ezentúl független belértékétől, mert a tartozások fizetésében való jelentőségét az állam a maga rendelkezésével határozza meg. Ezzel az egyszerű csereeszköz helyét a pénz foglalta el.

Knapp szerint tehát az állam közbelépése teljesen megváltoztatta a helyzetet. Amig ugyanis régebben a csereeszköz valóban áru volt és a fizetés a pénzjóság árútermészetére támaszkodott, addig most az érme beltartalma elveszítette jelentőségét. Többé nem ez a lényeges, hanem az államnak ama rendelkezése, hogy milyen arányban kell az új pénzegységet a régihez viszonyítva pénztartozások teljesítésénél elfogadni. Ezzel megszűnik az, hogy a pénznek magában van értéke. A pénznek ezentúl egyáltalában nincsen értéke, hanem csak érvénye (*Geltung*), ez pedig nem az érme beltartalmára, hanem az állam akaratnyilvánítására támaszkodik. Ezért Knapp szerint a pénz értéke tisztán *proklamatórius*; az állam akarata támasztja alá és a pénz *chartalis* fizetési eszközzé lesz.⁵⁸ Ezért nevezték Knapp pénzelméletét *chartalis elméletnek*.

A pénz állami szabályozása a pénz értékében is fordulópontot jelent. Az érme áruértéke megszűnik a pénzérték alapja lenni, minthogy a pénz tisztán forgalmi eszközzé lesz és az, aki pénzt kap, ezt többé nem áruértéke szerint becsüli, hanem tisztán, mint forgalmi eszközt, vagyis annak alapján, hogy a forgalomban mit lehet érte kapni. A pénz reális értéke tehát eltűnik és a pénz tisztán *nominális* egységgé lesz, mely értékét nem többé az érméből és ennek anyagának értékéből, hanem tisztán a piacból meríti. A pénz, mint ilyen, tehát immateriális eszközzé lesz, amelynek csak névleges

⁵⁸ „Geld bedeutet stets chartales Zahlungsmittel, jedes chartale Zahlungsmittel heisst bei uns Geld. Die Definition des Geldes ist: chartales Zahlungsmittel.“ (E. i. m. 51. old.)

értéke van.⁵⁹ Ezért nevezik *Knapp* követőit nominalistáknak. Mindazok, akik a piacba be vannak kapcsolva és a pénzt használják, egy *fizetési közösséget* alkotnak, melynek lényege éppen az, hogy tagjai mind ugyanabban az egységben számolnak és fizetnek. Akár érmeikkel, akár papírfizetési eszközökkel történik a fizetés, ez teljesen közömbös, mert a pénznél tisztán az lényeges, hogy továbbadhatom és fizetéseket teljesíthetek vele. Az állam által teremtett pénz tehát teljesen leveti árújellegét és a pénznek, mint fizetési eszköznek természetét a maga tisztaságában hozza kifejezésre.

Knapp 1905-ben megjelent munkája kikristályosodása annak az elutasító álláspontnak, melyet a német irodalom a pénz árúelméletével szemben már hosszabb idő óta elfoglalt. *Knapp* munkája mégis meglepte a német tudományt és vele szemben az állásfoglalás nem látszott könnyűnek, mert egyrészt túlságosan kiélezte az ekkor már Németországban is tért hódított metallista nézetekkel szemben való ellentétet, másrészt pedig az új fogalmak és elnevezések halmozát zúdította az olvasó nyakába. Éleselméjű fejtegetései nagy elismerésre találtak;⁶⁰ mindamellett az a nézet kerekedett felül, hogy elmélete túlságosan jogi szempontból nézi a pénzt, amely, jogilag ugyan erősen alátámasztott, de lényegében mégis gazdasági intézmény.

Első sorban a német társadalomjogi iskola rokonszenvezett *Knapp* ama törekvésével, mely az állam szerepét hangsúlyozta a pénz kifejlődésénél. *Diehl* is úgy határozta meg a pénzt, hogy oly fizetési eszköz, melyet a jogrend általános érvényűnek elismer.⁶¹ Mindamellett *Diehl* visszautasította *Knapp*nak a materializmus ellen intézett heves támadásait;⁶² hasonlóképpen *Walter Lotz*⁶³ is, és még *Bortkiewicz* is túlzottnak találta *Knapp* támadásait,⁶⁴ pedig egyébként sokban rokonszenvezet vele. *Andreas Voigt* határozottan ellene fog-

⁵⁹ Die Nominalität der Wertseinheit wird... vom Staat geschaffen, in seiner Eigenschaft als Hüter und Pfleger der Rechtsordnung.“ (U. o. 32. old.)

⁶⁰ Így p. o. *Lexis* ezt írja *Knapp*ról: „Er hat keine Unterscheidung gemacht, die nicht schon früher bemerkt worden wäre, aber er hat die Erscheinungsgruppen auf scharf begrenzte Begriffe und diese in ihren richtigen Zusammenhang gebracht.“ (Eine neue Geldtheorie. Archiv. f. Sozialwissenschaft. u. Sozialpol. XXIII. köt. 1906. az 558. old.)

⁶¹ Theoretische Nationalökonomie. III. köt. Jena 1927. 1.258. old.

⁶² Eine neue Theorie des Geldes. (Bank Archiv V. köt. 1906.)

⁶³ *Knapp's neue Geldtheorie* (Schmoller's Jahrbuch XXX. köt. 1906. a 357—373. és 1243—1252. old.)

⁶⁴ Die geldtheoretischen und währungspolitischen Konsequenzen des Nominalismus. U. o. 1311—1344. old.

lalt állást⁶⁵ és azt az aggályát fejezte ki, hogy a deduktív módszer hitelének aláásására alkalmas;⁶⁶ csak *Zwiedineck Südenhorst* látott benne hasznos eszközt a pénzérték és a jövedelemeloszlás közötti összefüggés tisztázására.⁶⁷

Másképp ítélte meg *Knapp* munkáját a német közgazdák fiatalabb nemzedéke. Míg a régebbi iskola hívei nem tudták helyeselni azt a felfogást, hogy belérték nélküli pénz is éppen úgy el tudná látni a pénz szerepét, mint a fémpénz, addig a fiatalabb nemzedéket éppen *Knapp* nominalizmusa vonzotta. A pénz értékének névleges voltára vonatkozó gondolatmenetét felkarolva, egy egész iskola keletkezett *Knapp* körül, mely a pénz értékének csupán névleges voltát hangsúlyozta. A pénz lényegének ezt az értelmezését nevezték *nominalizmusnak*. Vezéreszméje az, hogy értékek kifejezésére nem szükséges egyik jószág értékének a másikban való kifejezése, hanem elegendő a javak értékének közös egységre vonatkoztatása, melyet az állam teremtet meg akkor, amidőn ennek az egységnek viszonyát az előbb forgalomban volt, még áruértékkel bíró fizetési eszközhöz meghatározta. Ezzel teljesen elvont, névleges érték keletkezik, melynek csak árúban kifejezve van jelentősége.⁶⁸

Bendixen szerint *Knapp* munkája valóban magasabb kinyilatkoztatáshoz volt hasonló, mert megszabadította a tudományt a metallista előítélettől és megmutatta, hogy a pénz fogalmát másképp is el lehet képzelni, mint érmék alapján.⁶⁹ *Bendixen* még azt sem tartja helyesnek, ha a pénzt forgalmi józágnak fogjuk fel, mert a pénz lényegileg semmi más, mint az árak közös nevezője, tehát számolási egység, melyben az árakat kifejezzük. Nézete szerint csupán metallista atavizmus beszélhet a pénz értékéről, mert a

⁶⁵ Die staatliche Theorie des Geldes. (Zeitschr. f. d. gesamte Staatswif. 62. köt. 1906. a 317—340. old.)

⁶⁶ U. o. 340. old.

⁶⁷ Die Einkommengestaltung als Geldwertbestimmungsgrund, (Schmoller's Jahrbuch 33. évf. 1909. a 131—189. old.)

⁶⁸ *Knapp* is bevallotta, hogy sokáig maga sem tudta megérteni, miképpen lehet egy pusztán névleges értékben az árú értékét kifejezni és csak fokozatosan jutott arra a meggyőződésre, hogy miután az emberek megszokták az állam által számolási egységül kijelölt fizetési eszközre vonatkoztatni az értékeket, a pénznek nincs többé saját értéke. Ezt *Knapp* szerint csak annak szem előtt tartásával lehet megérteni, hogy az állam az eredetileg használt árupénz helyébe oly egységet állított, mely ezentúl belső érték nélkül lesz számolási egység. (Staatliche Theorie des Geldes. 1905. V. ö. 13—14. old.)

⁶⁹ Geld und Kapital. Leipzig, 1912. I. a 4. old. *Bendixen* röviddel *Knapp* után tette közzé „Das Wesen des Geldes. München u. Leipzig 1908. c. munkáját (2. kiad. 1918.), melyben lelkesen csatlakozott *Knapp*-hoz.

nominalista tisztában van azzal, hogy a pénznek magának egyáltalában nincs értéke.⁷⁰ Az áruért, vagy szolgáltatásért kapott pénz nem ellenértéke az árúnak, vagy a szolgáltatnak, hanem tisztán utalvány, amelyet árúk megszerzésére kapunk és ezért épp oly téves azt gondolni, hogy a kapott pénz-mennyiség ellenértéke az árúknak, mint amilyen téves volna az, ha a színházba való belépőjegyet összetévesztenők a színházi előadással.⁷¹

Németországban az írók hosszú sora vallott hasonló nézeteket;⁷² különösen szorosan csatlakozott a mester nézeteihez *Franz Guttman*. Ennek az irányzatnak a hívei mind tagadták azt, hogy a pénz értékes jószág. *Kurt Singer*⁷³ szerint tisztán jelkép, míg a többiek inkább utalványnak tartották, mely birtokosát feljogosítja arra, hogy a nemzeti termelés egy részére igényt tartson. A pénz tiszta számszerűségét hangsúlyozta különösen *Karl Elster*,⁷⁴ mert szerinte csupán az egyes árúk árainak egymáshoz való viszonyát és a pénz-jövedelemnek nagyságát van hivatva számszerűleg kifejezni.⁵⁷ *Kiichiro Soda*,⁷⁰ a nominalizmus japán képviselője pedig annyira ment, hogy a pénzt a gazdasági érték tiszta kifejezőjének és számszerű eszközének nevezte.⁷⁷

Az angol közgazdák között *Hawtrey* áll legközelebb a nominalistákhoz. Az állami pénzelmélet hívének tartották,⁷⁸ bár távol áll attól az éles fogalmazástól,⁷⁹ mely *Knapp* fel-

⁷⁰ Geld und Kapital. 31. old.

⁷¹ U. o. 34. old.

⁷² Erről v. ö. *H. Döring*: Die Geldtheorie seit Knapp. Greifswald, 1921. és *W. G. Behrens* e. i. m. L. továbbá *J. Burawoy*: Der Knapp'sche Nominalismus und seine Rechtfertigung. Leipzig, 1929.

⁷³ Das Geld als Zeichen. Jena, 1920.

⁷⁴ Die Seele des Geldes. Jena, 1920.

⁷⁵ Zur Analyse des Geldproblems. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 54. köt. (1917.) *K. Elster* e. cikke és más nominalisták megjegyzései is erősen emlékeztetnek *S. Oppenheim* kijelentésére, mely szerint a pénz elvont csereérték, mely birtokosát árúk vásárlására képesíti. (Die Natur des Geldes. Mainz, 1855. a 45. old.)

⁷⁶ Die neue Knappsche Geldtheorie und das Wesen des Geldes. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. F. 54. köt. (1907.) a 336—355. és 630—655. old.) A szerző azonban *Knapp*ot csak a nominalizmusban követte és vele más szempontból nem mindig értett egyet.

⁷⁷ *Holtrop* is a pénzérték tiszta számszerűségét hangsúlyozza. „Mit dem Begriff Preishiveau ist keine andere Vorstellung als die einer Rechnungsgrösse zu verbinden.“ (Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1935. a 120. old.)

⁷⁸ Így. p. o. *W. A. L. Coulborn*: An Introduction to Money. London 1958. a 30. old.

⁷⁹ A pénzt így határozza meg: „It is the means established by law (or custom) for the payment of debts.“ (Currency and Credit. 3. kiad. London 1928. a 17. old.) *Hawtrey* a súlyt arra helyezi, hogy a pénz tartozásaink teljesítésének eszköze.

fogását jellemzi, és még távolabb attól, hogy a pénz gazdasági vonatkozásait a jogiakkal szemben elhanyagolja.

5. A funkcionális pénzelmélet. Sokan azok közül, akik rokonszenveznek a nominalizmus gondolatával, visszariadtak attól, hogy tisztán elvont számolási egységet lássanak a pénzben és kétségbevonják, hogy a pénz a gazdasági javak egyik neme. Nézetük szerint a pénz, mint csereeszköz, lényegében tagadhatatlanul különbözik a javaktól, de e különbséget nem szabad túlozni és annyira menni, hogy a pénzt csupán képzelt értékűnek gondoljuk el. Tekintettel arra, hogy, bár közvetve, vagyis mint csereeszköz, de mégis szükségletkielégítésünknek szolgál a pénz, értéke ugyanazon az alapon nyugszik, mint a javaké, mert értékének forrása szintén az, hogy hasznos, és hogy csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre.

Ezzel már *Ricardo* tisztában volt⁸⁰ és mint láttuk, már *Hufeland* világosan kifejtette, hogy a pénznek, mint ilyennek értéke mindig csereérték, mely csak abban különbözik az áruk csereértékétől, hogy míg az előbbi azok használati értékén nyugszik, addig a pénz értéke bonyolult természetű, amennyiben a pénznek mindenféle árukért való kicserélhetőségéből származik.⁸¹ *Hufeland* ezzel azt akarta kifejezni, hogy a pénz funkciója, tehát közgazdasági teljesítménye az, amelyből értékes volta származik, mert a pénz, mint csereeszköz bír értékkel. *F. A. Walker* azt magyarázta, hogy bármely jószág, ha a pénz szerepét tölti be, többé nem közvetlen szükségletkielégítési eszköz, hanem egyszerűen csereeszköz, melynek jelentősége éppen abban áll, hogy azt szerezhettünk be érte, amit kívánunk. A pénznek ez a tisztán eszköz mivolta lebegett már *Humenak* és *Smithnek* a szeme előtt is és a pénz funkcionális elmélete ennek közelebbi kifejtésében és a pénz fogalmának e tényre alapításában áll. *Walker* a pénzt röviden úgy határozta meg, hogy pénz mind az, ami a pénz szerepét tölti be⁸² és *Pantaleoni* is a pénz tiszta eszköz mivoltára alapította annak fogalmát.⁸³ Németországban

⁸⁰ *Proposals for an Economical and Secure Currency*. London 1816.

⁸¹ *Hufeland* a pénz értékét „zusammengesetzter Tauschwerth”-nek nevezte. (E. i. m. 99. old.)

⁸² „Money is what money does.” (*Money in its Relation to Trade and Industry*. New York 1889. I. 1. old.)

⁸³ „Money is an instrumental commodity in a paramount degree and is exclusively instrumental.” (*Pure Economics*. Transl. by T. B. Bruce. London 1898. I. 221. old.) A pénz tisztán közszerszégét hangsúlyozza *Walker* is, midőn azt mondja: „Money is always a medium; an intermediated thing; a means, not an end.” (E. i. m. 7. old.)

Adolf Wagner⁸⁴ és Carl Menger⁸⁵ hangsúlyozták, hogy a pénz foglamát csak funkcióiból lehet levezetni és Karl Helfferich is osztotta ezt a nézetét.⁸⁶

A pénz funkcionális elmélete azoknak a szolgálatoknak a meghatározására és osztályozására törekedett, melyeket a pénz a közgazdaságban teljesít. Általában a pénz csereeszköz szerepét, számolási egység mivoltát, törvényes fizetési eszköz jellegét és értéktelhalmozási szerepét szokták megkülönböztetni. E felsorolás körül azonban bizonyos nézeteltérések voltak. Így már Menger⁸⁷ és később Laughlin, az Egyesült Államokban a pénzelmélet terén egyik legnagyobb tekintély, helytelenítették azt, hogy a pénzt értéktelhalmozási eszköznek szokták tekinteni, mert szerintük e szerep betöltésére számos más jószág is alkalmas.⁸⁸ Sőt J. F. Johnson arra is utalt, hogy egyéb vagyontárgyak sokszor sokkal tökéletesebben teljesítik az értéktelhalmozás feladatát, mert a pénz értékváltozása folytán nem tökéletes eszköze a vagyontelhalmozásnak.⁸⁹ Adolf Wagner szerint egyáltalában csakis két igazán lényeges szerepe van a pénznek, t. i. az, hogy csereeszköz és értékmérő. Szerinte a pénz törvényes fizetési eszköz minősége már nem szoros értelemben vett gazdasági teljesítmény, hanem jogi természetű tény.

Wagner óta szokásossá vált a pénz *elsődleges* és *másodlagos* szerepkörei között való megkülönböztetés.⁹⁰ Elsődleges, tehát nélkülözhetetlen szerepe a pénznek csak az, hogy csereeszköz és értékmérő, mint régebben mondták, vagyis számolási egység, miként ezt újabban kifejezni szokás.⁹¹ Valaképpen a pénz eredeti teljesítménye csupán az, hogy csereeszköz és már értékmérői szerepe is származékos,⁹² amennyiben abból ered, hogy mindenki ugyanazt a csereeszközt

⁸⁴ A pénznek közgazdasági és jogi fogalmát megkülönböztetve Wagner így folytatja: „Beide Geldbegriffe sind aus den beobachtungsmässig zu ermittelnden Funktionen des Geldes abzuleiten.“ (Sozialökonomische Theorie des Geldes und Geldwesens, Leipzig 1909. a 116. old.)

⁸⁵ V. ö. „Geld“ c. cikkét a Handwörterbuch d. Staatswissenschaften 3. kiad. IV. köt. 600. old.

⁸⁶ Das Geld. Leipzig, 1903. a 206. old.

⁸⁷ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871. a 278. old.

⁸⁸ „This function“ — írja Laughlin — „seems to have been illogically added to the general concept of money, because the precious metals, generally associated with the latest evolution of the money material, are durable“. (The Principles of Money. New York. 1925. l. 2. old.)

⁸⁹ Money and Currency. 1907. l. 15. old.

⁹⁰ E. i. m. 116. old. Wagner a pénz másodlagos szerepköreit „Folge-(Konsekutiv-) Funktionen“-nak nevezte.

⁹¹ U. o.

⁹² Wagner az utóbbit is önállóan fogta fel.

használja és ezért az értékeket ugyanabban az egységben fejezi ki. *Seligman* a bankügy kifejlődésével kapcsolatban azt javasolta, hogy a pénznek a bankhitelek terén játszott szerepe is figyelembevételre kerüljön, vagyis az, hogy a pénz segítséget nyújt a hitelforgalom kifejlődésére.⁹³ Visszhangra e javaslat nem talált.

Ezek a pénz szerepköreinek magyarázatában mutatkozó eltérések inkább árnyalatbeli különbségek. A dolog lényegét annyiban nem érintették, amennyiben mindjobban kidomborodott az a felfogás, hogy a pénz helyes meghatározásának a pénz szerepére kell támaszkodnia. Ezen az alapon könnyű volt annak megmagyarázása, hogy a pénznek lehet akkor is értéke, ha nem értékes anyagból készült érmék töltik be ezt a szerepet. Ily módon a pénz lényegének olyan értelmezése lépett előtérbe, amely a szélsőséges nézetek túlzásait kiküszöbölve a pénz lényegét a közgazdaságban betöltött szerepéből vezette le. Erre való tekintettel a pénz lényegének így alapon való magyarázatát Németországban *funkcionális pénzelméletnek* nevezték el.

A funkcionális pénzelmélet a pénzről szóló végnélküli viták eredményének szintézise. Sem nem metallizmus, sem nem nominalizmus, mert szerinte mindegyik egyoldalú és nem a pénz közgazdasági szerepéből igyekszik megérteni a pénz lényegét, ami pedig ennek felismerésére egyedül alkalmas. A funkcionális pénzelmélet szerint a pénz szerepét oly jószág is elláthatja, mely magában véve is értékes, de mihelyt ez pénzzé lesz, ebben a minőségében jószágszerepe háttérbe szorul és értékét csereeszköz minőségében való teljesítménye szabja meg. A pénz szerepét azonban a funkcionális pénzelmélet szerint természetesen az áruérték nélküli pénz is megfelelően töltheti be és az a körülmény, hogy a papírpénzzel sokszor visszaéltek, miként *Walker* hangsúlyozza, nem bizonyítja ennek az ellenkezőjét, mert mindennel lehet helyesen élni, vagy pedig visszaélni. Amíg a pénz korlátolt mennyiségben áll csak rendelkezésre és általános keresletnek örvend, megtartja pénzminőségét és értéke is ebből származik.

A pénz funkcionális elmélete véglegesen leszámol a pénzre vonatkozó régi felfogások ama tévedésével, mely szerint a pénz a gazdasági javakon kívül álló, tisztán mesterségesen keletkezett intézmény. A funkcionális elméletnek sikerült e tévedést oly módon kiküszöbölni, hogy nem esett vissza a pénz árulméletének síkjára, amely a pénz gazda-

⁹³ Principles of Economics, New York, 1905. V. ö. 450. old.

sági természetének helyes felismerése mellett a pénz különleges jellegét egészen háttérbe szorította.

A funkcionális elmélet alapján semmi sem állott többé annak az útjában, hogy a pénzt is jószágnak tekintsük. A vita csak a körül folyt, hogy a javak mely csoportjába soroljuk a pénzt. Már *Knies* a javak hármass felosztását ajánlotta, midőn a fogyasztási és termelési javak mellé a pénzt mint cserejóságot (*Tauschmittel*) állította. *Böhm-Bawerk* a tőkére vonatkozó fejtegetéseiben a társadalmi tőkéhez (*Sozialkapital*) számította a pénzt,⁹⁴ tehát a termelési javaknak egy válfaját látta benne, ami ellen *Mises* élénken tiltakozott,⁹⁵ elismerve azonban a pénz jószág mivoltát.⁹⁶ *O. Heyn* is hangsúlyozta, hogy a pénz is jószág⁹⁷ és *Helffrich* szintén erre az álláspontra helyezkedett, midőn a pénzt a közvetett jószágok közé sorolta.⁹⁸ *F. J. Johnson* egyenesen a pénz fogalmához tartozónak tekinti azt, hogy gazdasági jószág.⁹⁹ Valóban ez felel meg a pénz természetének, melyet a gazdasági javak sorából nem szabad kizárnunk, ha nem akarunk azzal az alapvető megállapítással ellentétbe helyezkedni, hogy mindazt, ami hasznos és korlátolt mennyiségben áll rendelkezésünkre, gazdasági jószágnak minősítjük. Ha pedig a pénz jószág, akkor csak közvetett jószág lehet. Annak elismerése, hogy vannak közvetett jószágok is, kihúzza a talajt azon érvelés alól, hogy a pénz azért nem tekinthető jószágnak, mert nem közvetlen szükségletkielégítés eszköze.¹⁰⁰

6. A pénzérték termelési költségelmélete. Az eddigiekben a pénzelméletnek azokkal a kérdéseivel foglalkoztunk, ame-

⁹⁴ Kapital und Kapitalzins, 3. kiad. II. rész. 131. old.

⁹⁵ Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel. 2. kiad. München u. Leipzig. 1924. az 59—41. old.

⁹⁶ U. o. 63. old.

⁹⁷ „Es ergibt sich also, daß das Papiergeld wirtschaftlichen Werth besitzt, ein wirtschaftliches Gut ist.“ (Papierwährung mit Goldreserve für den Auslandsverkehr. Berlin, 1894. I. 25. old.)

⁹⁸ Das Geld. Leipzig, 1903. I. a 210. old.

⁹⁹ „Money is that valuable thing or economic good which possesses in any country or community universal acceptability as a medium of exchange or means of payment.“ (Money and Currency. Boston, New York, Chicago, London, 2. kiad. (1907.) I. a 7. old.)

¹⁰⁰ Ezen az alapon tagadja p. o. *Holtrop* a pénznek jószágmivoltát. (Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1935. a 119. old.) Más, és nem is kifogásolható, ha *Schumpeter* azt mondja a pénzről „But it never is a commodity and never satisfies wants in the sense in which commodities do.“ (Business Cycles. New York 1939. II. köt. 344. old.) Az angol nyelvben „commodity“ használati jószágot jelent és nem zárja ki azt, hogy a pénzt „economic good“-nak tekintsük.

lyeket a német irodalom a pénz *qualitativ statikus* problémáinak nevezett el.¹⁰¹ A pénzelméletnek ez a része a pénzlényegét akarja tisztázni és statikusnak annyiban mondható, amennyiben nem a pénzérték változásaival foglalkozik. Minthogy azonban a fejlődés folyamán a pénz alakja is számbavehetően változott, a pénz minőségi problémájában is szembekerülünk dinamikus tényekkel, t. i. a pénz megjelenési formáiban mutatkozó változásokkal, melyekhez számos kérdés kapcsolódik. Mégis a pénzelmélet igazi dinamikus kérdései a pénzértékkel kapcsolatosak, mert a pénzértéktől a változás ténye el nem választható. Másrészt, míg az első kérdéscsoport minőségi, azaz *qualitativ* természetű, addig a pénzérték problémája természeténél fogva mennyiségi probléma és ennyiben valóban találó, ha a német irodalom a pénz *mennyiségi és dinamikus problémájáról* beszél.

Mint a közgazdaságtan számos más fejezetében, úgy itt is történeti események indították meg a kérdés feletti elmélkedést. Nevezetesen a nemes fémeknek Amerikából, felfedezése után, Európa felé meginduló áramlása hozta felszínre a XVI. században a pénz értékváltozásainak kérdését. A nemesfémek Európába való nagymértékű beáramlását ugyanis az árak erős emelkedése követte. Ennek magyarázatát több irányban keresték. Egyesek a pénzrontásra utaltak, mely akkor számos országban már nagy méreteket öltött. Mások a nemesfémek mennyiségének növekedésében, ismét mások a nemesfémek termelési költségeinek süllyedésében vélték az áremelkedések okát megtalálni. Az elmélet fejlődésére csak a két utóbbi gondolatnak volt hatása. Bár ki-fejlődése egy későbbi korra esik, célszerűbb fejtegetéseinket a nemesfémek termelési költségeire utaló elmélettel kezdenünk, hogy azután a ma is előtérben álló mennyiségi elméletet egységesen tárgyalhassuk.

Az a gondolat, hogy a pénz értékét a nemesfémek termelési költsége határozza meg, összhangban volt nemcsak a régebben uralkodó értékelmélettel, mely szerint a javak értékét termelési költségük szabályozza, hanem a pénz árúelméletével is. Az érmék árúértékéből kiindulva ez az elmélet a pénz szerepét abban látja, hogy egy közösen választott árú értékében fejezzük ki az árat. Ennek alapján alakult ki azután az a nézet, hogy a pénzértéket a *nemesfémek termelési költségei* határozzák meg. E szerint tehát a pénzérték

¹⁰¹ V. ö. *Altmann*: Zur deutschen Geldlehre des 19. Jahrhunderts. (Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im neunzehnten Jahrhundert. I. Teil. Leipzig, 1908.)

azért változik, mert a nemesfémek előállításának költségei az idők folyamán változást szenvednek. Az aranytermelés költségeinek süllyedése növeli, emelkedése pedig süllyeszti az árak szintjét, mert ha a többi árúk termelési költségeihez viszonyítva olcsóbban termelik az aranyat, akkor az utóbbiból többet kell adni az árúk egységéért és fordítva.

A pénzürtéknek ezen az alapon való magyarázatát már *William Pettynél* megtaláljuk, aki tudvalevőleg az árelmélet terén is egyik előharcosa volt a termelési költségek elméletének. Szerinte a nemesfémek termelésével járó munkaáldozat az, amely végeredményben a pénzürtéket meghatározza. A klasszikus iskola is nagyjában ezt az álláspontot tette magáévá. Kifinomított alakjában ez az elmélet a termelés határán felmerülő költségeket tekintette irányadónak a pénz értékére vonatkozólag. Minthogy ugyanis — mint *J. St. Mill* erre rámutatott — a bányászat a csökkenő termelékenység törvénye alatt áll, a még megművelt legkisebb hozamú bánya termelési költségei lesznek irányadók a nemesfémek értékére és ezzel a pénz értékére vonatkozólag is.

Sokan ennek megállapításában csupán lényegtelen módosítást látnak. A valóságban azonban a termelés határára való utalás lényegesen módosította az elméletet, mert nemcsak, hogy közelebbről határozta meg a termelési költségeket, hanem annak felismerését is előkészítette, hogy a pénz termelési költségei és az árúk árai közötti összefüggés bonyolultabb, mint régen gondolták, mert az, hogy *mily határig érdemes az aranytermelést kiterjeszteni, függ magától az árszínvonalától* is. Ennek megismerése azonban csak lassan érlelődött meg.

A pénz termelési költségelméletének alapgondolatát érdekes módon mélyítette el *Senior*. Azt a kérdést vetette fel, hogy mi határozza meg a pénz értékét olyan országokban, melyek nem termelik maguk a pénzforgalmukat tápláló nemesfémeket. Abból kiindulva, hogy az ezüstöt termelő országokban a termelés határán álló bányában dolgozó munkások bére határozza meg az ezüst árát, *Senior* arra az eredményre jutott, hogy az ezüstöt nem termelő, hanem ezüstszükségletüket bevétel útján fedező országokban az olyan iparokban fizetett bérek ezüstben kifejezett értéke határozza meg a pénz értékét, melyek termékeiért az illető ország az ezüstöt az ezt termelő országoktól becsereéli. Azok az iparágak, melyek az ezüst megszerzésére szükséges árúkat termelik, mintegy az ezüstbányái az ily országnak és a munkának, valamint a tőkének ezekben a kiviteli iparágakban való termelékenysége lesz alapja és mértéke a jövedelmek-

nek az illető országban, mert ezek határozzák meg az országban a bérek színvonalát és ezzel az árakat is, melyeket az árúkért fizetünk. Az oly ország tehát, mely kiviteli iparaiban való termelékenysége folytán olcsón szerzi be a nemességemet, kedvező helyzetben van, mert előnyösen jut a világ termékeihez.

Seniornak ez a magyarázata általános helyesléssel találkozott. Úgy *J. St. Mill*, mint *Cairnes* csatlakoztak hozzá. Azt a nézetet azonban, hogy az arany értéke az egész világon egyenlő volna, *Cairnes* visszautasította.¹⁰² Érvelése, mellyel ez ellen a korábban erősen elterjedt vélemény ellen fordult, teljes mértékben megérdemli érdeklődésünket, mert az árak rendszerébe való mély bepillantásról tesz tanúságot. Mutatja ugyanis azt, hogy *Cairnes* már tisztán látta azt, hogy a nemzetközi forgalomban szereplő árú áralakulása és a belföldi cikkeké között különbséget kell tenni. Megértette azt, hogy Seniornak az aranyat nem termelő országok aranymegszerzési költségeire vonatkozó tétele nem jelenti azt, hogy az arannak minden áruval szemben minden országban egyenlő volna a vásárlóereje. *Cairnes* rámutatott arra, hogy p. o. Ausztráliában az arany olcsósága nem jelenti, hogy a liszt, a hús stb. drágák, és Angliában a nyerstermények nem azért drágák, mert könnyen szerzi be aranyát. Az arany előnyös beszerzése nemzetközi szempontból előnyt jelent, de nem tünteti el az egyes országok termelési feltételeinek hatását az árakra. Mindamellet régi országokban, melyek termelési tényezői már erősen kihasználtak, az olcsó arany előmozdítja az oly cikkek árának emelkedését, melyek nem tárgyai a nemzetközi kereskedelemnek.¹⁰³

Hosszú ideig a pénz termelési költségelmélete és a mennyiségi elmélet egymás mellett állottak anélkül, hogy összegyeztethetőségükben kételkedtek volna. Így p. o. *Ricardo* a termelési költség elméletének alapján állt, de ezúttal a pénz mennyiségi elméletének is híve volt. *Senior* felismerte, hogy a

¹⁰² Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás J. Budapest 1908. a 360. old.

¹⁰³ V. ö. Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás János Budapest, 1908. a 359–367. old. Míg *Senior* abból indult ki, hogy az arany értéke nagyjában mindenhol egyenlő (v. ö. *M. Bowley*: *Nassau Senior and Classical Economics*. 207. old.), addig *Cairnes* tehát határozottan visszautasította e felfogást. (L. 362. old.). Érvelésben bátran hivatkozhatott *Ricardóra*, kinél azonban *Cairnes* mélyebben hatolt a kérdés lényegébe, amidőn világosan kimondotta, hogy: „Az áraknak valamely országban tényleg uralkodó foka... két feltételnek az eredője, egyrészt t. i. annak a költségnek, amellyel az illető ország az aranyat termeli vagy megszerzi, másrészt annak a költségnek, amellyel a jószágokat termeli vagy szerzi meg”. (E. i. m. a 363. old.)

két elmélet nehezen fér meg egymással és ezért a fém pénzre vonatkozólag elutasította a mennyiségi elméletet és a termelési költségek elméletét alkalmazta.¹⁰⁴ Ezzel szemben *J. St. Mill* egyáltalában nem látott ellentétet a pénz termelési költségelmélete és a mennyiségi elmélet között. A pénzértékre vonatkozó fejtegetéseit azzal kezdi, hogy a pénz értéke a kereslet és kínálat viszonyától függ.¹⁰⁵ Ez a megállapítás *Mill* nézete szerint éppenséggel nem ellenkezik avval, hogy ott, ahol az állam nem szabályozza mesterségesen a forgalomban levő pénz mennyiségét, a pénz értékét végeredményben annak a fémnek az értéke határozza meg, melyből az érméket készítik, mert „az arany-ezüstérc épp úgy árucikk lévén, mint bármi más: annak értéke is épp úgy a termelési költségektől függ, mint bármi más tárgyé.” A nemes fémek termelési költsége határozza meg tehát végeredményben a pénzértéket és a kereslet és kínálat inkább csak átmenetileg hat az árszínvonalra. *Mill* szerint tehát — teljes összhangban árelméletével — a pénz természetes értékét a termelési költségek határozzák meg és ettől a piac változó viszonyai szerint csak időleges eltérések lehetségesek.

A pénz termelési költségelmélete már a múlt század negyvenes éveiben bírálat tárgya volt. *Johann A. R. Helferich*¹⁰⁶ arra hívta fel a figyelmet, hogy ez az elmélet csak a pénz kínálatára van tekintettel és elhanyagolja azt, hogy az árakra az árúk termelési viszonyai is befolyással vannak. *Helferich* már arra is utalt, hogy az arany meglevő mennyiségéhez képest évi növekménye oly csekély, hogy alig befolyásolhatja döntően az arany értékét. Az sem kerülte el figyelmét, hogy a papírfizetési eszközök terjedése is gyengíti az arany termelési költségeinek az árszínvonalra való befolyását.

Az elmélet bírálatát azután *J. S. Nicholson* mélyítette el.¹⁰⁷ Ismételve a *Helferich* részéről felhozott érveket,¹⁰⁸ *Nicholson* behatóbban foglalkozott a nemesfémek termelése és az árszínvonal közötti összefüggéssel. Szerinte, helyesen értelmezve az elméletet, csak arról lehet szó, hogy az arany

¹⁰⁴ Erre nézve *L. H. Parker Willis*: History and Present Application of the Quantity Theory. (Journ. of Pol. Econ. IV. köt. 1896. a 430. old.), továbbá *M. Bowley* e. i. m. 205. old.)

¹⁰⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. 87. old.

¹⁰⁶ Von den periodischen Schwankungen im Werte der edlen Metalle von der Entdeckung Amerikas bis zum Jahre 1850. Nürnberg, 1843.

¹⁰⁷ A Treatise on Money and Essays on Present Monetary Problems. Edinburgh and London, MDCCCLXXXVIII. c. munkájában.

¹⁰⁸ *Nicholson* azonban aligha ismerte *Helferich* munkáját.

termelési költségei befolyásolják a rendelkezésre álló arany-érmék mennyiségét¹⁰⁹ és ezzel megakadályozzák a pénzérték olyan süllyedését, mely bekövetkezhetnék akkor, ha az aranynek egyáltalában nem volnának termelési költségei. Ugyanebben az irányban hat az is, hogy az aranyat egyéb célokra is használják. Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a nemesfémek termelési költségei határozzák meg az aranynak más árúban kifejezett értékét, mert az arany-érme nem egyszerű árú, hanem egyúttal az árúk közös mértéke is és mint ilyen értéke az árak általános színvonalától függ, melyre viszont számos tényezőnek van befolyása. *Nicholson* szerint tehát az érmék értékét az általános árszínvonal határozza meg és az érmék értéke irányadó az arany értékére nézve.¹¹⁰ Az arany termelési költségei ugyanis — amint erre egyébként már *Senior* is felhívta a figyelmet — az árak színvonalától függnének, mert magas árszínvonal mellett a költségek növekszenek és ezzel a kevésbbé termelékeny bányák művelése nem lesz többé gazdaságos. Ilymódon tehát az aranytermelés az árszínvonal befolyása alá kerül. Újabbban erősen hangsúlyozta ezt *Cassel*.¹¹¹

Nicholson megállapításai jelentős lépéssel vitték előbbre a pénzelméletet. Rámutattak arra, hogy téves úton járunk akkor, ha a termelési költségek elméletét minden változás nélkülül olymódon akarjuk alkalmazni a pénzre, mint ahogy az alkalmazható az árúkra. Helyesen mutatott rá *Nicholson* arra, hogy a pénzforgalom kifejlődésével az érme már nem csupán árú minőségében tárgya az értékelésnek, hanem elsősorban, mint forgalmi eszköz, amelynek értékét a többi árú előállításában végbemenő változások döntően befolyásolják.

Nicholson érvelése alapján lehetővé vált a pénz termelési költségei szerepének a pénzelméletbe való szerves beillesztése. A nemesfémnek, nevezetesen az aranynak termelési költségei kétségtelenül hatással vannak az árakra, de távolról sem oly közvetlenül, mint ahogy azt a régi termelési

¹⁰⁹ E. i. m. 79. old.

¹¹⁰ „Rightly understood, the general level of prices rests on many causes, and this general level of prices determines the exchange value of gold coins — in fact, that is the very meaning of their value — whilst the value of the coins determines the value of the bullion.” (E. i. m. 81. old.)

¹¹¹ „Die Einwirkung der Goldproduktion auf das allgemeine Preisniveau beruht ... auf der Quantität Gold, die beim geltenden Preisniveau produziert werden kann, nicht auf den „Produktionskosten“, die begrifflich völlig unbestimmt sind.” (Theoretische Sozialökonomie. 3. kiad. Leipzig, 1932. a 428. old.)

költségelmélet gondolata. Az arany termelési költsége aranyvaluta esetében is csak közvetve befolyásolja a pénzértékét, amennyiben a rendelkezésre álló *arany mennyiséget befolyásolja*. E befolyás azonban csak az árak színvonalát érintő egyéb tényezők mellett érvényesül. Ez, miképp *Wicksell* megállapította, nem jelenti azt, hogy az aranytermelés befolyása nem lehet jelentős.¹¹² Az arany termelési költségei azonban a pénzértéket befolyásoló tényezőknek csak *egyikét* képviselik és hatásukat nemcsak az gyengíti, hogy a világ aranykészletéhez hozzánövekvő évenkénti arany mennyiség viszonylag csekély, hanem az is, hogy a bankok szerepének a pénzforgalom terén való terjedésével a fizetési forgalmat nagy részben egyéb fizetési eszközök segítségével bonyolítják le.

E megfontolások eredményeként a pénz termelési költségelmélete lassankint háttérbe szorult és az is kiderült, hogy a nemesfémek termelési költsége és a fém értéke szempontjából éppen fordítva áll a dolog, mint ahogyan régen gondolták. A pénzmennyiség és az árak közötti összefüggés fejezi ki az általános tételt, míg az arany termelési költségei csak másodlagosan befolyásolják a pénzértéket. Jelentős haladásnak kell e megismerést tartanunk, mert a termelési költségelmélet természeténél fogva csupán szűkebb alkalmazást enged meg, minthogy csak a fémpénzre vonatkoztatható. Az infláció jelenségét is csak ebben a vonatkozásban képes megmagyarázni és az infláció legfőbb forrásával, a papírpénzzel szemben felmondja a szolgálatot.

7. A pénz mennyiségi elmélete. Amidőn a XVI. század második felében az árszínvonal jelentős emelkedése mutatkozott egyes országokban, voltak, akik az árak emelkedését az érmeügggyel, a pénzrontással hozták kapcsolatba. Így *Malestroit*, a francia pénzverde igazgatója ezúton kísérelte meg az árak emelkedésének igazolását.¹¹³ Vele szemben *Jean Bodin*¹¹⁴ 1568-ban azt a gondolatmenetet fejtette ki, hogy az

¹¹² Vorlesungen über Nationalökonomie auf Grundlage des Marginalprinzipes. II. köt. Jena, 1928. I. 169. old.

¹¹³ Les paradoxes du Seigneur Malestroict... sur le fait des monnoyes présentés à Sa Maesté, au mois de mars MDLXVI. (Közölve *Jean-Yves le Branchu*: „Écrits notables sur la monnaie (XVIe siècle) de Copernic à Davanzati. Paris, 1934.” c. munkájában I. köt. 47–68. old.) V. ö. *Luigi Einaudi*: Paradoxes inédits du Seigneur de Malestroit touchant les monnoyes avec la réponse du Président de la Tourette. Turin, 1937.

¹¹⁴ La réponse de Maistre Jean Bodin... aux paradoxes de Monsieur de Malestroit, touchant l'enchérissement de toutes choses, et le moyen d'y remédier, Paris, 1568. (Közölve *J. Y. le Branchu* c. i. m. 69–177. old.)

árak emelkedése az arany és ezüst beáramlásának következménye és ezért *Bodint* szokás a pénz mennyiségi elmélete megalapítójaként ünnepelni. Nemsokára 1581-ben Angliában is egy később sokat tárgyalt munka jelent meg *W. S.* álnévvel,¹¹⁵ amely ugyancsak ezt a nézetet képviselte. Olaszországban 1588-ban *Davanzati*¹¹⁶ hasonló álláspontot foglalt el és világosan fejtette ki azt a nézetét, hogy a vásárlásra rendelkezésre álló pénzmennyiségnek és az érte vásárolható áruk mennyiségének viszonyáról van szó a pénzérték meghatározásánál és ha a pénzmennyiség gyarapszik, akkor, amennyiben az áruk mennyisége nem változott, az áruk árának emelkedniök kell. Ugyanezt igyekezett bizonyítani *D. Montanari*¹¹⁷ is 1680-ban, figyelmet fordítva azonban már arra is, hogy csupán az az arany mennyiség befolyásolja az árakat, melyet valóban áruk vásárlására fordítanak és így a pénzérték alakulásánál az a nemesfém mennyiség nem számít, amely nem kerül pénz alakjában forgalomba.

A pénz mennyiségi elméletének további fejlődését különösen *Locke* és *Montesquieu* befolyásolták. *Locke* a kínálat-kereslet törvénye alapján igyekezett a pénz mennyiségének az árakra gyakorolt befolyását megmagyarázni. Szerinte a pénz iránti kereslet sajátos jellegű, mert míg egvéb áruk-nál a keresletnek bizonyos határa van, mert az egyes áruk csak meghatározott mennyiségben szolgálnak szükségletki-elégítésünkre, addig *Locke* a pénzkereslet lényegét abban látja, hogy mindenki határ nélkül szívesen fogadja a pénzt.¹¹⁸ Ezért mondja *Locke*, hogy a pénz kereslete mindig elegendő és a pénz mennyisége az, ami már magában véve szabályozza a pénznek az értékét.¹¹⁹

¹¹⁵ A munka címe: „A compendious and brief Examination of certain ordinary complaints of divers of our countrymen.” Egyesek *Shakespeare*t sejtették a *W. S.* jelzés alatt, mások *William Stafford*nak tulajdonították a munkát. *Elisabeth Lamond* „Discourse of the Common Weal, Cambridge 1893.) erősen valószínűsítette, hogy *John Hales* volt e munka igazi szerzője, ki azt valószínűleg jóval előbb írta és bárki lett légyen a *W. S.*, azt tőle eltulajdonította és kiadta. A munka szerzőségére vonatkozólag v. ö. továbbá *L. Branchu* c. i. m. bevezetését (LXVI—LXXX. old.), hol arra az eredményre jut, hogy *Sir Thomas Smythe* írta a dialogust és unokaöccse *William Smith* adta ki. *Leser* (Sammlung älterer und neuerer staatswissenschaftlicher Schriftsteller V. köt.-ben Leipzig 1895.) ismét *William Stafford* szerzősége mellett érvelt. *Leser* német fordításban is közölte a munkát.

¹¹⁶ Lezione delle monete. (Scrittori classici italiani di economia politica. II. köt. Milano, MDCCCIV.)

¹¹⁷ Della moneta. (Ugyanabban a gyűjteményben. III. 1. köt.)

¹¹⁸ Some Considerations of the Consequences of the Lowering Interest and Raising the Value of Money. 1691. (The Works of John Locke. 12. kiad. IV. köt. London 1824. a 45. old.)

¹¹⁹ U. o. 46. old.

Locke azonban belátta, hogy ezzel az általános megállapítással a pénzérték nincsen kellően meghatározva. A pénz által támasztott kereslet ugyanis nem kerül a maga egészében az összes árukkal szembe, hanem számos áru iránti keresletet jelent; ezért a pénznek minden áruval szemben külön értéke van, amely az illető jószágfajta kínálata és a reá irányuló pénzbeli kereslet viszonyától függ. *Locke* azt is tisztán látta, hogy a pénzmennyiséget közelebbről kell meghatározni, ha a pénzérték változásaira következtetni akarunk. Miként *Montanari* úgy *Locke* is felismerte azt, hogy csupán a forgalomban levő pénz az, amely a pénz értékét befolyásolja, ellenben kevésbé domborította ki a nemesfémek ipari felhasználásának befolyását a nemes fémek értékére, mint *Montesquieu*, aki erre nagy súlyt helyezett.

A pénz mennyiségi elmélete a pénzmennyiség és az árak közötti viszonyt eredetileg úgy gondolta el, hogy a pénzmennyiséggel arányosan változnak az árak is. A kérdés mélyebb vizsgálatánál azonban kitűnt e feltevés elhamarkodott volta, mire később még rátérünk.

A pénz mennyiségi elmélete fontos lépést jelentett a pénzelmélet fejlődésében. Ráirányította a figyelmet a pénzérték kérdésre és megmutatta, hogy a pénz oldaláról is indulhat ki hatás az árakra. Ezzel kapcsolatban felszínre hozta az *árszínvonal*, vagy mint sokszor nevezik, az általános árszínvonal fogalmát, megértve azt, hogy nemcsak az egyes árak változnak, hanem vannak oly tényezők is, melyek az árak összességét érintik és szintjüket hol le-, hol felfelé eltolják. Erre már *Locke* rámutatott és felhívta a figyelmet arra, hogy a pénzmennyiség változása ezzel mélyreható hatást gyakorol a közgazdaságra. Így a pénz mennyiségi elméletéből csírázott ki a pénz *vásárlóerejének* fogalma is mint a pénzmennyiségnek az árúk összességével való szembeállítása. Ebből származott a vásárlóerő fogalmának az az általánosítása is, mely a különböző fizetési eszközöket, mint vásárlóerőt állította szembe az áruforgalom egészével, hogy ebből az árszínvonal változásaira következtetéseket vonjon le. Mindezek a fogalmak természetesen csak fokozatosan bontakoztak tisztán ki a pénz mennyiségi elméletéből, de ez az elmélet foglalta magában csírájukat.

Magától értetődik, hogy a pénz mennyiségi elmélete teljesen szakított azzal a felfogással, mintha a pénz önkényes és a gazdasági élet törvényein kívül álló intézmény volna. Midőn felismerte azt, hogy a pénz is az általános értéktörvények alatt áll, ezt az árúelmélettől eltérő módon gyümöl-

csőztette, mert nem a pénz árúértékére támaszkodva magyarázta a pénzérték alakulását, hanem e tényrt magából a pénznek természetéből igyekezett megmagyarázni.

Mennyiségi viszonyt kutatva, a quantitási elmélet matematikai formulázásra csábított. *Irving Fisher* a pénz vásárlóerejéről írt munkájában¹²⁰ *Nemcomb* formulájára utalt, mely 1885-ben egyenletben fejezte ki a pénzmennyiség és az árak közötti összefüggést. Az idevágó kísérletek azonban sokkal régebbi keletűek és már *Roscher*, aki egyébként kevéssé hajlott a matematikának a közgazdaságtanban való alkalmazására, említett egy képletet, amely a pénz mennyisége, forgási sebessége és az árak közötti viszonyt fejez ki.¹²¹ *Walras* 1874-ben egyenletben fejezte ki a pénz értékét befolyásoló tényezők összefüggését. Leginkább *Irving Fisher* képlete terjedt el, melyben M a pénz mennyiségét, V annak forgási sebességét, P az árszínvonalat és Q a forgalmazott árumennyiséget fejezte ki. Eredeti alakjában *Fisher* forgalmi egyenlete a következő: $M \cdot V = P \cdot Q$. Minthogy a bankleltételek is vásárlólag lépnek fel, *Fisher* azután kibővítette egyenletét a következő módon: $M \cdot V + M' \cdot V' = P \cdot Q$.

Voltak, akik más formulát választottak. Így p. o. *Schumpeter* a pénzmennyiséget a jövedelem oldaláról határozván meg, a következő alakot választotta:

$E = M \cdot V = p_1 m_1 + p_2 m_2 + p_3 m_3 \dots p_n m_n$, mely képletben E az összes jövedelmek összegét, M és V a pénzmennyiséget, illetőleg a pénz forgási sebességét, $p_1, p_2 \dots p_n$ az egyes áruk árait, $m_1, m_2 \dots m_n$ pedig az egyes áruk forgalmazott mennyiségét jelenti. Vannak a forgalmi egyenletnek egyéb fogalmazásai is, de a lényeg mindig ugyanaz marad, t. i. a pénz mennyiségének és forgási sebességének szembeállítására az árakkal és a forgalmazott árumennyiséggel.

8. A pénzmennyiség értelmezése. Amikor a pénz mennyiségi elmélete keletkezett, általános volt a fémpénz használata és semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy mit kell pénzmennyiség alatt érteni. *Davanzati* 1588-ban nyugodtan mondhatta, hogy az összes arany (ezüst és réz) szemben áll az összes árukkal és a két mennyiség egymáshoz való viszonyától függenek az árak.¹²² Megváltozott azonban a hely-

¹²⁰ The Purchasing Power of Money. New York, 1911. (Német fordítás: Die Kaufkraft des Geldes. Ford. J. Stecker. Berlin 1916.)

¹²¹ Die Grundlagen der Nationalökonomie. 3. kiad. Stuttgart u. Augsburg 1858. a 228. old.

¹²² „Tutti gli uomini travagliano per esser felici; la felicità credon trovare nel soddisfare a tutte lor voglie e bisogni. A ciò fare ha la natura creata buone tutte le cose terrene; tutte queste per accordo delle genti vaglion tutto l'oro (e con esso intendo l'ariento e l'rame) che si travaglia: braman adunque tutti gli uomini tutto l'oro per comperar

zet, amikor a bankok nagyobb mértékben kapcsolódtak be a forgalomba és a fémpénz mellett a bankjegyek is szélesebb körben terjedtek el. Ezzel előbb-utóbb fel kellett mérülnie annak a kérdésnek, vajjon akkor, ha a pénzmennyiségről szólunk, nem kell-e figyelembevenni a bankjegyeket is?

Már *Hume* és *Smith* tisztában voltak avval, hogy a papírfizetési eszközök befolyást gyakorolhatnak az árakra. *Hume* — bár távol állt tőle a bankok tevékenységének lebecsülése — azt mondotta, hogy alig ismer „hathatósabb módot a pénznek a maga természetes színe alá való súllyesztésére, mint azon bank- és papírhitelintézeteket“, amelyek Angliában elterjedtek.¹²³ *Smith* lényegileg pénzhelyettesítőt látott a bankjegyen, mely mindaddig, amíg ebben a szerepében megmarad, nem befolyásolja az árakat, hanem csak a fizetés módját, amennyiben a papír az ércpénz helyét foglalja el.¹²⁴ Ezért, amíg a bankjegyek aranyra és ezüstre beválthatók, értékük a fémpénzével egyenlő marad.¹²⁵ *Smith* is már tisztában volt azonban azzal, hogy a bankjegyek, ha nagy mértékben lesznek kibocsátva, emelik az árakat és az ércpénznek külföldre vándorlását idézhetik elő.¹²⁶

Annak közelebbi meghatározása céljából, hogy ez mikor következik be, *Smith* két gondolatot vetett fel. Az egyiket csak érintette, midőn azt mondotta, hogy „a mindenfajta papírpénznek az az összes mennyisége, mely egy országban könnyűszerrel foroghat, sohasem lehet több annak az arany- és ezüstnek értékénél, melynek helyét elfoglalja“.¹²⁷ A másikat bővebben kifejtette arra utalva, hogy a bankjegy, ha nem szól kis egységekről, más körben forog, mint az ércpénz. Míg ugyanis az utóbbi a kereskedők és a fogyasztók közötti forgalomban szerepel, addig a nagyobb összegekről szóló bankjegyek forgalma az üzleti körökre

tutte le cose, per appagar tutte lor voglie e bisogni, per esser felici.“ (Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte antica. II. 1. köt. Milano, MDCCCIV. 32. old.)

¹²³ *Hume* Dávid közgazdasági munkái. Ford. Körösi J. Budapest, 1899. a 95. old.

¹²⁴ „Az arany- és ezüstnek papírral helyettesítése a kereskedelemnek igen költséges eszközét sokkal kisebb költséggel és csaknem hasonlóan alkalmassal pótolja.“ (Vizsgálódás stb. I. köt. 289. old.)

¹²⁵ U. o. 324. old.

¹²⁶ U. o. 290–291. old.

¹²⁷ *Smith* hosszasan igyekezett bizonyítani, hogy ez mennyire nem érdeke a bankoknak. (U. o. 298–306. old.)

szorítkozik.¹²⁸ Ezért ellenezte 5 fontnál kisebb bankjegyek kibocsátását.¹²⁹

Az angol bank jegyei beváltásának 1797-ben történt fel-függesztése a közérdeklődés középpontjába állította azt a kérdést, hogy e ténynek milyen hatása van a pénzmennyiség alakulására és ezen keresztül az árakra. Élénk vita indult meg e kérdés körül és sorra jelentek meg az értékes tanulmányok, melyek azt tárgyalták. Már *F. Baring*¹³⁰ hangoztatta, hogy határt kell szabni a bankjegykibocsátásnak és *Walter Boyd*,¹³¹ valamint *Lord King*,¹³² *Henry Thornton*, *Francis Horner*¹³³ és *John Wheatley*,¹³⁴ bár különböző vonatkozásokban világítva meg a kérdést, egyetértettek abban, hogy egy vegyes pénzrendszer (currency, amint az angolok nevezték) vagyis egy olyan pénzrendszer, melynél a fém-pénz mellett bankjegyek is vannak forgalomban, csak addig működik jól, amíg a bankjegyek beváltása biztosítva van. Csakis a beválthatóság biztosítja ugyanis a papírfizetési eszközöknek az ércpénz mellett való zavartalan forgalmát és ezzel az áraknak régi szintjükön való megmaradását. Ezt fejtette ki *Ricardo* is nagy tetszéssel fogadott röpiratában,¹³⁵ melyben rendszeresen foglalta össze az ennek az álláspontnak indokolására szolgáló érveket. A *bullionistáknak*, ahogy e felfogás védelmezőit nevezték, az volt tehát a véleményük, hogy a *bankjegyek túlkibocsátása* volt a bajok forrása és

¹²⁸ U. o. 322—323. old.

¹²⁹ Egyes közgazdák oda nyilatkoztak, minthogyha *Smith* a papírpénz problémáját nem értette volna meg igazi mivoltában, így p. o. az Egyesült Államok egyik bankügyi tekintélye, *H. Parker Willis*, úgy tüntette fel, minthogyha *Smith* szerint egy ország pénzszükségleténél nagyobb mennyiség nem kerülhetne forgalomba. (V. ö. *History of the Quantity Theory*. *Journal of Pol. Ec.* IV. köt. 1896. a 425. old.) *E. Fossati* is meglehetősen kicsinylőleg tárgyalja *Smith* idevonatkozó nézeteit. (V. ö. *Ricardo und die Entstehung des Bullion Report*. *Zeitschr. f. Nationalök.* IV. köt. 1933. a 473—474. old.) A fent előadottak muntatják, hogy e nézet egészen téves.

¹³⁰ *Observations on the Establishment of the Bank of England and on the Paper Circulation of the Country*. London, 1797.

¹³¹ *A Letter to the Right Honorable William Pitt on the Influence of the Stoppage of Issues in Specie at the Bank of England. on the Price of Provisions and other Commodities*. London, 1801.

¹³² *Thoughts on the Restriction of Payments in Specie*. London (1803.)

¹³³ V. ö. az „*Edinburgh Review*“ I., II. és III. kötetében *Thornton*, *Lord King* és *Wheatly* munkáiról írt ismertetéseit.

¹³⁴ *Remarks on Currency and Commerce*. London, 1803.

¹³⁵ *Three Letters on the Price of Gold*. (1809. új kiadás *Hollander* bevezetésével *Baltimore*, 1903. E levelek összefoglalása híres értekezése: *The High Price of Bullion*. London 1810, melynek a következő évben már 4. kiadása jelent meg.

hogy a bankjegyek beváltásának felfüggesztése tette a túlkibocsátást lehetővé.

Míg *Ricardo* és hívei elegendőnek tartották a jegykibocsátás kellő keretek között tartására a bankjegyek beválthatóságának visszaállítását, melyet az 1819. banktörvény el is rendelt, addig *Lord Overstone* (*Samuel Jones Lloyd*),¹³⁶ *G. W. Norman*,¹³⁷ *Robert Torrens*¹³⁸ és *William Ward*¹³⁹ követelésükben tovább mentek és *R. Peel* is csatlakozott hozzájuk. Azt követelték ugyanis, hogy a bankjegyek szoríttassanak valóban pénzhelyettesítői szerepükre, mert csak akkor nem fogják a pénzforgalmat megzavarni és csak akkor lehet a pénz elértéktelenedését megakadályozni, ha ugyanoly keretben tartják a pénzforgalmat, melyben az akkor maradna, ha tisztán fémpénz van forgalomban. Ehhez nézetük szerint az szükséges, hogy az aranytartalék változásával a forgalomban levő pénzmennyiség párhuzamosan változzék. Ezt az elvet nevezték „currency principle”-nek és az alapjául szolgáló magyarázat a *currency elmélet*. A bankjegyek elértéktelenedése a szigorúbb álláspont elfoglalására tette fogékonnyá az angol közvéleményt és az 1844-i Peel akta is ezt az álláspontot fogadta el.

Az a vita, mely Angliában a múlt század elején az infláció okai körül lezajlott, mint látjuk, azt a nézetet alakította ki, hogy a bankjegyek nem szükségképpen növelik a pénzmennyiséget, mert addig, amíg csak a fémpénz helyét foglalják el a forgalomban, a forgalmi eszközök mennyisége nem változik. Ha azonban túlkibocsátásuk következik be, a bankjegyek a pénzmennyiséget is befolyásolják, vagyis a pénzmennyiséget növelik és ezzel emelik az árakat. A bullionisták és a currency elmélet hívei egyaránt elismerték ezt és álláspontjuk abban is egyezett, hogy az árszínvonalnak a pénz oldaláról való megbolygatását csak avval lehet elhárítani, ha a bankjegykibocsátás a pénzforgalmat olyan keretekben tartja, melyek között az tiszta fémforgalom mellett maradna. E mögött az a már *Hume* és *Smith* által kifejezett nézet állt, mely szerint a nemes fémek nemzetközi áramlása folytán a fémforgalom biztosítja azt, hogy minden ország azzal a pénz-

¹³⁶ V. ö. Tracts and other Publications on Metallic and Paper Currency. Ed. by Mac Culloch. 1857.

¹³⁷ Remarks upon some prevalent Errors, with Respect to Currency and Banking 1838.

¹³⁸ An Essay on Money and Paper Currency. 1812.

¹³⁹ On Monetary Derangements. 1840.

mennyiséggel rendelkeznek, mely forgalmának lebonyolításához szükséges. A bullionisták és a currency elmélet felfogása között csak abban a kérdésben volt eltérés, hogy milyen módon lehet ezt elérni. Míg ugyanis a bullionisták a bankjegyek beváltását elegendő biztosítéknak tartották arra, hogy a pénzmennyiség nem haladja túl azt a határt, melynek betartása a forgalom valódi igényeinek megfelel, addig a currency elmélet többet követelt, t. i. annak biztosítását is, hogy a bankjegyforgalom pontosan alkalmazkodjék az érckészlet változásához.

A currency elmélet túlzott követelése kihívta a bírálatot. *Thomas Tooke*¹⁴⁰ köré csoportosult az ellenzék, melyet *John Fullarton*,¹⁴¹ *James Wilson*¹⁴² és *G. W. Gilbart*¹⁴³ képviseltek. a currency elvvel a „bankszerűség elvét (banking principle) állítva szembe. Ezt az irányt a *bankszerűség iskolájának* nevezték, mert a *bankjegyek bankszerű kibocsátására* helyezte a súlyt azaz arra, hogy milyen alapon kerülnek a bankjegyek forgalomba.

Bár *Tooke* azt igyekezett bizonyítani, hogy a szóbanforgó időszakban Angliában az árak emelkedése megelőzte a bankjegyforgalom növekedését és így nem lehetett a pénz elértéktelenedésének oka, ő és társai nem vonták kétségbe azt, hogy túlkibocsátás lehetséges és hogy ebben az esetben a bankjegyek növelik a pénzmennyiséget és emelik az árakat. Azt vitatták azonban, hogy a *bankjegy nem olyan fizetési eszköz, mint a szorosabb értelemben vett pénz*. Míg ugyanis az utóbbi az általános forgalomnak eszköze, addig a bankjegy a szorosabb értelemben vett üzleti világ forgalmát bonyolítja le. A bankjegykibocsátás tehát nem azt a forgalmat táplálja, melyben a pénzmennyiség szembekerül a késztermékekkel, hol tehát a jövedelem vásárlólag lép fel az árukkal szemben, hogy a termelés kész eredményeit megvásárolja, hanem csak abban a forgalomban, melyben a termelés folytatásához szükséges ügyletek lebonyolódnak. A bankszerűség iskolájának hívei tehát visszatértek arra a *Smith* által már felvetett gondolatra, hogy a bankjegy ren-

¹⁴⁰ A History of Prices and of the State of the Circulation during the years 1795—1856. London 1858—1857. — (Német kiadásban megjelent: Die Geschichte und Bestimmung der Preise während der Jahre 1795—1857. Ford. C. W. Asher. Dresden 1857—1859. — *Tooke* a jegykibocsátást mereven szabályozó törekvések ellen már korábbi munkáiban is tiltakozott. V. ö. Considerations on the State of the Currency. London 1825.

¹⁴¹ On the Regulation of Currencies. 1844.

¹⁴² Capital, Currency and Banking. 1847.

¹⁴³ Elements of Banking. 1852. — The Laws of the Currency 1855.

deltetésénél fogva a fizetési forgalom más területén látja el a forgalmi eszköz szerepét mint a fémpénz. Eredetileg a bankjegy valóban az üzleti körök fizetési eszköze volt. Erre az érvre támasztották azt a véleményüket, hogy a bankjegyforgalom, ha a bankjegyek igazi, vagyis természetükből folyó hivatásukat teljesítik, nem jelenti a pénzmennyiség gyarapodását és ezért ilyen körülmények között nincs is drágító hatása.

Ezzel a bankszerűség iskolája egy fontos körülményre hívta fel a figyelmet. Azt hangsúlyozta, hogy a bankjegy nem egyszerű fizetési eszköz, hanem lényegileg *hiteleszköz*, mely ezen tulajdonságánál fogva más körben — az üzleti élet körében — forog és ezért nem érinti az árak színvonalát. Ennek alátámasztására arra mutatott rá, hogy a bankjegy más módon kerül a forgalomba, mint az igazi pénz. Minthogy csak az üzleti élettel kapcsolatos hiteligenyek kielégítésére szolgál, addig, míg rendeltetésének megfelelően kerül forgalomba, nem is bocsátható ki nagyobb mennyiségben, mint amilyenben az üzleti életnek arra ügyletei lebonyolításához szüksége van. A bankjegy ugyanis bankszerűleg, tehát hiteligeny kielégítésére bocsáttatik ki. Ezért, amíg a bankok csak áruüzlettel kellően alátámasztott célokra, vagyis csupán rövidlejáratú kereskedelmi váltókra nyújtanak hiteleket, addig túlkibocsátás nem is történhetik.

Ha a bankok ezt az elvet nem tévesztik szem elől, úgy érvelt *Fullarton*, a bankjegykibocsátás nem függ önkényüktől, hanem az élet alakulásától és a bankok csak az üzleti forgalom követelményeit elégítik ki jegyeik forgalombahozatalával. Ebből a gondolatmenetből adódott annak felismerése, hogy *nem az ércfedezet az igazi biztosítéka a bankjegyek kibocsátásának*, hanem a hiteligenyek helyes mérlegelése. Ha ugyanis a bankjegyeket szigorú hitelezési elvek alapján csak biztos és rövid lejáratú hitelek nyújtására használják fel a bankok, akkor ezek nem tekinthetők úgy, mint hogyha semminemű fedezetük nem volna, mert a kibocsátás mennyiségét és a bankjegyek rövid idő alatt való visszafolyását ebben az esetben biztosítják a nyújtott hitelek. A bankszerűség iskolája szerint tehát nem a bankjegyek beválthatósága, hanem a bankjegykibocsátás elveinek helyes kezelése biztosítja azt, hogy túlkibocsátás ne történjék. Jogosan honosította meg erre támaszkodva a német irodalom a *bankszerű fedezet* elnevezést.

Midőn a bankszerűség iskolája a bankjegyek hiteleszköz szerepét hangsúlyozta, ezzel a pénzforgalom nagyjelentőségű szempontjaira vetett világot. Elsősorban éles világításba helyezte a *bankjegy és a papírpénz közötti különbséget*. Az

első ugyanis, minthogy hitelek nyújtására szolgál, mennyiségében a közgazdaság szükségleteihez alkalmazkodik, míg a második ezektől függetlenül tisztán az államkincstár kiadásainak fedezésére kerül forgalomba. Míg tehát a bankjegy, mint a hitelnyújtás eszköze, bankszerűen, tehát annak a célnak a vizsgálatával táplálja a forgalmat, melyre a hitelt kéri, addig a papírpénz kibocsátása egyszerűen az állami szükségletek szerint történik. Fontos következtetést von le ebből *Fullarton*,¹⁴⁴ rámutatva arra, hogy a hitelnyújtással forgalombakerülő fizetési eszköz a hitel visszafizetésekor visszafolyik a kibocsátó intézethez (*Fullarton tétele*), míg a papírpénznél a visszafolyás csak az adófizetéssel kapcsolatban és ezért csak hiányosan történik.

A bankszerűség iskolájának érvelése azonban, midőn a bankjegy hiteleszköz szerepét hangsúlyozta, a bankjegyforgalomnak egy másik nagy jelentőségű oldalát is kidomborította. Nevezetesen megvilágította azt, hogy a bankjegy egyik legfontosabb szerepe a *pénzforgalomnak rugalmassá tétele*, vagyis arra képesítése, hogy nagyobb pénzszükséglet esetén automatikusan kiterjedjen. Annak hangoztatásával, hogy a hitelek visszafizetésével a bankjegyek visszafolyanak, *Fullarton* azt is kimutatta, hogy a jegyforgalom nemcsak kiterjedésére, hanem automatikus összehúzódásra is képes. Ezzel tisztázódott az is, hogy az üzleti élet következményeihez alkalmazkodó bankjegyforgalom lényegileg abban különbözik a tisztán az államháztartás hiányainak fedezését célzó papírpénzforgalomtól, hogy az utóbbi könnyen kiterjeszthető, de kiterjedését automatikus összehúzódás nem követi.

Lelkes követőre találtak a bankszerűség iskolájának elvei Németországban *Wagner Adolf*ban,¹⁴⁵ aki oly hatályosan védelmezte azokat, hogy Németország bankjegyforgalmának szabályozásában nem követte az angol példát. Míg Angliában a bankjegyek beválthatósága körül folyt az a vita, mely a papírfizetési eszközök természetének tisztázásához vezetett, addig *Wagner* élesen megkülönböztette a papírpénzt a bankjegytől és alaposan megvilágította a fedezetlen papírpénz és a bankjegy kibocsátása közötti különbséget.¹⁴⁶ *Wagner* nyomán a német irodalomban szokássá vált a kényszerárfolyammal bíró *beválthatatlan* és a *beváltható papírpénz* közötti megkülönböztetés.

A bankszerűség iskolájának a bankjegyek természetére

¹⁴⁴ On the Regulation of Currencies, London, 1844.

¹⁴⁵ Die Geld- und Credittheorie der Peel'schen Bankacte, Wien, 1862

¹⁴⁶ Sozialökonomische Theorie des Geldes und Geldwesens, Leipzig, 1909. a 677—681. old.

és szerepére vonatkozó fejtegetései megkönnyítették annak a kérdésnek eldöntését, hogy a váltó-, a csekk- és az átírási forgalom a pénzmennyiség részének tekintessék-e. Erre vonatkozólag kételyek egyáltalában csak addig merültek fel, amíg az árákra való hatás szempontjából a pénz és a pénz-helyettesítők közötti különbséget tartották döntőnek és tisztán a beválthatóság szempontjára helyezték a súlyt. Mihelyt a bankoknak a fizetési forgalom szempontjából való szerepe közelebbi megvilágítást nyert, nem lehetett többé kétséges az, hogy a bankszerű fizetési módok hatásuk szempontjából a bankjegyekkel egyenlő elbírálás alá kell, hogy essenek.

Viner azt említi,¹⁴⁷ hogy James Penningtonnak szokták tulajdonítani ennek felismerését. Ezzel szemben Laughlin idézi Hamiltonnak egy 1790-ben tett idevágó megjegyzését,¹⁴⁸ J. Viner pedig kimutatta, hogy e megismerés még régebbi keletű és hogy a XIX. század elején már többen hangoztatták a bankjegy és a bankszerű fizetés közös vonásait.¹⁴⁹ Téves volt tehát Penningtonnak tulajdonítani e tény felismerését. Ő volt azonban az, aki oly időben hangoztatta a bankletéteknek és hiteleknek az árákra való befolyását, midőn ennek megértésére már meg volt a fogékonyság, és ezért érvelésével nagyobb hatást tudott elérni.¹⁵⁰ Fullarton azután nyíltan kimondotta, hogy a folyószámlahitelekre, vagy bankletétekre alapított csekk, vagy egyéb hasonló fizetési mód ugyanolyan elbírálás alá esnek, mint a bankjegyek, mert az üzleti világ egyformán él mindegyikkel.¹⁵¹

Az a vita, mely előbb a bullionisták és az antibullionisták, később pedig a currency címélet és a bankszerűség iskolája között lefolyt, egyaránt azt mutatta hogy a pénzmennyiség kifejezett bankrendszer mellett sokkal bonyolultabb fogalom, mint tiszta fémvaluta esetében. Nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzmennyiségre vonatkozólag a bankrendszer kialakulása nem közömbös, mert bizonyos körülmények között a bankok gyarapíthatják a pénzmennyiséget. Már Thornton levonta ebből a következtetést, amidőn járulékos pénzről szolt, mely a papírfizetési eszközökkel ilyenkor forgalomba kerül. Annak kiemelése, hogy az így a forgalmat

¹⁴⁷ Studies in the Theory of International Trade. London, a 245. old.

¹⁴⁸ The Principles of Money. New York 1903. a 118—119. old.

¹⁴⁹ Viner egy 1697-ben, továbbá egy 1710-ben megjelent röpiratra utal és hivatkozik W. Boyd (1801.), H. Thornton (1802.), valamint James Mill (1807.) és Lord Stanhope (1811.) idevágó megjegyzéseire. (E. i. m. 244. old.)

¹⁵⁰ Nézetét Pennington először egy értekezésben fejtette ki, melyet Tooke „A Letter to Lord Grenville” c. a. közölt 1829-ben, majd pedig egy Torrenshez intézett értekezésben, melyet az utóbbi „A Letter to... Melbourne on the Causes of the recent Derangement in the Money Market” c. a. tett közzé 1837-ben.

¹⁵¹ On the Regulation of Currency. London, 1844. a 41. old.

gyarapító fizetési eszközök is növelik az árúk iránti keresletet már *Thornton* használata a vásárlóerő kifejezést (additional power of purchasing).

A vásárlóerő fogalmával egy oly fogalom született meg, amely nem kutatva többé azt, hogy pénznek tekintsük-e a bankok által forgalomba hozott fizetési eszközöket, arra irányította a figyelmet, hogy minden, ami növeli a vásárlási lehetőségeket, megváltoztatja az áruigények és a fizetési eszközök viszonyát és befolyásolja az árakat. Lelkesen karolta fel ezt a gondolatot *J. St. Mill*.

Mill szerint arra nézve, hogy a bankok által forgalomba hozott pénzhelyettesítők (substituts of money) befolyásolják-e az árakat, nem a formájuk irányadó. A bankjegyek, váltók és csekkek szerint semmi befolyással nincsenek az árakra;¹⁵² ami az árakat befolyásolja, „az csupán a hitel, bármely alakban is jelenjen is meg.”¹⁵³ Az tehát közömbös, hogy „átruházható vagyonjegyek”¹⁵⁴ alakját tölti-e a hitel, vagy nem, mert minden, ami árúk iránt keresletet támaszt, hatással van az árakra; hitellel pedig épp úgy lehet vásárolni, mint készpénzzel.¹⁵⁵

Ezzel *Mill* világosan kimondotta, hogy az árakra való hatás szempontjából nem az a fontos, hogy milyen alakban szolgálják ki a bankok a közönséget, hanem az, hogy a vásárlási lehetőséget biztosítanak hiteleikkel.¹⁵⁶ A bankoknak a fizetési forgalomban játszott szerepe ezzel ugyan, mint látni fogjuk még nem volt minden vonatkozásban tisztázva, de a pénzelmélet egy nagy lépéssel jutott előre, mert figyelme elterelődött arról a kérdésről, hogy milyen alakban jelenik meg a hitel és ezentúl arra irányult, hogy növeli-e a hitel a közönség vásárlóerejét, vagy nem. Így a vásárlóerő fogalma lett ezután a pénz mennyiségi elméletének központi fogalma, mert lehetővé tette a hitel nehézség nélküli figyelembevételét a kérdés tárgyalásánál. Midőn *Irving Fisher* felállította forgalmi egyenletét, bátran beállíthatta képletébe a bankletéteket is mint vásárlóerőt.¹⁵⁷

A pénzmennyiség tágabb értelmezése azonban távolról

¹⁵² A nemzetgazdaságtan alapelvei, III. könyv 156. old.

¹⁵³ U. o.

¹⁵⁴ *Mill* átruházható eszközökről (instruments) beszél és ezt fordította Dapsy vagyonjegyeknek.

¹⁵⁵ U. o. 138. old.

¹⁵⁶ V. ö. u. o. a 122. old. *Mill* itt ugyan a hitel és a pénzmennyiség között különbséget tesz, de a kettőt nála összeköti a vásárlóerő fogalma, minthogy úgy a hitel, mint a pénz — *Mill* a készpénzre gondol — árúk iránti keresletet támaszt.

¹⁵⁷ *The Purchasing Power of Money*, New York, 1911. a 47. old.

sem jelenti annak tagadását, hogy az arany mennyiségének a változása teljesen elveszítette volna befolyását az árszínvonalra. Bár e kérdés a világgazdaság mai feldult állapotában nem korszerű, kétségtelen, hogy ameddig az országok nagy részének valutarendszere az arannyal állt kapcsolatban, az arany mennyiség változásai érintették az árakat. Ez az összefüggés az aranytermelés és az árak között azonban távolról sem olyan szoros, mint ahogy azt a pénz termelési költségelmélete gondolta.

Cassel megkísérelte statisztikai alapon megvizsgálni azt, hogy milyen hatást tulajdoníthatunk az arany mennyiség változásának.¹⁵⁸ E célból a Sauerbeck-féle indexszámok alapján adódó árszínvonal változásokat és Lexisnek, valamint Helfferichnek a számításai alapján az aranytermelés alakulását 1850–1910 között vetette egybe. Abból, hogy 1910-ben az angol árszínvonal ugyanolyan magas volt, mint 1850-ben, azt következtette, hogy az arany mennyiségnek 10 milliárd márkáról 52 milliárdra emelkedése megfelelt a gazdasági fejlődés által megkívánt mennyiségnek. Mint-hogy az 1850. és 1910. között lefolyt 60 évben e növekedés évenként átlag 2,8%-nak felelt meg, szerinte ezt vehetjük annak a mennyiségnek, amely megfelelt a közgazdaság keretei tágulásának és így hatás nélkül maradt az árakra, és melyet ezért Cassel a szükségelt *normális arany-növekménynek* nevez. A valóságban azonban nem volt ily egyenletes az arany mennyiség növekedése a vizsgált 60 évben; a ténylegesen a világ készletéhez hozzá-növekvő arany mennyiség hol több, hol kevesebb volt, mint a normális mennyiség. Minthogy a jelzett időszakban az árszínvonal változásának iránya valóban nagyban egyezik a Cassel által *viszonylagosnak* nevezett *arany-növekménnyel*, mely a tényleges és a normális arany-növekmény hányadosát fejezi ki, Cassel ebből azt következtette, hogy az árak hosszabb időközökben való változását az arany mennyiség alakulása idézte elő.¹⁵⁹

Casselnél kevésbé merész érveléssel Taussig is arra az eredményre jut, hogy az arany mennyiség változásának van befolyása az árszínvonal változásaira. Taussig ezt a megállapítását arra az összefüggésre alapítja, mely az arany mennyiség és a bankhitelek között a banktevékenység természetéből kifolyólag fennáll.¹⁶⁰ Készségesen elismerve azt, hogy a papírfizetési eszközök egy része ebből a szempontból eléggé érzéketlen, véleményét azzal támasztja alá, hogy viszont a letétek és a jegybankok aranykészlete között szoros az összefüggés. Ez Taussig szerint sem jelenti azt, hogy az aranykészlet minden változása visszahat a fizetési forgalomra; az utóbbi és az arany mennyiség közötti kapcsolat sokkal lazább, semhogy a fizetési forgalom azonnal megérezné az arany mennyiség változását. Előbb-utóbb azonban, ha lényeges változásról van

¹⁵⁸ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig, 1932. 416–426. old.

¹⁵⁹ U. o. 439. old.

¹⁶⁰ International Trade. New York, 1934. V. ö. a 192–201. old.

szó, a visszahatás el nem maradhat, mert a bankok kamatlábpolitikája összefügg az aranyáramlásokkal, melyek a nemzetközi forgalom folytán előállnak. *Taussig* érvelése annál inkább megérdemli figyelmünket, mert ő szigorúan a pénz mennyiségi elméletének az alapján áll és teljes mértékben tekintettel van a bankfizetési eszközökre.

9. A hitelteremtés elmélete. Az a vita, mely a bankjegyekre vonatkozólag a XIX. század első felében lefolyt, a pénz mennyiségi elméletének hatása alatt főképpen a bankjegykibocsátásnak az árakra és a váltóárfolyamra való hatása körül forgott. Akkor is, midőn a bankszerű fizetési eszközöket mindjobban bevonták a kérdés vizsgálatába, a forgalom szempontjából való hatás állott előtérben. A hitelnek mint ilyennek a kérdése csak alkalmasszerűleg merült fel, főképpen avval a kérdéssel kapcsolatban, hogy van-e szerepe a gazdasági válságok felidőzésében.

Ennek a hitel lényegére vonatkozólag tanúsított közönynek az oka az volt, hogy a pénzforgalom kérdéseinek megítélése tekintetében eltérő véleményen lévő táborok a hitel természetére és szerepére vonatkozólag nagyjában egyetértettek. Elismerték ugyan azt, hogy a hitel — annak szűkebb vagy bősegebb kezelése — összefüggésben állhat a pénzforgalom növelésével, de ebben a bankjegykibocsátással, illetőleg vásárlóerő más úton való forgalombahozatalával kapcsolatos visszaélést láttak.¹⁶¹ Hiszen a bankszerűség iskolája sem azt vitatta, hogy a hitellel nem lehet visszaélni, hanem csak azt, hogy a hitelek egészséges bankpolitikai elvek alapján való nyújtása és józan keretek között maradása esetén nem növelik szükség nélkül a pénzforgalmat.

Annak az egyetértésnek, mely a hitel lényegére vonatkozólag a két tábor között uralkodott, a forrása az volt, hogy a hitel magában véve közömbös a közgazdaság folyására nézve, mert lényegéből kifolyólag az *csak vásárló erőnek egyik kézből a másikba való átvitele*.¹⁶² A bankok, e felfogás szerint, amikor hitelt nyújtanak, nem tesznek mást, mint azt, hogy a gondjaikra bízott, tehát a már meglévő tőkét kihitelezik, azaz ideiglenesen másnak engedik át használatra.¹⁶³

¹⁶¹ Találónan jegyezte meg *Valentin Wagner* (*Geschichte der Kredittheorien*. Wien 1937. a 343. old.), hogy a hitel közömbösségéről szóló tan normatív jellegű volt.

¹⁶² *Mac Culloch* ezt így fejezte ki: „The advantage of credit consists in its tendency to distribute capital in the best manner.” (*The Principles of Political Economy*. Edinburgh. MDCCCXXV. a 114. old.)

¹⁶³ *J. St. Mill* szerint: „... a letéti bank oly tőkét ad kölcsön, melyet az apró részletekben gyűjtött össze a közönségtől.” (A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. a 316. old.)

A bankoknak ez a tevékenysége ennél fogva teljesen közömbös a pénzmennyiség és az árak viszonya szempontjából, legalább is addig, amíg helyesen kezelik a bankjegykibocsátást, mert a bankok csak oly vásárlóerőt engedhetnek át ügyfeleiknek, melyet mások nekik rendelkezésre bocsátottak.

A bankok tevékenységének olyan elképzelése állt e felfogás mögött, mely szerint azok, akik takarékoskodnak, tehát a tőkések, megtakarításaikat a bankban helyezik el, mely azután ugyanazt a vásárlóerőt engedi át a vállalkozóknak, melynek használatáról a tőkések ideiglenesen lemondtak, midőn a bankba vitték pénzüket. A vállalkozó tehát azt a vásárlóerőt használja fel, midőn a hitelt felveszi, amelyet a tőkés nem fordított vásárlásra, midőn a pénzt megtakarította. Ha túllépi e határt, a bank visszaélést követ el a bankjegykibocsátással és felidézi a túlkibocsátás hátrányait.

E felfogás hátterében az a tétel áll, hogy a *tőkeképződés egyedüli forrása a takarékosság*. Már *Thornton* hangsúlyozta, hogy hitelezett pénzzel lehet ugyan gépeket vásárolni, de nem lehet azok mennyiségét szaporítani. *J. St. Mill* ugyan ezen a nézeten volt és „igen különös”-nek találta, hogy azt még bizonyítani kell, miszerint a hitel csak engedély arra, hogy másnak tőkéjét használhassuk.¹⁶⁴ Ezzel, mondja, a termelés eszközei nem szaporodnak, hanem a hitel csak „a tőkének egyik kézből a másikba átvándorlásából áll.”¹⁶⁵ Előnye csak az, hogy a tőke oly kezekbe kerül, melyek jobban képesek azt termelésre használni. Az Egyesült Államokban az elmélet első nagy képviselője, *F. A. Walker*, ismételten és különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a tőkeképződés egyedüli forrása a takarékosság.¹⁶⁶

A hitelnek ez az értelmezése a merkantilizmus ama túlzásai ellenhatásaként keletkezett, mellyel a hitelnek tőkét teremtő erőt tulajdonítottak, midőn azt hirdették, hogy a bankok hitelekkel, tehát pénznek rendelkezésre bocsátásával a jószágok világától függetlenül új erőforrást nyíthatnak a gazdasági életnek. A fiziokratizmussal megindult felfogás, mely szerint a pénz tisztán forgalmi eszköz és így a jószágoktól függetlenül semmiféle eredeti teljesítményre nem képes, szöges ellentétben kellett, hogy álljon minden ilyenmű elgondolással, mely a pénzt mintegy csodatevő hatalommal

¹⁶⁴ U. o. a 117. old.

¹⁶⁵ U. o. a 119. old.

¹⁶⁶ „At every step of its progress, capital follows one law. It arises solely of saving.” (First Lessons in Political Economy. New York, 1893, a 64. old.) Később pedig írja: „capital arises wholly out of savings.” (U. o. a 238. old.)

látszott felruházni, midőn azt állította, hogy a jólét emelkedése belőle is kiindulhat.

A takarékoságról mint a gazdaság alapjainak kiszélesítésére egyedül alkalmas eszközről és a bankoknak a takarékoskodók és hitelt igénybevevők közötti tisztán közvetítő szerepéről való ezen felfogással először *Henry Dunning MacLeod*¹⁶⁷ szállt szembe. Hangsúlyozva azt, hogy a hitel hatásában minden tekintetben egyenlő elbírálás alá esik a készpénzzel, *MacLeod* az vitatta, hogy a bankok nem közvetítői tevékenységet fejtenek ki a tőkés és a hitelt igénybevevő termelők között, hanem hitelnyújtásukkal forgalmi eszközöket teremtenek.¹⁶⁸ Szerinte tehát a bankok igazi tevékenysége fizetési eszközök teremtése és forgalomhozatala. E hivatásukat kifejtve a bankok előmozdítják és élénkítik a közgazdasági életet és lehetővé teszik a közgazdaság rendelkezésére álló tőkének a gyarapítását. *MacLeod* szerint tehát a bankok kihitelezéseikben nincsenek a náluk levő letétekhez kötve, hanem szabadságukban áll ezeken túl is hiteleket nyújtani, vagyis, amint mondják, *hitelt teremteni*.¹⁶⁹

MacLeod eme felfogása kortársai előtt úgy tűnt fel, minthogyha a merkantilizmusnak a pénz jelentőségét túlzó felfogása ébredne új életre. *MacLeod* abba a gondolatmenetbe látszott visszazökkenni, amelyet *John Law* képviselt, amidőn azt hirdette, hogy a pénzmennyiség szaporításával lehet az ipart fejleszteni. A valóságban azonban, amint erre már *Knies* is rámutatott,¹⁷⁰ *MacLeod* nem értett egyet *Law*-val, mert míg az utóbbi kevés érzékkel bírt a pénzszaaporítás hátrányai iránt, addig *MacLeod* tisztában volt a hiteltermelés hátrányaival is, nevezetesen azzal, hogy hitelek mérték nélküli nyújtása *hitelinflációt* idéz fel, melyet azután nem lehet másképp ellensúlyozni, mint *hitelrestrikcióval*, vagyis *hitelmegszorítással*.

MacLeod fejtegetései nagy ellenzésre találtak kortársainál, nemcsak azért, mert ellentétben állottak a pénz és a tőke viszonya tárgyában uralkodó felfogással, hanem azért is, mert *MacLeod* kevésbé szerencsésen képviselte álláspontját.

¹⁶⁷ The Theory of Credit. London, 1889—1891. (2. kiad. 1897.)

¹⁶⁸ A hitelekéről azt mondja: „they are in their nature and effects in every aspect equivalent to an equal quantity of Money.” (2. kiad. 255. old.)

¹⁶⁹ Az angolok „credit creation”-ról, a németek „Kreditschöpfung”-ról beszélnek.

¹⁷⁰ Der Credit. I. Hälfte. Berlin 1876. a 66. old. A *Law* és *MacLeod* álláspontja közötti különbségre vonatkozólag I. továbbá *Diehl*: „Über neuere Kredittheorien im Lichte der Lehre von *MacLeod*.” (Die Kredit-Wirtschaft. Kölner Vorträge. I. Bd. Leipzig, 1927. a 116—116. old.)

Általában sajátos felfogása volt a közgazdaságtan egyéb kérdéseire vonatkozólag is¹⁷¹ és a pénz és a tőke egymáshoz való viszonyát nem sikerült megfelelően tisztáznia. MacLeod álláspontját nemcsak Angliában, hanem másfelé is helytelenítették és különösen a német közgazdák, mint *Adolf Wagner*, *C. Knies*, *G. Cohn* és *Böhm-Bawerk* ragaszkodtak ahhoz, hogy a bankok hitelnyújtásukkal csak közvetítő szerepet töltenek be a tőkés és a kölcsönvevő között. Erre támaszkodva *Johann v. Komorzynski* a XX. század elején azt vélte megállapíthatni, hogy a hitelnek tőkét teremtő hatást tulajdonító felfogás meghaladott álláspontnak tekinthető.¹⁷²

A MacLeod által felvetett gondolatok elutasítása azonban nem bizonyult véglegesnek és általánosnak, nem szólva arról, hogy *Komorzynski* maga is felemlíti, hogy MacLeod felfogása, ha nem is a maga egészében fogadta azt el, bizonyos hatást gyakorolt *Schäfflere*.¹⁷³ Megállapíthatjuk ezt másokra nézve is. Az Egyesült Államokban már 1895-ben *Horace White* tollából a bankügyről egy munka jelent meg,¹⁷⁴ mely szerint, szorosan MacLeodhoz ragaszkodva, a bank kitelt teremtő és a forgalmat megkönnyítő intézmény.¹⁷⁵ mondja *White*, már *Alexander Hamilton* előtt is világos volt 1791-ben midőn megírta az Egyesült Államok bankjára vonatkozó jelentését, de a gondolat teljes kifejtése MacLeod műve volt.¹⁷⁶

A XX. század első évtizedében ismét felmerült az a gondolat, hogy a bankok hitelnyújtásukkal vásárlóerőt teremtenek. A készpénznélküli forgalom erős kifejlődése és az angol bankoknak az a gyakorlata vetette fel azt, mely szerint, midőn ügyfeleik számára hitelkeretet biztosítanak, az összeget letétként jóváírják ügyfelüknek. Az angol bankok ezen gyakorlatának figyelembevételével vizsgálva a fizetési

¹⁷¹ *Edwin Cannan*, midőn *MacLeod* „The History of Economics” c. munkájáról írt, azt mondta, hogy MacLeod és a többi közgazdák közötti eltérés oly nagy, hogy azt semmilyen bírálat nem hidalhatja át. (*Econ. Journ.* VI. köz. 1896. a 608. old.)

¹⁷² *Die nationalökonomische Lehre vom Kredit Innsbruck*, 1905. a 375. old.

¹⁷³ V. ö. *Komorzynski* e. i. m. a 389. old.

¹⁷⁴ *Money and Banking*. Boston, 1895. (2. kiad. 1902.) Idézeteink az utóbbiból valók.

¹⁷⁵ „A bank in the moderne sense is a manufactory of credit and a machine for facilitating exchanges.” (E. i. m. 217. old.)

¹⁷⁶ U. o. 220. old. — Ennek ellenére *MacLeod* nevét még *Palgrave*: *Dictionary of Political Economy* 1925. évi kiadásában sem találjuk a címszavak között, pedig függetlenül attól, hogy helyes vagy helytelen volt-e álláspontja, kétségtelen, hogy egy messze kiható gondolatmenetnek volt megindítója.

forgalmat, *Hartley Withers*¹⁷⁷ 1909-ben arra a megállapításra jutott, hogy a bankok letéteinek túlnyomó része nem abból származik, hogy a tőkések pénzt helyeztek el náluk, hanem abból, hogy a bank hiteleket engedélyezett. Ebből *Withers* azt a következtetést vonta le, hogy az így keletkezett letéteket a bankok maguk „teremtették”. Ezen az alapon, egészen *MacLeod*-ra emlékeztető módon, a bankokat „pénzgyárak”-nak nevezte.¹⁷⁸ Érintkezési pontokat mutat *Withers* nézetével *R. G. Hartrey*¹⁷⁹ felfogása is.

Röviddel *Withers* munkájának megjelenése után, — egyébként egészen más irányú munkájában — *Schumpeter*¹⁸⁰ lépett elő a bankok feladatára vonatkozó hasonló gondolatokkal. Szerinte csupán a haladás nélküli — vagy a teljesen egyenletesen haladó gazdaságot — jellemzi az, hogy a bankok csak a tőkések által megtakarított pénzeket hitelezik ki, de gazdasági haladás új termelési eljárások bevezetése ezen az úton nem lehetséges. A közgazdaság statikus állapotában a vállalat maga teremti elő az üzem folytatásához szükséges eszközöket; ha azonban újítást akar eszközölni, és közjogi kényszer nem áll a vállalkozónak rendelkezésére, mellyel magának az ehhez szükséges termelési tényezőket biztosíthatná, kénytelen a bankoknál hitelt felvenni, amelyet ezek nem nyújthatnak a hozzájuk befolyt megtakarításokból, mert ezek éppen elegendők arra, hogy a termelést a megszokott mederben folytassák.¹⁸¹ A bankok tehát, folytatja okoskodását *Schumpeter*, kénytelenek e célra vásárlóerőt teremteni, mely megadja a vállalkozóknak a hatalmat arra, hogy új termelési eljárásokat alkalmazzanak.¹⁸²

Amidőn a háború befejezése után a gazdasági élet ingadozásainak kérdése került az érdeklődés homlokterébe, a *hiteltermelés elmélete*, ahogy a bankhitel új magyarázatát most nevezték, erősen kezdett térhódítani. Már *Schumpeter* elmélete erősen alátámasztotta azt a felfogást, hogy a bankhitelnek köze van a konjunkturaváltozásokhoz. Most e nézet megerősödött és erős túlzásokhoz is vezetett. Így p. o. *Al-*

¹⁷⁷ *The Meaning of Money*. 1909. (Német ford. *Geld und Kredit*. Übers. v. H. Patzauer. Jena, 1911.)

¹⁷⁸ A könyv V. fejezetének címe: „*The Manufacture of Money*.”

¹⁷⁹ *Currency and Credit*. 3. kiad. London, 1928.

¹⁸⁰ *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Leipzig, 1912.

¹⁸¹ U. o. 209—210. old.

¹⁸² „Kredit ist wesentlich Kaufkraftschaffung zum Zwecke ihrer Überlassung an den Unternehmer, nicht aber einfach Überlassung von vorhandener Kaufkraft — von Bescheinigung über vorhandene Produkte — an ihn.” (214. old.)

bert Hahn, ki Németországban toborzott híveket az új hitel-elméletnek, annak a kijelentésére ragadtatta magát, hogy a bankok működésének nem a letéti üzlet az alapja, hanem a hitelezés, mely maga teremti a letéteket.¹⁸³ Nyilvánvalóan az angol bankok fentemlített gyakorlata lebegett *Hahn* szeme előtt ennek kijelentésénél, mert a hitelkeret engedélyezése ott valóban letétet is teremt.

*C. A. Phillips*¹⁸⁴ azonban már felhívta a figyelmet arra, hogy az így keletkezett letétek, melyeket *White* elnevezésével *másodlagos letéteknek* nevezett, különböznek az *elsődleges letétektől*, melyek készpénz befizetéséből származnak,¹⁸⁵ *Phillips* azt a nézetet is visszautasította, mintha egy bank magában a többi bankoktól függetlenül kihitelezéseit jelentékenyen a hozzája befolyt készpénzen felül terjeszthetné ki. Az ilyen bankot ez rövidesen bajba sodorná, mert elvesztené likviditását. A jelentősebb hitelkiterjesztés lehetősége szerint csak a bankrendszerre a maga egészében áll fenn, mert csak itt érvényesül az átírásoknak az a hatása, hogy a készpénzkészlet növekedésénél jóval nagyobb arányban nyújthatók hitelek.¹⁸⁶ *Phillips* egy alapvető szempontra világított rá annak hangsúlyozásával, hogy a kihitelezések aránya nincsen a bankokhoz befolyt készpénzletétekkel közvetlen viszonyban, mert a hiteleket nem ez, hanem a *készpénztartalék* korlátolja, minthogy a letétek tulajdonosai, midőn letéteik felett rendelkeznek, készpénzfizetést is követelhetnek és erre a banknak megfelelő készpénzkészlet tartásával fel kell készülnie lennie. *Phillips* okfejtését teljes mértékben magukévá tették *Fr. v. Hayek*¹⁸⁷ és *J. M. Keynes*.¹⁸⁸ Az utóbbi külön ki is emeli, hogy mihelyt valamely a bankrendszerbe tartozó bank készpénztartaléka növekszik, vagyis felülmúlja a szokásos arányt, megindul a másodlagos letétek keletkeztetése, vagyis a hitelteremtés.¹⁸⁹

¹⁸³ Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits. 2. kiad. München und Leipzig, 1924. a 27—28. old. *Hahn* elméletéről találóan mondotta *Valentin Wagner*: „Es handelt sich hier um eine äusserst naive, durchaus verfehlte Anwendung des fiktiven Denkverfahrens.“ (Geschichte der Kredittheorien. Wien 1937. a 185. old.)

¹⁸⁴ Bank Credit. New York, 1928.

¹⁸⁵ E. i. m. 40—41. old.

¹⁸⁶ U. o. 37—40. old.

¹⁸⁷ Geldtheorie und Kredittheorie. Wien u. Leipzig, 1929. a 81—85. old.

¹⁸⁸ A Treatise on Money. London, 1935. I. köt. 26—27. old.

¹⁸⁹ „... if a bank finds itself in the possession of an amount of reserves which exceeds this ratio (t. i. a szokásos arányt), it proceeds to „create“ additional deposits ... by lending and investing more freely.“ (E. i. m. II. köt. 50. old.)

A hiteltermelésnek ez a módosított elmélete sem maradt ellenmondás nélkül. Mindenekelőtt élesen szembehelyezkedett vele Cannan,¹⁹⁰ nem minden gúny nélkül bírálva Withers fejtegetéseit. Ragaszkodva ahhoz, hogy a bank a tőkés és a hitelt igénylő vevő fél közötti közvetítő,¹⁹¹ Cannan azt igyekezett bizonyítani, hogy semmi különös sincs abban, ha a bank hitelei többszörösét teszik a hozzá befolyt pénznek, mert ez a pénz folytonos forgásban van a hitelek útján.¹⁹² Németországban Cannannál nem kevésbé hevesen fordult Diehl a hiteltermelés elmélete ellen. Főképpen arra hivatkozott, hogy a bankok nem teremthetnek tőkét, hanem csupán a náluk elhelyezett tőkéket kölcsönözhetik ki.¹⁹³ Hasonló kifogást emelt Navratil Ákos a hiteltermelés elméletével szemben,¹⁹⁴ míg az osztrák nemzeti bank elnöke Richard Reisch,¹⁹⁵ elismerte ugyan a hiteltermelésnek bizonyos szűkebb korlátok között való lehetőségét, de erősen kikelt azon beállítást ellen, minthogyha a bankhitelek ily módon való bővítésének a gazdasági élet szempontjából nagyobb jelentősége volna.¹⁹⁶ Hasonló álláspontot foglalt el a svájci bankvilág kimagasló tagja, Felix Somary is.¹⁹⁷

Ezek ellenére is a hiteltermelés elmélete — nem utolsósorban a világháború utáni nehéz idők hatása alatt — tovább is képviselőkre talált, sőt újabb gondolatokkal is gazdagodott. Ezekre azonban csak a hitelmélet egy más irányú kibővítése után térhetünk rá, melyről a következőkben lesz szó.

10. A kényszertakarékosság. Láttuk, hogy a pénzmennyiség értelmezése körüli viták mindinkább oda vezettek, hogy

¹⁹⁰ An Economist's Protest. London, 1927.

¹⁹¹ E. i. m. 262. old.

¹⁹² U. o. 261. old.

¹⁹³ „... darin besteht eben die befruchtende Wirkung des Kredits daß durch diese Kapitalübertragungen das vorhandene Kapital in die Hände leistungsfähiger Personen kommt, die es vermittle ihrer Tätigkeiten nützlich verwenden können.“ (E. i. m. 122. old.) — Később is ezt mondja Diehl: „Jede Krediteinräumung setzt jedoch bereits vorhandenes Kapital voraus.“ (U. o. 130. old.)

¹⁹⁴ Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. Budapest, 1928.

¹⁹⁵ Die „Deposit“ — Legende in der Banktheorie (Zeitscher. f. Nationalök. I. köt. (1929.) 489—533. old.

¹⁹⁶ Szerinte Phillips és hívei egészen egyoldalúan járnak el, amikor mindig csak a letétek gyarapodását veszik tekintetbe és nem számolnak eléggé az azokban párhuzamosan bekövetkező csökkenéssel és a banktartalékok egyéb forrásokból származó növekedésével. (E. i. m. 520—521. old.)

¹⁹⁷ A Phillips-féle és a vele rokon elméletek főhibája Somary szerint az, hogy az azonnal esedékes letéteket az összes bankletétekkel azonosaknak tekintik, holott az előbbieket csak egy hányadát teszik az összes letéteknek. (Bankpolitik. 2. kiad. Tübingen, 1930. a 64. old.)

a forgalmi eszközöket egy közös fogalomban foglalták össze, melyet — a forgalmi eszköz minőségére való tekintet nélkül — *vásárlóerőnek* neveztek. A vásárlóerő elmélete abból indul ki, hogy a fizetési eszközök közös tulajdonsága, hogy a piacból áruk elvonását teszik lehetővé. Ebből származik hatásuk az árakra. Az árszínvonalat tehát az a vásárlóerő-mennyiség határozza meg, mely a közönség birtokában van. Ha tehát új vásárlóerő keletkezik, illetőleg jut be a gazdasági életbe, ennek hatással kell lennie az árakra. Minthogy azonban az árak emelkedésével nem emelkedik mindenkinek a jövedelme, mindazok, akiknek a jövedelme nem tart lépést az árak emelkedésével, kénytelenek fogyasztásukat megszorítani.

Ez a gondolatmenet, mely először mutatott rá arra, hogy a *vásárlóerő szaporítása az árak emelkedésével bizonyos körök fogyasztásának megszorítására vezet*, a XIX. század elején erősen foglalkoztatta az elméket. Meggyőzően mutatta ki ezt, *Hayek* számos idézettel *Jeremy Bentham*, *Dugald Stewart* és *Malthus* munkáiból.¹⁹⁸ Ezen inflációs kor szemlélőinek valóban bő alkalmuk is volt a szóbanforgó jelenség megfigyelésére.

Bentham, aki nagyon világosan fejtette ki ezt a gondolatmenetet, kikényszerített mértékletességnek (Forced Frugality) nevezte a folyamatot,¹⁹⁹ mely később *kikényszerített takarékoság* vagy *kényszertakarékoság* nevét nyerte arra való utalással, hogy a pénzmennyiség szaporításával járó áremelkedés ugyanúgy fogyasztásmegszorítást jelent mint a takarékoság, csak azzal a különbséggel, hogy az utóbbi önkéntes elhatározás eredménye míg az előbbi kényszer hatása alapján keletkezik. *Thornton* már 1802-ben takarékoságról szólott ebben az összefüggésben. A későbbi rendezett valutáris viszonyok között azután feledésbe ment a kényszertakarékoság gondolata és csak *Wicksell* hozta ismét felszínre, amidőn a kamatláb és az árszínvonal viszonyát tanulmányozva a pénzbeli és a jószágfolyamatok kölcsönhatásával foglalkozott.²⁰⁰ Ezért volt sokáig általános az a nézet, hogy a kényszertakarékoság gondolata *Wicksell*től származik.

¹⁹⁸ A Note on the Development of the Doctrine of Forced Saving. (Quart. Journ. of Ec. XLVII. köt. (1932.) 123—135. old.)

¹⁹⁹ Manual of Political Economy. (The Works of Jeremy Bentham, Published under the superintendence of his executor John Bowring. III. köt. Edinburgh, MDCCCLIII. a 44. old.)

²⁰⁰ „Die reale Ersparnis, welche notwendig ist, um eine längere Kapitalinvestierung zu ermöglichen, wird... in der That... der Gesamtheit der Konsumenten aufgezwungen.“ (Geldzins und Güterpreise, Jena 1895. a 143. old.)

A vásárlóerőelmélet, melyből a kényszertakarékosság fogalma származott, mint erre már fentebb utaltunk, összhangban volt avval az elgondolással, mely szerint a hitel nem szaporítja a rendelkezésre álló vásárlóerőt, hanem csak már meglevő javak feletti rendelkezési hatalom átruházása a kölcsönvevőre. Sőt a vásárlóerőelmélet egyenesen alátámasztotta ezt, midőn a hitelben vásárlóerőnek ideiglenes átengedését látta. Mégis egy új elemet is vitt be a hitelelméletbe annak hangsúlyozásával, hogy a hitellel a tőke oly kezékbe kerül, melyek azt jobban, inkább a közgazdaság érdekében használják fel. Midőn *J. St. Mill* szembeszállt azokkal, akik azt hiszik, hogy a hitel semmiből teremthet valamit,²⁰¹ és velők szemben hangsúlyozta, hogy a hitel tőkének egyik kézből a másikba való átvándorlásából áll²⁰² és „szükségkép mindig valakinek másnak a tőkéjéből van elvéve”,²⁰³ oly hozzáadást is fűzött ehhez, melyből azt lehet következtetni, hogy a hitel mégis a tőkeképzésnek is szolgál. *Mill* utalt ugyanis arra, hogy az a vásárlóerő, mely bizonyos időpontban a közgazdaságban adva van, kétféle irányban érvényesül; egyrészt a fogyasztást másrészt a termelést érinti.²⁰⁴ A hitel ugyanis eltolódást okoz a vásárlóerőben, mert, ha mint rendesen, a hitel útján a termelők kezébe kerül a vásárlóerő nagyobb része, akkor ezek azt tőkéül használják és „ennyiben valóságos tőkenövekedés eszközöltetett a művelet által”.²⁰⁵

A kényszertakarékosság elmélete e gondolatfűzéssel teljesen összhangban arra a kérdésre felel, hogy mi történik akkor, ha a vásárlóerő nem marad állandó, hanem a hitel vásárlóerő növekedésével kapcsolatos. Minthogy magában a hitelezés ténye által a jószágok mennyisége nem szaporodott, de a termelők nagyobb vásárlóerő birtokába jutottak, ennek szerinte nem lehet más következménye, mint az, hogy a meglevő javak nagyobb hányadát igyekezzenek céljaik számára megszerezni; ezzel emelik az árakat és egyúttal csökkentik a nem termelő osztályok, tehát a fogyasztók vásárlási lehetőségeit. Ez a kényszertakarékossági elmélet magva és *Malthus* már 1811-ben utalt arra, hogy új bankjegyek kibocsátása járulékos tőke gyanánt kerül forgalomba, csökkentve a fogyasztók vásárlóképességét és növelve a termelőkét.²⁰⁶

²⁰¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. 117. old.

²⁰² U. o. 119. old.

²⁰³ U. o. 118. old.

²⁰⁴ U. o. a 118—119. old. jegyzete.

²⁰⁵ U. o. 119. old.

²⁰⁶ A *Ricardo* első cikkéről az „*Edinburgh Review*” XVII. köt. XXXIV. számában (1811. II.) írt névtelen ismertetésében. V. ö. *Hayek*: *Prices and Production*. 2. kiad. London (1954.) a 19—20. old.

Malthus tehát már rámutatott arra, hogy a járulékos hitel a tőkeképződés javára tolja el a meglevő javak felhasználását. Ezzel a kényszerszertakarékossági elmélet határozottan érintkezési pontot mutat a hitelteremtés elméletével, mert egyrészt elismeri azt, hogy a hitelek növelésével a tőkeképződés fokozható, másrészt pedig hangsúlyozza azt, hogy a hitelek növekedése különbözőképpen érinti a termelési és a fogyasztási javak árát.

Ami a járulékos vevőerők keletkezését illeti, a kényszerszertakarékossági elmélet hívei a múlt század elején kevésbé érdeklődtek annak banktechnikai forrásai és lehetőségei iránt. Szemük előtt a közgazdasági hatás lebegett. A közgazdasági összefüggések szemszögéből nézve a kérdést, már *Thornton* oly gondolatot vetett fel, mely később erős figyelemben részesült és szervesen olvadt bele ebbe az elméletbe. *Thornton* ugyanis arra utalt, hogy a hitelek iránti kereslet a kamatlábbal függ össze, mely mellett a bankok a pénzt kínálják, és pedig oly módon, hogy a vállalkozók sietnek üzletük kiterjesztésére hitelt felvenni, ha a pénzzel többet remélnek keresni, mint amennyit a pénz használatáért fizetni kell. Ezzel nyers fogalmazásban már 1802-ben jelentkezett az a gondolat, mely a hitelek mértékét a vállalkozói nyereséggel hozta összefüggésbe és később *Wicksell*, majd pedig *Mises*, *Hayek* és *Strigl* elméleteiben döntő szerephez jutott. E felfogás szerint a bankok, mivel a tőkét hitelnyújtás útján gyümölcösöztetik, hajlanak arra, hogy alacsony kamatláb mellett minél több pénzt helyezzenek ki. Ez ösztönzi őket arra, hogy a piaci kamatlábat a vállalkozói nyereségnél alacsonyabb színvonalon tartsák és ezzel a hitelek mennyiségét növeljék, felidézve evvel az árak emelkedését és a vele kapcsolatos kényszerszertakarékosságot.

A kényszerszertakarékosság eszméje a takarékosság fogalmának behatóbb elemzésére ösztönzött. *D. H. Robertson* igyekezett oly gyűjtőfogalmat találni, mely magában foglalja mindazokat a folyamatokat, melyek rokonságot mutatnak avval, amit takarékoszágnak nevezünk.²⁰⁷ Szerinte az vonás, mely közös e folyamatokban, a fogyasztástól való tartózkodás, illetőleg a fogyasztás megszorításának (lacking) ténye. Közelebbről ez *Robertson* szerint azzal egyértelmű, hogy valaki kevesebbet költ egy alapulvett időszakban, mint amennyire a rendelkezésre álló jövedelem képesíti. A fogyasztás megszorítása történhetik önkéntes elhatározással, amely esetben *Robertson* az egyén önszántából való fogyasztásmegszorításáról, (spontaneous lacking) szól. A fogyasztásmegszorításnak ez az esete az, amelyet rendszeren takarékoskodás alatt

²⁰⁷ V. ö. *Banking Policy and the Price Level*, London, 1926. a 40—50. old.

szokás érteni, és amelyet *önkéntes takarékoskodásnak* nevezhetünk. A fogyasztás megszorításának azonban nemcsak az egyén szabad elhatározása lehet az alapja, hanem az árak emelkedése is. Ez az az eset, amelyet a *kényszertakarékosság* fogalma fed. *Robertson* automatikus fogyasztásmegszorításról (automatic lacking) szól ily esetekben. A fogyasztás megszorításának van azonban még egy további válfaja is, melyet *Robertson* „induced lacking”-nak nevez, és amely abból származik, hogy az illető egyén az árak emelkedésére való tekintettel megfelelően igyekszik pénztárhéztét is növelni és ennél fogva nagyobb mértékben szorítja meg fogyasztását, mint amire szüksége volna akkor, ha tétlenül nézné gazdasági tartalékai értékének csökkenését.

A kényszertakarékosság elmélete teljesen összhangban volt a hitelmélet alaptételével, mely szerint a tőkeképződés egyedüli forrása a takarékosság. Sőt egyenesen folyománya volt ennek a felfogásnak, mert abból indult ki, hogy a vásárlóerő gyarapodása nem növeli a jószágmenynységet és ezért okoz áremelkedést, fogyasztáscsökkenést és ezen keresztül tőkegyarapodást. Ennek megfelelően ítélték meg a hiteltermelésnek a gazdasági életre való hatását is, hangsúlyozva, hogy a *termelés kiterjesztésének természetes alapja az önkéntes takarékosság*, mert a fogyasztás megszorításával csak ez bocsátja a közgazdaság egyensúlyának megbontása nélkül rendelkezésre a vállalkozásnak a termelés növeléséhez szükséges javakat.

Ennek szem előtt tartásával iktatta be a vásárlóerő elmélet a kényszertakarékosság gondolatát is, mint olyan jelenséget, amely az árak és a jövedelmek egyensúlyának a pénzzaporítás által okozott megromlásából származik. *Hayek* erősen kidomborította a vásárlóerő teremtésével való finanszírozás és az önkéntes megtakarításokkal való finanszírozás közötti különbséget, midőn azt hangoztatta, hogy az infláció útján való finanszírozás folytonosan újabb pénzmennyiségek kibocsátását teszi szükségessé még pedig gyorsuló ütemben, ami pedig az árak folytonos emelkedését is előidézi úgy, hogy végre a pénzmennyiség növelése teljesen tarthatatlan állapotot idéz elő, és végül a hiteltermelést meg kell szüntetni.²⁰⁸

Evvel a nézettel *Hansen* és *Tout*²⁰⁹ szálltak szembe, utalva arra, hogy az 1896-1914. évek közötti időszak tapasztalatai az ellenkezőt mutatják. Ekkor ugyanis a bankhitelek növekedtek és ezt az árak lassú emelkedése követte, de össze-

²⁰⁸ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien—Leipzig, 1929. a 128—129. old.

²⁰⁹ Investment and Saving in Business Cycle Theory. (Econometrica I. köt. 1933. a 144. old.)

omlás nem következett be. Ebből Hansen és Tout azt következtették, hogy mérsékelt arányban alkalmazva a kényszertakarékosság nem kell, hogy a bajok forrásává legyen, mert nem idézi fel azt a gyorsulási folyamatot, amelyre Hayek elmélete támaszkodik. Szerintük a hitelteremtés csak akkor okoz bajokat, hogy ha erősen hullámszik, hol nagymértékű kényszertakarékosságot váltva ki, hol pedig azt megszüntetve.

Hansen és Tout e felfogásukkal már feladták azt a régi álláspontot, hogy a kényszertakarékosság csak átmenetileg alkalmas a termelés kiterjesztésének financirozására, de még nem tagadták meg azt, hogy a hitelteremtéssel való financirozás árszínvonal emelkedéssel jár. Keynes azonban olyan gondolatot vetett fel, mely, a termelés financirozásával kapcsolatba hozva, az utóbbi tételnek kétségbevonására is vezetett. Keynes szerint ugyanis lényeges különbséget kell tenni egyrészt a közgazdaság oly állapota között, melyben tömeges munkanélküliség uralkodik és a közgazdaságban vannak paragon heverő termelő erők, másrészt pedig a közgazdaság azon állapota között, melyben teljes foglalkoztatottság van.²¹⁰ Keynesnek ez a gondolata különösen a német irodalomban talált visszhangra és vezetett oly következtetésekre, melyek a hitelteremtést nem csak ideiglenes és okvetlenül áremelő hatással járó financirozási eszköznek tüntetik fel, hanem annak, legalább is bizonyos körülmények között, feltétlenül előnyös voltát hangsúlyozzák. E felfogásnak alapgondolata az, hogy a hitelteremtést csak akkor kell feltétlenül árszínvonal emelkedésnek követnie, ha a közgazdaság a teljes foglalkoztatottság állapotában van, mert csak akkor hat a vásárlóerő szaporítása a termelésre feltétlenül drágítólag. Elmarad azonban az infláció és az árak emelkedése akkor, ha vannak még a közgazdaságban ki nem használt termelő erők, mert ilyenkor a nyújtott hitelek a termelés és ezzel a jólét emelkedéséhez is vezetnek.

Erősen felkarolta ezt a gondolatot Nöll von der Nahmer²¹¹ és belőle azt a következtetést vonta le, hogy egy országnak a ki nem használt erőforrásai alkotják a termelők részére való hitelnnyújtásnak az alapját, a közgazdaság hitelalapját (der volkswirtschaftliche Kreditfonds). Amíg a hitelek arra szolgálnak, hogy a vállalkozások segítségükkel ebből

²¹⁰ The General Theory of Employment, Investment and Money. London, 1936. V. ö. különösen a 16. old. — A német irodalomra nagy hatással volt már Keynes előbbi munkája is, t. i. A Treatise on Money. I., II. köt. London, 1930., mely már jelezte ezt a gondolatot.

²¹¹ Der volkswirtschaftliche Kreditfonds. Berlin, 1934.

az erőforrásból merítsenek, addig Nöll szerint a hitel nem hathat drágítólag, feltéve, hogy oly javak előállításáról van szó, melyek iránt megfelelő kereslet mutatkozik. Ebben az esetben ugyanis a hitel csak arra szolgál, hogy oly kihasználatlan termelési erőket kapcsoljon be a termelésbe, melyek termékei a piacon el is helyezhetők, melyekre tehát szükség van.

Már Nöll *von der Nahmer* munkájában megtaláljuk a hiteltermelés elméletének újabb változatában uralkodó két gondolatot. Az egyik az, hogy a *fizetési forgalomnak a hitel segítségével való kiterjesztése nem feltétlenül emeli az árszínvonalat*, mert nem más felhasználási ágaktól vonja el a termelés számára szükséges tényezőket és ezért helyesen alkalmazva nem okoz költségemelkedést. Az utóbbi csak akkor következne be, ha már minden munkás és minden anyagi termelési tényező be volna illesztve a termelésbe és a hitel arra szolgálna, hogy valamely alkalmazásból a másikba vigye át a termelési tényezőket.

A hitelelmélet új alakjának második vezérgondolata, mely az előbbinél is élesebb ellentétben áll a régi hitelelmélettel az, hogy a *hitelnyújtásnak alapját egyáltalában nem a megtakarítások képezik*.²¹² Nöll *von der Nahmernél* ez a nézet közvetlen folyománya annak a körülménynek, hogy amíg kihasználatlan termelési tényezők állnak rendelkezésre, nincsen szükség a fogyasztás megszorítására ahhoz, hogy a termelést kiterjesszük. Ezért szerinte addig, amíg vannak kihasználatlan termelési lehetőségek, a takarékoskodás egyenesen káros,²¹³ mert ebben az esetben nem kell a termelés számára a javakat a fogyasztástól való tartózkodással fel szabadítani.

Carl Föhl mélyen szántó munkájában²¹⁴ ezt a kérdést a megtakarítás és a beruházás viszonya szempontjából vizsgálja. Miután már Keynes kiemelte, hogy a megtakarítás ténye magában véve a fogyasztás megszorításával csak ársökkentő hatást idéz elő és még nem feltétlenül jelenti azt, hogy az így felszabadult javak a termelés számára lesznek felhasználva, Föhl is hangsúlyozza, hogy a pénzbeli megtakarítás még nem egyértelmű a reáltőkeképződéssel, legfeljebb egyik feltétele annak.²¹⁵ Hogy a megtakarítást beruházás is kövesse, ahhoz nemcsak az szükséges, hogy a tőkés a

²¹² „Dem Sparen kommt keine selbständige Bedeutung als Kreditquelle zu.“ (E. i. m. 76. old.)

²¹³ U. o. 120. old.

²¹⁴ Geldschöpfung und Wirtschaftskreislauf. München—Leipzig, 1937.

²¹⁵ E. i. m. 65. old.

megtakarított pénzt a bankok rendelkezésére bocsássa, hanem az is, hogy akadjon vállalkozó, ki hajlandó befektetéseket eszközölni. *Föhl* szerint azonban a fogyasztástól való tartózkodás egyáltalában csak a naturálgazdaságban feltétele a befektetésnek, tehát a termelés kiterjesztésének. A pénzgazdaságban szerinté tisztán szervezési kérdés az, hogy milyen úton adjuk meg a vállalkozónak a lehetőséget arra, hogy a termelési eszközök fölött rendelkezze.²¹⁶ Ezt a lehetőséget biztosítja a bankhitel éspedig, ha kihasználatlan termelési erők állnak rendelkezésre, a nélkül, hogy az árszínvonal emelkedése bekövetkeznék.²¹⁷

Egy másik oldalról támasztotta alá a hiteleknek a megtakarításoktól való függetlenségét hangsúlyozó álláspontot *Hans Gestrich*.²¹⁸ Téves szerinté az a felfogás, hogy a bankok valamilyen befolyt pénzből nyújtanák hiteleiket, mert minden hitel fizetési erőt teremt. Ennyiben tehát a bankokhoz befolyt pénzek és a hitelek között nincsen közvetlen kapcsolat. Ez azonban, mint *Gestrich* erősen hangsúlyozza,²¹⁹ távolról sem jelenti azt, amit az egyszerű pénzszaporítás hívei olyan szívesen kiolvasnak belőle, t. i. az inflacionizmus pártolását. Úgy *Gestrich*, mint *Föhl*, mint pedig *Eduard Lukas*,²²⁰ ki *Gestrich* felfogását messzemenőleg osztja,²²¹ tisztában vannak azokkal a korlátokkal, melyeket a girális forgalomnak a készpénzforgalommal való kapcsolata szab a hitelek nyújtásának. Bár a bankhitel kérdését nem nézik abból a tisztán banktechnikai szempontból, mely *MacLeod* óta a hiteltermelés elméletét alátámasztotta, erősen hangsúlyozzák azokat a korlátokat, amelyeket a bankokkal szemben támasztott készpénzigények vonnak a hitelnyújtásnak.

²¹⁶ U. o. 21—22. old.

²¹⁷ U. o. 149—151. old. Gondolatmenetét jobban megvilágítja következő kijelentése: „Gelingt es uns zu zeigen, daß diese Wirkung unter den genannten Voraussetzungen tatsächlich eintritt, so ist damit erwiesen, daß die Methode der Finanzierung der Sachkapitalschaffung durch Geldschöpfung in einer Wirtschaft, die sich im Zustand der Unterbeschäftigung befindet, gegenüber der Methode der Ausscheidung der Finanzierungsmittel aus dem Verbrauchskreis einen entscheidenden Vorteil hat.“ (163. old.)

²¹⁸ Kredittheorie und Wirklichkeit. (Weltwirtsch. Archiv. 52. köt. 1940. 1. 277—298. old.), valamint *Hans Gestrich*: Neue Kreditpolitik. (Ordnung und Wirtschaft. 3. füz.) Stuttgart u. Berlin 1936.

²¹⁹ E. i. cikkében 52. köt.

²²⁰ Sparen und Investieren. (Deutsche Geldpolitik. Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Gruppe Wirtschaftswissenschaft. 4. sz. a 371—402. old. Berlin 1941. és Aufgaben des Geldes. Stuttgart u. Berlin, 1937.).

²²¹ V. ö. Sparen und Investieren c. cikkét.

A bankhitelnek ez az elmélete, mely ujabbban Németországban kifejlődött, *Keynes* munkáihoz hasonlóan, a nagy munkanélküliséggel kapcsolatban alakult ki, mely a világválság éveiben uralkodott. Ez magyarázza meg azt, hogy a közgazdaság foglalkoztatási foka benne oly nagy szerephez jut. Ezzel áll kapcsolatban az is, hogy a bankhitelek és az árszínvonal közötti összefüggést más világításban látják, mint azok a közgazdák, kik a hitelek kiterjesztését feltétlenül az árszínvonal emelkedésével hozzák összefüggésbe. Úgy *Föhl*,²²² mint *Lukas*²²³ kifejezetten utalnak arra, hogy ott, ahol az állam kezében tartja az áralakulást és a bankok működését is szabályozza, józan korlátok között való hitelkiterjesztésnél nem kell áremelkedésektől tartani.

Mérsékeltőbb képviselőinél a hitelteremtés elmélete mint látjuk, jelentékenyen eltávolodott *MacLeod* és híveinek álláspontjától és a vásárlóerő elméletének eredeti, legalább is *J. St. Mill*-féle fogalmazásától. Mint láttuk, az elmélet jobban elmélyedő hívei a hitelteremtés korlátaikat is erősen hangsúlyozzák. Egyébként a német irodalomban sem talált általános elfogadásra a hitelmélet legújabb válfaja. Egyesek közöttük p. o. *Hero Möller*,²²⁴ szembehelyezkedtek vele, mások pedig, mint p. o. *Adolf Weber*, a hitelteremtés gondolatát csak erős fenntartással fogadják el és különösen azt emelik ki, hogy ha a bankhitelek a náluk elhelyezett megtakarításokat többszörösen meghaladják, ez nem jelenti azt, hogy ilyen méretű volna a hitelteremtés.²²⁵ Legalaposabban *Valentin Wagner* indokolja meg ezt alapos munkájában,²²⁶ mely azonban az elmélet legújabb fejlődési irányát még nem részesíti nagyobb figyelemben. *Wagner* szerint a bankhitel az árakra csak akkor van hatással, ha a hitel a jövedelmek nagyságát növeli; a hiteleknek túlnyomó része azonban csak azt a forgalmat táplálja, mely az árúknak piacra hozatalát megelőzi, melyet tehát a termelés különböző fokozatainak egymásra építettsége tesz szükségessé és ezért hatásában a fogyasztók és termelők közötti forgalmat nem érinti.

Visszatekintve arra az eszmecserére, mely a pénzforgalom és a hitel kapcsolatára vonatkozólag egy század óta le-

²²² E. i. m. 151. old.

²²³ E. i. cikkében a 387. old.

²²⁴ Ordnung der Wirtschaft. Bemerkungen zur Schriftenreihe „Ordnung der Wirtschaft. (Archiv f. mathematischen Wirtschafts und Sozialforschung. 5. köt. 1939.)

²²⁵ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München—Leipzig, 1928. a 398. old.

²²⁶ Geschichte der Kredittheorien. Wien, 1937.

folyt, megállapíthatjuk, hogy a bankok szerepére, valamint a takarékosagra vonatkozó fogalmak komoly megfontolást érdemlő gondolatokkal bővültek. Az az elgondolás mely szerint a bankok a náluk elhelyezett tőkéket kölcsönzik ki, nagy általánosságban jellemzi a hitelnyújtás terén való szerepüket, de kétségtelenné vált, hogy a bankszerű fizetések térfoglalásával a bankok tevékenysége bonyolultabbá lett. Már nem egyszerűen pénzt kölcsönöznek ki, hanem, mint arra nemcsak *Gestrich*, az újabb irányzat híve, hanem *Valentin Wagner* is rámutatott, sokkal bonyolultabb módon kapcsolódnak be a pénzforgalomba, midőn valósággal *hitelt* nyújtanak, mely tekintélyes mértékben nem pénz közvetlen felhasználása segítségével bonyolódik le, hanem csak a pénz forgalomra támaszkodik. Ezzel kidomborodott a *kézpénz* és a *bankszerű fizetés* közötti különbség, megvilágítva azt, hogy a kettőnek forgalmi köre különböző, midőn az utóbbi főképpen csak az áruknek piacra kerülésük előtti forgalmával kapcsolatos, míg a kézpénzforgalom körzete a jövedelmek keletkezése és felhasználása. Lényegileg ebből folyik a két forgalmi körzetnek egymáshoz való viszonya, mely a bankoknak bizonyos mozgási szabadságot biztosít hitelnyújtásuk szempontjából, melyet azonban nem szabad túlbecsülnünk, mint ahogyan p. o. *Mises* teszi, amikor azt állítja, hogy a bankok korlátlanul terjeszthetik ki hitelforgalmukat.²²⁷

Új megvilágításba került a megtakarítások közgazdasági szerepe is. Ha eltekintünk az e téren felmerült túlzásoktól, akkor is megmarad az a vélemény, hogy a megtakarítások, legalább is bizonyos körülmények között, nem az egyedüli forrásai a tőkeképződésnek, mert e téren a termelésbe be nem kapcsolt termelési tényezőknek is szerep juthat. E gondolat nem is annyira új, mint amilyennek feltűnt akkor, amikor *Keynes* a teljes és a nem teljes foglalkoztatottságú közgazdaság közötti különbségre utalt, mert már *Bentham*, midőn a kényszertakarékosági elméletet kifejtette, utalt arra, hogy a teljes foglalkoztatottság állapotára gondol.²²⁸ Arra is rámutattak már régebbi, az új irányzatoktól még

²²⁷ „Die Banken haben es, vermöge der ihnen zustehenden Macht. Zirkulationskredit durch Ausgabe von Umlaufsmitteln zu erteilen, in der Hand, die zirkulierende Gesamtmenge des Geldes und der Geldsurrogate ins Grenzenlose zu vermehren“ (Theorie des Gelds und der Umlaufsmittel. 2. kiad. München—Leipzig, 1924. a 317. old.)

²²⁸ „All hands being employed, and employed in the most advantageous manner, wealth — real wealth — could admit no further increase, but money would be increaseable ad infinitum.“ (Manual of political Economy. The Works of J. Bentham, III. Edinburgh, MDCCCXLI. a 45. old.)

nem érintett közgazdák, hogy a *tőkeképződésben nemcsak a fogyasztástól való tartózkodásnak van szerepe, hanem a termékenység növekedésének is.*²²⁹ Ez természetesen igaz; mégis óvakodnunk kell túlzásától, mert a fogyasztásra alkalmas javak mennyisége, mint a tőkekamatról szóló fejezetben láttuk, a termelés kiterjesztésének korlátokat szab, amint ezt *Böhm Bawerk* alaposan megindokolta, és ezért a fogyasztás korlátozásának a szerepe a termelés kiterjesztésében tagadhatatlan, mert a termeléshez nemcsak nyersanyagok és segédanyagok szükségesek, hanem munkások is, akik bérüket túlnyomóan fogyasztási cikkekre költik. Ezért a termelés kiterjesztése nagyobb fogyasztással is jár. Az ezt lehetővé tevő javak felszabadítása a takarékoság feladata.

A hiteltermelés elméletének a vásárlóerő elméletére támaszkodó továbbfejlesztésében csak egyesek mentek olyan messze, hogy, mint *Nöll v. d. Nahmer*, egyenesen az önkéntes takarékoság ellen fordultak. Már *Bentham* kiemelte, hogy rendszeren az önkéntes takarékoság elegendő a termelés fejlesztésének táplálására²³⁰ és az önkéntes takarékoság jelentőségét nemcsak *Hayek*, hanem mások is magasan értékelik. Nevezetesen kiemelik, hogy az utóbbi biztosítja leginkább a fejlődés zökkenésmentességét, mert az önkéntes takarékoság egyenletesebb mederben folyik. Ezért ez marad természetes táplálója a tőkeképződésnek, melynek egyenletesebb folyását főképpen a vállalati tőkeképződés és a hitelek kiterjesztése zavarja meg. Ezért játszik, mint látni fogjuk, a hitelek kiterjesztése és a *vállalati* vagyis a *vállalati nyereségből származó tőkeképződés* oly jelentős szerepet a gazdasági hullámlások elméletében.

11. A pénz forgási sebessége. Még jóval mielőtt a hitel-eszközöknek a pénzmenyiséghez való viszonyáról szóló vita megindult, a figyelem az árakat befolyásoló pénzmenyiséggel kapcsolatban egy másik kérdés felé fordult. Nevezetesen

²²⁹ Így p. *Lexis* következő kijelentésével: „Überhaupt kann man sagen, daß das neue freie Kapital der Hauptsache nach nicht aus der Beschränkung der Konsumtion hervorgeht, sondern aus der Steigerung der Produktion, die der fortschreitenden Entwicklung der Technik und der Verkehrsmittel zu verdanken ist.“ (*Allgemeine Volkswirtschaftslehre*, 2. kiad. Leipzig—Berlin, 1913. a 64. old.). Miután már *Julius Wolf* (*Nationalökonomie als exakte Wissenschaft*, Leipzig, 1908.) a technikai haladás jelentőségét hangsúlyozta, *Alexander Kockalis* (*Die Theorie der Arbeit*, I. köt. Jena, 1942.) a takarékoság tőkeképző szerepének szélsőséges háttérbeszorításával az ember találékonyságában látja a tőkeképződés igazi forrását. (V. ö. a 46—51. old., továbbá a takarékoságra vonatkozó fejezeteit.)

²³⁰ *Bentham* a takarékoságról ezt írja: „This voluntary sacrifice is, at least in the ordinary state of things, amply sufficient for the purpose — for every purpose; and as the impulse is spontaneous, so far all is right.“ (E. i. m. 44. old.)

hamar be kellett látni, hogy a pénz a piacon nem úgy viselkedik, mint az áruk, mert a piacon vásárlólag való fellépése után nem tűnik el onnan, mint azok, hanem újból vásárlásra lesz fordítva és így egy pénzdarab nem csak egyszer látja el vásárlási szerepét, hanem folyamatosan erre a célra szolgál. A XVII. században erősen vitatott kérdésre keresve választ, hogy mennyi pénzre van Angliának forgalma lebonyvításához szüksége, *Petty* figyelme arra terelődött, hogy egy határozott időszakban ugyanaz a pénzdarab többször teljesíti szolgálatát,²³¹ *Locke* pedig ugyancsak a forgalom pénz szükségletével foglalkozva megjegyezte, hogy ez nemcsak a pénz mennyiségétől, hanem *forgási* sebességétől (*quickness of its circulation*) is függ.²³²

Mínthogy *Locke* kissé általánosan fejezte ki magát, egyesek kétségbevonták azt, hogy ő valóban tisztán felismerte volna a pénz forgási sebességének a jelentőségét. *M. V. Holtrop* idevágó fejtegetései meggyőzően mutatják azonban azt, hogy *Locke* már valóban tisztában volt a pénz forgási sebességének az árakra gyakorolt befolyásával.²³³ Utána *Cantillon* már határozottan kimondotta azt, hogy a pénz forgási sebességének meggyorsulása hasonló hatással van az árakra, mint a pénzmennyiség növekedése.²³⁴ *J. S. Büsch* is figyelemben részesítette a pénz forgási sebességét mint az árszínvonal tényezőjét.

A pénz forgási sebességének figyelembevételére két módszer kínálkozott. *Petty* és *Cantillon* az egyes pénzdarabok ismételt vásárlólag fellépésre fordították figyelmüket, míg *Locke* a pénz forgási sebességének képzetét inkább ahhoz a gondolathoz kötötte, hogy az emberek ügyleteik lebonyolítására bizonyos pénzmennyiséget szoktak készletben tartani. *Holtrop*, ki behatóan foglalkozott a pénz forgási sebességére vonatkozó elmélet történetével, az első vizsgálati módszert a *mozgási elméletnek*, (*motion theory*), a másodikat pedig *pénztári egyensúlyi elméletnek* (*cash-balance theory*) nevezte.

E két nézőponthoz kapcsolódott a pénz forgási sebességére vonatkozó elmélet további fejlődése. Mindkét irány tiszt-

²³¹ The Economic Writings of Sir William Petty. Ed. by Ch. Hull. Cambridge, 1899. V. ö. az I. köt. 112—113. old.

²³² The Works of John Locke. IV. köt. London, 1824. a 23. old.

²³³ V. ö. Theories of the Velocity of Circulation of Money in earlier Economic Literature. (Economic Journ. Supplement. Ec. History. 1929. januári szám 505—506. old.)

²³⁴ Essai sur la nature du commerce en général. 1755. (V. ö. a H. Higgs által rendezett kiadás és angol fordítás. London, 1931. a 161. old.)

tában volt azzal, hogy a pénzmennyiség nem olyan egyszerű fogalom, mint a piacra kerülő árumennyiségé, mert a pénz kézzől-kézre vándorol, míg az árut elfogyasztjuk vagy állandóan hasznájuk, de mindenesetre kivonjuk a forgalomból. A pénz forgási sebességének elmélete a kérdést a pénzdarabok többszöri megfordulásának képzetéhez kötötte, azt vizsgálva, hogy a pénz bizonyos időközben hányszor teljesíti szolgálatát.²³⁵ Ezzel szemben a pénztári egyensúly elmélete az ellenkező oldalról igyekezett a kérdést megközelíteni, azt vizsgálva, hogy miképpen változik az a mennyiség, amelyet a pénzből az egyének készen tartanak. Míg tehát az első pénzt mozgásában, azaz bizonyos időközönként való piacrajövetelében kívánta nyomonkövetni, addig a második módszer abból indult ki, hogy a készenlétben tartott pénzmennyiség az egyének bevételének és kiadásának egymáshoz való viszonya szerint igazodik. Az elmélet mindkét típusa világosan megértette azt, hogy az, ami az árakra hat, nem egyszerűen a pénzmennyiség, hanem a rendelkezésre álló pénzmennyiség áramlása, illetőleg ennek üteme.

A legegyszerűbb alakjában illesztette magyarázatába a mozgási elméletet James Mill, midőn kifejtette, hogy, bár minden pénzdarabnak különböző a forgási sebessége, mégis a közgazdaságban egy átlagos forgási sebességgel lehet számolni, mely azután a pénzmennyiséggel összevetve irányadó a pénz értékére. Ez az átlagos forgási sebesség azt fejezi ki, hogy hányszor fordul meg egy pénzdarab egy alapul vett időközben. Növekedése vagy csökkenése úgy hat az árakra, mint a pénz mennyiség növelése vagy csökkenése.²³⁶ Bár bizonyos fenntartással, Christian Schlözer is azon a véleményen volt, hogy a pénz forgási sebességének változása hasonló hatással van az árakra, mint a pénzmennyiség változása.²³⁷ Roscher is azt hangsúlyozta, hogy egy tallér, mely egy éven belül tízszer fordul meg a forgalomban, olyan hatással van, mint hogyha egy tallér helyett tíz volna forgalomban.²³⁸

²³⁵ A német irodalom ezt „die Händewechseltheorie”-nak nevezte.

²³⁶ „By rapidity of circulation is meant... the number of purchases made in a given time. An increase in the number of these purchases has the same effect as an increase in the quantity of money; a diminution the reverse.” (Elements of Pol. Ec. London 1821. a 98. old.)

²³⁷ „Eine lebhafte Circulation kann auf die Nationalpreise die nämliche Wirkung haben, die eine grössere Masse umlaufenden Geldes hervorbringt, indem sie solche erhöht.” (Anfangsgründe der Staatswirtschaft. Riga, 1805. I. köt. 87. old.)

²³⁸ Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Stuttgart, 1869. a 247. old.

J. St. Mill is ismétli azt a megállapítást, hogy minden fontot vagy dollárt annyi fontnak vagy dollárnak kell számítani, ahányszor vásárlás céljából gazdát cserél. *Mill* szerint azonban nem az a lényeges, hogy hány kézen fordul meg a pénz bizonyos idő alatt, hanem a pénzzel szemben álló javak mennyiségére is tekintettel kell lenni.²³⁹ Ezért a pénz által bizonyos idő alatt eszközölt vásárlások számát szerinte „nem magával az idővel, hanem az ugyanazon idő alatt eladott javak mennyiségével kell összehasonlítani.” Ennek alapján a pénz forgási sebességét nem egészen szerencsésen úgy határozza meg, hogy az „a minden egyes pénzdaráb által egy bizonyos mennyiségű pénzbeli üzlet létesítése céljából tett vásárlások átlaga.”²⁴⁰ Egyszerű és számbeli kifejezésnek is hozzáférhető meghatározást igyekezett adni *Irving Fisher*, midőn azt mondja, hogy a pénz forgási sebessége az a hányados, mely az egy év alatt eszközölt összes pénzforgalomnak, (money payments) az ez idő alatt átlag forgalomban levő pénzmennyiséggel való elosztásából adódik.²⁴¹ Munkájának egy későbbi részében azonban *Irving Fisher* is felemlíti, hogy kétféleképpen értelmezhető e fogalom; vagy úgy, hogy hányszor fordul meg egy pénzdaráb a közgazdaságban, vagy úgy, hogy hányszor fordul meg egy ember kezében az ő pénztárkészletéhez viszonyítva.²⁴²

Annak a bizonytalanságnak kiküszöbölése végett, mely a pénz forgási sebességét illetőleg fennforog, *Pigou* igyekezett értelmét közelebbről meghatározni.²⁴³ Szerinte e forgalmat háromféle értelemben lehet használni. Vonatkoztatható az először is arra, hogy a pénz egy éven belül hányszor jelenik meg, mint jövedelem. Ebben az értelmezésben a pénz forgási sebessége arra van vonatkoztatva, hogy a pénz mennyisége az árakra azáltal gyakorol befolyást, hogy a jövedelmet fogyasztási javak vásárlására fordítjuk. Ezért *Pigou* ezt *jövedelmi forgási sebességnek* nevezte. Hasonló gondolatot fejezett ki *Schumpeter* is, midőn arra helyezett súlyt, hogy a jövedelemmé vált pénzegység egy bizonyos időközben hányszor érinti a fogyasztás körzetét.²⁴⁴ A pénz forgási sebességének ez az értelmezése tehát kizárja a forgási

²³⁹ A nemzetgazdaságtan alapelvei a 94. old.

²⁴⁰ U. o. 95. old.

²⁴¹ The Purchasing Power of Money. New York, 1911. a 17. old.

²⁴² U. o. 252—253. és 262—263. old.

²⁴³ Industrial Fluctuations. 2. kiad. London, 1929, a 168—170. old.

²⁴⁴ Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. 1917—1918. a 627—715. old. V, ö, a 666—673. old.)

sebesség fogalmából mindazokat az ügyleteket, amelyeknél a pénz felhasználása nem vonatkozik közvetlenül a fogyasztásra, hanem a gazdasági élet egyéb műveleteire úgy, hogy a pénz végleges felhasználása szempontjából, miként ezt *Budge* kifejtette, csak átmeneti tételekről van szó.²⁴⁵ A pénz jövedelmi forgási sebességének képzete tehát azon az elgondoláson nyugszik, hogy a pénz végeredményben a fogyasztást szolgálja és így végső sorban a pénz teljesítménye az áruforgalomhoz való viszonyában a fogyasztással kapcsolatban veendő szemügyre, ha a forgási sebességnek az árakra való befolyását kutatjuk.

A második értelmezés, amelyben *Pigou* a pénz forgási sebességét használja, az egész kereskedelmi forgalomra vonatkozik és ezért *Pigou* itt a pénz *kereskedelmi forgási sebességéről* (trade velocity) szól. Ennek megállapítása végett azt kell vizsgálni, hogy egy éven belül hányszor cserél gazdát a pénz általában árúkért és szolgáltatásokért.

A harmadik értelmezés, melyet a pénz forgási sebességének *Pigou* szerint adhatunk, a pénz *ügyleti sebessége* (transactions velocity) mely kifejezi azt, hogy egy éven belül a pénz hányszor cserél gazdát, akár fogyasztási, akár termelési javakért, akár pedig tulajdonátruházások kapcsán. Ez természetesen a legtágabb értelmezés, amely a pénz forgási sebességének adható.

Az utóbbi értelmezés az, mely régebben előtérben állott. Minthogy azonban a pénz forgási sebessége abból a szempontból nézve bír fontossággal, hogy mennyiben indulnak ki hatások a pénz oldaláról az árakra, kételyek merültek fel arra nézve, vajjon a pénznek minden megmozdulása számbaveendő-e. Lehetnek ugyanis a pénznek olyan teljesítményei is, melyek tisztán technikai természetűek és mintegy közbenső állomások a jószágellátásban. Innen származott az a kérdés, hogy *nem kell-e a pénznek egyes megmozdulásait figyelmen kívül hagyni*, ha azt akarjuk, hogy a pénzforgalom meggyorsulásának vagy meglassulásának mennyiben van hatása az árakra. A forgási sebességnek az a fogalma, melyet *Pigou* jövedelmi sebességnek nevez, abból a törekvésből származott, hogy mindaz kiküszöböltessék, ami a pénz értékére nézve közömbös.

A pénz forgási sebességének a jövedelemre vonatkoztatott értelmezése mellett kétségtelenül súlyos érvek szólnak, mert végre is az árszínvonal és fordítottja, a pénzérték, a javak hozzáférhetőségének nagyobb vagy kisebb fokát fe-

²⁴⁵ Die Lehre vom Gelde. Jena, 1931. a 247. old.

jezi ki. Magas pénzérték azt jelenti, hogy a pénzért sok jószágot lehet kapni; alacsony ennek az ellenkezőjét. Erre pedig, a gazdálkodás végcélját tekintve, valóban csak a pénznek mint jövedelmi egységnek a magas vagy alacsony volta adhat választ.

Mégis felmerült az a kérdés, hogy a forgási sebességnek ily alapon való meghatározásánál valóban figyelembe vétetnek-e mindazok a körülmények, melyek a pénz forgási sebességének oldaláról az árak magasságára befolyással vannak. A pénzforgalomnak ugyanis olyan számos vonatkozása van, hogy kételyek merültek fel aziránt, vajjon a pénzértékre a pénz forgási sebessége részéről való hatások maradék nélkül figyelembe vétetnek-e akkor, ha csupán a pénzforgalom és a fogyasztási javak egymáshoz való viszonyára vagyunk tekintettel. A pénzértéknek kétségtelenül legfontosabb szerepe az, mely jövedelmi egység mivoltához kapcsolódik. De mondhatjuk-e azt, hogy kizárólagosan csak ebben a vonatkozásban érinti az az embereket? Nincsen-e a gazdasági tevékenységnek oly körzete, melyben a termelési javak árváltozása, vagyis a pénzértéknek ezekkel szemben való változása fontosságot nyer?

Ez a kérdés az irodalmat eddig kevésbé foglalkoztatta. Inkább arra helyezett súlyt, hogy a pénz forgási sebessége képzetének tágitásánál ügyelniünk kell arra, hogy valóban mindaz kizárassék, ami nem érinti igazán a pénz forgási sebességének oldaláról az árakat. Így merült fel az a kérdés, hogy a közvetítő kereskedelem pénzforgalma és a pénzforgalomnak az a megduzzadása, melyet a termelés különböző fokozatainak egymásra épülése idéz elő, gyakorolhatnak-e hatást az árakra?

Úgy az a körülmény, hogy a javak előállítás, míg a nyersanyagtól a készgyártmányokig elérkezünk, számos folyamaton megy keresztül és ennek kapcsán az egyes üzemek között fizetések eszközöltnének, mint pedig az, hogy a javak a kereskedelemben több kézen mennek keresztül, befolyással lehet a pénz forgási sebességére. Kérdéses lehet azonban, hogy ez hatással van-e az árakra. Hiszen nem kíván új vásárlóerőt, hanem csak mintegy szakaszokra osztja az előállítás folyamatát, és nem is termel új javakat, mert hiszen olyan forgásról van szó, mely ugyanarra az árúra vonatkozik, mely kész állapotban a piacra kerül. Ezt a tényt *Holtrop* szerint egy differenciálódási együttható (Differenzierungskoeffizient) alakjában vehetjük számba, mely a közgazdaság szerkezetének megfelelően a javak fokozatos előállítását és piacra kerülését, illetőleg az ezzel járó pénz-

forgalmi eseteket öleli fel.²⁴⁶ Ez *Holtrop* nézete szerint lehetővé teszi azoknak a forgalmi tényeknek kiküszöbölését, melyek érintik ugyan a pénz forgási sebességét, de nem érintik az árakat. Maga *Holtrop* sem állítja azonban azt, hogy a pénznek minden megmozdulása, mely ezzel kapcsolatban történik, feltétlenül közömbös az árakra nézve, hanem csak azt, hogy az esetek messze túlnyomó részében itt a pénznek és a javaknak a folyama párhuzamosan mozog és amennyiben ez így van, a folyamat közömbös az árakra nézve.

Annak hangoztatásában, hogy a pénz és az árúk megmozdulása mindig párhuzamosan halad, a közgazdák egy része még tovább ment. Úgy okoskodtak, hogy a pénz forgási sebességével párhuzamban a javak is hasonló mozgást végeznek, mely pontosan ellenlábas a pénz forgásának és közömbösíti mindazokat a hatásokat, amelyek a pénz forgási sebességéből származhatnak. Erre az álláspontra helyezkedett *W. Eggenchwyler* és *Irving Fisher* pénzülméleti munkájának bírálatában, azzal támasztotta alá állítását, hogy a pénzforgalom körében végbemenő minden ügylet természeténél fogva pénznek és javaknak egymásért való kicserélése.²⁴⁷ Egészen hasonló álláspontra helyezkedett *Davenport* is azzal a kijelentésével, hogy a pénznek és a javaknak a forgalma mindig kölcsönös és ezért a pénz forgási sebességét nem szabad oly tényezőnek tekinteni, amely magában véve az árszínvonalat befolyásolhatná.²⁴⁸ *Wiser*²⁴⁹ és mások is kétségbevonták a pénz forgási sebességének az árszínvonalra való befolyását.²⁵⁰

Ezzel az állásponttal, amely szerint tehát a pénz forgási sebességének egyáltalában nem volna befolyása az árakra, *A. W. Marget* helyezkedett szembe és figyelmeztetett arra, hogy ez az okoskodás nem veszi figyelembe azt, hogy az az

²⁴⁶ Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1935. a 115—209. old. V. ö. a 219. old.)

²⁴⁷ Die Kaufkraft des Geldes. (Arch. f. Sozialwiss. und Sozialpol. XXXVI. köt. 1913. a 220. old.)

²⁴⁸ A pénz és az árúk forgási sebességéről *Davenport* azt mondja, hogy „These two sorts of change are parallel, equal and offsetting.” (The American Economic Review. XX. köt. 1930. a 10. old.)

²⁴⁹ Gesammelte Abhandlungen von Fr. Freiherrn v. Wieser. Herausg. v. Hayek Tübingen 1929. a 221. old. Ezzel kapcsolatban v. ö. *A. Marget* megjegyzéseit a Journ. of Pol. Ec. 40. köt. 289—294. old.

²⁵⁰ Így p. o. *Budge* a „Lehre vom Gelde”-ben azt mondja, hogy legnagyobb kétkedéssel kell fogadni azt a nézetet, hogy a pénz forgási sebességének befolyása volna az árakra (246. old.) és *K. Helfferich* a pénzről szóló munkájában mellőzi az egész kérdést. Már *Richard Hildebrand* üres fogalomnak nevezte a pénz forgási sebességének képzetét (Die Theorie des Geldes. Jena 1883. a 41. old.)

ütem, amelyben a pénzt vásárlásra fordítjuk, illetőleg a javak a közgazdaságban gazdát cserélnek, nem marad szükségképpen ugyanaz.²⁵¹ Mások is azon a nézetben voltak, hogy nem lehet a pénz forgási sebességének az árakra gyakorolt befolyását egyszerűen azzal tagadásba venni, hogy a javak oldalán is beszélhetünk bizonyos értelemben forgási sebességről. Ez az okoskodás, amely ugyanolyan értelemben gondol a javak forgalmi sebességére, mint amilyen értelemben vesszük a pénz forgási sebességét, aligha veszi eléggé figyelembe azt a tényt, amelyből a pénz forgási sebességének képzete kiindul. Nevezetesen elhanyagolja azt, hogy míg az árúk végeredményben — miután egy vagy több kézen keresztül mennek — mégis csak kivonatnak a piacból és oda vissza nem térnek, addig a pénznél ez másképp van és ezért a pénz forgási sebessége mást jelent, mint az, ha bizonyos árúk több kézen mennek keresztül.²⁵² Az tagadhatatlan, hogy a pénzmennyiségnek az árakra gyakorolt hatásánál a termelés, illetőleg a kereskedelem különböző fokozatainak a közbeiktatása élénkebb pénzforgalmat kíván és ez bizonyos fokig közömbösítheti akár a pénzmennyiség gyarapodásának, akár forgási sebességének növekedését, de ebből aligha következik az, hogy a pénz forgási sebességének változásai egyáltalában közömbösek az árak alakulására nézve. Ezt az eredményt megerősítették *J. Marschak*²⁵³ és *Fr. Lutz*²⁵⁴ is.

Magától értetődik, hogy a forgalomba nem kerülő pénznek nincsen hatása az árakra. Már *Hume* megjegyezte, hogy a pénz, mely a szekrényben hever, „az árképződésre csak annyi befolyást gyakorol, mintha meg volna semmisítve.”²⁵⁵ Miután *H. Thornton* és *Tooke* ráirányították a figyelmet arra, hogy különösen válságos időkben a pénznek ily módon való felhalmozása nagyobb méreteket ölt, a bankszerűség iskolája behatódobban foglalkozott ezzel a jelenséggel. Különösen *Fullarton* a *heverő*, azaz a *thezaurált pénznek* (hoards) fontos szerepet tulajdonított, hangoztatva azt, hogy a forgalom nem tud több pénzt lekötni, mint amennyire szük-

²⁵¹ The Relation between the Velocity of Circulation of Money and the „Velocity of Circulation of Goods.” (Journ. of Pol. Ec. 40. köt. 1932. a 300. old.)

²⁵² V. ö. erre vonatkozólag *Schumpeter* megjegyzését az Arch. f. Sozialpol. 44. köt. 670—671. old.

²⁵³ Economic Parameters in a Stationary Society with Monetary Circulation. (Econometrica, II. köt. 1934. a 91—111. old. V. ö. a 110. old.)

²⁵⁴ Über die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 144. köt. 1936. a 385—409. old.)

²⁵⁵ *Hume* Dávid közgazdasági tanulmányai. 2. kiad. Budapest, 1899. az 56. old.

sége van. Ebből azt következtette, hogy a pénz hevertetése annak eredménye, hogy több pénz került forgalomba, mint amennyire szüksége van. *Fullarton* azt tartotta, hogy ezek a pénzek felszabadulnak, mielőtt a forgalomnak szüksége van rájuk és ezért fontos szerepet töltenek be a pénzforgalom önszabályozódásában. A bankszerűség iskolája tehát a pénz forgási sebességének változásából fegyvert kovácsolt annak a nézetének alátámasztására, hogy a pénzmennyiség változása — kivételes esetektől eltekintve — nem hat az árakra. Ez a nézet később háttérbe szorult és a bankrendszer erőteljes kifejlődésével a heverő pénzek kérdése lekerült a napirendről. Az a nézet kerekedett felül, hogy a pénz thezaurálása csak fejletlen bankrendszerrel bíró országokban ölthet számbevehető méreteket.

Újabban a világválság éveiben azután a heverő pénzek elmélete ismét előtérbe lépett. Különösen *Robertson* és *Keynes* elevenítették fel a régi gondolatot, hogy bizonyos körülmények között a pénz hevertetése jelentős tényező lesz a közgazdasági folyamatban. Míg teljesen statikus körülmények között, mondja *Keynes*,²⁵⁶ midőn senki sem tartja bizonytalannak a jövőt, a kincsgyűjtésre való hajlam megszűnik, nyugtalan időkben az ismét fellép, mert a jövő bizonytalansága visszatartja az embereket a befektetésektől és a helyzet bizonytalansága nagyobb készpénz tartását is teszi szükségessé. *Hamtre*y elméletében is nagy szerepet játszanak a heverő pénzek.²⁵⁷

A világháború utáni infláció nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy vannak okok, melyek a pénzforgalmat a pénz hevertetésével meglassítják, hanem arra is, hogy bizonyos körülmények között a pénzforgalom erős gyorsulása is bekövetkezhetik. Ilyen az erős infláció esete, amidőn az emberek annak tudatára ébrednek, hogy a pénzérték súlyyodése folytán folytonosan emelkedő árakkal kell számolniuk és ezért a kapott pénzt lehetőleg rövid ideig tartják maguknál. A fogyasztók fokozott mértékben eszközölnek vásárlásokat és a vállalatok sietnek befektetéseket eszközölni.

Maga a tény, hogy ez így van, nem lehet vitás, mert nyilvánvalóan volt észlelhető. Vita csak a körül fejlődött ki, hogy a pénz forgási sebességének növekedése okozza-e ilyenkor az áremelkedéseket. *Keynes*, *Bresciani Turrone*, *Walré*

²⁵⁶ The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936. a 208. old.

²⁵⁷ *Hamtre*y a felhasználatlan bankszámlákra (idle balances) helyezi a súlyt. (Capital and Employment, London 1937.)

de Bordes és *A. Hahn* azt állították, hogy erős inflációban nem a pénz mennyiségének szaporodása okozza az áremelkedéseket, hanem a pénz forgási sebességének növekedése is közrehat ebben. Álláspontjuk alátámasztására arra hívtak, hogy p. o. Németországban az infláció tetőpontját az árak emelkedése erősen felülmúlta azt az arányt, melyben a pénzmennyiség szaporodott.²⁵⁸ Ezzel a felfogással *Bortkiewitz* helyezkedett szembe, tagadva azt, hogy a pénz forgási sebessége önálló tényező volna az árak alakulásában. *Bortkiewitz* szerint, ha az emberek gyorsabban költik el jövedelmüket, akkor hosszabb ideig kell várniok, míg ismét vásárolhatnak. Szerinte nem a pénz forgási sebességének változása itt az ok, mely a tüneményt felidézi, hanem a pénzbe vetett bizalmatlanság és a forgási sebesség gyorsulása csak ennek következménye.²⁵⁹ Már *Adolf Wagner*²⁶⁰ is így fogta fel a kérdést és ezzel lényegileg *W. Eucken*²⁶¹ is egyetértett, de ő a pénztári egyensúly elmélete alapján magyarázta a folyamatot arra utalva, hogy a bizalmatlanság folytán bekövetkezett áremelkedések okozzák azt, hogy sokan átmenetileg csökkentik pénztári készletüket. Ezzel elérkeztünk a pénz forgási sebessége magyarázatának másik változatához, a pénztári egyensúly elméletéhez, melyre a következőkben rátérünk.

12. A pénztári egyensúly elmélete. Az előbbieken láttuk, hogy a pénz forgási sebességének elmélete számos nehezen megoldható kérdés elé állította a tudományt. Eltekintve attól, hogy a forgási sebességnek többféle értelmezése lehetséges, nagyon nehéz e fogalomnak olyan körülhatárolása, mely mindazokat a hatásokat felöleli, melyek a pénz forgási sebességének változásából erednek. Erre vezethető vissza az, hogy mindjobban előtérbe lép a kérdésnek a másik oldalról, t. i. a pénztári készletek oldaláról való megközelítése. E módszernek, mint már említettük, hosszú múltja van. Bővebb kifejtése különösen *Walras* és *Marshall* érdeme.

Walras eredetileg a pénz forgási sebességének képzeté-

²⁵⁸ *Holtrop* említi, hogy Németországban 1921. májusától januárjáig a pénzmennyiség 23 szorosra, az árak pedig 251 szerezre emelkedtek. (E. i. m. 202. old.)

²⁵⁹ V. ö. Verein für Sozialpolitik 1924. IX. 26-án tartott ülésén tartott előadását. (Schriften des Vereins f. Sozialpol. 170. köt. 256—274. old.)

²⁶⁰ Die russische Papierwährung. Riga.

²⁶¹ V. ö. Kritische Betrachtung zum deutschen Geldproblem. 1923 és Die Ursachen der potenzierten Wirkung vermehrten Geldumlaufs auf das Preisniveau. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 1925. köt. 289—309. old.)

ből indult ki és ezen az alapon *Irving Fisher*éhez hasonlóan forgalmi egyenlethez jutott.²⁶² Később azonban e jelenség megvilágítására alkalmasabbnak találta a pénztári egyensúly gondolatát.²⁶³ Mint látjuk, *Walras* arra építette pénzelméletét, hogy idővel valamelyik árú alkalmasnak mutatkozik arra, hogy csereeszközüül használjuk és benne fejezzük ki a többi árúknak az értékét. A kérdést azután olymódon vetette fel, hogy miképpen oszlik meg a pénz gyanánt használt árúknak a mennyisége a jószághasználat és pénzhasználat között. Nyilvánvaló, okoskodott *Walras*, hogy az illető jószágból mindenki annyit igyekszik pénzkészletként tartani, amennyi jövedelmi helyzetének megfelelően alkalmas arra, hogy vele a többi árúban való szükségleteit fedezhesse. Az illető jószágból pénzhasználatra tartott összeg a *pénztári készlet* (encaisse désirée, vagy encaisse monétaire mint későbbi munkájában a pénztári készletet nevezte) és ennek nagysága attól függ, hogy a készletben tartott mennyiségért a piaci viszonyok szerint a kívánt árúk mily mennyiségét tudja megszerezni. Ezért *Walras* az illető jószágból pénzkészlet gyanánt tartott hányadot egyenlővé tette az érte vásárolható árúk pénzegységben kifejezett mennyiségével. Ezzel a pénztári egyensúly fogalmához jutott el.

A pénztári egyensúly elméletének, amint ez már *Walras*-nál tisztán kifejezésre jut, az az alapgondolata, hogy vásárlásai lebonyolítására és kötelezettségei teljesítésére mindenki megfelelő pénzkészletet tart készenlétben, mely készlet természetesen az árakhoz alkalmazkodik, mert ezektől függ, hogy milyen pénzmennyiség biztosítja szokásos életmódjának fenntartását és esedékes tartozásainak kifizetését. A *pénztári készlet* ennél fogva elsősorban az árak magasságától függ, mert ezek határozzák meg a pénzegység értékét, vagyis azt, hogy a jószágok milyen mennyisége fölötti rendelkezést biztosít a pénztári készlet. Ezt hangsúlyozzák az angol közgazdák, midőn javakban kifejezett pénzkészletről, „real balance”-ről szólnak.²⁶⁴ Ha magas a pénz értéke, kisebb, ha ala-

²⁶² Az *Éléments d'économie politique pure* 1. kiadásában, mely 1874-ben jelent meg.

²⁶³ Álláspontját már a „*Théorie de la monnaie*. Lausanne, 1886”-ban megjelent munkájában megváltoztatta és az „*Éléments*” 2. kiadásába (1889-ben) is a pénztári egyensúly elméletét illesztette be. V. ö. *Walras* álláspontjára vonatkozólag *A. W. Marget*: *Walras and the „Cash-Balance Approach”* (*Journ. of Pol. Ec.* XXXIX. köt. 1931. az 575–577. old.)

²⁶⁴ Így p. o. *Pigou* egyszerűség kedvéért bízára vonatkoztatva fejezi ki a pénztári készletet. (*The Value of Money*. *Quarterly Journ. of Ec.* XXXII. köt. 1917. a 41. old.) *Walras* ezt így fejezte ki: „... , ce

csony, nagyobb pénztári készlet biztosítja a fenti célok elérését.

Nyilvánvaló azonban, hogy a szükséges pénztári készlet nagysága nem csupán a pénznek a vásárolni kívánt javakban kifejezett értékétől, hanem más tényezőktől is függ. Így befolyása van arra az egyén jövedelmének és annak az időszaknak is, melyben bevételeihez jut, továbbá a fizetési szokásoknak és a hitel lehetőségeinek is. Az e tényezőkben beállott változás tehát hatással van a pénztári készlet nagyságára.

Marshall egy további tényezőre mutatott rá, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a pénz gyümölcsöző elhelyezése kínáló alkalmak is befolyásolják a pénztári készlet nagyságát.²⁰⁵ Amidőn ugyanis arról határoz valaki, hogy mennyi pénzt tartson készletben, mérlegeli azt is, hogy mily mértékben érdemes azonnali fizetőképességének érdekében pénztét hevertetni, amikor azt gyümölcsözően is el tudná helyezni. Később, kivált az 1918. után nagy méreteket öltött infláció tapasztalatai alapján felismerték azt is, hogy az árak irányzata, vagyis az árakra vonatkozó anticipációk is befolyásolják a pénztári készlet nagyságát. Ha ársüllyedésre van kilátás, az emberek tartózkodóbbak vásárlásaikban, míg akkor, ha áremelkedéstől félnek, sietnek vásárolni és aránylag kevesebb pénzt tartanak készletben.

A pénztári készlet nagyságának a változó helyzetekhez való alkalmazása — a pénzmennyiség mellett — maga is tényezője lesz az árak változásának. A pénztári készlet ugyanis készpénz iránt keresletet jelent. Ez a kereslet növekszik, ha az egyének növelni igyekeznek pénztári készletüket és csökken, ha csökkentik azt. Az árak viszont növekszenek, ha az egyének pénztári készletüket csökkentik, mert ilyenkor gyorsabban tódul a pénz a piacra és a piacon vásárlólag fellépő pénzfolyam szélesbedik, tehát a pénzmennyiség növelése nélkül is emeli az árakat, míg a pénztári készletek növelésére való törekvés tartózkodóbbá teszi az embereket vásárlásaikban és ezért csökkenti az árakat.²⁰⁶

qu'il faut bien comprendre, c'est que lorsqu'un consommateur ou un producteur a le désir d'avoir par devers lui une certaine provision d'or... ce qu'il considère uniquement, c'est non la quantité de cette monnaie, qui lui est tout à fait indifférente en elle-même, mais la quantité des autres marchandises... qu'il pourra obtenir en échange de sa monnaie". (Éléments d'économie pure. 2. kiad. Lausanne, 1889. a 378. old.)

²⁰⁵ Money, Credit and Commerce, London, 1929. a 45. old.

²⁰⁶ „Si toutes choses restent égales d'ailleurs, la quantité existante de la monnaie augmente, ou que l'encaisse désirée diminue, les prix haussent proportionnellement." (Walras: Éléments d'économie pure. 2. kiad. 383. old. (Az eredetiben kurzív betűkkel.)

A pénztári egyensúly elméletének, melyet *Marshall* nyomán különösen a cambridgei iskola karolt fel, megvan az az előnye, hogy a pénz iránti kereslet közelebbi meghatározását teszi lehetővé. Megadja a lehetőséget arra, hogy a fogyasztók és a termelők viselkedését közelebbről vizsgáljuk és hogy a bankok szerepét e téren is megvilágítsuk. Az utóbbinak a közelebbi vizsgálata különösen *Pigou* nevéhez fűződik, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a közgazdaság egésze számára szükségelt pénztári készlet csökken, ha a közönség megszokta pénzkészlete egy részének a bankokban való elhelyezését. Erre való tekintettel *Pigou* megkülönböztette az egyének otthon tartott és a bankokban elhelyezett pénzkészletét.²⁶⁷ Ez azért fontos, mert a bankok a náluk elhelyezett összegek számára egységes pénztári készletet tartanak, mely számbavehetően kisebb, mint amilyen az egyéni pénzkészletek összege volna, ha minden egyén külön-külön otthon tartaná pénzkészletét. A bankoknál elhelyezett összegekből felmerülő kihelyezések nagy része ugyanis átírás útján nyer elintéztést és ezért a bankok csak a velük szemben felmerülő készpénzszükséglet arányában tartanak pénztári készleteket. Liquiditásukat ez is biztosítja és náluk teljes mértékben érvényesül *Marshall*nak fenti megállapítása, hogy a pénz készpénzlétben tartása és a pénz gyümölcsöző kihelyezésének haszna elhatárolásaikban versenyeznek egymással. Ebből következik az, hogy *fejletlen bankrendszer mellett a közgazdaság pénzszükséglete sokkal nagyobb*, mint kifejlett bankszervezet mellett, mely utóbbi mellett a pénz *effektivitása*, azaz kihasználási foka sokkal nagyobb.²⁶⁸ A *Pigou* okoskodásában kifejtett tényt,²⁶⁹ hogy t. i. a pénzszükséglet meghatározásánál különbség teendő az egyének által otthon tartott pénzkészlet és a bankok készpénzkészlete között, *Keynes* egyszerűsített alakban a következő egyenletben fejezte ki:

$$n = p(k + rk')$$

Ebben az egyenletben n fejezi ki az összes pénzszükségletet, p egy fogyasztási egységnek, vagyis a számbavett fogyasztási javak átlagos egységének árát, k azt a készpénzmennyiséget, melyet a közönség fogyasztására való tekintettel magánál tart, k' pedig azt a készpénzmennyiséget fejezi ki, amelyet a bankoknál elhelyezett letétek ellenében a

²⁶⁷ E. i. cikkében a *Quart. Journ. of Ec.* XXXII. köt. 42. old.

²⁶⁸ Már *J. St. Mill* a pénz forgási sebességének „a pénz hatályossága” kifejezéssel való kifejezését ajánlotta. (A nemzetgazd. alapelvei. III. köt. 95. old.) Ezt a kifejezést használták *Schumpeter* (*Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol.* 44. köt. (1917—18.) a 671—675. old.) és *Holtrop* (*Beiträge zur Geldtheorie* a 130. old.)

²⁶⁹ *Pigou* bonyolultabb képletben fejezte ezt ki, E. i. m. 45. old.

bankok tartanak készpénzkészlet gyanánt, míg r annak az aránynak felel meg, amelyben a bankok szükségesnek tartják letéteiket készpénzzel fedezni.²⁷⁰

Később *Keynes* a pénzkészletnek még további részletezését tartotta szükségesnek.²⁷¹ Tekintettel ugyanis arra, hogy a letétek különböző célokat szolgálnak, a takarékbetéteket, az üzleti letéteket és a fogyasztók által elhelyezett letéteket (az utóbbiakat „income deposits”-nak nevezte) különböztette meg. Így számolt azzal a ténnyel, hogy a bankok pénztárkészletét a bankok liquiditási megfontolásai is befolyásolják, míg a fogyasztási célokat szolgáló betétek és letétek magassága a közönség ama megfontolásai alapján változik, hogy mennyit tart szükségesnek jövedelméből bankletétek alakjában készenlétben tartani. *Hamtre*y a fogyasztók és az üzletemberek pénztárkészleteinek megkülönböztetésére helyezi a súlyt. A pénztári készleteket az *el nem költött határnak* (unspent margin)²⁷² nevezi és e határ változását elsősorban a bankhitelekkel hozza összefüggésbe. A hitelek növekedése ugyanis növeli a jövedelmeket és a fogyasztók kiadásait is; ezzel emelkednek az árak és csökken az *el nem költött határ*, mi azután a pénztárkészletek feltöltését teszi idővel szükségessé, mert ezeknek az árak színvonalához kell alkalmazkodniok. Jelentős szerep jut ennek a gondolatmenetnek *Hamtre*y konjunktúraelméletében.

*Hamtre*y ily módon a pénztári készletekre ható egyéb tényezők háttérbeszorításával a pénz mennyiségének változását tekinti lényegesnek. A pénz mennyiségének a hitelek következtében való növekedése ugyanis az, ami a forgalom élénkítésével a pénzkínálatot növeli, majd a pénztári egyensúlyt megbontja és a pénztárkészletek feltöltését teszi szükségessé. Ebben kétségtelenül igaza van *Hamtre*ynak. *Keynes* is hasonló eredményre jutott.²⁷³

Az infláció jelenségeinek megmagyarázására egyébként már *Marshall* is felhasználta a pénztári készletek elméletét. Rövid megjegyzésében *Marshall* azonban csak az erős infláció esetére gondolt, mely megrendíti a pénzbe vetett bizalmat és ezért a közönséget az infláció előrehaladásával kisebb pénztárkészletek tartására indítja, mint amilyenekkel rende-

²⁷⁰ A Tract on Monetary Reform. London, 1924. V. ö. továbbá A Treatise on Money. I. köt. a 223. old.

²⁷¹ A Treatise on Money. I. köt. 232. old.

²⁷² „The means of payment (comprising money and bank credit), which people have in hand, I call the *unspent margin*.” (*Hamtre*y: Trade and Credit. London 1928. a 83. old.)

²⁷³ A Tract on Monetary Reform. London, 1924.

sen beéri. A súlyt arra helyezte, hogy a pénz értéke ennek következtében gyorsabban süllyed, mint amily mértékben mennyisége szaporodik.²⁷⁴ *Keynes* és *Hamtrey* jobban elmélyítették a kérdést midőn arra mutattak rá, hogy a *pénz elértéktelenedése nem maradhat arányos a forgalomba kerülő pénz-mennyiséggel*, mert az infláció kezdetén a jövedelmek növekedésével pénzbőség keletkezik egyideig, de akkor, amidőn az árak emelkedése nagyobb mértékben mutatkozik, megkezdődik a pénztári készletek feltöltése, mely mint *Hamtrey* kiemeli, növeli a készpénz tartása iránti keresletet. Az infláció folyamatának a pénztári készletek változása alapján való még pontosabb megmagyarázását kísérelte meg *D. H. Robertson*,²⁷⁵ kinek gondolatmenetét *Pigou* is helyeselte,²⁷⁶ míg *Neubauer Gyula* kifogásolva *Robertson* feltevéseinek merész voltát, élesen szembefordult vele.²⁷⁷

Az infláció az az eset, melyben a pénz forgási sebessége hirtelen változásokat mutat és ezzel nagy befolyást nyer az árak alakulására. Nem szabad azonban megelégednünk arról, hogy más tényezők is befolyásolják a pénz forgási sebességét, csakhogy ezek hatása lassú és fokozatos és ezért kevésbé szembetűnő. Róluk már előbb volt szó.

A pénztári egyensúly elmélete, mely Angliában mindjobban előtérbe lépett, Németországban régebben kevés követőre talált. Amennyiben egyes német közgazdák érintették ezt a nézőpontot, ez legtöbbször avval a kérdéssel kapcsolatban történt, hogy mennyi pénzre van a közgazdaságnak szüksége. Így volt ez *Mengernél*²⁷⁸ és *Adolf Wagnernál*.²⁷⁹ Mindketten annak megállapításával igyekeztek ezt a kérdést megközelíteni, hogy milyen pénzkészletre van szükségük az egyes gazdaságoknak és mindketten figyelemmel voltak a bankok működésének a készpénzszükségletet csökkentő sze-

²⁷⁴ Money, Credit and Commerce a 47—48. old. Ugyanezt a nézetét fejezte ki, midőn 1899-ben az indiai pénzrendszerről való értekezleten szakvéleményt adott. (V. ö. Official Papers by Alfred Marshall. London 1926. a 269. old.)

²⁷⁵ Banking Policy and the Price Level. London, 1926. V. ö. e munka függelékét.

²⁷⁶ A Contribution to the Theory of Credit. (Econ. Journ. XXXVI. köt. 1926. a 215—227. old.) és Industrial Fluctuations, 2. kiad. London, 1929. a 153—162. old.

²⁷⁷ Eine pseudo-exakte Geldtheorie. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 135. köt. (1931.) a 656—702. old.) E vita tárgyalása túlmessze vezetne, *Robertson* képleteit kellene ismertetnünk, melyek valóban igen merész feltevéseken alapszanak.

²⁷⁸ V. ö. „Geld“ c. cikkét a Handwörterbuch d. Staatswissenschaften 3. kiad.-ban (1909.) IV. köt. 606—609. old.

²⁷⁹ Theoretische Sozialökonomie. Leipzig, 1909. a 150—207. old.

repére, valamint a bankok tartalékaira is. *Wagner* megkülönböztette a fogyasztási célokra és üzleti célokra tartott pénztári készleteket. A pénztári készletek változásának az árakra való befolyását elismerték, de egyiküknél sem áll az a szempont előtérben, mely a pénztári egyensúly elméletét jellemzi, hogy t. i. a pénztári készleteknek a közgazdaságban végbe ment változásokhoz való alkalmazkodása a készpénz iránti keresletet növelve vagy csökkentve a pénzmennyiség mellett egyenrangú tényezője a pénzértéknek. Egyikük sem helyez továbbá arra súlyt, hogy a készpénzkészlet az árak magasságához igazodik.

Midőn Németországban a nagy infláció megvitatására került a sor, *W. Eucken*²⁸⁰ ezen az alapon foglalt állást és *H. Neisser*²⁸¹ is a pénztári egyensúly elméletét használta fel a pénz csereértékéről szóló munkájában. Hasonlóképpen *C. Föhl* ezt a módszert alkalmazta a hiteltermelés elméletében.²⁸² Külön tanulmányt szentelt a pénztári készletek kérdésének *E. v. Mickschitz*.²⁸³

13. A pénz mennyiségi elméletének bírálata. A pénz mennyiségi elmélete lényegileg egyszerű és a maga általánosságában kétségbevonhatatlan ténytet fejez ki. Voltaképpen a ritkaság elvét alkalmazza a pénz értékére. Ha ennél az általános megállapításnál maradt volna, akkor a pénz mennyiségi elméletével szemben komoly ellenérvek nem is merülhettek volna fel. E megállapítás azonban magában véve túlságos általánosnak látszott, mert csak azt tartalmazza, hogy a pénz mennyisége és az árak színvonala között összefüggés áll fenn. Ennek az összefüggésnek a közelebbi meghatározása elkerülhetetlen, de a megoldás, melyet az elmélet erre talált, volt az, mely a bírálatot kihívta.

Közelebbi fogalmazásban a pénz mennyiségi elmélete eredeti alakjában három feltevésből indult ki. Az első az, hogy a *pénzmennyiség az ártól független tényező*, vagyis az, hogy az árszínvonal magassága nem befolyásolja a pénzmennyiséget. A második feltevés szerint, bár a viszonylagos árak különböző tényezők hatása alatt alakulnak, az *árszínvonal, mint ilyen, csupán a pénzmennyiségtől és a pénz forgási sebességétől függ*, míg a harmadik feltevés szerint ez az összefüggés abban áll, hogy az árak színvonala pontosan arányos a forgalomban levő pénzmennyiség és a pénz forgási

²⁸⁰ Kritische Betrachtungen zum deutschen Geldproblem, 1923.

²⁸¹ Der Tauschwert des Geldes, Jena, 1928.

²⁸² Geldschöpfung u. Wirtschaftskreislauf. München—Leipzig, 1937.

²⁸³ Kassenhaltung und Preisniveau. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 62. köt. (1929.) az 555—588. old.

sebességének szorzatával. Irving Fisher a pénz mennyiségi elméletének ezeket az alapvető feltevéseit azzal egészítette ki, hogy a pénz forgási sebessége független a pénzmennyiségtől, viszont a bankpénz mennyisége határozott viszonyban áll a készpénz mennyiséggel.

E feltevések elsejét már a bankszerűség iskolája kétségbevonta. Kétkedése könnyen megmagyarázható. Amíg ugyanis csak fémpénz volt forgalomban, természetesnek látszott az az állítás, hogy a pénzmennyiség nem függ az áráktól. Mihelyt azonban a bankok bekapcsolódnak a pénzforgalomba, a pénzmennyiségnek egyik főtenyezője a bankok hitelnyújtása lesz, ez pedig nem független az áráktól, mert magasabb árak mellett élénkebb, alacsonyabb árak mellett lanyhább az üzletmenet. Később *Mentor Bouniatian* újította fel ezt az érvet, utalva arra, hogy a mai fizetési forgalomnak fő előnye rugalmassága, mely képesíti arra, hogy emelkedő árak idején nagyobb pénzmennyiséget bocsásson a közgazdaság rendelkezésére.²⁸⁴ A mennyiségi elmélet hívei erre azonnal válaszoltak, hogy a bankletétek és a készpénz között szoros összefüggés áll fenn, mert a bankok liquiditásuk érdekében kénytelenek készpénzt tartani és ezért végeredményben a bankpénz mennyisége bizonyos időleges ingadozásoktól eltekintve, a liquiditás fenntartásához szükséges készpénzmennyiségétől függ.²⁸⁵ Ezen okoskodás szerint tehát nem az árak változása, hanem a bankok rendelkezésére álló készpénz határozza meg azt, hogy milyen mennyiségben bocsáthatnak bankpénzt a közgazdaság rendelkezésére. A korszerű hitelszervezet érzékeny és bonyolult volta tehát, mint *E. W. Kemmerer*²⁸⁶ és mások hangoztatják, nem változtat azon, hogy végeredményben az árak színvonala a pénzmennyiségtől függ.

A mennyiségi elmélet második alaptételével szemben arra lehet hivatkozni, hogy a pénzmennyiség növekedésével emelkedő árszínvonal ellenhatást vált ki a termelés részéről, mert az árak emelkedése ösztönzőleg hat a termelésre. Így az árú kínálata növekszik, ami ellensúlyozhatja az árak további emelkedését. Már *Lap* rámutatott erre és *Melon*, valamint *Forbonnais* is hangsúlyozták ezt. Ez az okoskodás kö-

²⁸⁴ Industrielle Schwankungen, Bankkredite und Warenpreise. (Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 58. köt. 1927. a 467. old.) V. ö. továbbá *M. Bouniatian*: Credit et conjuncture. Paris, 1935.

²⁸⁵ Áll ez *Irving Fisher* szerint nemcsak a bankokra, hanem a vállalatokra is. (V. ö. *The Purchasing Power of Money*. New York, 1911. az 50. old.)

²⁸⁶ *Money*. New York, 1937, a 64–65. old.

zelebből vizsgálva nincsen igazi ellentétben a mennyiségi elmélettel, mert elismeri azt, hogy a pénzmennyiség növekedésével az árak emelkednek és csak azt vitatja, hogy a termelés növekedése ellene hat annak, hogy az árak állandóan a pénzmennyiség szaporodásának ütemében emelkedjenek. Sőt ez az érvelés *Irving Fisher*nek avval a tételével sem ellenkezik, hogy a forgalmi egyenletnek egyetlen szenvedőleges eleme az árszínvonal,²⁸⁷ mert ez az állítás nem zárja ki azt, hogy amennyiben a pénzmennyiség gyarapodása folytán az árak emelkednek, ennek hatása legyen a termelésre és ezen keresztül az árszínvonalra. Ebben a megvilágításban a termelés emelkedése már másodlagos hatás, melyet a pénzmennyiség szaporodása által okozott áremelkedés idéz elő. Amit a mennyiségi elmélet hívei hangsúlyozni kívánnak voltaképpen az, hogy az árszínvonal magassága lényegében különbözik a viszonylagos áraktól és nem a termelési feltételektől függ, mint az utóbbiak, hanem csupán a pénzmennyiségtől.

Ez a gondolat a háttérben lappang már amióta *Hume* a pénz és az árak színvonala közötti összefüggésre vonatkozó nézeteit kifejtette, hangoztatva azt, hogy a pénz mennyisége magában véve a közgazdaságra közömbös, mert, ha kisebb a pénzmennyiség, alacsonyabb, ha nagyobb, magasabb az árak színvonala. Élesen kidolgozta ezt a gondolatmenetet *Schumpeter*. Érvelése arra támaszkodik, hogy a javak termelési viszonyainak változása csak egymás közötti kicserélési arányukat, tehát csak a viszonylagos árakat érinti.²⁸⁸ Ha ugyanis valamely jószágot a termelési technika változása folytán olcsóbban tudunk előállítani, mint azelőtt, ez kihat ugyan arra az árra, melyért az kapható, de ez csak ezt jelenti, hogy más árukkal szemben ez a jószág olcsóbb lett. Magát az árszínvonalat ez nem érinti, mert a közgazdaság rendelkezésére álló vásárlóerő változatlan marad. A szóban

²⁸⁷ E. i. m. a 172. old. és ugyancsak a 181. old.

²⁸⁸ Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. (1917—18.) a 677—681. old.) Érvelését a következőkben foglalja össze: „Allgemeine Veränderungen von Preisen, die sich nicht in dieser Weise ausgleichen, können nur von einem monetären Anstoß, nie von der Warensseite ausgehen. Der direkte Einfluss der Warensseite wirkt sich immer in der Verschiebung der Preise untereinander aus; gleichmässige, diese Verhältnis nicht tangierende Preisbewegungen können nur das rein äusserliche Spiel des Rechenmechanismus der Geldwirtschaft zur Ursache haben.“ (681. old.) — Erre gondolt *J. St. Mill* is következő megjegyzésében: „Az áruk és a pénz közötti viszony vizsgálatánál... csak azon okokra lehetünk kiválóbb figyelemmel, melyek valamennyi árura egyformán behatással vannak.“ (E. i. m. III. könyv. 89. old.)

forgó árú olcsóbb lett, de hozzája viszonyítva a többi árú ugyanannyival drágább lett, mert értük pénzben kifejezve ugyanannyit kell most is fizetnünk mint régebben, ami egyértelmű avval, hogy az olcsóbbodott árúhoz hasonlóan ugyanannyival drágultak. A pénz értéke tehát emelkedett avval az árúval szemben, melyet most olcsóbban termelünk, de ehhez az árúhoz hasonlóan ugyanannyival süllyedt a többi árúra vonatkozólag. Ebben az értelemben tehát az egyik árú olcsóbbodását a többi viszonylagos drágulása ellensúlyozza.

Ezek szerint az árszínvonal csökkenése vagy növekedése nem lehet következménye a termelési viszonyok változásának, mert minden árú termelési feltételei különlegesen és így azok változása mindig csak eltolódást jelent az egyes árúk kicserélési arányában. Hozzátehetjük, hogy áliandó pénzmennyiség mellett a termelési feltételek változása csak akkor változtatná az árszínvonalat, ha e változás minden termelési ágban pontosan egyformán következne be. Ebben az esetben nem tólná el a viszonylagos árakat, hanem a pénz vásárlóerejét változtatná meg. Minthogy azonban a termelési feltételek változása vagy változatlansága árúk szerint különböző, ez csak a viszonylagos árakat érinti és nem az árszínvonalat. Az árszínvonal változását — magyarázza *Schumpeter* — csak olyan ok idézheti elő, amely egyformán hat minden árúra, ez pedig csak a közgazdaság rendelkezésére álló vásárlóerő mennyisége lehet. A súly, mint látjuk ebben az okoskodásban azon van, hogy az árszínvonal változását csak olyan tényező vonhatja maga után, mely az összes javakra közösen hat.

Ezt az árszínvonal és a viszonylagos árak éles szembehelyezésére alapított érvelést visszautasítják azok, akik kételkedők az általános árszínvonal fogalmával szemben. Így *Laughlin* merőben a képzelet szülöttének nevezi a pénzmennyiség által támasztott általános árúkeresletet, mert keresletük csak az egyes árúknak külön-külön van,²⁸⁹ az pedig szerinte az oknak az okozattal való összetévesztése,²⁹⁰ ha a pénz oldaláról akarjuk megmagyarázni az árak változását, holott csak egyszerűen pénzben fejezzük ki a javak kicserélési arányait. Szerinte az árak magasságát elsősorban az

²⁸⁹ „That, in truth, is only a phantom of demand, a figment of the imagination.“ (Principles of Money. New York, 1905. a 324. old.) „The quantity theory errs in wrongly applying the general principles of demand and supply; it sets up a fictitious theory of demand quite independent of the goods on which the demand is based.“ (No. 325. old.)

²⁹⁰ U. o. 316. old.

árúk termelési viszonyai határozzák meg. Az értékelés, hangsúlyozza *Laughlin*, megelőzi a javak cseréjét²⁹¹ és azok árának pénzben való kifejezését; a pénzmennyiség ezért eredménye és nem oka az árak színvonalának.²⁹²

Laughlin érvelése mindenestre túllő a célon, mert egészen háttérbe szorítja azt, hogy a pénz oldaláról is indulhatnak ki az árszínvonalat módosító hatások. A való tényálláshoz sokkal közelebb jutott *Hartray*, midőn elismerte azt, hogy az árúk termelési viszonyaiban végbement változások, ha lényegesek, az árszínvonalra is kihathatnak. Ezért *Hartray* jogosan óvatosságra int annak megállapításánál, hogy mennyiben tulajdonítandó az árszínvonal változása a pénzmennyiség változásának. Ha ezt akarjuk megállapítani, szerinte először gondosan meg kell vizsgálnunk azt, hogy egyes az árszínvonal képződésnél fontos árúkat illetőleg nem történtek-e az árúoldalról ható lényegesebb változások, és csak ezek kiküszöbölése után következtethetünk arra, hogy mennyiben hatott a pénzmennyiség változása az árszínvonalra.²⁹³

Hartray álláspontja teljesen összefér avval, hogy az árszínvonal elsősorban a pénzmennyiségtől függ, de nem feledkezik meg arról, hogy az árszínvonal egyes árakból tevődik össze és ezért az árúk különböző fontossága folytán a viszonylagos árak közötti lényeges eltolódások is befolyásolhatják az árszínvonalat. A pénzegység értékénél ugyanis nem az a fontos, hogy az egyik árú drágulása a másik ugyanily arányban való olcsóbbodását jelenti, hanem inkább az, hogy a megélhetés vagy a termelés feltételei változtak-e. Ha néhány ebből a szempontból fontos árú olcsóbb lett, de fontos árúk drágultak, akkor a pénz értéke süllyedt annak dacára, hogy a pénz vásárlóereje egyes kevésbé fontos árúkkal szemben növekedett.

Kétségtelen, hogy az a befolyás, melyet főképpen az árúk termelési viszonyainak változása az árszínvonalra és ezzel a pénzértékre gyakorol, bonyolultabb, mint az az összefüggés, mely a pénzmennyiség és az árszínvonal magassága között fennáll. Már az 1914-ben kitört világháború folyamán világosan kitűnt azonban, hogy a termelési viszonyok változása is lényeges befolyással van az árszínvonalra, mely az

²⁹¹ U. o. 362. old.

²⁹² „The quantity of the media of exchange is a result, not a cause, of the evaluation between gold and goods, and therefore cannot have been the means of fixing prices.” (U. o. 362. old.)

²⁹³ Money and Index-Numbers. (Journal of the Royal Statistical Society. XCIII. köt. 1930. a 64–85. old.)

árúhiány folytán emelkedik. A jelen háború tapasztalatai ezt még jobban megerősítették. Nem lehet tehát többé kétségbevonni azt, hogy árszínvonalváltozások az árúk oldaláról is kiindulhatnak.²⁹⁴

A legnagyobb ellenzést a mennyiségi elméletnek az a tétele váltotta ki, mely szerint az árszínvonal változása arányos volna a pénzmennyiség növekedésével vagy csökkenésével. Az árelmélet fejlődésével mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy ez a feltevés annak feltételezésére van alapítva, hogy az összes árak egyformán érzik meg a pénzmennyiség növekedését. A pénzmennyiség változása és az árszínvonal arányos változása tekintetében már régóta merültek fel bizonyos kételyek. Így p. o. *Cantillon* rámutatott arra, hogy a pénzmennyiség növekedése megváltoztatja a fogyasztásnak az irányát és befolyással van a forgalom gyorsaságára is. Ebből egészen helyesen azt a következtetést vonta le, hogy a pénzmennyiség növekedésével nem minden ár növekszik arányosan, hanem az egyes árak között eltolódások keletkeznek.²⁹⁵ *Cantillon* tisztán látta tehát, hogy a pénzmennyiség változásának az árakra való hatása fokozatosan megy végbe és ha érinti is az összes árakat, ennek hatása csak bizonyos idő múlva jelentkezik az összes árakra vonatkozólag.

A kérdésnek ez a dinamikus nézlete annyira szembe-
szökő, hogy a pénz mennyiségi elméletének hívei is kénytelenek vele számolni. *Irving Fisher* külön fejezetet szentelt neki a pénz vásárló erejéről szóló művében, elismerve azt, hogy a pénzmennyiség növekedése csak fokozatosan hat az árakra és hogy ezért csak egy átmeneti időszak után következik be az, hogy az árszínvonal magassága valóban arányos a pénzmennyiség időközben bekövetkezett szaporodásával.²⁹⁶ Szerinte tehát az arányosság csak az egyensúlyi állapotra áll, mely egy idő múlva be is következik,²⁹⁷ ha csak időközben nem lépnek fel újabb zavaró körülmények. *Irving Fisher*nek

²⁹⁴ A rövid és hosszú időközökben végbemenő változások figyelembevételével nagyban helytálló *Erich Egner* következő megjegyzése: „Sowohl Geldseite als auch Wareseite verfügen über Eigenimpulse im volkswirtschaftlichen Prozesse, Ihnen beiden sind Grenzen gezogen. Dabei wirkt die Güterwelt ausschlaggebend bei Betrachtung eines einzelnen Augenblicks und bei Berücksichtigung recht langer Zeitspannen. Zwischen diesen Schranken hängt aber alles vom Gelde ab. (Zeitschr. f. ges. Staatswiss. 84. (1928. p. 553.).

²⁹⁵ *Essai sur la nature du commerce en général*. Ed. by H. Higgs. London, 1931. a 181. old.

²⁹⁶ E. i. m. IV. fejezet. — *Budge* is elismeri, hogy a pénzmennyiséggel az összes árak nem változnak egyszerre és ugyanabban az arányban. (Lehre vom Gelde, Jena 1931. a 139. old.)

²⁹⁷ A IV. fejezet bevezetésében az 55. old.

ez az engedménye azonban erősen megrendíti a pénz mennyiségi elméletét, mert alkalmoszerűleg *Irving Fisher* maga azt állapítja meg, hogy az átmeneti időszakokat tekinthetjük a szabálynak, az egyensúlyi állapotot pedig a kivételnek.²⁹⁸ Nem alaptalan *Mitchell*nek az az ellenvetése sem, hogy a forgalmi egyenletben szereplő mennyiségek nem vonatkoznak ugyanarra az időpontra, mert az egy napon lebonyolított vásárlások nagy részének árát nem fizetik ki ugyanazon a napon és az egy napon vásárolt árúkat nem is szállítják le feltétlenül ugyanakkor. Jogosan kifogásolja tehát *Mitchell*, hogy a forgalmi egyenlet figyelmen kívül hagyja az idő szerepét oly folyamatban, melyben az lényeges.²⁹⁹

E súlyos ellenvetések ellenére is vannak, akik azt kívánják bizonyítani, hogy a viszonylagos árak változása nem érinti azt a tételt, hogy az árszínvonal pontosan a pénzmennyiség változásával arányosan változik. Ez állítja p. o. *S. Budge* arra való utalással, hogy, ha a pénzmennyiség változik, az árak színvonalának is meg kell változnia, amennyiben a pénzzel szembenálló árú mennyisége nem változik, mert végeredményben az összes pénzmennyiség vásárlólag áll szemben az összes árumennyiséggel.³⁰⁰

Azokkal az érvekkel szemben, melyek arra utalnak, hogy a forgalmi egyenletben szereplő tényezőkön kívül egyéb tényezők is szerepet játszanak az árszínvonal változásainak felidézésében, a pénz mennyiségi elméletének hívei azzal szeretnek védekezni, hogy a „ceteris paribus” záradékra hivatkoznak, vagyis arra, hogy tételük csak annyiban áll, amennyiben egyéb változások nem történnek. Erre *Marshall*³⁰¹ és vele együtt mások³⁰² is azt felelték, hogy ezen az alapon az egész elmélet truizmussá válik, mely alig fejez ki valamit, amit külön hangsúlyozni szükséges volna. Helyesen jegyezte meg *Cannan*, hogy a „ceteris paribus” záradék azt a célt szolgálja, hogy sokoldalú összefüggések közül egyet ki-

²⁹⁸ E. i. m. 71. old. Az 56. old. is ezt mondja: „These permanent ultimate effects follow after a new equilibrium is established, — if, indeed, such a condition as equilibrium may be said ever to be established.” *Hamtreys* is így nyilatkozik: „In practice it seldom, perhaps never, happens that a state of equilibrium is actually reached.” (Currency and Credit, 3. kiad. London 1928. az 58. old.) Az árszínvonalnak a pénzmennyiséggel pontosan arányosan való változását az sem teszi valószínűbbé, ha *Kemmerer* a letétek és ezek forgási sebességének tompító hatását hangsúlyozza. (E. i. m. 65. old.)

²⁹⁹ Business Cycles. 136—139. old.

³⁰⁰ Lehre vom Gelde. Jena, 1951. a 145. old.

³⁰¹ Money, Credit and Commerce. London 1923. a 48. old.

³⁰² Így p. o. *Cannan*: Money. 4. kiad. Westminster, 1923. a 64-65. old.

keresünk, melyet hangsúlyozni kívánunk és a többi egyszerűen elhanyagoljuk.³⁰³ Egyébként *Irving Fisher* úgy értelmezi forgalmi egyenletét, hogy az nem jelenti azt, hogy egyéb okok nem ellensúlyozhatják azt a hatást, amelyet a pénzmennyiség szaporodása az árakra gyakorol.³⁰⁴ Ezzel azonban voltaképpen ő maga is elismeri azt, hogy a mennyiségi elmélet mintegy kiszakítja az általa kiemelt összefüggést a valóságban létező bonyolult tényállásból és azt hangsúlyozza, hogy amennyiben csupán magában a pénzmennyiség változik, ennek növekedésével arányosan növekszik az árszínvonal is.

Hogy hibái és hiányai ellenére is a közgazdák nagy része ragaszkodik a pénz mennyiségi elméletéhez, ennek főképpen az az oka, hogy egy kétségtelenül fontos összefüggésre hívta fel a figyelmet. A pénz mennyiségi elmélete ugyanis véglegesen leszámolt a merkantilisták azon tévedésével, hogy a pénz bősége növeli a nemzet gazdaságát, és éles világításba helyezte azt, hogy a pénzmennyiség szaporodása az árszínvonal emelkedéséhez vezet. A pénz mennyiségi elmélete kimutatta azt is, hogy a közgazdaság minden pénzmennyiség mellett³⁰⁵ egyensúlyba helyezkedhetik és a pénzmennyiség nagysága csak arra van hatással, hogy magas-e vagy alacsony az illető országban az árszínvonal. Megdöntötte továbbá a mennyiségi elmélet a klasszikusoknak egészen elhibázott nézőpontját, mely szerint a pénz nem változtat semmit a közgazdaság lefolyásán, mert csak simábbá teszi, de lényegileg nem befolyásolja a javak kicserélésének folyamatát. A mennyiségi elmélet megmutatta, hogy a pénz mennyiségének változásával mélyreható változások állhatnak elő a közgazdaságban. Nagy és maradandó jelentőségű teljesítmények voltak ezek a tudomány fejlődésében.

E haladásnak — mint egyébként nem ritka a tudományok történetében — meg volt az ára, t. i. az, hogy a hang-

³⁰³ E. i. m. 158. old. *Irving Fisher* „a scandal in Economic Science”-nek nevezi itt azt, hogy vannak, akik a mennyiségi elmélet alapvető tételén kételkednek.

³⁰⁴ „The quantity theory as thus stated does not claim that while money is increased in quantity, other causes may not affect M, V, V' and the Q's, and thus aggravate or neutralize the effect of M on the p's. So far as M by itself is concerned, its effect on the p's is strictly proportional”. (E. i. m. 158. old.)

³⁰⁵ Találón jegyezte meg *Schumpeter*: „Die Volkswirtschaft als solche hat auch keinen bestimmten Geldbedarf... Nur in bezug auf ein bestimmtes Preissystem kann es zu viel oder zu wenig Geld geben.” (Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 44. köt. 1917—1918. a 650. old.)

súlyozni kívánt tényállás egyoldalúan vonta magára a tudomány figyelmét, árnyékba helyezve azt, hogy bonyolultabb összefüggéseknek csak egyik vonatkozása. Abból, hogy a pénzmennyiség mértékadó tényező az árszínvonal megállapításában, az lett, hogy az árszínvonal, mint ilyen, csak a pénzmennyiségtől, valamint a pénz forgási sebességétől függ. A mennyiségi elmélet ezen a vágányon haladva, nem tudta elejtetni eredeti kiindulási pontját, a pénzmennyiség és az árszínvonal arányos változásának gondolatát. Ahhoz, hogy a tudomány e ponton túl jusson, új nézőpontok bekapcsolódása volt szükséges. Elsősorban a határhaszonelmélet jött ebben a pénzelmélet segítségére, amidőn a pénzértéknek a fogalmát saját elméletének alapgondolatával megtermékenyítette.

14. A pénz szubjektív csereértéke. Hosszú ideig azt gondolták, hogy a határhaszon fogalma a pénzre nem alkalmazható. Ez volt p. o. *Helfferrich*nek a véleménye. Indokolására azt hozta fel, hogy a pénzt mindenki vásárlásra használja fel, ennél fogva piaci értéke, tehát objektív csereértéke mindenki számára egyaránt irányadó.³⁰⁶ Érdekes, hogy *Wicksell*, kinek elmélete minden vonatkozásában szoros kapcsolatban áll a határhaszonelmélettel, bár enyhébb alakban, mégis osztotta *Helfferrich* nézetét, szintén arra hivatkozva, hogy a pénz értéke attól függ, hogy mit lehet érte a piacon kapni.³⁰⁷ *Edgeworth*ra hivatkozva azonban *Wicksell* már érintette azt, hogy a pénz közvetett határhasznáról szólhatnánk, érte alatta azt a jólétben való gyarapodást, melyet jövedelmünknek egy pénzegységgel való szaporodása biztosítana. E gondolatot azonban azzal az indokolással ejtette el, hogy a jóléti gyarapodás egyénenként különböző és így nem alkalmas a pénzérték megmagyarázására.³⁰⁸ Ezzel *Wicksell* tehát éppen azt az utat tartotta járhatatlannak, amely célhoz vezetett.

Másképpen gondolkozott *W. F. Lloyd*, aki ugyan maga sem jutott el a kérdés kifejtéséig, de a határhaszon fogalmának elemzése közben a pénzértékre is alkalmazta ennek alapgondolatát. Rámutatva arra, hogy a szegény számára értékesebbek az egyes javak, mint a gazdag számára, lehetetlen feltevésnek bélyegezte azt, hogy a szegény és a gazdag számára egyenlő volna a pénzegység értéke és hogy p. o. azonos összegű pénzbírság egyenlően sújtaná az egyiket és a

³⁰⁶ Das Geld. Leipzig 1905. a 488—489. old.

³⁰⁷ Vorlesungen über Nationalökonomie. II. köt. Jena, 1928. a 21. és a 147. old.

³⁰⁸ E. i. m. 149. old. Itt *Wicksell* a pénz objektív csereértékére gondolt.

másikat.³⁰⁹ Mint *Lloyd* megjegyzése mutatja, a szubjektív értékelmélet gondolatmenetének a pénz értékére való alkalmazása mintegy önként kínálkozott, midőn az értékelésben fellépő egyéni különbségeket hangsúlyozta. *Jevons* ezt nem is mulasztotta el és habozás nélkül megállapította, hogy a pénz egyéni értéke attól az utolsó jószágtól függ, amelyet érte az egyén megvásárolni hajlandó.³¹⁰ A csökkenő haszon törvényét kifejtve *Marshall* ezt haladéknélkül alkalmazta a pénzre is és a pénz határhasznát az egyének jövedelmi helyzetével hozta kapcsolatba.³¹¹ A gondolat további kidolgozása azonban egyelőre elmaradt.

Nagy lépéssel vitte előbbre a pénzérték elméletét *Zwiedineck-Südenhorst*, amidőn arra mutatott rá, hogy ellentétben *Helffferich* megállapításával, a pénznek valóban van szubjektív csereértéke;³¹² amelynek forrása az, hogy a pénzegységnek az egyén számára való értéke az egyén jövedelmétől függ. Ebből kiindulva *Zwiedineck* azt igyekezett kimutatni, hogy a jövedelmi változások a pénzérték változását idézik elő. Ennek a gondolatnak további kiépítése *Wieser* nevéhez fűződik.

Wieser már a természetes értékről írt munkájában érintette a pénzérték kérdését és *Jevons*hez hasonlóan a pénzegység egyéni értékének mértékét abban kereste, hogy az egyén a rendelkezésére álló pénzmennyiség alapján milyen szükségletkielégítést engedhet meg magának.³¹³ Egy későbbi értekezésében³¹⁴ azután *Wieser* a pénznek vásárlóerejét, mint a pénz objektív csereértékének kifejezőjét élesen szembeállította a pénznek az egyének részéről való értékelésével. Az utóbbit a pénz személyes értékének nevezte, minthogy alapja a pénzt értékelő személy egyéni jövedelmi helyzete. Később nevezték el a pénzértéknek ezt a válfaját a pénz szubjektív csereértékének.

A pénz szubjektív csereértéke elsősorban az egyén gazdasági adottságaitól, szükségleteitől és jövedelmétől függ.

³⁰⁹ „No one would be absurd enough to maintain, that a guinea has the same value, and therefore, would become an equal forfeiture to two persons, the one having a thousand and the other only ten of these.” (*The Notion of Value*, 1833. Ujból kiadva az *Economic Journ. Supplement*, *Econ. History* No 2, 1927. máj. a 179. old.)

³¹⁰ *The Theory of Political Economy*. 3. kiad. 140. old.

³¹¹ *Principles of Pol. Ec.* London 1890. a 156. old.

³¹² *Die Einkommensgestaltung als Geldwertbestimmungsrund*. (*Schmoller's Jahrbuch* 33. évf. 1909. a 131—189. old. V. ö. a 148. old.)

³¹³ *Der natürliche Wert*. Wien. 1889. a 46. old.

³¹⁴ *Der Geldwert und seine Veränderungen*. (*Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. 132. köt. Leipzig 1910. a 497—540. old.)

Változását főképpen az egyén jövedelmének változása, növekedése vagy csökkenése idézte elő. Minthogy azonban a pénznek az egyén számára való haszna az, hogy érte más javakat szerezhessen, a pénz szubjektív csereértékének az árszínvonal is tényezője lesz,³¹⁵ mert ettől függ az, hogy a pénz egy egységéért mennyi árut szerezhessen meg magának az egyén. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a pénzegység értéke az egyén számára növekszik, ha az árszínvonal csökken, vagyis, ha több árut kap egy pénzegységért és csökken, ha az árak növekszenek.

A pénz objektív csereértéke és a pénz egyéni értéke közötti kapcsolat felderítésére törekedve *Wieser* abból indult ki, hogy ha az egyének valamelyik számbavehető csoportjának pénzjövedelme emelkedik, a jövedelmi emelkedésben részesülők fogyasztásukat csak az által növelhetik, hogy többet kínálnak a javakért, mint amennyi azok eddigi ára volt. Erre meg is van a hajlandóságuk, mert jövedelmük növekedése lehetővé teszi nekik, hogy magasabb életszínvonalat biztosítsanak maguknak és jövedelmük növekedésével számukra is a pénzmennyiség értéke süllyed. *Az a kapocs tehát, amely a pénzegység egyéni értékét és a pénz vásárlóerejét összefűzi, maga a pénznek az egyéni értékelése*; melyet viszont az élvezett jövedelem nagysága befolyásol. Az a hatás ugyanis, melyet a jövedelmek növekedése az árakra gyakorol, a pénz szubjektív csereértékének a változásából indul ki. Azok az egyének, akiknek most jövedelmük emelkedése folytán nagyobb pénzmennyiség áll rendelkezésükre, megváltoztatják a pénzre vonatkozó egyéni értékelésüket, mert számukra a pénzegység értéke csökken. Az által, hogy a piacon ennek megfelelően viselkednek és többet kínálnak az árukért, mint a többiek, egyéni pénzértékük megváltozása piaci következményeket von maga után és így végeredményben a pénz szubjektív csereértékének megváltozása az árakra is kihat. Minthogy *Wieser* elmélete szerinte tehát a pénzmennyiség változása a jövedelemeloszlás változásain keresztül hat az árakra, ezért *Wieser* elméletét a *pénz jövedelmi elméletének* is szokták nevezni.

Nyilvánvaló, hogy a pénz jövedelmi elmélete is a pénz mennyiségi elméletére épít és lényegileg annak elmélyítése abban az irányban, hogy a pénzmennyiség növekedése vagy csökkenése a jövedelemeloszlás változásain keresztül hat az árakra. Az tehát, *amivel a pénz jövedelmi elmélete a pénz-elméletet gazdagította, annak megállapítása, hogy a pénz-*

³¹⁵ V. ö. erre nézve *Bortkiewicz*: Der subjektive Geldwert, (Schmollers Jahrbuch 44. évf. 1920. a 156. old.)

menntyiség változása az árakra nem közvetlenül és egy tömegben, hanem a jövedelemeloszláson keresztül hat. Wieser elmélete tehát arra támaszkodik, hogy a pénzmennyiség növelése nem történhetik úgy, hogy a jövedelemeloszlás változatlanul maradjon, mert az újonnan hozzánövekvő pénzmennyiség nem növekszik közvetlenül hozzá az összes egyének rendelkezésére álló pénzmennyiséghez, hanem mindig egyesek, illetőleg egyes osztályok jövedelmi helyzetét változtatja meg. Amíg tehát a pénz mennyiségi elmélete régebbi fogalmazásában a pénzmennyiséget közvetlenül helyezte szembe az árszínvonalal, addig a pénz jövedelmi elmélete ezt a jövedelmek változásán keresztül teszi, hangsúlyozva, hogy a pénzmennyiség növekedése nem hat egyszerre az összes árakra, hanem ezeket csak fokozatosan és egymásután érinti. Ennélfogva a pénz jövedelmi elmélete azokat a hatásokat hangsúlyozza, amelyeket Irving Fisher átmeneti hatásoknak nevez. Wieser elmélete szerint ezek a hatások annyiban nem egyszerűen átmenetiek, mert csak akkor volnának ilyeneknek tekinthetők, ha az átmeneti korszak letelte után az árszínvonal valóban pontosan visszatükrözné a pénzmennyiség változását, vagyis változása pontosan az utóbbi arányban felelne meg. A pénz jövedelmi elmélete szerint azonban ez, miként Mises is hangsúlyozta, lehetetlen, mert a pénzmennyiség növekedése által okozott jövedelmi változások a kereslet egész szerkezetét érintik és ennélfogva a változások útját állják annak, hogy az árszínvonal pontosan a pénzmennyiség növekedésével arányban változzék, illetőleg, hogy minden árunak az ára ugyanabban az arányban változzék.³¹⁶ Az olyan árúknak ugyanis, amelyek iránt a változott jövedelmi helyzetben nagyobb a kereslet, nagyobb áremelkedést kell mutatniok, mint amilyen az olyan árúk árában előáll, melyek az új jövedelmi helyzet mellett nem állanak szemben megnövekedett kereslettel, sőt melyek iránt a kereslet csökkenhet is. Hozzátehetjük, hogy ez nem is olyan elképzelhetetlen, mert szélesebb körök jövedelmének a növekedése könnyen a jobb minőségű áruk iránti keresletet a gyengébb minőségűek rovására emeli.

Spann ennek megfelelően egyenesen az áreltolódások elméletéről beszélt,³¹⁷ ami annyit jelent, hogy a pénzmennyi-

³¹⁶ Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel, 2. kiad. München—Leipzig. 1914. a 121—124. old., ahol szépen kifejti, hogy a viszonylagos árakban való eltolódások miért nem egyenlítődnek ki.

³¹⁷ Die Theorie der Preisbewegungen. (Zeitschrift f. Volkswirtsch. Sozialpol., und Verwaltung. XXII. köt. Wien 1913.) — V. ö. Heller F.:

ség növekedésével az árak egymáshoz való viszonya is megváltozik. Ujabb fejlődése folytán az elmélet tehát annak megalapozott kifejtéséhez jutott el, amit már *Cantillon* is meglátott, hogy t. i. *nem az árszínvonal változik közvetlenül a pénzmennyiség növekedésével, hanem az egyes árak,* amelyek sorozatosan érzik meg a növekedett pénzmennyiség hatását abban a mértékben, amelyben irántuk a kereslet növekszik és így a viszonylagos árak egymásközi eltolódása elengedhetetlen következménye a pénzmennyiség gyarapodásának.³¹⁸

Aftalion arra mutatott rá, hogy a pénzérték jövedelmi elmélete oly tényezők hatására is rávilágít, amelyek a quantitási elmélet eredeti fogalmazásában és a forgalmi egyenletben figyelmen kívül maradnak. Ezek közül *Aftalion* különösen arra hívta fel a figyelmet, hogy a váltóárfolyam süllyedése akkor is befolyásolhatja az árszínvonalat, ha nem is kapcsolatos a pénzmennyiség növekedésével. Adatokkal is bizonyítani igyekezett ezt, kiemelve, hogy a pénz mennyiségi elmélete a maga általánosságában e tényt nem tudja megmagyarázni, mivel szemben a pénz jövedelmi elmélete könnyen megtalálja a magyarázatot abban, hogy a váltóárfolyam emelkedése, vagy süllyedése egyes rétegek jövedelmi helyzetét befolyásolja és ezúton hathat az árszínvonalra.

Aftalion azonban egyéb szempontból kiegészítést is javasol a pénzérték jövedelmi elméletére vonatkozólag. Különösen a termelési javakra vonatkozólag tartja ezt szükségesnek, figyelemmel arra, hogy ezek kereslete a *piaci kilátások* hatása alatt áll. Hasonlóképpen az anticipációk hatásával lehetnek a fogyasztási javak áralakulására is. *Aftalion* eme gondolatfűzése teljesen összhangban van a határhaszon-elmélet lélektani alapjaival, mert a jövőbeni kilátások mérlegelése is lélektani alapon nyugszik.

A pénzérték jövedelmi elmélete kételyeket támasztott az árindekszámkok használhatósága szempontjából, hangsúlyozva azt, hogy ezek a számok csak a pénz vásárlóerejének változásait tükrözik vissza és így helyes következtetések belőlük csak akkor vonhatók, ha az illető csoport, vagy személy egyéni helyzetét is figyelembe vesszük. Már *Wieser* rámutatott arra, hogy óvatosan kell eljárni, ha az általános árindeks változásaiból következtetni akarunk egyes néposz-

A drágaság kérdése elméleti világitásban. (Közzgazd. Szemle. XXXV. évf. 45. kötet. 1911. a 301—342 és 385—418. old.)

³¹⁸ *Cantillon* megállapítása ez volt: „From all I conclude that by doubling the quantity of money in a State the prices of products and merchandises are not always doubled.” (Higgs kiadásában a 177. old.)

tályok életszínvonalának változására, mert ily következtetés csak akkor vonható le helyesen, ha az árindex mellé jövedelmi indexet is állítunk, amely az illető csoport pénzjövedelmének változását tünteti fel.³¹⁹ Wiesertől azonban távol volt az általános árszínvonal képzetének ezen az alapon való kifogásolása: Hayek³²⁰ és Haberler³²¹ már kételkedőbben nyilatkoztak arról, hogy vajjon az általános árszínvonalnak mint ilyennek, elgondolása jogosult-e. Helyesen mutatott rá ezzel szemben Erich Schneider³²² arra, hogy bár az általános árszínvonal változásaiból vont következtetéseinkkel óvatosaknak kell lennünk, mégis bizonyos célokra az általános árszínvonal képzelete nélkülözhetetlen. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az általános árindexek a pénz objektív csereértékének változásait, bár kissé elnagyoltan, de mégis szemmel tarthatóvá teszik.

A fentiek világosan mutatják, hogy milyen elhamarkodott volt azoknak a nézete, akik azt gondolták, hogy a határháson fogalmát a pénz értékére nem lehet alkalmazni. Láthatjuk, hogy ezen elmélet alkalmazása nemcsak lehetséges, hanem egyúttal igen gyümölcsöző is volt és számos oly tényre mutatott rá, amely a pénz mennyiségi elméletének általános fogalmazásában nem jutott kifejezésre.

15. A pénzürték szélesebbkörű dinamikus vonatkozásai. A pénz jövedelmi elmélete jelentős lépéssel vitte előre a pénzérték magyarázatát, midőn megvilágította azt, hogy a pénz mennyiségének változásai eltolódásokat okoznak a jövedelemeloszlásban, melyek nem maradhatnak hatás nélkül az árakra, mert a pénzegységnek az egyének részéről való értékelését módosítva eltolódásokat okoznak a viszonylagos árakban. Ezzel rámutatott arra is, hogy a mennyiségi elmélet túlságosan leegyszerűsítette a tényállást, amidőn magyarázatában a jövedelemeloszlás befolyásolását mellőzte. Óvás volt ez a pénzmennyiségben beállott változások hatásának mechanikus felfogásával szemben.

A pénzelméletnek egy másik hiánya azonban ezzel még nem küszöbölődött ki. A pénz mennyiségi elmélete ugyanis, amint erre Myrdal is rámutatott,³²³ nem találta meg a kapcsolatot az általános árelmélettel. A pénz és az árak összefü-

³¹⁹ V. ö. Gesammelte Abhandlungen. Herausg. v. Hayek. Tübingen 1929. a 207. old.

³²⁰ Prices and Production. 2. kiad. London. 1934. V. ö. a 4—7. és 30—31. old.

³²¹ Der Sinn der Indexzahlen. Tübingen, 1927. a 98. old.

³²² Archiv. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 67. köt. a 233. old.

³²³ Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse. (Beiträge zur Geldtheorie. Wien, 1933. a 372. old.)

gését magában, az árak alakulásától függetlenül vizsgálta. Az egyensúlyi elmélet meglátta ugyan az árak egymásközötti összefüggését, de az áraknak a pénz különleges természetéből származó befolyása nem volt beleillesztve az általános árelméletbe, mert az utóbbi nem adott felvilágosítást arról, hogy a pénz mint általános csereeszköz hogyan alakítja ki az árak magasságát. Így az általános árelmélet csak azt tudja megmagyarázni, hogy miképpen alakulnak az egyes áruk árai, vagyis a viszonylagos árak pénzben kifejezve, de annak magyarázata hiányzott, hogy a pénz hogyan befolyásolja az árak összességét. Ezt külön elmélet, a pénz mennyiségi elmélete magyarázta a nélkül azonban, hogy az árelméletbe közelebbről beleilleszkedett volna.

A pénz jövedelmi elmélete már közeledett ahhoz, hogy az általános árelméletet összekapcsolja a mennyiségi elmélettel, midőn a pénznek mint jövedelmi egységnek a jövedelemmel való összefüggését dolgozta ki. Ezzel egy fontos lépést tett a pénzelméletnek az árelméletbe való bekapcsolása felé. Magát a pénzkinálatot azonban csak jövedelmi vonatkozásában vizsgálta és annak egyéb vonatkozásait, különösen a pénzpiaccal való összefüggését figyelmen kívül hagyta. *Elhanyagolta azt, hogy a pénznek nemcsak a kész áruk piacán van szerepe, hanem a termelésben is.* Az elméletnek ebben az irányban való továbbfejlesztése Wicksell nevéhez fűződik.

Wicksell már tisztán látta ugyanis azt, hogy a viszonylagos árak magyarázata még nem magyarázza meg az áraknak azt a kapcsolatát, mely közöttük a pénz oldaláról származik, pedig a pénz éppen úgy tényezője az árrendszernek, mint az áruk oldaláról ható tényezők.³²⁴ Ezzel felismerte azt, hogy az árelmélet mindaddig hiányos, amíg a pénzelmélettel meg nem találja a kapcsolatot, ahogy a pénzelmélet is hiányos, amíg szervesen bele nem illeszkedik az árelméletbe. Hiszen az árrendszer nemcsak az egyes árak egymáshoz való viszonyát, a viszonylagos árakat foglalja magában, hanem az árak egy bizonyos magasságát is, amely pedig a pénz oldaláról nyeri meghatározását, mert a pénzt tisztán a csere szempontjából értékeljük és ezért értékét az érte kapható áruk mennyisége határozza meg. Azt, *hogy egyes árukért mit adhatok, éppen azért csak akkor tudom, ha ismerem a pénznek más árukkal szemben való vásárlóerejét is.*

Elismerve azt, hogy a pénz értéke a pénzmennyiséggel összefügg, Wicksell túlságosan általánosnak találta ezt a megállapítást ahhoz, hogy a pénzérték alakulását megmagya-

³²⁴ V. ö. Geldzins und Güterpreise. Jena 1898. V. ö. a 16—26. old.

rázza. A pénzmennyiség nem változatlan adottsága a gazdasági életnek, amint azt már a bankszerűség iskolája meglátta. *Wicksell* azonban itt meg nem állt, hanem tovább kutatta a pénzmennyiség változásának tényezőit. Így jutott arra a megállapításra, hogy a pénzmennyiség változására döntő hatással van a kamatláb magassága, mert ez az amitől a hitel igénybevételének mértéke függ.³²⁵ A kamatláb süllyedése ugyanis — ez *Wicksell* érvelésének kiindulási pontja — az árak emelkedéséhez vezet, mert pénzbőséget idézve elő növeli a keresletet.³²⁶ *Wicksell*nek ez az érvelése a pénz mennyiségi elméletétől abban tér el, hogy azt a kamatláb és az árszínvonal közti összefüggés beiktatásával kibővíti.

E gondolat továbbfűzése azonban még egy másik megállapítással is kibővíti a mennyiségi elméletet, mely ahhoz fűződik, hogy a pénz bősége következtében a nyersanyagok árai emelkednek.³²⁷ Ez ugyanis arra irányította *Wicksell* figyelmét, hogy a pénzmennyiség szaporodásának hatásait kutatva, különbséget tegyen a *termelési és a fogyasztási javak* piaca között. Láttuk, hogy *Wicksell* erősen rokonszenvezett *Böhm-Bawerk* kamatelméletével, mely szerint az alacsony kamatláb a termelési időszak kiterjesztéséhez vezet. Ez annyit jelent, hogy az olcsó hitel folytán hozzánövekvő pénzmennyiség elsősorban a termelési javak iránti keresletet növeli. Ezt a megállapítást *Wicksell* erősen elmélyítette, midőn a kamatláb és a vállalkozás jövedelmezősége közötti összefüggésre irányította a figyelmet, mint arra a tényezőre, melyen keresztül gyakorolja a pénzmennyiség változása hatását az árakra. Az, hogy milyen mértékben táplálja a pénzmennyiség kölcsönök útján a termelést, — hangsúlyozza *Wicksell* — attól függ, hogy a kamatláb mely mellett kölcsönök kaphatók, *hogyan viszonylik a termelés útján értékesített tőke hozamához*. Ha a hozam, melyet a vállalatokba fektetett tőke nyújt, nagyobb, mint a kamat, amelyet a pénz-

³²⁵ „...nicht in der vergrößerten Notenemission als solcher, sondern eben in der Krediterleichterung seitens der Bank, welche zu ersterer Veranlassung gab, hat man die wirkliche Ursache der Preishöhung zu erblicken.“ (E. i. m. 79. old.)

³²⁶ „Wenn ... die Herabsetzung des Diskonts nicht durch gleichzeitige anderweitige Umstände in ihrer Wirkung paralysiert wird ... und wenn sie lange genug gedauert hat, um auf die Zinssätze für langfristige Darlehen erdrückend einzuwirken, so ist wahrhaftig nicht einzusehen, wie sie umhin könnte, das Geschäftsleben und die Produktion anzuspornen und das Verhältnis zwischen Angebot und Nachfrage der Güter und der produktive Leistungen in einer Richtung zu verändern, welche an sich eine Erhöhung aller Preise zur Folge haben müsste.“ (E. i. m. a 81. old.)

³²⁷ E. i. m. 84. old.

kölcsönért fizetni kell, a kölcsönök iránti kereslet élénk. Ezzel megelégnék a vállalkozás is, mert a vállalkozók a fizetett kamat és elért hozam közötti különbözetnek megfelelő nyereséghez jutnak. Ez kihat az egész közgazdaságra, mert a vállalkozás élénkülése a többi jövedelmeket is növeli. A megnövekedett árukereslettel szemben a kínálat elmarad és ennek megfelelően az *árszínvonalnak emelkednie kell.*³²⁸

Wicksell ezen elgondolásának alapja az, hogy a termelés és a fogyasztás akkor van egyensúlyban, ha a termelőnek megtérülnek költségei, vagyis a vállalkozó amellelt, hogy termékeinek eladása által fedezni tudja egyéb költségeit, éppen megkeresi azt az árat, melyet a tőke visszafizetésén kívül a termelésnél felhasznált kölcsöntőke használatáért fizetnie kell. Mihelyt kevesebbet fizet a tőkékért, mint amennyit vele kereshet, ebből tiszta nyereségre nyílik kilátása. Ezért növeli a tőke iránti keresletét és ezzel a fentieknek megfelelően megbomlik az egyensúly és az árszínvonal emelkedik. Az egyensúly csak akkor marad meg, ha a vállalkozó éppen annyit fizet a tőkékért, mint amennyit vele kereshet, mert ebben az esetben nincs érdekében vállalatát kiterjeszteni. Azt a kamatlábat, mely mellett az árszínvonal állandó marad, mert a tőke hozama egyenlő a fizetett kamatlábal, *Wicksell természetes kamatlábnak nevezte,*³²⁹ mert egyenlő a tőke természetbeni hozamával. Később *egyensúlyi kamatlábnak* is nevezték, mert a közgazdasági egyensúly feltételként van elgondolva.

A piaci kamatlábnak a természetes kamatláb alá süllyedése tehát *Wicksell* szerint oly folyamatot indít meg, melynek hatásai halmozódnak. A termelés csatornáiba áramló pénz ugyanis élénkíti a termelést és a vállalkozás fellendítésével növeli a jövedelmeket. Ezzel növekszik az áruk iránti kereslet, mellyel a kínálat nem tud lépést tartani. Ez viszont az árakat emeli, ami tovább fokozza a termelési felszerelés növelésére való törekvést, mert ez nyereségesnek ígérkezik. Ez a kumulációs folyamat, melynek összevonásával a konjunktúraelméletben fogunk foglalkozni, a *Wicksell-féle folyamat* nevét nyerte.

Amidőn *Wicksell* letért arról a vágányról, mely a pénzmennyiség növelésének hatását a pénzmennyiség és az árumennyiség közvetlen szembehelyezéséből kívánta megma-

³²⁸ Már feljebb említettük, hogy *Thornton* már érintette ezt a gondolatmenetet. *Thornton* megjegyzése azonban meglehetősen észrevétlen maradt és csak *Wicksell* tudta a gondolatot a tudományban gyümölcsözővé tenni.

³²⁹ A természetes kamatláb meghatározását 1. Geldzins und Güterpreise a 93. old.

gyarázni, a közgazdaságnak egy oly folyamatát vette tekintetbe, melyet a mennyiségi elmélet teljesen elhanyagolt. Nevezetesen szakított azzal a *feltevessel mint hogyha mindenki egész jövedelmét elfogyasztaná* és így a közgazdaságban megtakarítások nem eszközöltetnének.

Kétségtelenül leegyszerűsítésekkel, egyes folyamatoknak figyelmen kívül hagyásával kell az elméletnek mindig dolgoznia. Lényeges folyamatoknak okoskodásunkban való mellőzése azonban teljesen elferdíti a tényállást és helytelen eredményekre vezet. Csak *Wicksell* fejtegetéseiből tűnt ki, hogy mennyire áll ez a pénz mennyiségi elméletéről, amidőn figyelmen kívül hagyja azt, hogy az emberek nem fogyasztják el egész jövedelmüket, hanem *megtakarításokat is eszközölnek*. Hiszen a megtakarítás feltétele nemcsak a termelés kiterjesztésének, hanem állandó színvonalon tartásának is. Amidőn *Wicksell* ennek a ténynek figyelembevételével látott a pénzmennyiség és az árszínvonal közötti összefüggés magyarázatához, olyan irányban bővítette ki a mennyiségi elméletet, mely nélkül az igazán csak a legdurvább általánosításnak tekinthető.

Wicksell elmélete azonban még egy további vonatkozásban is mélyremenő módosítását tartalmazza a mennyiség elméletnek. Szakít ugyanis azzal a nézőponttal, mely az árumennyiséget egyszerű adottságnak tekinti és tisztán a pénz szemszögéből nézi a közgazdaságot. *Wicksell* elméletében a pénzmennyiség nem egy holt árutömeggel, hanem a közgazdaság élő szervezetével van szembeállítva, melyre a pénz mennyiségének változása hat; az ő megvilágításában figyelemben részesül az, hogy a pénzforgalom hatása a jószágvilágban, a reális javakban végbemenő folyamat, mely kölcsönhatásokat idéz elő a pénz és a jószágvilág viselkedésében. A pénz mennyiségi elmélete kezdettől fogva arra volt ugyan felépítve, hogy a pénz szaporítása azért hat az árakra, mert a pénzmennyiség növelésével nem lehet árubőséget teremteni. A mennyiségi elmélet ellenesei arra már rámutattak, hogy az előidézett áremelkedés növeli a termelést. De csak *Wicksell* világított rá arra, hogy a kamatláb alakulásával összefüggésben a jószágok világában a *pénzmennyiség változásával végbemenő folyamatok a tőkejavak és a fogyasztási javak termelésének arányát megváltoztatják*.³³⁰

Wicksell maga nem aknázza ki teljesen alapgondolatának gazdag tárházát. Őt főképpen a kamatláb és az árszínvo-

³³⁰ A kényszertakarékosság gondolatával kapcsolatban ugyan már *Malthus* érintette ezt, de *Wicksell* érdeme annak az összefüggésnek a pénz mennyiségi elméletébe való szerves beillesztése.

nal közötti összefüggés érdekelt. Elméletének további kidolgozása hozta csak teljesen napvilágra azt, hogy a természetes kamatlábról szóló tétele a *pénzmennyiségnek a fogyasztási és a termelési javak piaca között való megoszlását* világította meg. Egyik tanítványa, Erik Lindahl fejtette ki világosan azt, hogy e tan szerint a *nemzeti jövedelemnek csak a meg nem takarított része áll szemben a fogyasztási javakkal* mint vásárlóerő és így fogalmazásában a mennyiségi elmélet úgy hangzik, hogy *csak ez a része a vásárlóerőnek egyenlő az árak és a forgalmazott árumennyiség szorzatával*, vagyis csak ez szabályozza az árszínvonalat.³³¹ Ennek a háttérben pedig az áll, hogy a piaci kamatláb magassága a természetes kamatlábbhoz való viszonyában döntő arra nézve, hogy a pénzmennyiség hogyan oszlik meg a fogyasztási és a termelési piacok között. A szerint, hogy többet, vagy kevesebbet takarítanak meg, változik az az összeg, amely a késztermékek vásárlására rendelkezésre áll és a szerint, hogy a vállalkozók milyen mértékben képesek és hajlandók beruházások eszközzésére, több vagy kevesebb tőke alkalmazható a fogyasztási iparokban.

Ezzel a Wicksell-féle gondolatmenet elindította az érdeklődést a *beruházások* iránt, amelyek a közgazdaság menetére döntő befolyással vannak. Wicksell elméletében, mely *Böhm-Barverk* kamatelméletével szorosan érintkezik, a termelési időszak, tehát a beruházás és a termelési időszak egymáshoz való viszonya fontos, mert az alacsony piaci kamat szerinte a termelési időszak kiterjesztésére ösztönöz. Így azután, ámbár Wicksell a statikus állapot feltevéséből indult ki elméletében, végeredményben a *mennyiségi elmélet dinamikus nézletéhez* jutott. Ezért értékelik teljesítményét ma oly magasra és ezért lett Wicksell elmélete kiindulási pontja azoknak a kísérleteknek, melyek a pénzmennyiség változásának hatásait a megtakarítások szempontjából vizsgálják. Különösen *Mises* és *Hayek*, valamint *Keynes*, *D. H. Robertson* és *Hamptrey* karolták fel Wicksell gondolatfűzésének egyes elemeit. Hogy milyen nagy mértékben használták fel ezeket az elmélet továbbfejlesztésére, különösen a konjunkturaelméletben fog kitűnni.

Alapos vizsgálat alá vetette Wicksell elméletét *G. Myrdal*,³³² azt kutatva, hogy mennyiben felelnek meg Wicksell elgondolásai a piaci egyensúly következményeinek. Myrdal mindennek előtt a természetes kamatláb Wicksell-féle

³³¹ Penningpolitikens medel. 12. old. (V. ö. Beiträge zur Geldtheorie. Wien 1933. a 378. old.)

³³² E. i. munkájában.

fogalmát tartja módosítandónak, mert a fogalmi gazdaságban nem a termelékenység a maga közvetlenségében befolyásolja a dolgok menetét, hanem a pénzben kifejezett jövedelmezőség. Ezért nem a reáltőkének természetbeni hozama, hanem pénzben kifejezett jövedelmezősége lehet csak mértéke a beruházásoknak. Behatóan bírálja *Myrdal* a *Wicksell*-féle elméletnek azt a tételét is, hogy a megtakarítások és a beruházások egyenlősége az elgondolt értelemben feltétele volna a gazdasági egyensúlynak. Fejtegetéseiben különösen figyelmet érdemel az árák érzékenysége, azaz változási sebességének az elméletbe való beleillesztése, mert kétségtelen, hogy a piaci tényezők változásaival szemben nem egyformán érzékenyek az összes javak árai. Nagy súlyt helyez *Myrdal* bírálatában az áranticipációk, tehát az árakban várt változások figyelembevételére, mert ezek úgy a tőkejavak tőkeértékét, mint pedig a várható hozamot erősen befolyásolják. Ezekkel *Myrdal* a *Wicksell*-féle elmélet dinamikus vonatkozásait karolta fel, melyek éppen azért oly gyümölcsözők, mert a közgazdaság dinamikus vonatkozásainak megértését segítik elő, ehhez azonban az szükséges, hogy a *Wicksell* által felvetett gondolatokat ennek megfelelően módosítsuk, illetőleg dinamizáljuk.

Midőn *Wicksell* a természetes kamatlábra vonatkozó elméletét kifejtette, magyarázatában a tiszta elméleti szempont mellett egy gazdaságpolitikai eszmény is lappangott. Nevezetesen az a gondolat, hogy elképzelhető a gazdasági életnek egy oly állapota, mely mellett a pénz az árakkal szemben közömbös abban az értelemben, hogy a javak cseréje úgy folyik le, mintahogy lefolynék a pénz használata nélkül.³³³ Ez a kérdés azonban külön vizsgálatot kíván.

16. A neutrális pénz. A klasszikusok abban a törekvésükben, hogy a pénznek tisztán forgalmi eszköz mivoltát kiemeljék, szerették hangoztatni, hogy a pénzforgalom csupán megkönnyíti az áruk és szolgáltatások kicserélését, de magában véve nem változtat semmit a közgazdaság lefolyásán. A pénz, amint *J. St. Mill.* mondotta „a tárgyaknak egymáshoz való viszonyán semmit sem változtat”³³⁴ és semmi befolyással nincsen a piaci törvényekre. Ez a megállapítás azonban természetesen csak arra az esetre vonatkozott, midőn a pénzforgalom a rendes mederben marad, mert hiszen azt a klasszikusok is jól tudták, hogy infláció esetében a pénz erősen megzavarja a közgazdaság menetét. Avval tehát tisztá-

³³³ Geldzins und Güterpreise. Jena 1898. a 93. old.

³³⁴ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. III. köt. a 84. old.

ban voltak, hogy a pénz csak bizonyos körülmények között viselkedik közömbösen; ennek feltételeit azonban közelebb-ről nem vizsgálták, bár, mint láttuk a pénzszaporítás, illetőleg a bankjegykibocsátás kérdésével behatóan foglalkoztak.³³⁵

Midőn a természetes kamatlábról szóló tételét kifejtette, *Wicksell* olyan összefüggésre mutatott rá, mely a pénz és az árak közötti viszonyt közelről érinti. A közömbös (*neutrális*) pénz kérdését egyébként ő sem vizsgálta közelebbről, hanem beírta ebben a vonatkozásban a természetes kamatlábra való utalással, mely szerinte azt biztosítja, hogy az árszínvonal állandó marad.³³⁶ Az a kérdés, hogy mikor tekinthető a pénz közömbösnek, csak akkor vonta magára az érdeklődést, amidőn a hitelteremtés kérdése körül a vita megindult. Erősen hozzájárult ehhez a konjunkturaelmélet fejlődése, mely a pénz és a gazdasági élet hullámozása között való összefüggésre különös figyelmet fordított. Sokan a közgazdák közül egyenesen a pénzmennyiség szaporításának tulajdonították ezeket a hullámozásokat és azt állították, hogy ha sikerülne a pénzforgalmat úgy szabályozni, hogy a pénz közömbösen viselkedjék a gazdaság folyamataival szemben és tisztán csereeszköz minőségében maradna, a gazdasági élet ingadozásai is elmaradnának, vagy legalább is tetemesen mérséklődnének. Különösen *Hayek* képviselte nagy hévvel ezt az álláspontot.³³⁷

Fölvetve azt a kérdést, hogy mi a feltétele a pénz közömbös viselkedésének a közgazdaságban, közel feküdt az a gondolat, hogy ezt a pénzmennyiség állandóan tartása biztosítja. Hiszen a pénznek az árszínvonalra gyakorolt befolyása a pénzmennyiség változásából származik. A pénzmennyiség szaporítása emeli, csökkenése süllyeszti az árszínvonalat; ha tehát e változások elmaradnak, az árszínvonalnak is változatlanul kell maradnia, így okoskodtak a mennyiségi elmélet hívei. E szerint tehát a pénz akkor közömbös a közgazdaság szempontjából, ha mennyisége nem változik.

Már *Walter G. Behrens* azt találta, hogy ez az okoskodás helytelen.³³⁸ Nézetének alátámasztására hivatkozott arra

³³⁵ A pénz közömbös voltának feltételét *Ricardo* és hívei abban látták, hogy, ha a jegyek beváltása biztosítva van, a bankjegyeket használó pénzrendszer is úgy viselkedik, mint hogyha tiszta fémforgalom volna.

³³⁶ Geldzins und Güterpreise a 111. old.

³³⁷ V. ö. Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien-Lepzig, 1929. I. az 52. old. Később *Hayek* némileg enyhítette álláspontját.

³³⁸ Das Geldschöpfungsproblem. Jena, 1928. a 229. old.

a megkülönböztetésre, mely *Mengertől* származik, aki a pénz külső csereértékének változásáról szolt akkor, ha nem a pénz oldaláról kiinduló körülmények folytán változik annak értéke és a pénz belső csereértékének változásáról akkor, ha pénz okoz árszínvonalváltozásokat. *Menger* elnevezése ugyan nem nagyon szerencsés, mert belső pénzértékről szólva a pénz belértékére vagy esetleg belföldi értékére gondolhatunk és a külső pénzérték műszó a pénznek külföldön való értékét juttatja eszünkbe. Maga a tény azonban, melyre *Menger* megkülönböztetése vonatkozik, valóban nagy jelentőségű, mert arra hívja fel a figyelmünket, hogy az árszínvonalat, illetőleg a pénzértéket egyrészt az áruk, másrészt pedig a pénz oldalán ható tényezők befolyásolják és egyszer a tényezők egyik, máskor másik csoportja jut döntő szerephez.

Nagyon fontos e tény figyelembevétele annak megállapításánál, hogy mikor tekinthető a pénz viselkedése a közgazdaság szempontjából közömbösnek. Minthogy a pénz oldaláról az árakra gyakorolt befolyás képze a pénzmennyiség változásával kapcsolatos, csábító az a gondolat, hogy a pénz akkor közömbös, ha mennyisége nem változik.

Stacionär állapotban tehát, ha a közgazdaságban, sem a termelésben, sem a fogyasztásban semmilyen számbavehető változás nem történne, akkor állandóan tartott pénzmennyiség mellett valóban közömbös volna a pénz, mert csupán megkönnyítené a cserét, de annak eredményét nem befolyásolná. Mihelyt azonban akár a termelés folyamatában, akár a fogyasztásban lényegesebb változás történik, ez az árakat és ezzel a pénzértéket is befolyásolja. A hatás ebben az áruk oldaláról indul ki, tehát nem a pénz oldaláról. Közömbösnek mondható-e ebben az esetben a pénz?

Ha abból indulunk ki, hogy a pénz akkor közömbös, ha a pénz oldaláról nem indul ki befolyás a közgazdaság menetére, akkor ebben az esetben közömbösnek kellene tartanunk viselkedését, mert nem a pénz okozta a változást, hanem egyéb tényezők. Mégis, mondható-e az, hogy ebben az esetben a pénz léte hatástalan a közgazdaság folyására? Ha nem használna a közgazdaság pénzt, akkor az árucere közvetlenül alkalmazkodnék a változáshoz. Ha p. o. a népesség növekszik és a termelés mennyisége nem változik, kevesebb jószág jutna az emberekre; ha a termelés technikája változik és a lakosság állandó marad, bőségesebb lenne az áruellátás. Pénzforgalom mellett azonban még egy tényező kapcsolódik be a folyamatba, t. i. a pénzmennyiség. Ha ez nem változik, akkor ennek merevsége, azaz változatlanul tartása

nem zavarja-e meg a különben símán végbemenő folyamatot? Az árukon kívül beleszól a pénz mennyisége és merevségével árváltozásokat idéz elő. Közömbösnek mondható-e ebben az esetben a pénz? Nem akkor közömbös-e a viselkedése, ha pontosan követi a jószágvilágban végbement változásokat azáltal, hogy mennyiségét ezekhez mértén változtatjuk? Nem idéz-e elő ebben az esetben a közvetlen árucserével szemben változást a pénznek a közgazdaság tagjai megoszlása, vagyis a fennálló jövedelemeloszlás?

Erre nézve a közgazdák nem tudtak megegyezni. *Behrens* azt az álláspontot képviselte, hogy a pénz akkor közömbös, ha belső értékét állandósítjuk³³⁹ és még élesebben fejtette ki ezt az álláspontot *Hayek*.³⁴⁰ Ezzel szemben erősen előtérbe lépett az a nézet, hogy a pénzmennyiségnek a közgazdaság pénzszükségletéhez kell alkalmazkodnia, ha el akarjuk hátrítani azt, hogy önálló befolyást nyerjen a közgazdaságra. Erősen hangsúlyozta ezt *Röpke*. Szerinte, ha azt akarjuk, hogy ne zavarja a közgazdaság menetét, a pénzmennyiségnek rugalmasnak kell lennie, azaz alkalmazkodnia kell a közgazdaságban végbemenő változásokhoz.³⁴¹ *Röpke* állásfoglalása már konjunkturaelméleti megfontolások hatása alatt áll és azok ellen fordul, akik a pénzmennyiségnek a közgazdaság folyamataihoz való alkalmazkodásában feltétlenül inflációt látnak.

Ennek a vitának, mely a körül folyt, hogy mikor tekinthető a pénz a közgazdaság folyására közömbösnek, a kérdés elméleti jellege mellett is nagy gazdaságpolitikai háttére volt. Ebben az időben ugyanis, főképpen Angliában, a pénzérték állandósításának kérdése állott előtérben, amivel szemben a neutrális pénz hívei a pénzmennyiség állandósításának kíváncsatos voltát vitatták. Ebből a szemszögből vizsgálta a kérdést *Alexander Mahr*, arra az eredményre jutva, hogy a pénzérték állandósítása elméletileg és gyakorlatilag megfelelőbb célkitűzés, mint a pénz neutralitása.³⁴² Az első, mint

³³⁹ Das Geldschöpfungsproblem. Jena, 1928. a 152. és a 229. old.

³⁴⁰ Geldtheorie u. Konjunkturtheorie. Wien u. Leipzig, 1929. V. ö. az 52. old.

³⁴¹ Krisen und Konjunktur. Leipzig, 1932. — *Röpke* ezt különösen az elmélyült, másodlagos depresszióval kapcsolatban hangsúlyozta, arra utalva, hogy a pénz mennyiségének szaporítása ilyenkor nem inflatorikus hatású. *Röpke* redeflációról szólt. (E. i. m. 116. old.) jelezni akarva ezzel azt, hogy a pénzmennyiség növelése ilyenkor csak a forgalomból kikerült pénznek oda visszavezetése.

³⁴² Neutrales oder wertstabiles Geld? (Weltwirtsch. Arch. 38. köt. 1933. a 16—56. old.)

*Alexander Bilimović*³⁴³ megállapította, a pénzmennyiség változtatásával szemben elnézőbb, mert elismeri, hogy a pénzérték állandóan tartásához erre szükség lehet, míg a második a pénzmennyiség lehető állandóan tartásában látja a célt. Arra hivatkozva, hogy a pénzmennyiség állandóan tartása nem biztosítja azt, hogy a közgazdaság pénzforgalom mellett is ugyanaz lesz, mint ami a pénz használata nélkül volna,³⁴⁴ hogy továbbá az összefüggések bonyolult volta a pénz neutralitása feltételeinek meghatározását alig engedi meg, *Bilimović* is az árszínvonal állandósítását tartja a megfelelő megoldásnak.

Ezzel szemben *J. G. Koopmans*³⁴⁵ szerint a neutrális pénz előnyeinek csupán elvi elismerése is nagy előnyt jelent, mert rávezet bennünket annak belátására, hogy az árszínvonal állandóan tartása elhibázott célkitűzése a gazdaságpolitikának. A pénz neutralitása a pénzmennyiség változatlanul maradásával függvény össze, *Koopmans* ennek feltételeit igyekszik közelebbről meghatározni. Új pénzmennyiségnek a közgazdaságba bevezetésén, tehát a hitelteremtésen kívül szerinte elsősorban a pénz thezaurálása, vagy thezaurált pénzmennyiségek forgalomba kerülése zavarja meg a pénz neutralitását. A pénztári készleteknek az a feltöltése azonban, mely áremelkedések következménye, nem zavarja a közgazdaság menetét, ahogy az sem zavarja, ha árváltozások folytán kerül a heverő pénzek megfelelő hányada forgalomba. Ezenkívül *Koopmans* szerint a pénzbevételek és kiadások közötti időszaknak is nagyjában állandónak kell maradnia ahhoz, hogy a pénz ne torzítsa a közgazdaság eredeti jószágfolyamatait.

Koopmans fejtegetései is mindenesetre azt mutatják, hogy, ha általában szó lehet arról, hogy a pénz közömbösen viselkedhetik a közgazdaság lefolyásában, akkor ez csakis a valóságtól nagyon távoleső feltételek között volna lehetséges. E feltételek annyira mesterkélték és ellentétbe jutnak a pénz szerepével a közgazdaságban, hogy majdnem egyértelműek a pénz szerepének teljes kikapcsolásával. A pénz mindenesetre dinamikus tényezője a közgazdaságnak; számos eltolódásnak a forrása a közgazdaságban és különösen erősen érinti a termelés folyamatát. Ezek az eltolódások igen nehezen tekinthetők át, éppen úgy, mint a jövedelmi eltoló-

³⁴³ Zum Problem des „neutralen“ Geldes. (Zeitschr. f. Nationalök. VI. köt. 1933. az 53—84. old.)

³⁴⁴ U. i. a 74. old.

³⁴⁵ Zum Problem des „Neutralen“ Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie Herausg. v. Hayek. Wien, 1933. a 211—359. old.)

dások, melyek a pénz forgalmából származnak. Igazat adhatunk *Pigounak*, hogy olyan pénzrendszer, mely semmi befolyással nem volna a közgazdaság folyására, el nem képzelhető.³⁴⁶ Ebben az értelemben véve a pénz közömböségét, az oly elképzelés mely a pénznek a közgazdaságban játszott szerepével jut ellentétbe. Csak, ha a pénznek az egyszerű árúcsere megkönnyítésén kívül nem lenne más szerepe, lehetne az közömbös a közgazdaság lefolyására.

Kétségtelen, hogy a pénzérték erős ingadozásai sok bajt okoznak a közgazdaságban. Az azonban erős túlzás, ha azt kívánjuk, hogy a pénznek semmi befolyása ne legyen a közgazdaságra. A közömbös pénz mint eszmény csakis az inflációtól és az erős konjunktúraingadozásoktól való félelem szüleménye, ha ezt abban az értelemben vesszük, hogy a pénzgazdaság úgy viselkedjék, mint az olyan közgazdaság, melyben nincsen pénz. Ennek elismerése természetesen nem jelenti azt, hogy a pénz oldaláról kiinduló bizonyos hatások ellensúlyozása nem volna kívánatos.

³⁴⁶ „The conception of a neutral money, which shall allow everything to proceed as it would do if there were no money at all is parallel to that of a „neutral“ lubricant, whose presence shall make no difference to anything. The only lubricant which „makes no difference“ is a non-existent lubricant.” (Economics of Unemployment. London, 1935. a 188. old. jegyz.)

V. FEJEZET.

A külkereskedelem.

1. A kereskedelmi mérleg tana. A különböző területek között lebonyolódó csere felé a közfigyelem először a városok fejlődésével fordult. Ipari lakosságuk növekedése a városokat élelem szempontjából mindinkább függésben hozta a falusi környezetüktől, a falusi lakosság iparcikkek utáni kereslete pedig jó piacot biztosított a városi kézműveseknek. Fejlődésükkel egyre szembetűnőbbé lett a kereskedelemnek a városok szempontjából való jelentősége és a városi hatóságok igyekeztek a kereskedelemnek saját polgáraik számára való biztosításával új kereseti forrást nyitni. Mindjobban kezdték ezért a kereskedelmet gondozni és polgáraik számára előnyt nyújtó intézkedésekkel szabályozni.

A nemzeti egység kialakulásával a területek közötti forgalom iránti érdeklődés növekedett és kiszélesedett. A városi politika szűkkörű, helyi nézőpontját a nemzet egészét átölelő nézet foglalta el és felébredt az érdeklődés a nemzetek közti cserének az ország polgárai jólétére és vagyoni gyarapodására való hatása iránt.

A városok kereskedelempolitikai intézkedései szolgáltak kiindulási pontul a kérdésnek szélesebb szempontból való vizsgálatánál is. *Hekscher*¹ és *Viner*² rámutattak arra, hogy miképp keveredtek e kor felfogásában a fogyasztói és a termelői szempontok, melyek egyrészt a nemzetnek javakkal való ellátását, másrészt pedig polgárai számára foglalkozási alkalmak teremtését tartották szem előtt. A nemzeti szellem ébredésének e korszakában a népesség szaporodása látszott kívánatosnak. Miután pedig fel kellett ismerni, hogy minden országnak megvannak a maga adottságai, melyek határt szabnak gazdasági lehetőségeinek, eszközöket kellett keresni a növekvő lakosság megélhetésének biztosítására. A kereseti lehetőségek növelésére s a megélhetési lehetőségek tágí-

¹ Mercantilism. Transl. by M. Shapiro. London (1935.) E munka, mely ma a merkantilizmus legkimerítőbb elemzése, 1931-ben jelent meg svéd nyelven. L. 128—130. old. az angol kiadás I. köt.-ben.

² English Theories of Foreign Trade before Adam Smith. (Journ. of Pol. Economy. XXXVIII. köt. (1930.)

tására területi hódításokon kívül alkalmas eszközökül kínálkozott a más országokkal való kereskedelem, mely nemcsak nyersanyagokkal láthatja el az ipart és ezzel működési körét szélesbítheti, hanem kiviteli iparok kifejlődésével a munkaalkalmak számát is növelheti. Felismerve az ország gazdagodásának a politikai küzdelemben való jelentőségét, a politikai nézőpont erősen egybeforrt a gazdasági szemponttal. A politikai vetélkedés szelleme hatotta át a gazdasági felfogást is. Ezzel volt kapcsolatos a nézet, hogy miként a politikában egyik nemzet nyeresége a másik vesztesége, úgy a nemzetközi forgalomban is mindig van nyertes és vesztes fél.

Ebben az okoskodásban kezdettől fogva nagy szerep jutott a pénzforgalomnak, mint a munkamegosztás és a kereskedelem főeszközének. A pénzforgalom élénkítette a gazdasági életet és táplálni látszott annak egész menetét. A pénz, a tőke és a gazdagság képzetei ebben a korban még tisztázatlanul álltak egymás mellett és ezek összezavarása folytán a gazdagság egyik legszembeeszkőbb alakját és általánosan elismert képviselőjét, a pénzt tartották szem előtt akkor, amidőn egy ország anyagi gyarapodásáról volt szó.³ Alátámasztotta ezt annak felismerése is, hogy egy ország erőforrásainak kibontakozásához üzemi tőkére van szükség, mert csak pénzzel lehet vállalkozásba bocsájtkozni. Vállalkozási kedven pedig, kivált ott, ahol mint p. o. Angliában a kereskedelem erősen fejlődött, ez időtájt már nem volt hiány. Ezért állandó volt a panasz, hogy nem áll kellő pénzmennyiség a közgazdaság rendelkezésére.

E tényt mindinkább kapcsolatba hozták a külkereskedelemmel, mely egyrészt alkalmasnak látszott a nemesfém-bányákkal kellő mértékben nem rendelkező országoknak nemesfémekkel való ellátására, de amely másrészt a pénznek az országból való kiáramlásához is vezethet, csökkentve ezzel az ország pénzforgalmát. Az utóbbival vádolták Angliában különösen a Távol Kelettel való kereskedelmet (a Keletindiai Társaságot), mert onnan fűszereket és különböző nyersanyagokat hozott be nemesfémekért, melyek a Keleten uralkodó kincsgyűjtési hajlammal fogva többé nem tértek vissza Angliába. Ezzel mindinkább arra a szoros kapcsolatra irányult a figyelem, mely az áruforgalom és a pénzforgalom között fennáll. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az országok nemesfémforgalma az áruforgalommal függ össze és csakis az áru-

³ Jellemző erre nézve a „Gemeine Stymmen von der Müntze“ (Leipzig 1530.) c. röpiratban található következő megjegyzés: „Reichtumb, das ist Gelt.“ (Idézve Encyclopaedia of Social Sciences. III. köt. 60. old.)

forgalom megfigyelése és irányítása vezethet a kívánt eredményre, t. i. arra, hogy az ország külforgalma a rendelkezésre álló nemesfémmennyiséget gyarapítsa.

A figyelem ezek alapján a behozatal és a kivitel értékének szembeállítására fordult; hiszen a kettő egymáshoz való viszonyától függ az, hogy a külforgalomból az országnak követelése, vagy tartozása származik-e, vagyis, hogy a kiviteli többletérti nemesfém áramlik-e az országba, vagy pedig beviteli többletét érmék kiszállításával kell-e megfizetnie. Az első esetben a felfogás szerint az országnak előnye van külforgalmából, míg a második esetben veszteség áll elő belőle.

Igy jutottak el a *kereskedelmi mérleg* fogalmához, vagyis a behozatal és a kivitel pénzértékének szembeállításához. Az erre alapított magyarázatot a *kereskedelmi mérleg tanának* nevezik. Szerinte a kivitel és a behozatal értékének egymáshoz való viszonya döntő arra nézve, gyarapszik-e egy ország külforgalma folytán, vagy pedig hátrányt szenved-e általa. A kereskedelmi mérleg ugyanis lehet *aktív* vagy *passzív*. Az előbbi esetben *kedvezőnek*, az utóbbiban *kedvezőtlennek* tartották az országra nézve, mert az első esetben pénznyereséget, az utóbbiban pedig pénzveszteséget jelent az ország számára. A mérleg fogalma az üzleti forgalomból származott, de hatalmi erők mérlegéről beszélve a politikusok is használták. A nemzet gazdaságának szemléletében a mérleg fogalma a behozott és kivitt áruk értékének egymással való szembeállítása által alkalmasnak látszott a külkereskedelmi forgalom megvilágítására. Ily módon a magángazdaság kiadási és bevételi rovataihoz lehet hasonlítani⁴ a külkereskedelemből származó forgalom mérlegét, mely miként értékek minden szembeállítása, nyereséget, vagy veszteséget tüntethet fel.⁵

W. H. Price a kereskedelmi mérleg tanának eredetét kutatva, Richard Alesbury 1381-ben az angol parlament előtt tett kijelentésére utalt, mert Alesbury már világosan kife-

⁴ Hales p. o. a következőket írta: "...we always must take heed that we buy no more of strangers than we sell them; (for so we should impoverish ourselves and enrich them.) For he were no good husband that as no other yearly revenues but of husbandry to live on, that will buy more in the market than he selleth again." A Discourse of the Common Weal. 1581.) Hales e munkát már 1550-ben írta, de csak 1581-ben jelent meg.

⁵ Mun szerint: "The ordinary means... to increase our wealth and treasure is by foreign trade, wherein we must ever observe this rule; to sell more to strangers yearly than we consume of theirs in value." (England's Treasure by Foreign Trade. 1664. L. Early English Tracts on Commerce. Ed by Mac Culloch. London 1856, a 125. old.)

jezte azt, hogy a pénznek Angliából való kiáramlását úgy lehet megakadályozni, hogy Anglia nem hoz be több külföldi árut, mint amennyinek ellenértékét a külföldre kiszállítja.⁶ Lassankint e gondolat tért foglalt a közvéleményben is: különösen a bullionisták,⁷ vagyis azok foglalkoztak vele, kiknek szemében a pénzforgalom helyes rendezése látszott a legfontosabb gazdasági kérdésnek. Érvelésük főképpen az érmék kivitele ellen fordult, mely nézetük szerint elszegényíti az országot. Hivatkozva a pénzforgalom nagy jelentőségére a közgazdaságban, a bullionisták különböző javaslatokat tettek a pénz külföldre áramlásának megakadályozására. Ezek között az első helyet az érmék kivitelének tilalma foglalta el, melyhez ezután a váltóárfolyam hatósági szabályozásának követelése csatlakozott,⁸ mert a bullionisták azt tartották, hogy a kereskedelem a külföldi érméket túlértékelté és így Anglia a külföldi árukat a kelleténél több pénzzel fizette meg.

A XVII. században azután lassanként az a meggyőződés kezdett érlelődni, hogy akár az érmék kivitelének tilalma, akár pedig a váltóárfolyamok szabályozása magukban véve hiába való rendszabályok, mert a pénz kiáramlását az áruforgalom okozza. *Gerard Malynes* már belátta, hogy az érmék kiáramlása a kereskedelmi mérleg állásának következménye, mégis a Royal Exchanger intézményét, vagyis a váltóárfolyamnak hatósági árszabályozását pártolta. *Malynes* ugyanis, bár megértette, hogy a pénz belértékének hatása van az érmék egymásközötti értékviszonyára, a bullionisták okoskodásával rokonszenvezve, mégis az üzérkedésnek tulajdonította, hogy az angol érméknek a külföldiekhez való értékviszonya gyakori ingadozásokat mutat, mert abból indult ki, hogy az átváltási aránynak bizonyos állandóságot kellene mutatnia, ha a váltókkal való üzérkedés nem lépne közbe. Ezért pártolta az átváltási árfolyam hatósági szabályozását. Meg-

⁶ The Origin of the Phrase „Balance of Trade.” (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. 1906. I. a 157. old.) Price megállapítása szerint a kereskedelmi mérleg kifejezést a következő kéziratban használták először: „Sir Lionel Cranefield, his balance of trade. 21. May 1615.” (E. i. m. 165. old.)

⁷ A bullionistákra vonatkozólag I. E. R. A. *Seligman* cikkét az Encyclopaedia of Social Science, New York MCMXXX. III. köt. 60—64. old.

⁸ A bullionista nézőpontot legélesebben fejezte ki *Thomas Milles*, következő munkáiban: *The Customer's Apology*. 1602., *The Customer's Replie*. London, 1604., továbbá *The Misterie of Iniquitie*. London, 1609.

⁹ Fontosabb munkái: *A Treatise of the Canker of England's Commonwealth*. London 1601., *The Maintenance of Free Trade*, London, 1922. és *The Center of the Circle of Commerce*, London 1923.

értve azt, hogy az árfolyamingadozásokat a kereskedelmi forgalom ingadozása okozza, *Edmund Misselden*¹⁰ már ellenezte az érmekiviteli tilalmat és a váltóárfolyam hatósági szabályozását. Ezt a nézetet képviselte *Thomas Mun*¹¹ is, ki nyíltan kimondta, hogy az érmék leértékelése, vagy kivitelük megtiltása nem segíthet, hanem csupán a kereskedelmi mérleg kedvező irányban való befolyásolása, vagyis kiviteli többlet elérése idézheti elő nemesfémeknek az országba való behozatalát. Így tehát mindjobban előtérbe lépett annak felismerése, hogy a *nemzetközi pénzforgalom nem áll magában* és nem független az ország külkereskedelmi forgalmától és *ily módon a pénz nemzetközi áramlását is csupán a külforgalmon keresztül lehet befolyásolni.*

A cél szempontjából a bullionisták és a kereskedelmi mérleg tanának hívei egyetértettek. Mindkét csoport meggyőződése az volt, hogy az ország felvirágoztatására megfelelő érmekészletre van szükség, amelynek biztosítása érdekében mindent el kell követni. Különbség csupán a teendő rendszabályok szempontjából állott fenn. A bullionisták az érmeforgalom és a váltóárfolyam szabályozásához ragaszkodtak, míg a kereskedelmi mérleg tanának hívei felismerték az ily rendszabályok hiábavalóságát, mert már tisztában voltak azzal, hogy az érmeforgalom a kereskedelmi forgalommal függ össze. Ezért már megértették azt, hogy az utóbbit kell befolyásolni, arra törekedve, hogy hiábavaló árukat ne hozzanak be és a kereskedelmi mérleg kedvezően alakuljon, aminek következtében majd a kiviteli többlet értéke érmékben fog befolyjni az országba. A kereskedelmi mérleg tanának álláspontja jelentős haladás volt a bullionistákéval szemben, mert már magában foglalta azt a megállapítást, hogy egy ország közgazdasága egy a maga teljességében összefüggő egész, melynek szabályozásánál, ha célt akarunk érni, szintén a közgazdaság egészére kell tekintettel lennünk.

A kereskedelmi mérleg tanának később azt vetették szemére, hogy túlságosan hangsúlyozta a pénz szerepét a közgazdaságban. Erre valóban meg is volt a hajlama, de nem szabad elfelejtenünk, hogy e korszakban a fém-pénzforgalom merevsége erősen érvényesült és így amidőn a fejlődő gazdasági élet keretei folytonosan tágultak, a forgalomnak pénzzel

¹⁰ *Free Trade, or the Means to make Trade flourish.* London, 1622. és *The Circle of Commerce; Or the Balance of Trade,* London 1623; az utóbbi válaszirat *Malynes* támadásaira.

¹¹ *A Discourse of Trade from England into the East Indies,* 1621. (Új kiadás New-York 1930.) és *England's Treasure by Foreign Trade* 1664. (de már 1630-ban írva) (W. J. Ashley által rendezett új kiadás New-York 1895.)

való ellátása valóban nehézségekkel küzdött. Nem csoda, hogy a nemesfémhányak birtoka oly kíváncsnak látszott e korban és, hogy lényeges különbségnek látszott az, hogy rendelkezik-e az ország ilyen bányákkal vagy sem. Azoknak az országoknak, amelyeknek nincsenek arany- és ezüsthányái, úgy okoskodtak, igyekezniök kell kivitelük útján megszerezni azt a nemesfémmennyiséget, mely forgalmuk lebonyolítására szükséges. Ez az oka annak, hogy olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak a nemesfémek bevitelének.

Hogy a kereskedelmi mérleg tanának hívei a pénz szerepének erős hangsúlyozása mellett is a közgazdaság egészét tartották szemük előtt, ezt bizonyítja, hogy figyelmük a népesség, a munkaalkalmak teremtése és az ipar fejlesztésének kérdéseire is kiterjedt és különösen a későbbi merkantilisták mindjobban hangoztatták az ország termelő erőinek lehető bőséges kifejlését. Figyelmet fordítottak a fogyasztás minőségére is, különösen helytelenítve a fényűzést tápláló külföldi cikkek behozatalát.

Hosszú ideig az volt az általános nézet, hogy a kereskedelmi mérleg tanának hívei csupán az áruforgalmi mérlegre fordították figyelmüket és nem is gondoltak arra, hogy a nemzetek közötti forgalomnak egyéb tételei is vannak. Újabb kutatások hebizonyították, hogy e nézet egészen téves volt. A merkantilisták már elég korán figyelmet fordítottak a fizetési mérleg ú. n. *láthatatlan tételeire* is; így p. o. *Misselden* felemlítette a katolikuskoknak Rómába küldött Péterfilléreit, mint az érmekivitelnek egyik forrását, *Petty* pedig az angol hajózás fuvarbevételeiről emlékezett meg. Amidőn egyesek az ú. n. *munkamérlegről* beszéltek, (*Labour balance*), az lebegett szemük előtt, hogy a hazai munka, bármilyen alakban is egyik forrása az ország gyarapodásának. Gondos őrködést ajánlottak afölött, hogy az országba jövő kereskedők pénzüket az ország termékeinek vásárlására költsek el és a külföldön élő diplomaták kiadásai sem kerültek el figyelmüket. A külföldi kölcsönök szerepe ebben az időben még jelentéktelen volt; ennek dacára már *Malynes* megjegyezte, hogy a külföldi kölcsönök után fizetett kamatok érintik a külfölddel szemben fennálló mérleget. Bár egyes írók az egyik, mások ismét a másik u. n. láthatatlan tétel létezését vették észre és részesítették nagyobb figyelemben, mégis, mint a fentiek mutatják, nem volt előttük ismeretlen az a tény, hogy a külfölddel fennálló gazdasági kapcsolatok nem merülnek ki az áruforgalomban. A kereskedelmi mérleg és a fizetési mérleg közötti éles megkülönböztetést e korszak íróinál természetesen hiába keressük, de ez érthető is, mert

az áruforgalom volt ebben a korban az, amely mellett az egyéb tétetek eltörpültek.

Némelyek három korszakra kívánták felosztani a kereskedelmi mérleg tanának fejlődését. Így p. o. még *L. Cossa* is első korszaknak az *ügyletek mérlege* (balance of bargains) képzetének keletkezését tartotta,¹² mely még csak az egyes lebonyolított ügyletek eredményére volt tekintettel; csak ezután következett volna a mérleg fogalmának két ország forgalmának egészére, majd pedig egy országnak több országgal lebonyolított forgalmára való kiterjesztése. E nézetet, mely úgy látszik *Richard Jonestól* származott,¹³ *Viner* tévesnek bélyegezte, mert az eredeti forrásból alligha lehet kiolvasni a kereskedelmi mérleg fogalmának ily fokozatos kibontakozását.¹⁴ Ezzel a megállapítással nem ellenkezik az, hogy p. o. a Franciaországgal való forgalom passzivitását használták fel egyes angol írók védővamos követeléseik alámasztására.¹⁵

2. A külkereskedelmi forgalom önszabályozása. A kereskedelmi mérleg tana rávilágított arra, hogy egy ország behozatala és kivitele, valamint pénzforgalma között szoros összefüggés áll fenn. Mindamellett jó időbe telt, amíg ez az összefüggés a maga egészében és szükségszerűségében teljes megvilágítást nyert. Ennek oka főképpen az volt, hogy a merkantilisták túlságosan gazdaságpolitikai szempontból nézték a kérdést. Őket elsősorban az érdekelte, hogy mily módon használható fel a külkereskedelem az ország pénzkészletének gyarapítására és iparának fejlesztésére. A külkereskedelem tényezőinek egybefűzőtsége csak annyiban keltette fel figyelmüket, amennyiben ez a kitűzött célt befolyásolja. E mellett koruk szellemének megfelelően az egész kérdést a nyereség és veszteség szempontjából tekintették¹⁶ és nem a közreműködő erők egymáshoz való alkalmazkodásának szemszöge alatt.

Ennél a beállítottságuknál fogva éppen azt az összefüggést sikerült legkevésbé tisztázniok, mely a külkereskedelem szerkezete és a pénzforgalom között fennáll; pedig amint láttuk, voltaképpen a kérdésnek ez a vonatkozása érdekelte legjobban a merkantilistákat. Minthogy azonban mindig csak arra gondoltak, miképpen lehetne érméknek az országba

¹² An Introduction to the Study of Political Economy. Transl. by L. Dyer. London 1893. I. 198. old.

¹³ „Primitive Political Economy in England“ c. tanulmányt „Literary Remains of Richard Jones. Ed. by Whewell, 1892.“

¹⁴ Journal of Political Economy. XXXVIII. köt. 260. old.

¹⁵ Erre nézve l. E. A. J. Johnson: Predecessors of Adam Smith London 1937. VIII. fej.

¹⁶ *Davenant* p. o. a következő címet adta munkájának: An Essay on the Probable Means of Making the People Gainers in the Balance of Trade. London, 1699.

való behozatalát előmozdítani és ezzel a kereskedelmi forgalmat élénkíteni, valamint a kamatláb süllyedését előidézni, csak másodrendű kérdésnek látszott előttük a pénz és az árak közötti összefüggés.

Egyébként nem is volt könnyű a kereskedelmi mérleg tanát a pénzelmélettel összhangba hozni, melyben a mennyiségi elmélet mindjobban előtérbe lépett. Míg ugyanis az előbbi a pénznek az országba való özönlését tartotta kívánatosnak, addig a pénz mennyiségi elmélete, mely a pénz és az árak közötti összefüggést magyarázta, azt tanította, hogy a pénz mennyiségének növekedése a nemzeti jólét gyarapítása helyett csupán az árak emelkedéséhez és így a pénzérték süllyedéséhez vezet. Ez semmiesetre sem volt az, ami a merkantilisták szemei előtt lebegett, mert ők a pénzmennyiség szaporodásától az ország jólétének gyarapodását remélték.

*William Potter*¹⁷ és *John Law*¹⁸ megkísérelték a pénz mennyiségi elméletével oly módon összhangba hozni a kereskedelmi mérleg tanát, hogy a pénzmennyiség gyarapodásának az üzleti életre gyakorolt kedvező hatására hivatkoztak, minélfogva a termelés mennyisége szerintők nagyobb mértékben növekszik, mint a pénz mennyisége és így végeredményben a javak gyarapodása ellensúlyozza a drágulást. E magyarázat azonban inkább védekezés volt a pénz mennyiségi elmélete alapján a kereskedelmi mérleg tana ellen intézhető támadással szemben, mintsem szerves kapcsolathozatala a két elméletnek. A feladat oly nehéz volt, hogy még *Locke* sem tudott vele megbirkózni. Bár a pénz mennyiségi elméletének kiváló képviselője volt, külkereskedelmi elméletében ennek nem jutott szerep.

Csak a XVII. század végén, midőn a merkantilisták nézetei is már sokban módosultak, nyílt meg a lehetőség arra, hogy a pénzmennyiségnek a külkereskedelemmel kapcsolatos szerepe tisztázódjék. *Dudley North*,¹⁹ *Simon Clement*,²⁰ *Samuel Pratt*,²¹ *William Wood*,²² *Thomas Prior*²³ és *Jacob Vanderlint*²⁴ már többé-kevésbé tisztában voltak azzal, hogy

¹⁷ *The Key of Wealth*, London, 1650.

¹⁸ *Money and Trade Considered*, Edinburgh, 1705.

¹⁹ *Discourses upon Trade*, London, 1691. (Új kiadás Baltimore, 1907.)

²⁰ *A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchanges*, London, 1695.

²¹ *The Regulating Silver Coin, made practicable and easie*, 1696.

²² *A Survey of Trade*, 1718.

²³ *Observations on Coin in General*, Dublin, 1730.

²⁴ *Money answers all things*, London, 1734. (Új kiadás Baltimore, 1914.)

a pénznek az országba özönlése nem feltétlenül előnyös a közgazdaságra. Megértették, hogy az aktív kereskedelmi mérleg következtében az országba folyó pénzmennyiség az árak emelkedése folytán előbb-utóbb változást okoz a kereskedelmi mérlegben, mert a magas árak idegen árukat vonzanak a belföldi piacra és egyidejűleg hátráltatják a kivittelt.²⁵ Ekkor tehát már nagyjában felismerték azt, hogy a nemesfémeknek az országba való áramlása nem lehet tartós folyamat, hanem előbb-utóbb a kivitel csökkentéséhez és a bevétel növekedéséhez vezet. Miként ebből láthatjuk, ezidőtájt már egészen közel jártak a nemzetközi forgalom automatikus folyamatának felismeréséhez de ennek a lehetősége csak akkor nyílt meg igazán, amidőn a kereskedelmi mérleg tanának a pénzforgalomra vonatkozó tévedései helyreigazítást nyertek. E tekintetben első sorban *Nicolas Barbonnak*²⁶ és *Dudley Northnak*²⁷ vannak különös érdemei, de csak *David Humenak* sikerült a merkantilizmus álláspontját cáfolva, a nemzetközi forgalom önműködő szerkezetének a maga egészében egységes nézletéhez eljutnia.²⁸

Hume az egész kérdést a pénz mennyiségi elméletének távlatába állította. A nemes fémeknek országról országra való áramlása szerinte az a tényező, amely az országok közötti forgalmat szabályozza. A nemes fémek ugyanis igyekszenek a különböző országok között egyenletesen megoszlani abban az értelemben, hogy nagyjában mindenütt ugyanaz legyen a vásárlóerejük. Ezzel *Hume* rámutatott arra, hogy a nemzetközi forgalom automatikus működésének a középpontjában a pénz és az árak közötti összefüggés áll, amennyiben a nemesfémek országról országra való áramlása a különböző országok árszínvonalát egymással kapcsolatba hozza és a nemzetközi forgalomban résztvevő országok árszínvonalának kiegyenlítődése irányában hat.

Ezzel *Hume* számára kikapcsolódott az az akadály, amely mindig elhomályosította a merkantilisták tekintetét, midőn azt gondolták, hogy a külforgalom az az eszköz, amellyel egy ország a másik hátrányára növelheti pénzforgalmát. *Hume* rámutatott arra, hogy, mivel az egymással kereskedelmet

²⁵ *Viner* különösen *Isaac Gervaise* fejtegetéseire hívta fel a tekintetben a figyelmet, (L. *Studies in the Theory of International Trade*. London a 79—83. old.).

²⁶ *A Discourse of Trade*. London, 1690.

²⁷ E. i. m.

²⁸ *Political Discourses*. London, 1752. — *Hume* közgazdasági tárgyú értekezései „*Hume Dávid Közgazdasági Tanulmányai*” címen magyarul is megjelentek *Körösi József* fordításában (Budapest, 1886.) Alábbi idézeteink a magyar fordításból valók.

folytató országokban automatikusan kiegyenlítődnek az árak és e kiegyenlítődés a pénzforgalom segítségével történik, semmi értelme sincs annak, hogy egy ország nagyobb nemesfémmennyiséget igyekezzék magának biztosítani, mint a másik. *Hume* szerint, ha ez célszerű és keresztülvihető is volna, akkor sem volna az eredmény maradandó, mert a pénzmennyiség növekedésével az árak is emelkednek, ami határt szab a nemesfémek további beáramlásának. Az egész folyamat automatikus voltánál fogva,²⁹ hangsúlyozta *Hume*, egyik ország sem biztosíthat magának nagyobb pénzmennyiséget, mint amilyen az ország gazdasági viszonyainak megfelel és viszont bármilyen pénzmennyiség mellett is kialakul egy árszínvonal, amely előbb-utóbb összhangban lesz a nemzetközi helyzettel is.

Miként látjuk, *Hume* szerencsés kézzel oly ponton fogta meg a nemzetközi forgalom kérdését, amely a merkantilistáknak, folytonosan a pénzforgalom növelésére irányuló gondolkodásuk folytán, nem volt hozzáférhető. A külforgalom szabályozására irányuló törekvésükben ugyanis, bár ismételtén érintették a folyamat automatikus voltát, mégis mindig elejtették e gondolat fonálát azért, mert abban hittek, hogy a pénzmennyiség növelése magában véve kívánatos. Ezért maradt mindig hiányos még a merkantilisták késői képviselőinek a nemzetközi forgalomra vonatkozó nézete is, mert bár a mechanizmus tényezőivel tisztában voltak, mégsem tudták magyarázatukat annak felismerésével betetőzni, hogy az egész folyamat automatikus. Ez az eredmény ellenkezett volna az egész felfogásukkal, mely mindig a szabályozásra volt irányítva. *Hume* tiszta képzetek e folyamatról éppen annak voltak a következménye, hogy az ő tekintete már nem a mesterséges rendszabályokra, hanem egyenesen a dolgok természetéből adódó összefüggésekre volt irányítva.

Amidőn *Hume* foglalkozott a nemzetközi kereskedelem kérdésével, már más légkör áramlása volt érezhető. Nem a szabályozás, hanem a dolgok természetéből adódó összefüggések kerültek az érdeklődés homlokterébe és ebből magyarázható, hogy ugyanabban az időben, amikor *Hume* fejtette ki nézeteit a külkereskedelemről, mások is hasonló eredményre jutottak. Két évvel *Hume* után tette közzé *Joseph Harris* erre vonatkozó nézeteit, kiemelve az előszóban, hogy munkáját néhány évvel előbb írta.³⁰ Valószínűleg ugyanez

²⁹ *Hume* a víz szinteződéséhez hasonlította e folyamatot. (L. e. i. m. 89. old.)

³⁰ *An Essay upon Money and Coins. 1757—1758.*

volt az eset *Richard Cantillon* híres munkájánál is,³¹ melyben erősen tisztult és *Huméhoz* igen hasonló nézeteket vall a nemzetközi forgalom önműködő szerkezetéről. *Cantillon* már teljesen tisztában volt azzal, hogy a nemesfémeknek az országba áramlása hatással van az árak színvonalára, minek azután visszahatást kell kelteni. Hangsúlyozta azt, hogy pénznek az országba áramlása valóban élénkíti a gazdasági életet, de csak átmenetileg, mert előbb-utóbb a kivitel csökkenése és a behozatal növekedése kell hogy következzen be. Ily módon, *Huméhoz* hasonlóan, *Cantillon* is megértette azt, hogy a pénzmennyiség szaporodásának közvetlen hatásától meg kell különböztetni későbbi hatásait. Noha *Cantillon* ezeket ilyen tisztán látta, nézetei mégsem állnak egészen azon a magaslaton, mint *Hume*éi, mert munkája végén kibújik a merkantilista, hangoztatva azt, hogy az országnak törekednie kell minél több nemesfém behozni³² és ügyelnie kell kereskedelmi mérlegének kedvező alakulására.³³

Ezek után érthető, hogy a külkereskedelmi elmélet továbbbi fejlődése *Hume* nézeteiből indult ki, midőn a külkereskedelemben szereplő egyes tényezők viszonyának közelebbi tisztázásra törekedett. Erre nemsokára bő alkalom nyílt is, minthogy 1797-ben felfüggesztették az angol bank jegybeváltási kötelezettségét és felmerült a kérdés, miként viselkedik a külkereskedelmi forgalom e változás hatása alatt. *Hume* elmélete ugyanis a tiszta aranyvaluta esetére volt alapítva, amidőn az aranyforgalom teljesen szabadon gyakorolja az árakra kiegyenlítő hatását. Ez esetben egész világos volt a dolgok összefüggése, mert az arany szabad áramlása volt az egész folyamat szabályozója. Mihelyt azonban a készfizetések beszüntetésével e helyzet megszűnt, az a kérdés merült fel, működik-e és miképpen ilyen körülmények között az a mechanizmus, amely aranyvaluta esetében a külforgalmat szabályozza.

E kérdés erősen kezdte foglalkoztatni az angol közvéleményt. *Thomas Pain* 1787-ben³⁴ és 1796-ban közzétett röpiratai,³⁵ melyek tele voltak az angol bank elleni támadásokkal, nagy izgalmat keltettek, amidőn szerzőjük azt állította, hogy az angol bank jegyeinek is az lesz a sorsuk, amely a

³¹ *Essai sur la nature du commerce en général*. 1755. (Idézeteink H. Higgs angol kiadásából valók, mely Londonban 1931-ben jelent meg.)

³² "... it should always be endeavoured to import as much silver as possible" (E. i. m. 235. old.)

³³ "... care must always be taken to maintain the balance against the foreigner." (U. o. 243. old.)

³⁴ *Prospects on the Rubicon*.

³⁵ *Decline and Fall of the English System of Finance*.

francia assignatákat utolérte. *Walter Boyd Pitthez* írt nyílt levelében hasonló irányban nyilatkozott.³⁶ *Francis Horner* és *Lord King* azt erősítették, hogy a baj forrása a bankjegyek túlságos mennyiségben való kibocsátása és hogy mindaddig nem lehet a helyzeten segíteni, amíg a pénzforgalmat szűkebb keretek közé nem szorítják, mert az arany kiáramlásának oka az infláció. A bullionistákkal szemben *Henry Thornton* azt állította, hogy az arany kiáramlása a fizetési mérleg romlásának is lehet következménye. Így megindult a vita a körül a kérdés körül, hogy a bankjegyek beváltásának a felfüggesztése, vagy pedig a fizetési mérleg romlása okozta-e az arannak Angliából való kiáramlását.

Szigorú logikájával alkalmazva *Humenak* a külkereskedelmi forgalomra vonatkozó elméletét a papírvaluta esetére, *Ricardo* a bullionisták nézetéhez csatlakozott,³⁸ mely szerint a bajt az okozta, hogy több pénz került Angliában forgalomba, mint amennyi a bankjegyek szabad beváltása esetében foroghatna. Fejtegetései nyomán mentek azután át a köztudatba a nemzetközi forgalom mechanizmusára vonatkozó nézetek úgy, hogy azután a *Ricardo-féle mechanizmus* címen szokták az idevonatkozó elméletet említeni. *Ricardo* szerint papírpénz esetében a külkereskedelmi forgalom önműködő szerkezete nem szűnik meg, csak módosul. Minden áru továbbra is azt a piacot keresi, ahol többet fizetnek érte. Az arany ezentúl is odaáramlik, ahol nagyobb az értéke, ahol tehát többet lehet érte vásárolni, mint az inflációban szenvedő országban, ahol az árak papírban kifejezve magasabbak, ahol tehát ugyanannyi névértékű érméért most kevesebb árut lehet kapni, mint amennyi az arany igazi értékének megfelel. Angliából abban az időben szerinte azért áramlott ki az arany, mert az árak emelkedése folytán az arany lett Anglia legolcsóbb kiviteli cikke.

Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy valutáris oka van a külforgalmi viszonyok változásának, *Ricardo* vissza-utasította azt a nézetet, minthogyha a fizetési mérleg tételeiben való változás okozta volna az aranykivitelt. Az érmék kivitele, jelentette ki *Ricardo*, olcsóságuk következménye és a kedvezőtlen külforgalmi mérlegnek nem következménye,

³⁶ *Thorntonnak* „An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Currency of England” c. munkájának bírálatában (Edinburgh Review. I. 1802.) — Hasonlóképpen *Lord King* és *J. Wheatley* munkáiról írt bírálataiban. (U. i. II. és III. köt.)

³⁷ Thoughts on the Effects of the Bank Restriction. 1805.

³⁸ The High Price of Bullion 1809.

hanem oka.³⁹ Az aranynak ez az olcsósága pedig a papírfizetési eszközök bőségének a következménye, minthogy a pénz értéke ezzel süllyedt és az áruk árai emelkedtek.⁴⁰

A Ricardo-féle felfogás, amelyet legelősebben *John Wheatley* képviselt,⁴¹ tagadta, hogy a fizetési mérleg változásai befolyásolják a folyamatot és az arany kiáramlását tisztán annak tulajdonította, hogy az árak emelkedése folytán árukban kifejezve az arany lett a legolcsóbb jószág. *Henry Thornton*⁴² e nézet egyoldalúságára hívta fel a figyelmet. Nem vonta kétségbe azt, hogy a pénzmennyiség szaporodása kedvezőtlenül befolyásolhatja a váltóárfolyamot. Szerinte azonban az áruk iránti kereslet eltolódása is megzavarhatja a fizetési mérleget és vezethet az arany kiáramlásához. Példaképpen arra hivatkozott, hogy egy rossz termés nagyobb gabonakivitelt tehet szükségessé és ezzel arany kiáramlásához vezethet, ha a külföldön a belföld termékei iránti kereslet nem emelkedik a szükségessé váló gabonabehozatal arányának megfelelően.

Thornton érvelése arra támaszkodott, hogy az arany kiáramlásának más oka is lehet, mint az infláció. *Ricardo* erre azt válaszolta, hogy a kereskedelmi mérleg önmagától kiegyenlítődik, mert nincsen ország, melynek valamilyen árucikkre ne volna szüksége,⁴³ és ragaszkodott ahhoz, hogy az arany csak akkor megy külföldre, ha otthon alulértékelik, mert nincs ország, mely arannyal fizetne akkor, amikor árukkal olcsóbban egyenlítheti ki tartozását. E választ *Thornton* nem találta kielégítőnek. *Ricardo* állítása ugyanis nem cáfolta meg azt, hogy a külfölddel szemben oly kötelezettségek is keletkezhetnek, melyek ellenértékét az nem hajlandó árukban elfogadni, mert az olyan áruk iránti kereslete hiányzik, amilyeneket a másik ország adni tudna. *Malthus* is visszautasította *Ricardo* érvelését és *J. S. Mill* szintén *Thornton* álláspontját fogadta el. Elismerte azt, hogy rendkívüli esetekben, ha t. i. nem tartós okról van szó, a fizetési mérleg kiegyensúlyozása a bankárok tartalékai segítségével is

³⁹ „The exportation of the coin was caused by its cheapness, and was not the effect but the cause of an unfavourable balance.” (Works ed. by MacCulloch. I. 268. old.)

⁴⁰ U. o. 270. old. a jegyzetben.

⁴¹ Remarks on Currency and Commerce, 1803.

⁴² An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Currency of England. London, 1802.

⁴³ „No mistake can be greater than to suppose that a nation can ever be without wants for commodities of some sort.” (The High Price of Bullions. 4. kiad. London, 1811. a MacCulloch-féle kiadásban a 294. old.)

történhetik,⁴⁴ *Mill* a hadi sarcra, vagy egyéb jelentősebb tartós külföldi kötelezettségekre utalt, hangsúlyozva azt, hogy az első átutalásoknak pénzben kell történniök.⁴⁵ Ily módon tehát szerinte is arany áramlik ki az országból anélkül, hogy ezt a pénz értékének süllyedése okozta volna.

A klasszikus elméletnek ezt a változatát, mely szerint tehát az aranyvándorlások nemcsak annak lehetnek következményei, hogy belföldön az infláció felhajtotta az árakat, a *Thornton-Mill-féle magyarázatnak* nevezték. *Mill* elgondolása szerint p. o. egy nemzetközi kölcsön esetében a folyamat azzal indul meg, hogy a kölcsöntadó országból aranyküldemények indulnak meg a kölcsönvevő ország felé, mint-hogy a kölcsöntadó országban a kölcsöntvevő országra szóló váltók ára a felső aranyponthoz emelkedik és így előnyösebbé válik aranyban a küldése, mint váltóknak fizetésre való felhasználása. Az aranyban az áramlása változást okoz mindkét ország pénzmennyiségében, ami azután a két ország árának megfelelő változását vonja maga után. Az emelkedő árak előnyössé teszik áruknak a kölcsönvevő országba való bevitelét, míg a kölcsöntadó országban az árak süllyedése következik be, minek folytán kivitele növekszik. Mihelyt azonban a kölcsön visszafizetése megkezdődik, a helyzet megfordul. A kölcsönt felvevő ország tartozásait részben árukban, részben pedig aranyban fizeti és most a kölcsöntadó országban kezdenek az árak emelkedni, ösztönözvén az oda való bevitelt. Ily módon tehát az aranyáramlások az árak befolyásolása útján hatással vannak a fizetési mérleg alakulására.

A Thornton-Mill-féle magyarázat alapgondolata, mint látjuk, azonos a Ricardo-féle elméletével. Mindkettő a Hume-féle gondolatot épül fel, mely szerint a fizetési mérleg az arany áramlása és az áraknak ez által felidézett alkalmazkodása alapján helyezkedik egyensúlyba.⁴⁶ A különbség közöttük csak az, hogy a Mill-féle magyarázat nemcsak a pénz oldalát veszi figyelembe, hanem a fizetési mérleg egészére támaszkodik és tekintettel van arra, hogy más okok is vezethetnek aranyáramlásokra, mint a valuta elértéktelenedése.

⁴⁴ A nemzetgazdaság alapelvei. III. köt. 286. old.

⁴⁵ U. o. 298. old.

⁴⁶ *J. St. Mill* is ezt mondja: „Amidőn tehát olyanok az árak, hogy a nemzetközi kereslet nem egyenlíti ki maga magát, mert az egyik ország többet érő beviteli cikket kíván, mint amennyiért kiviteli cikkével megfizethet. — az annak a jele, hogy az illető országban a nemes fémekből, vagy ezek helyetteseiből több van forgalomban, mint amennyi állandóan forgalomban maradhat és hogy a súlyegyen helyreállhasson, szükségkép el kell bocsátani annak egy részét.” (E. i. m. III. könyv 286—287. old.)

Ricardo azon állításával szemben, hogy a fizetési mérleg zavarai önmagukban kiegyenlítődnek, vagy legalább is nem okozhatják a váltóárfolyam tartós romlását, a Thornton-Mill-féle elmélet arra hivatkozik, hogy maga a fizetési mérleg alakulása is befolyásolhatja, mozgásba hozhatja az arany-mechanizmust, vagyis aranyvándorlásokhoz vezethet.

Egyébként a Mill-féle változat is teljesen elfogadja az árák nemzetközi szinteződésének tételét és azt, hogy e szinteződést a pénz mennyiségének változása és az áraknak ez által előidézett változása okozza. A Thornton-Mill-féle magyarázat alapfelfogása a fentemlített árnyalati különbségtől eltekintve, annyira azonos a Ricardo-féle magyarázattal, hogy sokáig egyáltalában nem fordítottak figyelmet a kettő közötti különbségre és sokan még ma is általában a klasszikus mechanizmusról beszélnek. A különbséget főképpen *Viner* domborította ki.⁴⁷

Ricardo elméleti kiindulási pontját élesen megvilágította *A. C. Whitaker*. (*The Ricardian Theory of Gold Movements and Professor Laughlin's Views of Money. Quarterly Journal of Ec.* XVIII. köt. 1904. a 220—254. old.) *Ricardo* azon nézete ugyanis, melynél fogva a nemzetközi forgalom kiegyenlítődési folyamata az aranyáramlásokon alapszik, semmi más mint *Hume* alapgondolatának a *Ricardot* jellemző következetességgel és merevséggel való végigvezetése. E szerint az fűzi össze a nemzetgazdaságokat, hogy az arany, mint nemzetközi árunak az értéke minden országban csak ugyanaz lehet. Ezért egy országban sem maradhat több vagy kevesebb arany, mint amennyi ahhoz szükséges, hogy értéke mindenhol egyenlő legyen. Ez a gondolat annyira uralkodott *Ricardo* felfogásán, hogy minden más forrásból származó változás mellékesnek tűnt fel előtte.

3. A klasszikus magyarázat ellenzői. Mielőtt a klasszikus elmélet továbbfejlesztésére térnénk rá, röviden ki kell térnünk azokra az ellenvetésekre, melyek vele szemben felmerültek. Ezek elsősorban alapgondolata ellen irányultak, mely, mint láttuk, a pénz mennyiségi elméletére támaszkodott, midőn a nemzetközi árszinteződés irányzatából indult ki, mely szerinte a pénzmennyiség változásainak segítségével és az árák változásán keresztül valósul meg.

Mindenekelőtt *Adolf Wagner* utasította vissza azt az elgondolást, hogy a pénzmennyiség és az árák változása között oly közvetlen volna a kölcsönhatás, mint ahogy azt a klasszikus elmélet feltünteti. Rigában való tanárkodása idején *Wagner* az orosz papírvalutát alaposan tanulmányozva arra a fontos megállapításra jutott, hogy a pénzmennyiség változásának, vagyis az inflációnak hatása alatt sem a

⁴⁷ *Studies in the Theory of International Trade.* London.

váltóárfolyamok, sem a javak árai nem változnak olyan közvetlenül és olyan szabályosan, mintahogy azt a klasszikus elmélet feltételezi.⁴⁸ Ezzel *Wagner* oly tényre hívta fel a figyelmet, melyet a világháború utáni idők is megerősítettek.⁴⁹ Különös figyelmet szentelt *Wagner* annak, hogy a váltóárfolyamok emelkedése nem egyformán érinti az árakat és hogy így nem az egész árszínvonal alkalmazkodik egységesen a változott pénzmennyiséghez, hanem az árak bizonyos csoportjai különbözőképpen változnak a váltóárfolyam ingadozásaival. A váltóárfolyam hatását közvetlenül csak a *behozatali cikkek* érzik meg, míg a *kiviteli cikkek* és a *bel-földi cikkek* árai csak lassabban és egyenlőtlenül alkalmazkodnak a változott helyzethez. Ezzel *Wagner* egy félszázaddal *Taussig* előtt figyelte meg azt, amit ma *csoportos árváltozásoknak* (az amerikaiak „sectional price levels”-ről szólnak) nevezzük.

Miután *Theodor Hertzka* a *Ricardo*-féle elmélet védelmére kelt,⁵⁰ *Richard Hildebrand*, mint a pénz mennyiségi elméletének erős ellenzője intézett heves támadást a klasszikus elmélet ellen.⁵¹ Szerinte az általános árszínvonal fogalmának nincs is komoly értelme és arról szó sem lehet, hogy a pénzmennyiség változása egyenlően érintené az összes árakat.⁵² Tanítványa *Leo Petritsch* tovább szötte *Hildebrand* nézeteit, arra az eredményre jutva, hogy a nemzetközi kiegyenlítődési folyamat nem a pénzmennyiség és az árak változásával megy végbe, hanem a *pénzpiac közreműködésével*. *Petritsch* világosan megírt munkájában⁵³ azonban igazat ad *Ricardonak* abban, hogy az infláció ösztönzőleg hat a bevételre és csak *Ricardo* ama túlzását utasítja vissza, hogy az arany kiáramlása csupán az infláció következtében állhat elő.⁵⁴ Ezzel *Petritsch*, bár *Hildebrand* nézeteiből indult ki, erősen közeledik a *Thornton—Mill*-féle magyarázathoz; amiben ettől eltér, elsősorban annak hangsúlyozása, hogy a pénzmennyiség változása és ennek az árakra gyakorolt ha-

⁴⁸ Die russische Papiervährung. Riga, 1868. L. különösen a 86. old. *Wagner* mint a bankszerűség iskolájának híve *Tooke* nézeteivel rokon-szenvezett. (L. 85—86. old.)

⁴⁹ Erre nézve v. ö. *Jankovich Béla*: A papírpénz inflációja és értéke az utolsó évtized tapasztalatai nyomán. (Közzgazd. Szemle. XLIX. évf. 68. köt. 1925. 3—126. old.)

⁵⁰ Weckselkurs und Agio. Wien, 1894.

⁵¹ Die Theorie des Geldes. Jena, 1883.

⁵² E. i. m. 127—134. old.

⁵³ Die Theorie von der sogenannten günstigen und ungünstigen Handelsbilanz. Graz, 1902.

⁵⁴ U. i. 130. old.

tása távolról sem oly közvetlen,⁵⁵ mint ahogy ezt a klasszikusok feltételezték, mert a pénzpiacnak igen jelentős szerepe van a kiegyenlítődési folyamatban. Így *Petritsch*, mint egyébként a klasszikus elmélet több bírálója is, nagyban hozzájárult a ma uralkodó felfogás kialakulásához, midőn *Wagnerrel*,⁵⁶ *Földessel*⁵⁷ és másokkal együtt a klasszikus elmélet egyoldalúságára világított rá.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a klasszikus elmélet bírálata főképpen a pénz mennyiségi elméletének ellenzéséből származott. Érthető ennél fogva, hogy *J. Laurence Laughlin* is a bírálók sorában találjuk.⁵⁸ Szerinte a külkereskedelemnek minden olyan magyarázata téves úton jár, amely akár a pénzmennyiség változásában, akár az ez által okozott nemzetközi árkülönbözetekben keresi a külforgalmat szabályozó tényezőket. Az árakat *Laughlin* szerint nemzetközi vonatkozásban is ugyanazok az erők határozzák meg, melyek, mint a termelési viszonyok és a kereslet, alaptényezői az áralakulásnak. A nemzetközi kereskedelem alapjai tehát azonosak a kereskedelem általános alapjaival. A kereskedelem ebben a vonatkozásban is minden árkülönbözetet kihasznál és ezért jelentősebb különbségek az egyes országok árai között nem állhatnak fenn. Legkevesébbé okozhatják ezeket egy közelebből meg sem határozható pénzmennyiség változása, mert a nemzetközi kereskedelem nem az általános árszínvonalról, hanem az egyes áruk áraiban mutatkozó különbségektől függ,⁵⁹ ezeket pedig első sorban az egyes országok termelési viszonyaiban fenálló különbségek, tehát a termelési költségek határozzák meg. A klasszikus elmélet már csak azért is téves, mert abból indul ki, hogy az aranynek különböző országokban különböző lehet az értéke, holott ez nemzetközi használatánál fogva nem lehetséges.⁶⁰ Megelégedéssel

⁵⁵ U. i. a 131. old.

⁵⁶ L. e. i. m.

⁵⁷ Der Einfluß des Agios auf den Aussenhandel, Wien, 1877.

⁵⁸ The Principles of Money, New York, 1903.

⁵⁹ E. i. m. a 377—378. old.

⁶⁰ U. o. 379. old. — *Laughlin* itt olyan feltevést tulajdonít a klasszikusoknak, mely tőlük távol áll. Sem *Ricardo*, sem másvalaki a klasszikusok közül, nem gondolta azt, hogy az arany ára különböző országokban különböző lehet, sőt *Ricardo*, mint láttuk, éppen avval érvelt, hogy az arany infláció esetében azért hagyja el az országot, mert az árukhoz viszonyítva nem részesül abban az értékelésben, mely nemzetközi értékének megfelel. *Ricardo* elmélete nem azt mondja, hogy az arany ára különböző, hanem azt, hogy az inflációs papíráruk mellett az aranyérme nem vásárol annyit, amennyi értékének megfelel. — *Laughlin* ellenvetéseire vonatkozólag l. *A. C. Whitaker*: The Ricardian Theory of Gold Movements and Professor Laughlin's Views on Money, (Quar. Jovon of Ec. XVIII, köt. a 220—254. old.)

utalt *Laughlin* arra, hogy a pénz mennyiségi elméletének oly híve, mint *Nicholson*, kénytelen a nemzetközi forgalom magyarázatánál elhagyni pénzelméleti álláspontját.⁶¹

A pénz mennyiségi elméletének ellenzése volt döntő *Wieser* állásfoglalására e kérdésben. *Wieser* szerint az áruk nemzetközi szinteződése téves elgondolás és még inkább téves az a feltevés, hogy az áruforgalom körében menne végbe a nemzetközi forgalom alkalmazkodási folyamata.⁶² Ez *Wieser* szerint csak akkor volna lehetséges, ha tisztán árúcsere forgalomról volna szó. A fejlett közgazdaságok azonban ezen már túl vannak, mert számos alapon keletkeznek a nemzetek között tartozások és követelések és így a fizetési mérlegnek csak egyik tétele az áruforgalmi mérleg. Az idegenforgalom, a kivándoroltak hazaküldött pénzei és a nemzetközi kölcsönök az áruforgalomtól független alapon keletkeznek, de szerepük a nemzetközi viszonylatokban tagadhatatlan. Ezért, így okoskodik *Wieser*, mindenképpen egyoldalú az a felfogás, mely a pénzmennyiség változásával és az áruk változásával kívánja a nemzetközi alkalmazkodás folyamatát megmagyarázni. A fizetési mérleg csak látszólag egységes, mert végeredményben a nemzetközi ügyletek sorozatára bomlik szét, melyek mindegyike az általános cseretörvények szerint teremti meg ellentétét.⁶³

Aftalion is egyoldalúsággal vádolja a klasszikus magyarázatot.⁶⁴ Szerinte ugyanis minden olyan elgondolás, mely csupán néhány tényezőtől kívánja megmagyarázni a nemzetközi forgalom tényeit, meg nem engedett leegyszerűsítése egy bonyolult folyamatnak, mely a tényezők egész seregének hatása alatt megy végbe.⁶⁵ A világháború utáni események *Aftalion* szerint rácafoltak minden ilyen leegyszerűsítésre, melynek egyik főhibája, hogy túlságosan mechanikusnak tételezi fel a folyamatot, megfeledkezve a lélektani okok befolyásáról. Mindamellet *Aftalion*nak is van egy leegyszerűsített nézlete a nemzetközi kiegyenlítődési folyamatról, midőn abból indul ki, hogy nemzetközi forgalom nélkül a nemzet egész jövedelme vásárolná meg a hazai termelés egész eredményét. Ha megnyílik a külforgalom és a nemzeti jövedelem változatlan marad, akkor a hazai termékek vásárlására már csak a nemzeti jövedelemnek az a része áll rendelkez-

⁶¹ E. i. m. 371. old.

⁶² *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. (Grundriss der Social-ökonomik. Tübingen 1914. a 426—440 old.*

⁶³ *Wieser* a klasszikus magyarázatot féligazságnak nevezi. (E. i. m. 433. old.)

⁶⁴ *L'équilibre dans les relations économiques internationales. Paris, 1937.*

⁶⁵ E. i. m. különösen a 148—152. old.

zésre, mely a külföldi árúk vásárlására fordított összegek levonása után megmarad. Ennek hatása nem lehet más, mint az, hogy a belföldön az árak süllyednek, ezzel a bevételre való ösztönzés csökken, a kivitel pedig ösztönzést nyer. Illymódon *Aftalion* maga is oly kiegyenlítődési folyamatot vázol, mely erősen hasonlít a klasszikus elgondoláshoz és ettől csak abban tér el, hogy nem az arany áramlása, hanem a jövedelem és ennek hazai és külföldi cikkek között való megosztása idézi fel — még pedig az árak befolyásolásával — a kiegyenlítődéshöz szükséges változásokat.

4. A klasszikus magyarázat továbbfejlesztése. A klasszikus elméletet, mint láttuk, főképpen azok utasították vissza, kik a pénz mennyiségi elméletével, vagy legalább is ennek szigorúbb értelmezésével, melyre a klasszikus magyarázat támaszkodott, egyetérteni nem tudtak. Minthogy azonban a pénz mennyiségi elméletének hívei túlsúlyban voltak és a klasszikus elmélet ellenesei nem tudtak ezen elmélethez hasonló egyszerű és világos magyarázatot vele szembeállítani, a Thornton-Mill-féle elmélet továbbra is megtartotta helyét a közgazdaságtanban. Különösen Angliában és az Egyesült Államokban a közgazdák kevés kivétellel ragaszkodtak hozzá.⁶⁶ Hívei körében bírálati megjegyzésekre először az ezüst értékcsökkenésének kérdése adott alkalmat.

Az ezüst értékcsökkenésének az árakra gyakorolt hatásával foglalkozván, *J. Shield Nicholson*⁶⁷ azt vetette szemére a klasszikus magyarázatnak, hogy a nemes fémek áramlásáról, mint a nemzetközi kereskedelem szabályozójáról szóló tételében egységesen tárgyalja a nemesfémeket és megfelelkezik arról, hogy az arany és az ezüst értékviszonya változhatik; e ténnyel pedig szinte számolni kell, mert az ezüst értéke a külforgalom folyamataitól függetlenül is változhatik. Lehet-e erre való tekintettel állítani, kérdezte *Nicholson*, hogy az ezüstnek az értéke tisztán az ezüstvalutás országoknak attól az ezüstszükségletétől függ, melyet a kereskedelmi forgalomban felmerülő adósságaik kiegyenlítése támaszt? Ha erre a kérdésre nemleges választ adunk, így okoskodott *Nicholson*, hiányosnak kell a klasszikus elméletet tekinteni, nemcsak azért, mert az arany és ezüst közötti értékviszony eltolódhatik, hanem azért is, mert túlságosan a kereskedelmi

⁶⁶ L. Viner „Die Theorie des auswärtigen Handels“ c. cikkét. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart IV. köt.-ben a 106—125. old.) A Ricardó-féle változathoz ragaszkodtak *Hollander* (I. Quarterly Journ. of Ec. XXXII. köt. 674—690 old.) és *Whitaker*, ki *Laughlin*nal szemben vette védelmébe *Ricardot* (I. U. o. XVIII. köt. 1904. a 220—254. old.)

⁶⁷ A Treatise on Money and Essays on Present Monetary Problems. London, 1888.

mérleg tényeire támaszkodik és nem veszi figyelembe, hogy az ezüst értékére még más tényezők is befolyással vannak. *Bastable* azzal igyekezett az ellenvetést elhárítani, hogy a két fém értékviszonyának változása csak eredménye és nem oka a nemzetközi kereskedelem feltételei változásának.⁶⁸ A kettős valuta tehát, bár bonyolultabbá teszi a tényállást, lényegében semmit sem változtat a nemzetközi kiegyenlítődési folyamaton és így ezen az alapon nem lehet kifogást emelni a klasszikus elmélet ellen.

*Nicholson*nak azonban más ellenvetése is volt a klasszikus elmélettel szemben. Szerinte ugyanis jelentősebb befolyást az árak színvonalára a pénzmennyiség változása csak akkor gyakorolhatna, ha csupán két ország egymással való forgalmáról volna szó. Mihelyt figyelembe vesszük azt, hogy számos ország áll egymással külkereskedelmi forgalomban, be kell látnunk, hogy aranyáramlások csak csekély befolyást gyakorolhatnak az árszínvonalra, mert hatásuk számos ország között megoszolva csak jelentéktelen lehet. *Mill* magyarázata *Nicholson* szerint tehát csak arra a valóságtól távol eső esetre áll, midőn csak két ország forgalmát vesszük tekintetbe.

Nicholson ennek kapcsán *J. St. Mill*nek arra a megállapítására is kitért, mely szerint hadisarc fizetése az árszínvonalat érinti. Az árszínvonalat ez *Nicholson* szerint csakis akkor befolyásolhatná, ha a két ország egyéb országokkal nem állna külkereskedelmi összeköttetésben.⁶⁹ *Bastable* is osztotta *Nicholson* ama felfogását, hogy valamely nem a kereskedelmi forgalomból származó nemzetközi fizetési kötelezettség nem okozhat jelentősebb árszínvonalváltozásokat. Kétségbevonta ugyanis azt, hogy p. o. egy nemzetközi kölcsön esetében a pénzmennyiség növekedni fog a hitelező és csökkenni az adós államban. *Bastable* szerint a hitelező országban a pénzbeli jövedelem kétségtelenül növekszik ugyan, de ez felhasználható úgy, hogy a kölcsönt nyújtó vagy a hadisarc útján gazdagodó ország az előbb behozott árukból a régi áron nagyobb mennyiséget vásárol és evvel teszi lehetővé bevitelének a régi színvonal fölé emelkedését, anélkül, hogy az áraknak változniuk kellene. *Bastable* szerint tehát *Mill* elhanyagolta azt, hogy a felvett kölcsön befolyásolja a kölcsönt adó, vagy hadi sarc fejében fizetésekben részesülő ország vásárlóképességét és így módot ad neki arra, hogy többet vásároljon külföldi árukból, még pedig oly módon, hogy eset-

⁶⁸ On Some Applications of the Theory of International Trade. (Quart. Journ. of Ec. IV. köt. 1889. a 11. old.)

⁶⁹ L. e. i. m. 348—349. old.

leg nemcsak a régi árukat vásárolja nagyobb mennyiségben, hanem új beviteli cikkekkel bővíti behozatalát.⁷⁰

Bastable ezzel lényegileg visszatért *Ricardo* felfogásához, mely szerint, ha nem forog fenn az arany belföldön való alulértékelésének ténye, a két ország közötti keresleti változások útján történik a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása. Ezzel azt a fontos tényt hangsúlyozta, hogy nemzetközi követelések és tartozások keletkezésével kapcsolatban *a kiegyenlítődés nem szükségképpen kell, hogy arany küldése és árszínvonalváltozások útján történjék, hanem történhetik a keresleti viszonyok megváltozásával is.* Ennek alátámasztására *Nicholson*hoz hasonlóan *Bastable* is arra hivatkozott, hogy a külkereskedelem számos országra terjed ki, és ezért tág lehetőség nyílik arra, hogy tőkeáramlások következtében a keresleti viszonyok megváltozzanak anélkül, hogy feltétlenül árváltozásoknak is kellene bekövetkezniök.

Nicholson továbbfűzte ezt a gondolatmenetet. Arra utalt, hogy, ha p. o. Anglia új kiviteli piacokat talál és kivitele fejében arany áramlik Angliába, ez a többi országok árszínvonalát alig érintheti, mert az Angliába befolyó arany a világ aranykészletének csak elenyésző csekély hányada lehet. De Angliában sem fognak az árak ennek hatása alatt feltétlenül emelkedni, mert a beáramló aranynak nem kell szükségképpen forgalomba kerülnie, mert az is lehetséges, hogy a bankok azt visszatartják tartalékaik növelésére.⁷¹ Aranyáramlásnak és árváltozásoknak *Nicholson* szerint még jelentékenyebb egyoldalú külföldi fizetések esetében, tehát akkor sem kell feltétlenül bekövetkezniök, ha egyik ország a másiknak kölcsönt nyújt, vagy javára hadisarcot fizet, mert a kereslet eltolódásai kiegyensúlyozhatják a helyzetet e változások nélkül is. A kölcsönvevő országra szóló váltókban megnövekedett keresletet a kölcsönt adó ország külföldi árúk iránti növekvő keresletével is kiegyenlítheti. Ha ugyanis hadisarcot kénytelen egy ország egy másiknak fizetni, akkor az utóbbi ország a megnövekedett vásárló erőt külföldi árúkeresletének növelésére is használhatja, éppenúgy mint ahogy a nemzetközi kölcsönt felvevő ország is a kölcsönt egészben vagy rész-

⁷⁰ „It is . . . doubtful whether, Mill is correct in asserting that the quantity of money will be increased in the creditor and reduced in the debtor country. The sum of money incomes will no doubt be higher in the former; but that increased amount may be expended in purchasing imported articles obtained by means of the obligations held against the debtor nation.“ (Quart. Journ. of Ec. IV. köt. (1889) a 16. old.)

⁷¹ Principles of Political Economy. 2. kiad. II. köt. London, 1903. l. 288. old. *Nicholson*nal egyidejűleg ugyanerre mutatott rá *Laughlin* is. (E. i. m. 387. old.) Szerinte az arany beáramlása közvetlenül a bankok tartalékait érinti és nem kerül szükségképpen forgalomba.

ben külföldi árúkeresletének növelésére használhatja fel. Ezzel a külföldi váltók piacain oly ellentétel keletkezik, mely még a külföldi váltóárfolyamok nagyobb mértékű emelkedését is elháríthatja. *Nicholson* természetesen nem kívánta érinteni azt az állítást, hogy a váltóárfolyam jelentékenyebb változása lehetséges és hogy ennek bekövetkezése a két országban az árak színvonalát befolyásolhatja. Csak azt akarta kiemelni, hogy *Mill* okoskodása az események bekövetkezésének csak egyik lehetőségével számol, még pedig azzal, amely *Nicholson* szerint nem a legvalószínűbb eset, mert keresleti eltolódások folytán az egyensúlyi helyzet gyakran árváltozások nélkül is elérhető.⁷²

Miként látjuk, *Nicholson* azt igyekezett kimutatni, hogy a klasszikus elmélet két kiegyensúlyozó tényezőjének, az aranyáramlásnak és az árszínvonalváltozásnak nem kell feltétlenül sorompóba lépniök még szélsőbb esetekben sem, amilyenek az egyoldalú fizetések. Szerinte ugyanis keresleti eltolódások feleslegessé tehetik úgy a nagyobb méretű aranyküldeményeket, mint pedig a jelentősebb árváltozásokat. Ezzel *Nicholson* nem akarta helytelennek bélyegezni a klasszikus elméletet; saját magyarázatát szerényen „alternatív” megoldásnak nevezte, csupán annak valószínűségét akarván kimutatni, hogy a nemzetközi egyensúly létrejöttéhez gyakran nincs szükség a klasszikusok által kiemelt erősebb eszközökre.

Nicholson e felfogása egyelőre kevés visszhangot keltett és a külkereskedelem kiegyenlítődési folyamata csak a világháború utáni időkben kezdte újból erősen foglalkoztatni a tudományt, midőn az a kérdés került előtérbe, hogy az aranyvaluta megszűnése és az erős nemzetközi eladósodás miképpen befolyásolják e folyamatot.

Az Egyesült Államok egyik legnagyobb közgazdája, *Taussig* a klasszikus elméletből kiindulva kísérlete meg a külforgalmi mechanizmusnak a háborús viszonyok között való működését megmagyarázni.⁷³ Az arany szabad áramlásának megszűnésével a váltóárfolyam szerepe növekszik. Ha a papírvalutás országban infláció van, a váltóárfolyam már a kiindulási pontban sincs paritáson. Ha már most a papírvalutás ország nagyobb külföldi kölcsönt vesz fel, akkor ez mindenekelőtt a váltóárfolyamot fogja érinteni. A kölcsönt adó országban a kölcsönt vevő ország váltói kereettek lesznek: árfolyamuk emelkedik és ez a kölcsönt adó

⁷² U. o. I. 290. old.

⁷³ International Trade under Depreciated Paper. (Quart. Journ. of Ec. XXXI. köt. (1917.) a 380—403. old.)

ország számára jövedelmezőbbé teszi a kölcsönt vevő országba való kivitelt, míg az onnan való behozatal kevésbé jövedelmező lesz, mert a kölcsönt adó ország váltóinak a kölcsönt felvevő országban való árfolyama nagy kínálatuk következtében csökkent. Minthogy ilyen körülmények között a kölcsönrel pénz nem folyik ki az országból, változatlan pénzmennyiség áll szemben a nagyobb kivitel folytán csökkent árumennyiséggel és ezért az árszínvonal emelkedik. Ennek ellenkezője történik a kölcsönt felvevő országban. A pénzmennyiség itt sem változik, mert pénz nem jön az országba. Az árumennyiség azonban itt növekszik, mert a behozatal olcsóbb lett és ezért növekedett, a kivitel pedig kevésbé jövedelmező voltánál fogva csökkent.

Ugyanaz az eredmény jön tehát létre, mint szabad aranyforgalomnál; a kölcsönt vevő ország bevitele növekszik, kivitele csökken és ez által egyensúlyozódik ki a folyamat. De az árak éppen ellenkezőleg viselkednek, mint szabad aranyforgalomnál; nem süllyednek a kölcsönt adó országban és nem emelkednek a kölcsönt felvevőben. Árváltozások azonban mégis bekövetkeznek, de ezeket nem a pénz áramlása, hanem a váltóárfolyam változása okozza.

Ha közelebbről vizsgáljuk *Taussig* érvelését, abban már némi eltávolodás mutatkozik a régi elmélettől. Mindenekelőtt élesen kidomborodik benne a klasszikusok által legalább is nem hangsúlyozott az a tény, hogy a kölcsön nyújtásakor a hitelező állam helyzete hasonlít egy adós ország helyzetéhez, midőn adósságai fejében kamatokat és törlesztési részleteket utal át hitelezőjének. Hiszen a kölcsön nyújtásakor a hitelező állam is átutalásokat eszközöl adósa számára, ami keresletet támaszt az adósságot felvevő ország váltói iránt. Ez a hasonlatosság azonban csak átmenetileg áll fenn, t. i. addig, amíg a kölcsön folyósítása tart. Ez tehát egy átmeneti korszak. A váltóárfolyam változása befolyásolja az árakat és ezzel hat a kereskedelmi forgalomra, mely ennek hatása alatt kiegyensúlyozza a fizetési mérleget. Mihelyt a kölcsön folyósítása befejeződött és a kamat, valamint a törlesztési részletek átutalására kerül a sor, fordított irányban mutatkozik a hatás.

Tanulmányában *Taussig* azt a nézetét fejezte ki, hogy elméletének helytálló voltát könnyen lehetne tényleges adatok vizsgálatával igazolni. Erre vállalkoztak tanítványai. *T. Williams*,⁷⁴ *F. D. Graham*⁷⁵ és *J. Viner*⁷⁶ adatszerűen beiga-

⁷⁴ *Argentine International Trade under Inconvertible Paper Money 1880—1900*. Cambridge (Mass.) 1920.

⁷⁵ *International Trade under Depreciated Paper. The United States, 1862—1879*. (Quart. Journ. of Ec. 1922. február.)

⁷⁶ *Canada's Balance of International Indebtedness, 1900—1913*. Cambridge (Mass.) 1924.

zolták, hogy egy nemzetközi kölcsön a kölcsönvevő ország bevitelének növekedéséhez vezet, míg a kölcsön kamatainak és törlesztési részleteinek fizetése a kivitel emelkedését jelenti. A kiegyenlítődés tehát Taussig szerint akkor is árváltozások segítségével megy végbe, ha aranyáramlás a viszonyok folytán nem következhetik be és így a klasszikus magyarázat elvei a változott viszonyoknak megfelelően — ez esetben is érvényesülnek.

A klasszikus elmélethez való ragaszkodása ellenére is azonban Taussig már bizonyos engedményeket tett. Elismerte ugyanis azt, hogy szabad aranyforgalom mellett sem kell a kölcsön egész összegének aranyban a kölcsönvevő országba befolytania.⁷⁷ Bár szerinte valószínű, hogy a kölcsön egy része aranyküldemények alakjában lesz kifizetve, elismerte, hogy ennek sem kell feltétlenül megtörténnie. *Fejlett bankrendszer mellett* ugyanis a kölcsön a pénzpiacon keresztül jut el rendeltetési helyére és így ennek ügyletei csökkentik, sőt esetleg feleslegessé is tehetik az aranyküldeményeket. Ezzel Taussig még alig távolodott el a klasszikus magyarázattól, mert, bár ez eredetileg elhanyagolta a pénzpiac szerepét és az aranyáramlásokhoz ragaszkodott, már Marshall és még inkább Goschen⁷⁸ beleszótték a magyarázatba a pénzpiac szerepét.

A klasszikus elméletnek legalább is kibővítése volt azonban Taussig ama megállapítása, hogy a kölcsön hatása alatt az árak nem változnak egyformán, hanem a beviteli, a kiviteli és a belföldi cikkek árai különböző mértékben változnak.⁷⁹ Ezzel Taussig oly tényt ismert el, melyet Wagner a klasszikus elmélet ellen fordított. Taussig azonban nem vette észre, hogy ezzel eltávolodott a klasszikusok azon tételétől, mely szerint a pénzmenyiség változása nem egyes árakat változtat, hanem az egész árszínvonalat érinti. Ily módon Taussig, bár a klasszikus elméletet kívánta fenntartani, már nem egy pontban módosította annak tételeit és csak ahhoz ragaszkodott, hogy a kiegyenlítődés árváltozások útján történik.

Ezzel, valamint annak elismerésével, hogy az aranyáramlások nem feltétlenül következnek be, Taussig már jelentékenyen enyhítette a klasszikus elmélet merevségét. Taussig mégis ragaszkodott a klasszikus elmélet azon felfogásához, hogy az aranyáramlás és különösen az árak változása — mely papírvaluta esetében a váltóárfolyam változásának hatása alatt következik be — lényeges alkatrésze a külforgalmi mechanizmusnak.

⁷⁷ L. e. i. cikkét a Quart. Journ. of Ec. XXXI. köt. 391. old.

⁷⁸ The Theory of Foreign Exchanges. London, 1861. — V. ö.

⁷⁹ L. Quart. Journ. of Ec. XXXI. köt. 390. old.

Ujabban egyes közgazdák, különösen *James W. Angell*,⁸⁰ *Bertil Ohlin*⁸¹ és *Karl Yversen*⁸² nagyobb mértékben kívánják módosítani a klasszikus magyarázatot. Szerintük ugyanis az árváltozások, bár részei a folyamatnak, nem oly közvetlenséggel következnek be, mint a klasszikusok hitték és egyéb tényezők gyakran *jelentősebb szerepet játszanak a kiegyenlítődesben*, mint az aranyáramlások és az árváltozások. Hogy az aranyküldemények nem elengedhetetlen részei a kiegyenlítődesi folyamatnak, ezt, mint láttuk, már *Taussig* is elismerte. Legalább is az aranyvaluta szünetelése esetére már ő is — nemzetközi váltók útján — *vásárlóerő átengedésére* vagy áramlására támaszkodott magyarázatában, mely szerint a váltóárfolyamok módosításával befolyásolja a külforgalmat. Az újabb felfogás a nemzetközi kölcsönöket már egyenesen ebben a világításban látja és a *vásárlóerő nemzetközi eltolódásaira* helyezi a súlyt.⁸³ Szerinte a lényeg az, hogy a hitelező ország a kölcsön folyósításával vásárlóerőt enged át, míg a kölcsönt felvevő ország vásárlóerőgyarapodáshoz jut. Míg azonban *Taussig* csak a váltóárfolyam és az árak ily úton való befolyására irányította figyelmét, addig az újabb felfogás *Nicholson* gondolatmenetét karolja fel, mely szerint a *keresleti viszonyok* változnak és e változások döntő szerepet játszanak a kiegyenlítődesben.

A Thornton—Mill-féle magyarázatot szemlélve, szinte érthetetlennek kell találunk benne annak teljes elhanyagolását, hogy a nemzetközi kölcsönök által okozott vásárlóerő-eltolódás keresleti eltolódásokhoz is vezet, melyek a kiegyenlítődes folyamatára befolyással lehetnek. Ha *Ricardo* felfogása túlzott volt is, midőn abból indult ki, hogy a fizetési mérlegben végbemenő minden változás, ha nem a pénzérték süllyedéséből származik, megteremti a maga ellentételeit a kereskedelmi mérlegben és így aranyáramlás nélkül bonyolódik le, úgy nem kevésbé volt egyoldalú a Thornton—Mill-féle nézet, mely figyelembe vette ugyan a kölcsönös kereslet hatását az árú kicserélési arányának meghatározásánál, de megfeledkezett arról, hogy a *kölcsön megváltoztatja legalább is a kölcsönt felvevő ország keresletét*, mert új vásárlóerőt bocsátván rendelkezésére új kereslet lehetőségeit nyitja meg számára. Ez az, amit *Nicholson* hangsúlyozott és amit újabban döntő jelentőségűnek ismernek fel. Ez ugyanis vol-

⁸⁰ *The Theory of International Prices*. Cambridge (Mass.) 1926.

⁸¹ *Interregional and International Trade*. Cambridge (Mass.) 1933.

⁸² *International Capital Movements*. Copenhagen—London, 1935.

⁸³ Már *Nicholson* szerint is folyamat lényege, „a transference of consuming power from one nation to the other.” (*Principles of Economics*, 2. kiad. II. köt. 291. old.)

taképpen nem jelent mást, mint azt az elemi tényt, hogy a nemzetközi forgalomban minden tartozás és követelés arra hajlamos, hogy áruszállítás alakját vegye fel, mi viszont egyszerű következménye annak, hogy végeredményben, nem, mint a merkantilisták hitték, a külföld aranyára, hanem árukra és szolgáltatásokra van szükségük a forgalomban résztvevő nemzetgazdaságoknak. Ezért a rendelkezésükre kerülő vásárlóerőt is lehetőleg áruk beszerzésére fordítják és így nemzetközi keresletük bővül. Különösen *Ypersen* hangsúlyozza azt, hogy a tőkevándorlások végeredményben áruknak és szolgáltatásoknak a cseréjéhez vezetnek.

Az újabb felfogás is természetesen elismeri azt, hogy ez nem jelenti a pénzüzetek kiküszöbölését. Hiszen az áruforgalom is ezeken keresztül bonyolódik le és nem minden hitelművelet oldódik fel végeredményben áruszállítási ügyletben. A hitelműveletek már csak ezért is lényeges részei maradnak a kiegyenlítődési folyamatnak és nem szabad elfelejteni, hogy ezek sokszor megelőzik az áruszállítást és attól függetlenül is keletkezhetnek. Fontosságukat ezért az új felfogás is elismeri, sőt éppen ez az egyike azon pontoknak, melyekben a klasszikus elmélettől eltér. A klasszikusok ugyanis a hitelműveletek sokoldalúságát elhanyagolták és a nemzetközi kölcsönt legegyszerűbb alakjában tartották szem előtt és azt közvetlen pénzküldeménynek (tehát aranyáramlásnak) tekintették.

Ezzel szemben Kanada fizetési mérlegéről szóló beható tanulmányaiban *Viner* arra mutatott rá, hogy az árváltozások nem közvetlenül aranyáramlások, hanem a bankletétek és a bankjegyforgalom eredményeként szoktak bekövetkezni.⁸⁴ Kanada példája kapcsán *Viner* továbbá kiterjesztette figyelmét a külföldön az ország javára tartott letétekre is,⁸⁵ melyek fontos szerepet játszhatnak az alkalmazkodási folyamatban, úgy, hogy az aranyáramlás bekövetkezése vagy elmaradása az adott helyzettől és a bankoknak annak alapján tett intézkedéseitől függ. *Viner* tanulmánya is megerősítette tehát, hogy az aranyáramlás nem a megindítója a folyamatnak, hanem inkább eredménye a letétekben és a bankjegyforgalomban bekövetkezett változásoknak, melyeket a vásárlóerőben való eltolódás okozott.

K. Ypersen egy másik körülményre hívta fel a figyelmet. A rövid lejáratú hitelek szerepét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ezek a nemzetközi pénzpiacon döntő szerepet játszanak

⁸⁴ Canada's Balance of International Indebtedness, 1900—1913. Cambridge (Mass.) 1924.

⁸⁵ E. i. m. a 180—182. old.

és hirtelen váltóárfolyamemelkedéseket háríthatnak el a fizetési idő kitolásával és pénzügyi váltók közbeiktatásával, tehát az esedékességek megfelelő szabályozásával. Ugyanez áll a bankok tervszerű közbelépésére is, mely elháríthatja p. o. azt, hogy a kölcsön által nyert vásárlóerő közvetlenül kerüljön a forgalomba és túlságos mértékben befolyásolja az országban az árviszonyokat. Ezzel az, amit már *Marshall* és *Goschen* is megláttak, t. i. a pénzpiac szerepe, az új felfogásban jelentőségének megfelelően domborodik ki.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy nincsen automatikus alkalmazkodás és hogy bizonyos változások nem váltanak ki határozott ellenhatásokat, hanem csak azt, hogy *a pénzpiacnak és a bankok viselkedésének is beleszólása van a folyamatba* és hogy ezek viselkedése — bizonyos határok között — megfelelő eszközökkel irányíthatja, vagyis befolyásolhatja az alkalmazkodási folyamatot. *Taussig* sem vonta kétségbe azt, hogy a pénzpiac különböző ügyleteivel közbelephet és befolyásolhatja a dolgok folyását. Befolyása azonban, amint *Taussig* hangsúlyozza, csak átmeneti lehet és végleg nem küszöbölheti ki a folyamat természetes tényezőit.⁸⁶

Mindent összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy, mint annyi más kérdésben, a klasszikus elmélet élesen meglátta a folyamat körvonalait és az azt befolyásoló legalapvetőbb tényezőket, amelyek a végső eredményt kialakítják. Nevezetesen meglátta azt, hogy a nemzetek közötti forgalomban a kiegyenlítődés a pénzforgalom és az árak befolyásolásával megy végbe. A klasszikusok azonban teljesen leegyszerűsített alakjában, minden közbenső tényező kikapcsolásával írják le a nemzetközi alkalmazkodás folyamatát, midőn csak az aranyáramlásokra és az árszínvonalváltozásokra utalnak. Az újabb vizsgálatok ezzel szemben kimutatták, hogy mielőtt ezek a folyamatot végső sorban befolyásoló tényezők szóhoz jutnak, még más tényezők lépnek a sorompóba, amelyek esetleg a helyzet végső kialakulását is befolyásolhatják úgy, hogy aranyküldeményekre és árszínvonalváltozásokra esetleg nem is kerül a sor. Ezzel a nemzetközi kölcsönöknek a klasszikusok által elhanyagolt közvetlen hatásait világították meg és rámutattak arra, hogy milyen közbenső folyamatok módosíthatják a dolgok menetét. Míg a klasszikusok az aranyvaluta esetét tartották szemelőtt, melytől az ő korukban a papírvaluta csak időleges eltérésnek látszott, az *Yversen* által korszerű *transzferelméletnek* nevezett újabb fejtegetések a szabad valuták esetét vizsgálták különösen behatóan. Ezenkívül az elmélet kiterjesz-

⁸⁶ International Trade. New York, 1934. a 376—384. old.

tette figyelmét előbb elhanyagolt távolabbi hatásokra is, midőn *Ohlin* a keresleti eltolódásokon kívül a nemzetközi kölcsönök által a termelési tényezők felhasználásában okozott eltolódásokra,⁸⁷ *Ragnar Nurske* pedig a termelés függőleges szerkezetében, tehát a termelés különböző fokozataiban való eltolódásokra mutatott rá.⁸⁸

A régi és az új elmélet közötti különbség élesen kiütközött a háború utáni jóvátételi kötelezettségek hatásáról szóló vitában. *Keynes*⁸⁹ és *Taussig*⁹⁰ azon a nézeten voltak, hogy a német árszínvonal erős süllyedésének kell bekövetkeznie a jóvátételi kötelezettségek áruszállításokkal való alátámaszt-hatása végett. A német közgazdák közül *Walter Eucken* is hasonlóképpen nyilatkozott, hangsúlyozva azonban, hogy a német árak süllyedésének csak addig kell folytatódnia, amíg a világpiaci versenyviszonyokkal egyensúlyba került, azután pedig, kivált egyes a külföld részéről erősebb keresletnek örvendő cikkeknek még áremelések is lehetségesek lesznek.⁹¹ Azzal *Röpke* is egyetértett, hogy Németországban az áraknak és jövedelmeknek süllyedése elkerülhetetlen, de ő már a keresleti eltolódások szerepét is figyelembeveendőnek tartotta.⁹² Még a klasszikus elmélet hívei is elismerték azonban azt, hogy az árváltozásokon kívül a termelés szerkezetében is változásoknak kell bekövetkezniök és így a reparációk teljesítését az árváltozásokon kívül egyéb változásoknak is alá kell támasztaniök. Azt is be kellett látni, hogy, ahogy a fizetések aranyban való teljesítésének meg van a határa, az árukban való teljesítés sem akadálymentes, mert a német áruk árának süllyedése magában véve nem elegendő egyensúlyi helyzet elérésére, ha a jóvátételben részesedő országok vonakodnak nagyobb méretű áruszállítmányok elfogadására.

Midőn *Keynes* megismételte azt az állítását, hogy Németországban az árak és a jövedelmek süllyedése elkerülhetetlen,⁹³ mert

⁸⁷ L. e. i. m.

⁸⁸ Internationale Kapitalbewegungen. Wien, 1935.

⁸⁹ The Economic Consequences of the Peace. London, 1919. Magyarul: A béke gazdasági következményei. Ford. Biró S. és Sárkány F. Budapest, 1920. — L. továbbá: A Revision of the Treaty. London, 1922.

⁹⁰ German Reparation Payments. (American Ec. Review. Suppl. 1920. a 33—49. old.)

⁹¹ Das Übertragungsproblem. Jahrb. f. Nationalök. und Stat. köt. (1924.) 145—164. old.

⁹² L. Zum Reparationsproblem c. cikkét a Jahrb. f. Nationalök. u. Stat. u. e. köt. az 527—536. old. és jelentését a pyrmonti összejevetelről szóló Das Reparationsproblem. Kiadta E. Salin. Berlin, 1929. c. munkában a 329—364. old.

⁹³ The German Transfer Problem. (Ec. Journ. XXXIX. köt. 1929. I. az 1—7. old.) „The expenditure of the German People” írja *Keynes* „must be reduced, not only by the amount of the reparation-taxes which they must pay out of their earnings, but also by a reduction in their gold-rate of earnings below what they would otherwise be.” (a 4. old.)

Németországnak nem csak a kivételhez szükséges árukat kell előteremtenie, hanem ezek kivételét árleszállításokkal is lehetővé kell tennie, *Ohlin* ez ellen azt hozta fel,⁹⁴ hogy keresleti változások és Németország termelésének átcsoportosítása elháríthatják ennek nagyobb mértékben való bekövetkezését. Egyúttal szemére vetette *Keynes*nek, hogy egy lényeges körülményt figyelmen kívül hagyott, t. i. azt, hogy Németország jelentős külföldi hitelek felvételével igyekezett helyzetén könnyíteni. *Ohlin* utalt arra, hogy a felvett külföldi kölcsönök nemcsak, hogy elháríthatják az árak esését Németországban, hanem még a hazai termékek árainak emelkedéséhez is vezethetnek. A korszerű transzferelmélet álláspontjára helyezkedve *Ohlin* tehát azt vitatta, hogy a jóvátételben részesedő országok, vásárlóerőgyarapodáshoz jutván, képesek lesznek nagyobb mértékben német árukat vásárolni, mint amily mértékben ezt előbb tették és így a német áruknak nem is kell feltétlenül süllyedniök, mert egy ország kivitele nemcsak kiviteli cikkei árától, hanem egyéb körülményektől is függ.⁹⁵ *Ohlin*nál is továbbment az új gondolatok alkalmazásában *Jaques Rueff* midőn azzal érvelt, hogy miként az erő nem vész el a természetben, úgy a vásárlóerő sem veszt el és kereslet alakjában kell, hogy jelentkezzen, ha egyik nemzet a másik javára fizetéseket teljesít.⁹⁶

Elismerve azt, hogy a keresleti eltolódások, melyek a jóvátételi fizetésekből származnak, befolyással lehetnek a helyzet kialakulására, *Haberler* visszautasította *Rueff* szélső álláspontját⁹⁷ és a vásárlóerő megmaradásának tételét semmitmondó általánosságnak bélyegezte. Minthogy be nem bizonyítható állítás az, hogy a hadisarcban részesedő ország ezt az összeget a hadisarcot fizető ország kiviteli cikkeinek vásárlására fogja fordítani,⁹⁸ *Haberler* elkerülhetetlennek tartotta a német kiviteli cikkek árának süllyedését. Ezzel *Haberler* okoskodása az újabb felfogásnak tett engedménye mellett is a klasszikus álláspontot foglalta el, amelyet a felmerült újabb szempontok nem jelentéktelen mértékben módosítanak ugyan, de távolról sem cáfolhatnak meg.

5. A váltóárfolyam. A váltóárfolyam kérdése egyes országokban már a XVI. század második felében éles vitákra adott alkalmat. A váltó alkalmazása a nemzetközi forgalomban ekkor kezdett nagyobb mértékben teret foglalni. Még az üzleti világ nagy része sem volt azonban teljesen tisztában a nemzetközi váltók igazi szerepével és még kevésbé a váltóárfolyamra ható tényezőkkel, a nagyközönség és a politiku-

⁹⁴ The Reparationsproblem. A Discussion. (Ec. Journ. u. o. 172—178.) old. L. továbbá *Ohlin*: „The Reparations Problem” az Index c. stockholmi folyóirat 28—29. sz. 1928.

⁹⁵ Ec. Journ. XXXIX. köt. I. 175. old.

⁹⁶ Mr. Keynes Views on the Transfer Problem. Ec. Journ. XXXIX. köt. 1929. a 388—399. old.

⁹⁷ Transfer und Preisbewegung. Zeitschrift für Nationalökonomie. I. köt. 1929. I. 547—554. old.

⁹⁸ U. i. 552. old.

sok számára pedig egyenesen érthetetlennek látszott az, hogy a váltóárfolyam miért térhet el a két ország fémpénzének egymáshoz való viszonyától, vagyis az érmeparitástól. Ebben az időben ugyanis, miként *Tamney* mondja, a közönség nem tudta megkülönböztetni az egyszerű pénzváltást és a külkereskedelmi váltót.⁹⁹ Amidőn tehát azt látta, hogy a váltóárfolyam ingadozik, e mögött az üzletemberek valami ravaszságát sejtette, mely az üzérkedéssel és jogtalan hasznok keresésével függ össze. Ekkor még csak kevesen látták be, hogy a külföldi váltó nem egyszerű fizetési eszköz, hanem lényegében hiteleszköz. Még kevésbbé volt tisztázva ekkor az a tény, hogy a nemzetközi váltók árfolyama a kereskedelmi mérleggel is összefüggésben van és hogy már csak ezért sem lehet állandó.

Tisztultabb nézetek e kérdésben csak akkor váltak lehetségessé, amidőn egyrészt a váltó hiteleszköz természetét megértették, másrészt pedig világossá vált az, hogy a nemzetközi váltók az ország kereskedelmi mérlegével is valamilyen összefüggésben vannak. A kereskedelmi mérleg tanának előtérbelépésével az utóbbi tényt kezdték felismerni, de mégsem volt könnyű szabadulni a régebbi előítéletektől. *Malynes* p. o. már tisztában volt azzal, hogy miért ingadoznak a váltóárfolyamok; ennek ellenére ő is hajlott a felé a nézet felé, hogy az ingadozásban az üzérkedésnek is jelentős szerepe van és ezért végeredményben a váltóárfolyam hatósági szabályozása mellett foglalt állást. Ellenfelei, *Eduard Misselden* és *Thomas Mun*, levonva a következtetéseket abból, hogy a váltóárfolyam a kereskedelmi mérleggel függ össze, hatósági szabályozása ellen fordultak, és *Locke* világosan kimondotta, hogy ha a váltóárfolyam magas, akkor ez annak a következménye, hogy az illető ország több árút vásárol a külföldtől, mint amennyit ott elad.¹⁰⁰ Ilymódon lassankint tisztázódott az az összefüggés, mely a váltóárfolyam alakulása és a kereskedelmi mérleg között fennáll.

Ezzel kapcsolatban *Sir Thomas Gresham* már azt is látta, hogy az aranykivitelre akkor kerül sor, ha a váltóárfolyam magasabb, mint az aranyküldésnek a költségei.¹⁰¹ Tisztán látta ezt *Petty* is, utalva arra, hogy az aranyküldésnek költségei, a kamatveszteség és a biztosítási díj beszámításával, szabják meg azt a határt, amelyen túl a váltóárfolyam nem

⁹⁹ *Thomas Wilson: A Discourse upon Usury. With an Historical Introduction by R. H. Tawney. London, 1925. (V. ö. Tamney bevezetését a 86. old.)*

¹⁰⁰ *Further Considerations Concerning Raising the Value of Money (L. Locke's Works, 12. kiad. IV. köt. 149. old.)*

¹⁰¹ V. ö. e. i. m. *Tamney* bevezetésében a 71. old.

emelkedhetik. A XVII. század végén *Simon Clement* a felső aranypont szerepét már teljesen tisztán írta le. Ezzel tehát teljes tisztázást nyert az is, hogy a váltóárfolyam nem lehet állandó, minthogy a kereskedelmi mérleg ingadozásait követi, de egyúttal tisztázva volt az is, hogy a váltóárfolyam ingadozásainak határai is vannak.

Ebben a tekintetben *Hume* és vele együtt a klasszikus elmélet már készen találták a váltóárfolyam magyarázatát. E magyarázat azonban, mely e váltóárfolyam önszabályozódásának elvén nyugodott, a fémvaluta esetére szólt és, amidőn 1797-ben felfüggesztették az angol bank jegybeváltási kötelezettségét, az elmélet új kérdés előtt állott: hogyan alakul a váltóárfolyam, ha az aranyvaluta nem működik zavartalanul?

Azt, hogy két ország fizetési eszközeinek egymáshoz való viszonya a belföldi pénzrendszerrel összefüggésben áll, az érmékre vonatkozólag már régóta tudták, mert már korán felismerték, hogy a pénzláb csökkentése odavezet, hogy a belföldi érmét kisebb belértékének megfelelően csak kisebb értékben fogadja el a külföld és így több belföldi pénzegységet kell adni a külföldi áruk fejében. Az angol bank jegyei beváltásának felfüggesztése azt a megismerést érlelte meg, hogy a papírfizetési eszközöknél hasonló folyamat megy végbe. Abban a vitában, mely az angol bank jegyei beváltásának felfüggesztése után megindult, az a nézet kerekedett felül, hogy a váltóárfolyamok romlását a bankjegyek elszaporodása okozta. Már *Walter Boyd* és *Lord King* az angol váltóárfolyamok romlását az inflációval magyarázták. Azzal érveltek, hogy ha a fém pénz túlságos mennyiségben kerül forgalomba, feleslege a külföldre vándorol, a papírpénz azonban, minthogy nem exportálható, az árakat felhajtja és a feleslegének megfelelően elértéktelenedik. Ennek megfelelően süllyedt vásárlóereje következtében a külföld az ilyen pénzt kevesebbre értékeli, ami a váltóárfolyam romlásában jut kifejezésre. Az a kiegyenlítési folyamat, mely fém pénz esetében a feles vásárlóerő külföldre áramlásával bekövetkezik, ilyenkor elmarad és így a váltóárfolyam tartósan eltávolodhatik az érme paritástól. *Ricardo* is e magyarázatot fogadta el, hangsúlyozva, hogy a külföldi váltóárfolyam romlásának oka a túlságos bankjegykibocsátás.¹⁰²

Ezzel megvilágítást nyert az, hogy a bankjegyek túlságos mértékben való kibocsátása süllyeszti a pénzértéket és ezért emeli a külföldi váltók árfolyamát. *Ricardo* és külö-

¹⁰² V. ö. *Ricardo*: Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion Committee. London, 1811.

nösen *Wheatley*¹⁰³ azonban erős egyoldalúsággal képviselték ezt az álláspontot és azt állították, hogy a külföldi váltók árfolyamának romlása mindig a belföldi pénz elértéktelenedésének következménye és egyúttal ennek mértéke is.¹⁰⁴ *Ricardo* nem tagadta a fizetési mérlegnek a váltóárfolyamra való befolyását, de azon a nézeten volt, hogy az oly csekély, hogy elhanyagolható és nem változtathat azon, hogy a váltóárfolyam alakulása a belföldi pénz elértéktelenedésének mértékét fejezi ki. *Ricardonak* és híveinek álláspontja újabb bizonyítéka annak, hogy az életben közvetlenül szemlélt tények mily nagy hatással vannak az emberi gondolkozás fejlődésére és mily könnyen terelik azt egyoldalú irányba, még oly kérdésekben is, amelyekben higgadt meggondolás után könnyű volna a dolgok általános összefüggéseit felismerni.

Az antibullionisták és a bankszerűség iskolájának hívei ettől az egyoldalúságtól mentek maradtak. Az ő gondolkozásuk a bankok valódi szerepének megértéséhez sokkal közelebb állt, semhogy *Ricardo* egyoldalú álláspontját elfogadhatták volna. Távolról sem tagadták, hogy az infláció befolyásolhatja a váltóárfolyamot, de tekintetük inkább ama tényezőkre fordult, amelyek a fizetési mérleggel függnek össze. Ezzel annak az álláspontnak lettek előharcosai, mely szerint a váltóárfolyam a külföldi váltók keresletének és kínálatának hatása alatt alakul.

A bullionista vita élesen megvilágította azt, hogy a bankjegyek beválthatatlansága esetében a külföldi váltóárfolyamok emelkedésének vagy süllyedésének határai — az aranypontok — nem érvényesülhetnek. Véleményeltérések csak a körül merültek fel, hogy a váltóárfolyam romlása feltétlenül az inflációnak tulajdonítandó-e, vagy következménye lehet-e a fizetési mérleg kedvezőtlen alakulásának is, valamint a körül, hogy a jegybanktól való aranyelvonást tisztán a bankjegyek túlkibocsátása okozza-e, vagy pedig lehetnek-e annak más okai is.

E kérdés vitatása közben már az 1810-ben megjelent híres „Bullion Report”¹⁰⁵ egy fontos körülményre világított

¹⁰³ Remarks on Currency and Commerce. 1803. és A Report on the Reports of the Bank Committees. Srewsbury, 1819.

¹⁰⁴ *Ricardo* szerint: „The exchange will... be a tolerably accurate criterion by which we may judge of the debasement of the currency, proceeding either from a clipped coinage or a depreciated papermoney.” (The High Price of Bullion, 4. kiad. London, 1811. a MacCulloch-féle kiadásban a 274. old.) — A bullionisták erre vonatkozó nézeteit illetőleg v. ö. *Viner*: Studies in the Theory of International Trade. London, a 124–145. old.

¹⁰⁵ Report together with Minutes of Evidence, and Accounts from the Select Committee on the High Price of Gold Bullion. London, 1810.

rá. Nevezetesen rámutatott arra, hogy a bankok aranykészletének megrohamozását különböző okok idézhetik elő. Okozhatják ugyanis belső válságok, melyekben a bizalom megrendül és a közönség — kételkedve a pénz értékének állandóságában — siet magát ez ellen aranypénz tartásával biztosítani. Ha azután a válság elmúlt, a közönség visszahozza a bankokba az aranyat. Erre az esetre a jelentés bőkezű és nagyvonalú bankpolitikát ajánl, mely a közönséget megnyugtatta és az aranyelvonást megszünteti.

Egészen más természetű az aranyelvonás, ha a külföldön rendül meg a bizalom az ország pénzében. Ilyenkor a váltóárfolyam romlik; az aranyat a külföldi tartozások kiegyenlítésére fordítják és azt tényleg kiviszik az országból. Ebben az esetben valóban a bankjegyek túlkibocsátása az aranyelvonás oka és azt a forgalom szűkítésével lehet ellensúlyozni, mely a pénz értékét emeli és a váltóárfolyamot javítja.

Az érvelésnek ez a része a bullionisták gondolatmenetével érintkezett és *J. St. Mill* részletesen magyarázta a váltóárfolyam romlásának az agioval való összefüggését. Kifejtette, hogy, miután a papír fizetési eszközök kiszorították a forgalomból a fém pénzt és a bankjegyek beváltása megszűnt, nem lehet többé a bankoktól a paritáson fém pénzt a kiviteli céljaira kapni, a váltóárfolyam romlása, mely az arany agiojának felel meg, kifejezi azt, hogy mennyivel süllyedt a belföldi pénz értéke a külföldivel szemben. Az agio által befolyásolt árfolyamot *Mill* *névleges váltóárfolyam*nak nevezi, mert az arany nemzetközi értékének megfelelően az arany értéke a paritáson marad, és így a névleges váltóárfolyam eltér a *reális árfolyamtól*.¹⁰⁶

A bullionista álláspont egyoldalúsága nyilvánvalóvá lett a Peel aktát követő években. A tények mutatták, hogy a pénzmennyiségnek a Peel akta által való szigorú szabályozása ellenére is ingadoztak a váltóárfolyamok és arany ismételten nagy mértékben áramlott ki Angliából. Bebizonyult, hogy a bankjegykibocsátás szigorú szabályozása nem tudta az angol bank aranykészletét megvédeni. Ezzel a currency iskola magyarázata csődöt mondott. A tények tehát igazat adtak *Thorntonnak*, ki már 1802-ben is azt vitatta, hogy az arany külföldre küldésének a fizetési mérleg megromlása is lehet az okozója.

Keresve azokat az eszközöket, melyekkel a váltóárfolyam romlása megakadályozható, most már nem lehetett egy-

¹⁰⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. könyv. 307—309. old.

szerűen a bankjegyforgalom szabályozására utatni, mint ahogy ezt a Peel-akta meghozatala előtt a currency iskola hívei tették. Midőn kitűnt, hogy a bankjegyforgalomnak és ezen keresztül az áraknak befolyásolása nem nyújt elegendő védelmet a váltóárfolyam romlásával szemben, a kérdéssel ismételten foglalkozó bizottságokban az a gondolat merült fel, hogy a jegybankkamatláb, vagyis a *bankráta* emelése a külföldi tőkéseknek az országban való elhelyezésére indíthatja és így — növelve a külföldi váltók kínálatát — az aranynek az országba való özönlését idézheti elő. Így született meg a váltóárfolyamok kérdésével kapcsolatban a *diszkontpolitika* gondolata. Maga *Lord Overstone*, a currency iskola vezére, 1857-ben kijelentette, hogy ez az eszköz, tehát a diszkontpolitika hatályos rendszabállynak bizonyult az aranyelvonások korlátok között tartására.¹⁰⁷ Megerősítette ezt az álláspontot *J. St. Mill* is.

A váltóárfolyamokról szóló vita kiszélesedéseivel kétségtelenné vált, hogy a currency elméletnek a váltóárfolyamokra vonatkozó álláspontja egyoldalú, mert a váltóárfolyamot számos tényező befolyásolja.¹⁰⁸ *Bár kivételes időkben a belföldi valuta romlásának hatása döntő lehet a váltóárfolyam alakulására, rendes körülmények között mégis a váltók kereslete és kínálata maradnak főtényezők.* Ezt, mint látni fogjuk, még száz évvel később is sokan nem tudták megérteni.

A váltóárfolyamok átfogó és az elmélet haladását visszatükröző magyarázatát *George J. Goschen* adta először 1861-ben megjelent könyvében.¹⁰⁹ Mint tapasztalt gyakorlati férfiú *Goschen* világosan tekintette át a váltóárfolyammal kapcsolatos összefüggéseket. Szemléltetően fejtette ki, hogy a fizetési mérleggel kapcsolatban hogyan alakul a külföldi váltók kereslete és kínálata, valamint azt, hogyan kapcsolódik be a hitel az egész folyamatba és milyen kövekezményei vannak ennek. Különös gondot fordított nevezetesen *Goschen* arra, hogy a külföldi váltók piaca mily módon működik és eközben erősen kidomborította a bankráta szerepét. Az ő fejtegetései kapcsán kezdték szélesebb körökben megérteni,

¹⁰⁷ Erre nézve l. *H. Leroy Fürst*: Die Entwicklung der Lehre von der Zahlungsbilanz im 19. Jahrhundert. (Archiv. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 56. köt. 1926.)

¹⁰⁸ Report from the Select Committee on the Bank Acts. 1857. No 3529.

¹⁰⁹ The Theory of Foreign Exchanges. London, 1861. (Magyar fordítás: A külföldi váltók árfolyamainak elmélete. Ford. Lobmayer Ferenc. Budapest, 1891.)

hogy mi a feladata a diszkontpolitikának az ország arany-tartalékának megvédésében.

Goschen munkája nemcsak világos előadásával és a folyamat összes mozzanataira kiterjedő figyelme alapján volt nagy hatással a váltóárfolyam elméletének fejlődésére, hanem különösen realisztikus előadásával is, melyben szépen kidomborodott, hogy a pénz mennyiségének változása, valamint az árszínvonal változása, melyek a klasszikus magyarázatnak középpontjában állottak, inkább későbbi és nem is mindig feltétlenül bekövetkező hatások, míg a váltóárfolyam alakulása közvetlenül a pénzpiac köré csoportosuló tényezők hatása alatt áll. E nézetben szépen helyet talált az is, amire az előbbi fejezetben rámutattunk, hogy t. i. a bankok politikája sem hatástalan a nemzetközi forgalom eseményeiben és így nem lehet hatástalan a váltóárfolyamok alakulása tekintetében sem. Nem csodálkozhatunk ezek után, hogy *Goschen* munkáját számos nyelvre lefordították és szellemében fejtegették a váltóárfolyam kérdését más országokban is. Franciaországban *Lavelaye*, Németországban pedig *Richard Hildebrand* állottak erősen hatása alatt, kiemelve a diszkontpolitikának a váltóárfolyammal való összefüggéseit.

A világháború befejezése utáni években a váltóárfolyamok körüli vita felújult és e vitában az eseményeknek megfelelően ismét az az álláspont kezdett felülkerekedni, hogy a váltóárfolyamok elsősorban a valuta értékváltozásainak hatása alatt alakulnak. Míg ugyanis az aranyvaluta hiánytalan működésének korszakában *Goschen* magyarázata felelt meg leginkább a körülményeknek, most¹¹⁰ *Adolf Wagner* elfogásához hasonló nézetek kerekedtek felül, sőt *Ricardo* gondolatfűzése is ismét feléledt.

Wagner, mint láttuk, a lélektani vonatkozásoknak, kivált a valuta iránti bizalomnak, illetőleg bizalmatlanságnak a váltóárfolyamokra való hatását emelte ki. Szerinte nagyobb valutazavarok esetében a kincsgyűjtési, thezaurálási hajlam és a külföldnek a belföldi valutára vonatkozó alulértékelése hatnak elsősorban a váltóárfolyamra. Ezek határozzák meg ugyanis a külföldi pénzérték süllyedésének mértékét (*Entwertung*), míg az árak változása (*Werthverminderung*), melyet a belföldi árak emelkedése idéz elő, csak idővel hat ki a váltóárfolyamra.¹¹¹ *Wagner* és hozzája hasonlóan *Földes Béla*¹¹² is helyesen látták azonban, hogy e tényezők, t. i. a

¹¹⁰ Amivel nem akarjuk mondani, hogy *Goschen* figyelmen kívül hagyta a valutazavarok hatását.

¹¹¹ Die russische Papierwährung. L. 80—94. old.

¹¹² Der Einfluß des Agios auf den Aussenhandel. Wien, 1877.

thezaurálás és a bizalmatlanság rendkívüli körülmények, illetőleg erős infláció alatt nyernek csak döntő befolyást a váltóárfolyamra, míg rendes körülmények között hatásuk elenyésző.

A háborút követő időkben az utóbbiról mindinkább megfeledkeztek és a lélektani tényezőknek, kivált az üzérkedésnek és az anticipációknak a váltóárfolyamra való hatását erősen kidomborították. Az utóbbiakat emelte ki *Bertrand Nogaro*,¹¹³ míg *Charles Rist*¹¹⁴ a költségvetési egyensúlyra helyezte a súlyt a váltóárfolyamok magyarázatában. Már az utóbbi hangsúlyozta a klasszikusokkal szemben, hogy a váltóárfolyamok emelkedése megelőzheti a belföldi árak emelkedését. *Albert Aftalion* még tovább ment a klasszikus elmélet bírálataiban, melyet szerinte a világháború utáni események megcáfoltak. Elfogadva azt, hogy a váltóárfolyam a külföldi váltók iránti kereslet és az azokban való kínálat eredményeképpen alakul, *Aftalion* azt igyekezett kimutatni, hogy nem csupán mennyiségi, hanem minőségi tényezők is hatnak a váltók piacára. A rendes üzleti forgalomból, tehát a fizetési mérleg ingadozásaiából származó kereslethez és kínálatához ugyanis, kivált rendkívüli időkben az üzérkedéssel és anticipációkkal kapcsolatban számos oly ügylet csatlakozik, melyeket a pillanatnyi helyzetváltozások hoznak létre és amelyek rendkívüli időkben igen jelentékeny összegekről szólhatnak.¹¹⁵ Ennélfogva *Aftalion* szerint a váltóárfolyamok alakulása nem olyan automatikus, mint a klasszikusok hitték, hanem, legalább is rendkívüli időkben, a pénzmennyiség és az árakon kívül a helyzet pillanatnyi változásai által felidézett ügyletek döntő befolyáshoz juthatnak és erősen eltéríthetik a váltóárfolyamokat azon állásuktól, mely a rendes üzleti forgalomnak felelne meg.

Míg a francia közgazdák nagy része az események hatása alatt azt a gondolatmenetet fűzte tovább, melyet már *Wagner* érintett az orosz valutára vonatkozó fejtegetéseiben, addig a svéd közgazdák *Ricardora* visszatérve egyszerűen a valutaromlással hozták kapcsolatba a váltóárfolyamok alakulását. Már a világháború vége felé magára vonta a figyelmet a német valuta süllyedése és *Wicksell*¹¹⁶ Németországban a külföldi váltóárfolyamok emelkedését az inflációnak

¹¹³ La monnaie et les phénomènes monétaires contemporains. Paris, 1924.

¹¹⁴ La déflation en pratique. Paris, 1927.

¹¹⁵ Monnaie, prix et changes. Paris, 1927. L. továbbá L'équilibre dans les relations économiques internationales. Paris, 1937.

¹¹⁶ V. ö. Hinauf mit den Bankraten! (Archiv. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 41. köt. 1916. a 745–757. old.)

tulajdonította, amelyet szerinte a jegybank kamatának alacsonyan tartása elősegített. Legelősebben Cassel képviselte azt az állapotot, mely a régi bullionisták nézőpontjának felel meg.¹¹⁷ Érvelésében főképpen arra támaszkodott, hogy egy ország pénzét a külföldi azért keresi, hogy vele az illető országban árukat vásároljon és éppen ezért a pénz belföldi vásárlóerejének döntő befolyása van az illető ország pénzének külföldi értékelésére. Ezen okoskodás alapján Cassel azt a tételt állította fel, hogy ha két valuta infláció folytán veszít vásárlóerejéből, akkor a két valuta egymáshoz való értékviszonyát kifejező váltóárfolyam egyenlő a két valuta régi paritásának az inflációs együtthatóval való szorzatával.¹¹⁸ Casselnek ezt az elméletét nevezték azután a *vásárlóerő paritás elméletének*, mert szerinte két ország pénzértékének egymáshoz való viszonya a két pénznem vásárlóereje viszonyának felel meg.

Cassel elméletével Angliában sokan rokonszenveztek. Keynes¹¹⁹ kezdettől fogva helyeselte és Pigou,¹²⁰ Robertson,¹²¹ valamint Hamtrey¹²² is — bár bizonyos fenntartásokkal — elfogadták azt. Legnagyobb hatást azonban Németországban tett a vásárlóerőparitás elmélete, ahol leginkább érezték azokat a zavarokat melyeket a váltóárfolyamok alakulásában az infláció okozott. Mises,¹²³ W. Eucken,¹²⁴ Hans Neisser¹²⁵ és Albert Hahn¹²⁶ lelkesen csatlakoztak Cassel felfogásához és

¹¹⁷ The Present Situation of the Foreign Exchanges. (Ec. Journ. XXVI. köt. 1916.) és Abnormal Deviations in International Exchanges. (U. o. XXVII. köt. 1918.)

¹¹⁸ Memorandum on the World's Monetary Problems. Brussels, 1920. Documents of the Conference V. — L. továbbá Das Geldwesen nach 1914. Übers. von W. Biermer. Leipzig, 1925. I. 105. old.

¹¹⁹ L. az Ec. Journ. XXVI. köt.-ben Cassel első cikkéhez fűzött jegyzetét, valamint „A Tract on Monetary Reform. London, 1923.” c. könyvét.

¹²⁰ International Finance Conference. Brussels, 1920. Documents of the Conference: Memoranda of Economic Experts. London, 1920. c. munkában a XIII. értekezést: Memorandum on Credit, Currency and Exchange Fluctuations.

¹²¹ Money a 69—73. old.

¹²² „If the purchasing power of the currency units of two countries be considered in terms of foreign trade products only, then the rate of exchange between the two currency units will approximate closely to the ratio of their purchasing power so calculated.” (Currency and Credit. 3. kiad. London, 1928. I. 71. old.)

¹²³ Die Geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems. (Schriften des Vereins für Sozialpol. 164. köt. 1923.)

¹²⁴ Kritische Betrachtungen zum deutschen Geldproblem. Jena, 1923.

¹²⁵ Der Tauschwert des Geldes. Jena, 1928. I. 116. old.

¹²⁶ Geld und Kredit. Tübingen. 1924.

— némi fenntartással — *Adolf Weber*¹²⁷ is elfogadta a vásárlóerő paritás elméletét. Élesen szembefordult vele azonban *Karl Helfferich*, ki szerint a váltóárfolyamok kedvezőtlen alakulása a fizetési mérleg kedvezőtlen állásának volt a következménye és ez okozta az inflációt is.¹²⁸ Ezt az álláspontot foglalta el a német kormány is¹²⁹ és ehhez csatlakoztak a Knapp-féle pénzelmélet hívei, mint *Friedrich Bendixen*,¹³⁰ *Otto Heyn*,¹³¹ *Karl Elster*¹³² és *Kurt Singer*.¹³³ A két tábor hívei között — *Cassel* híveit inflacionistáknak (Inflationstheoretiker), *Helfferich* követőit a fizetési mérleg elve képviselőinek (Zahlungsbilanztheoretiker) nevezték — a bullionista vitához hasonló vitatkozás indult meg, melyben *Cassel* hívei a defláció szükségessége mellett kardoskodtak, míg elleneseik a váltóárfolyamok szabályozásában és a fizetési mérleg megjavításában látták a megoldást.

Más országokban kevésbé szenvedélyes hangon folyt a vita. Az Egyesült Államokban p. o. *Irving Fisher*,¹³⁴ *T. E. Gregory*,¹³⁵ *A. C. Whitaker*¹³⁶ és *Frank D. Graham*¹³⁷ helyeselték *Cassel* elméletét, míg *James Angell*,¹³⁸ *J. Viner*¹³⁹ és *V. Yntema*¹⁴⁰ bírálhatták azt. Elismerve azt, hogy erős infláció esetén a váltóárfolyam nyersen visszatükrözi a két ország pénzének vásárlóerejét, *Taussig* visszautasította azt a gondolatot, hogy a vásárlóerőparitás alapján normális váltóárfolyam fejlődhetné ki.¹⁴¹ Mint láttuk, a francia közgazdák

¹²⁷ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München—Leipzig, 1928. I. 385. old.

¹²⁸ Das Geld. 6. kiad. Leipzig, 1923.

¹²⁹ Deutschland's Wirtschaftslage unter den Nachwirkungen des Krieges. Kiadta a Statistischen Reichsamt. Berlin, 1923.

¹³⁰ Das Inflationsproblem. (Finanzwirtschaftliche Zeitfragen. 31. füz. Stuttgart, 1917.) és Die Bestimmungsgründe der Wechselkurse (Weltwirtsch. Archiv. 13. köt. 1918. I. 65—74. old.)

¹³¹ Zur Frage der Wiederherstellung entwerteter Währungen (Weltwirtsch. Arch. 14. köt. 1919. I. 399—402. old.), valamint: Zur Valutafrage. München—Leipzig, 1920.

¹³² Die Seele des Geldes. Jena, 1920.

¹³³ Das Geld als Zeichen. Jena, 1920.

¹³⁴ The Annals of Amer. Acad. of Political and Social Sciences. XXXIX. köt. 1920. I. 276. old.

¹³⁵ Foreign Exchanges before, during and after the War., 1921.

¹³⁶ Foreign Exchanges. 2. kiad. New York—London, 1933.

¹³⁷ Exchange, Prices and Production in Hyper-Inflation. Germany 1920—1923. Princeton, 1930.

¹³⁸ The Theory of International Prices. Cambridge (Mass.) 1926.

¹³⁹ Studies in International Trade. London.

¹⁴⁰ A Mathematical Reformulation of the General Theory of International Trade. Chicago, 1931.

¹⁴¹ International Trade. New York, 1934. a 357. old.

legnagyobb része túl egyszerűnek tartotta a vásárlóerőparitás elméletét és főképpen mechanikus voltát kifogásolta.

Természetesen senkinek sem jutott eszébe kétségbevonni azt, hogy az inflációnak hatása van a váltóárfolyamra. Azt is mindenki szívesen elismerte, hogy bizonyos körülmények között t. i. igen nagyfokú infláció esetében a pénz belföldi vásárlóerejének süllyedése döntő tényezője lehet a váltóárfolyam alakulásának. *J. Viner, J. B. Yntema, C. Bresciani-Turroni* és mások azonban az ellen fordultak, hogy ily esetekben a két ország pénzének viszonyát pontosan az inflációs együttható, vagyis az infláció mértékének egymáshoz való viszonya állapítaná meg. Arra hivatkoztak ugyanis, hogy a váltóárfolyamnak nem egyedüli tényezője az árszínvonal, mert az egyúttal más tényezőknek a befolyása alatt is áll, amilyenek a fizetési mérleg állapota és különböző anticipációk, mihez azután még az üzérkedés befolyásolása is járul, amely rendkívüli időkben érzékenyen befolyásolhatja a váltóárfolyamot.

Ezen érvelés hatása alatt maga *Cassel* is kénytelen volt elismerni, hogy a váltók iránti kereslet és kínálat hatással van a váltóárfolyamra;¹⁴² szerinte azonban e hatás csak időleges és átmeneti és végeredményben mégis csak a két szobanforgó valutának belföldi vásárlóereje dönti el azt, hogy a két ország pénzének a viszonya miképpen alakul. *Cassel* szerint tehát a vásárlóerőparitás mintegy az egyensúlyhelyzetet jelzi két inflációt szenvedett valutára vonatkozólag. *Mises* azzal kívánta *Cassel* álláspontját alátámasztani, hogy szerinte a külföldi váltók kereslete és kínálata is a két ország pénze vásárlóerejének figyelembevételével és ennek alapján alakul és így nem önálló tényező. Mindez természetesen nem változtat azon, hogy a vásárlóerő paritás elmélete egyoldalú, mert a két ország árszínvonalán kívül mellőz minden más tényezőt.¹⁴³

Ohlin különösen azt hangoztatta, hogy a két ország árszínvonalának egymáshoz való viszonya általánosan véve nem lehet alapja a váltóárfolyam alakulásának azért, mert, legalább is közvetlenül, a váltóárfolyamra nem az egész árszínvonal, hanem csak egyes árúk árai hatnak, t. i. azon

¹⁴² Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig, 1932. I. 457. old.

¹⁴³ Talál G. *Myrdal* megjegyzése, hogy a vásárlóerőparitás elmélete egy különleges helyzete illő, leegyszerűsített és csak megközelítő formula, mely éppen azért nem tarthat igényt általános érvényre, mert egy különleges helyzet éles megvilágítása. (Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse. Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1933. a 366. old.)

árúk ára, amelyek a két ország közötti forgalomnak tárgyai. Hibás tehát *Ohlin* szerint az általános árszínvonalból kiindulni, mert az összes árúk árai nem egyformán érzik meg az infláció hatását, minthogy a belföldi árakat első sorban a termelési tényezők árai befolyásolják. Ezért *Ohlin* képzelenségnek mondotta a váltóárfolyamnak bármiféle áratlágok alapján való magyarázatát.¹⁴⁴ Ezzel szemben *Haberler* arra utalt, hogy a nemzetközi árúk, tehát azok az árúk, melyek a nemzetközi forgalomban a legnagyobb szerepet játszószák, döntő befolyással vannak az árszínvonalra, mert ezek foglalják magukban a termelésre alapvető befolyással bíró nyersanyagokat is.¹⁴⁵

A vásárlóerőparitás elmélete körüli vita újabb hangsúlyozásához vezetett annak, hogy nagyobb fokú infláció esetében a pénz belföldi értékének süllyedése döntő befolyást nyer a váltóárfolyamok alakulására. Másrészt azonban újból be kellett ismerni azt is, hogy a pénz belföldi értéke nem egyedüli tényezője a váltóárfolyamnak és éppen ezért távolról sem következik be az, hogy a váltóárfolyam pontosan lépést tart a pénz elértéktelenedésének fokával. Ezt már csak az is megakadályozza, hogy az üzérkedés, bizonyos anticipációk és más tényezők is közrehatnak a váltóárfolyamok alakulásában. A vita eredményét világosan fejezte ki *Yntema*, mondván, hogy ez az elmélet tisztán a pénzérték hatását veszi figyelembe és eltekint mindattól, ami a pénzértéket a pénzmennyiségen kívül befolyásolhatja.¹⁴⁶

Cassel vásárlóerőparitás elméletének nagy vonzóerejét talán a benne foglalt azon gondolattal magyarázhatjuk meg, hogy infláció esetében is létezik egy oly viszony, amely a természetes állapotnak felel meg, és amelyet fémvalutákra vonatkozólag az érmeparitás fejez ki. Ha *Cassel* ezt az álláspontot arra az esetre korlátozta volna, amidőn az infláció mindkét országban már megállt és a viszonyok már kiegyensúlyozódtak, akkor kevésbé lehetett volna ellene kifogást tenni. *Cassel* azonban nem dolgozott eme megszorítással, hanem általánosan állította fel a tételét, mely szerint tehát az infláció folyamán is mindig annak a viszonynak kellene

¹⁴⁴ Interregional and International Trade. 546. old.

¹⁴⁵ Der internationale Handel, Berlin, 1933. I. 33. old. Hasonlóképp nyilatkozott *L. B. Zapolon*: International and Domestic Commodities and the Theory of Prices. (Quart. Journ. of Ec. XLV. köt. 1931.)

¹⁴⁶ „It (t. i. a vásárlóerőparitás elmélete) can deal adequately only with those changes of a purely monetary origin and character in which price levels and exchange rates require appropriate adjustment to each other, i. e. in which only „a compensated monetary change“ occurs.” (E. i. m. 19. old.)

érvényesülnie a váltóárfolyamokban, amely a két országban bekövetkezett infláció fokának megfelel.

Nem érdektelen az, hogy *Knapp* egyáltalában kétségbevonta a váltóárfolyamok egyensúlyának tételét. *Knapp* szerint ugyanis egyáltalában nincsen a váltóárfolyamoknak természetes állapotuk abban az értelemben, minthogyha az önmagától megmaradna. Szerinte tehát a váltóárfolyamoknál nem azt kell kérdezni és nem annak okait kell kutatni, hogy miért ingadoznak, mert a fizetési mérleg változásai szerint való ingadozásuk a természetes állapot. E szerint az a kérdés, mely a váltóárfolyamokra vonatkozólag felmerül, inkább az, hogy rendes körülmények között miért változnak azok oly szűk határok között. A kérdést így felvetve *Knapp* azzal válaszolt, hogy az aranyvaluta maga tudatos befolyásolása a váltóárfolyamnak, t. i. oly intézmény, vagyis a valutának oly elrendezése, amely mellett beavatkozás nélkül is a két aranypont között marad a váltóárfolyam. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a váltóárfolyamok maguktól bizonyos határok között maradnak, hanem csak azt, hogy az aranyvaluta esetében oly berendezést létesítetünk, mely az aranypontok közé szorítja a váltóárfolyamok ingadozását. Ily berendezés hijján *Knapp* szerint csak tervszerű eljárással lehet a váltóárfolyam állandóságát elérni.¹⁴⁷ Említésre méltó, hogy *Cassel*, ki egyébként nézeteiben igen messze áll *Knapp*tól, e pontban vele hasonló felfogást vallott.¹⁴⁸

6. A komparatív költségek elmélete. A merkantilizmus-sal szembe fordulva a klasszikusok nem érhatték be a nemzetközi forgalom mechanizmusának új alapokon való magyarázatával, hanem a nemzetközi forgalomból származó előnyöket is új világításban kellett látniok. Semmi esetre sem fogadhatták el azt a magyarázatot, hogy a kivitel fejében befolyó arany mennyiség az, amiből a nemzetek a külforgalomból való előnye származik. A nyereségnek szerintök javakban és nem pénzben kellett állania, mert az utóbbi csak az árat befolyásolja és nem emeli magában véve a jólétet. Figyelmük a munkamegosztás felé fordult, melynek előnyeit *Smith Ádám* oly ékes szavakkal ecsetelte. Abból kiindulva, hogy egy fejlett közgazdaságban a munkamegosztás előnyei a nemzetgazdaságon belül legmesszebbmenően érvényesülnek, úgy hogy a nemzetközi forgalom számára e téren már alig maradnak lehetőségek,¹⁴⁹ a nemzetközi forgalom sajátos körülményeiben kellett a magyarázatot keresniök.

E gondolatkörből született meg a nemzetközi munkameg-

¹⁴⁷ Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905. a 214. old.

¹⁴⁸ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig, 1932. L. 463. old.

¹⁴⁹ *Cairnes* már ennek hangsúlyozásával vezeti be az összehasonlított költségek magyarázatát. (Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve a 261–265. old.)

osztásnak *Ricardo* nevéhez fűződő elmélete. A munkaelmélet szempontjából nézve az érték és az árúcsere kérdéseit, *Ricardo* arra az eredményre jutott, hogy a nemzetközi árúcsereben a belföldi árúforgalométól eltérő értékelési elvek érvényesülnek. Míg ugyanis — így okoskodott *Ricardo* — az ország határain belül a nyereséghányad kiegyenlítődése folytán az árak egymással szoros viszonyba kerülnek, addig a nemzetközi forgalomban ez nem történhetik meg, minthogy a termelési tényezők *egyik országból a másikba nem vándorolhatnak szabadon* és ezért a nyereséghányadok különbözők lehetnek. Ebből *Ricardo* szerint az következik, hogy a nemzetközi forgalomban nem érvényesül a munkaérték elve és így lehetővé válik, hogy valamelyik ország oly árúért, amely aránylag kisebb munkaáldozatot kíván, *a külföldről oly árút cserélhet be, amelyet csak nagyobb munkaáldozattal volna képes előállítani.* Ez *Ricardo* szerint arra indítja az országokat, hogy a hazai szükségletnél nagyobb mennyiségben állítsanak elő olyan árúkat, amelyek számára a termelési feltételek az illető országban kedvezőek és belőle való feleslegükért olyan árúkat cseréljenek be, amelyeket hazájukban csak nagyobb munkaáldozattal lehetne előállítani. A nemzetközi csere tehát, mint *J. St. Mill* összefoglalta, azért előnyös, mert lehetővé teszi, kisebb munkaáldozattal egyes árúk oly mennyiségének megszerzését, melynek hazai előállítása nagyobb munkaáldozatot kívánt volna.¹⁵⁰

Ricardo híressé vált példája szerint Anglia és Portugália között előnyössé válik posztóért bort cserébe adni, mert még abban az esetben is, ha Angliában a munka mindkét termelési ágban kevésbbé termelékeny, mint Portugáliában, mégis előnyös lesz bort Portugáliából beszerezni, mert ennek otthon való előállítása több munkát igényelne, mint amennyit Angliának a posztó előállítására kell fordítania. Hasonlóképpen Portugália számára akkor is előnyös volna posztóért bort szállítani Angliába, ha Portugália mindkét cikket olcsóbban tudná előállítani, mint Anglia. Az előny ugyanis abból származik, hogy Portugália kiszállított boráért nagyobb posztó-mennyiséget tud beszerezni, minthogyha bortermelésre fordított munkájának egy részét posztó előállítására használná fel.

Ricardo elmélete szerint tehát a nemzetközi árúcserenek az az oka, hogy egy országon belül *a munka nem minden termelési ágban egyaránt termelékeny* és így előnyössé válik a nemzet munkaerejét olyan árúk előállítására összpontosítani, amelyekben az különösen termelékeny és így a nemzet-

¹⁵⁰ Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. 2. kiad. London, 1874. az 1—2. old.

közi csere lehetőséget ad arra, hogy kisebb munkával nagyobb jószágmennyiséget biztosítson mindkét ország magának. *Ricardo* tételében, amelyet az összehasonlított (komparatív) költségek elméletének nevezünk, a súly nem azon van, hogy a külföld valamit olcsóbban tud előállítani, mint a belföld, hanem azon, hogy a belföld nagyobb jószágmennyiséget kap rendelkezésére, ha munkaerejét azokra a termelési ágakra összpontosítja, melyekben az legeredményesebb és az oly árukat, melyekben kevésbé teljesítőképes, a külföldről szerzi be, oly árukat adva értük cserébe, melyeket ő maga előnyös feltételek között tud előállítani. Ezzel tehát *Ricardo* rámutatott a nemzetközi csere mélyebben fekvő indítóokaira, megerősítve azt, hogy a munkamegosztás nemzetközi vonatkozásban is előnyös, mert lehetővé teszi az ország termelő erőinek azokra a termelési ágakra való összpontosítását, melyekben legnagyobb a termelékenységük.

*Leser*¹⁵¹ és *Seligman*¹⁵² szerint nem *Ricardo* hanem *Torrens* az összehasonlított költségek elméletének megalapítója, mert az elmélet alap gondolatát már ő érintette.¹⁵³ Ez azonban aligha változtat valamit *Ricardo* érdemén mert bár kétségtelenül *Torrens* már érintette az összehasonlított költségek elvének alap gondolatát, mégis *Ricardo* volt az első, aki kellő hangsúlyt adott a komparatív költségek tételének és akinek fejtegetései alapján azután a tétel tovább fejlődése megindult.¹⁵⁴

Az a körülmény, melyre a komparatív költségek tana a súlyt helyezi, nem az, hogy egyazon cikknek a termelési költségei a két egymással forgalmat lebonyolító országban különböznek. Már *Cairnes* figyelmeztetett erre és élesen kidomborította azt, hogy az árúcserét nemzetközi vonatkozásban az teszi előnyössé, hogy két cikknek ugyanabban az országban különböznek a termelési költségei, úgy, hogy a nemzet munkája és tőkéje az egyik árú előállításában hatályosabb, mint a másikéban. Ha p. o. Anglia a kőszén fele annyi költséggel tudja előállítani, mint Franciaország, ez az utób-

¹⁵¹ Untersuchungen zur Geschichte der Nationalökonomie. Jena, 1881. L. a 82. old. jegyzetét.

¹⁵² On Some Neglected British Economists. Ec. Journ. XIII. köt. 1903. I. 344—345. old.

¹⁵³ L. An Essay on the External Corn Trade. 1815. a 284—285. old. — *Viner* arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Smith*-t megelőző korban ismételtén érintve volt a *Torrens* és később *Ricardo* által felkarolt gondolat. Különösen a „Considerations on the East India Trade” c. névtelen értekezésre utalt *Viner*, mely 1701-ben jelent meg. (L. Studies in the Theory of International Trade a 440. old.)

¹⁵⁴ V. ö. *Viner*: The Doctrine of Comparative Costs. (Weltw. Arch. 36. köt. 1932. I. 362. old.)

bira nézve még nem teszi előnyössé azt, hogy a szenet Angliából szerezze be. Ez csak akkor válik Franciaországra nézve érdekessé, ha talál olyan jószágot, amelyben munkája és tőkéje termelékenyebb, mint a szénbányászatban; ekkor ugyanis érdekessé válik Franciaországnak erre a termelési ágra nagyobb mértékben összpontosítani termelő erőit és az így viszonylagosan olcsóbban termelt árú fejében szenet vásárolni Angliából.¹⁵⁵ Hasonlóképen Angliának is csak akkor érdemes kivitel számára szenet termelnie, ha termelő erői ebben a termelési ágban hatályosabbak, mint más javak termelésében. Legújabbban *Harrod* még részletesebben fejtette ki ezt a gondolatot.¹⁵⁶

Az összehasonlított költségek tana nemcsak Angliából származott, hanem többé-kevésbé angol termék is maradt, amennyiben külföldön kevésbé lelkesedtek érte. *Mangoldt*¹⁵⁷ kivételével a német közgazdák kevésbé foglalkoztak vele, bár úgy *Roscher*,¹⁵⁸ mint más német közgazdák is említést tesznek róla. A német közgazdák ugyanis a nemzetközi forgalom kérdésében inkább a dolog gyakorlati oldala iránt mutattak érdeklődést és a szabadkereskedelem védelmében inkább *Cobden* és *Bright* érvelésére támaszkodtak, míg elméleti nézeteikben szívesebben csatlakoztak *Smith* okoskodásához, mint *Ricardo*éhoz. *List* *Frigyes* egyenesen ellene fordult a komparatív költségek tanának, minthogy szerinte e tan nem veszi figyelembe a gazdasági politika főelvét, mely szerinte nem lehet más, mint a nemzet termelőerőinek minél tökéletesebb kifejlesztése. Később *F. Eulenburg*¹⁵⁹ sem találta kielégítőnek az összehasonlított költségek tanát a nemzetközi forgalom megmagyarázására és szigorú elméleti beállítottsága ellenére csodálatos módon hosszú ideig az osztrák iskola sem érdeklődött iránta. Franciaországban sem volt nagyobb az érdeklődés. *Say* rendszerében mellőzte a komparatív költségek elméletét, *Cournot* pedig más alapon kereste a nemzetközi forgalom magyarázatát. Sőt csakhamar Angliában is kételyek merültek fel aziránt, szükséges-e a nemzetközi kereskedelmet az elmélet külön részeként tárgyalni.

A kételyek *Ricardo* elméletének kiindulási pontjával szemben támadtak, mely szerint a belföldi és a nemzetközi kereskedelem közötti különbség abból származik, hogy míg

¹⁵⁵ Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve, a 275. old.

¹⁵⁶ *International Economics*. London (1933.) a II. fejezetben.

¹⁵⁷ *Grundriß der Volkswirtschaftslehre*. Stuttgart, 1883.

¹⁵⁸ *System der Volkswirtschaft* III. köt. 3. kiad. Stuttgart, 1882. I.

185. old.

¹⁵⁹ *Aussenhandel und Aussenhandelspolitik*. Tübingen, 1929.

a belföldön a termelő erők szabadon áramlanak és keresik fel a legelőnyösebb termelési lehetőségeket, addig az ország határán belül szabadon mozgó termelő tényezők, a munka és a tőke országról-országra nem vándorolnak és ezért itt a termelési feltételek kiegyenlítődése nem következik be. Ez *Ricardo* szerint az oka annak, hogy a különböző országok termelési fölényei nem tudnak kiegyenlítődni. Ha ugyanis szabadon mozognának a termelő tényezők, akkor a munka és a tőke oda áramlanék, ahol nagyobb nyereségre, tehát kedvezőbb termelési feltételekre van kilátás. Ha ez lehetséges volna, akkor a nemzetközi piac éppoly egységes volna, mint az egyes országok piaca és akkor nem történhetnék az, hogy valamit, aminek termelése az egyik országban nagyobb áldozatot kíván, mint a másikban, olyan árúért lehetne cserébe kapni, amelyet ott kevesebb munkával lehet előállítani. Ezt *Ricardo* szerint csak az teszi lehetőleg, hogy a termelési előnyök nemzetközi kiegyenlítődése nem következik be, és pedig azért nem, mert a munka és a tőke nemzetközi vándorlásának akadályai vannak.

Cairnes volt az, aki megértve *Ricardo* elmélete eme feltevésének alapvető jelentőségét, alaposan vizsgálat alá vette azt. Vizsgálatának az volt az eredménye, hogy e feltevés nem helytálló, mert a munka és a tőke országról-országra is vándorolhat, sőt a tőkére nézve, mondja *Cairnes*, hogy az „napról-napra mindinkább elveszti nemzeti jellegét és egyre fokozódó mértékben kozmopolitikussá válik.”¹⁶⁰ Míg azonban *Cairnes*, mint más kérdésekben is, végül is visszakanyarodott a klasszikus elmélet útjára és elfogadta az összehasonlított költségek elméletét mint a nemzetközi kereskedelem különleges magyarázatát, addig *Sidgwick* már nem riadt vissza annak kijelentésétől, hogy a nemzetközi kereskedelem sajátossága csak abban áll, hogy nagyobb távolságokra szóló kereskedelem.¹⁶¹ *Sidgwick* szerint tehát a nemzetközi kereskedelem csak annyiban tekinthető a közgazdasági elmélet külön fejezetének, amennyiben a kisebb távolságokra való kereskedelem különbözik a nagy távolságok forgalmától. Döntők tehát e téren csupán a szállítási költségek.

Még tovább ment *Ohlin*. Szerinte a belföldi kereskedelem és a külkereskedelem között egyáltalában nincsen elvi különbség, mert nem áll az, hogy a termelési tényezők ország-

¹⁶⁰ Vezérelvek a közgazdaságtan köréből, a 266. old.

¹⁶¹ *Sidgwick* szerint a nemzetközi forgalom elméletének a következő címet kellene viselnie: „A Theory of the values of wares exchanged between distant places”. (Principles of Political Economy. 2. kiad. London, 1887. I. 215. old.)

ról-országra nem vándorolhatnának. Különbség csak a helyi piacra szorítkozó árúk között van.¹⁶²

Ezzel *Ohlin* kerekén visszautasította *Ricardonak* azt az állítását, mely szerint a nemzetek közötti csere más értékelven nyugodnék, mint a belföldi csere. *Ohlin* szerint a nemzetközi forgalomban is megvan a termelő tényezőknek bizonyos jelentékeny fokú mozgékonyága, melyet nemzetközi vonatkozásban is a jövedelmezőségük kiegyenlítésére való törekvés idéz elő. *Ohlin* igyekezett ezt részletesen bizonyítani, rámutatva arra, hogy mily mértékben vándorolt a munka olyan országokba, amelyek bőséges természeti forrásokkal bírnak és még a vállalkozói egyéniség is sokszor elhagyta hazáját, hogy oly országban próbálja képességeit érvényesíteni, amelyben nagyobbak a nyereségkiállítások.¹⁶³

Ricardo korában a termelési tényezők vándorlása még csekély volt és így ebben a kérdésben való állásfoglalása, ha kissé merész volt is, mégis megmagyarázható. Nagyobbarányú tőkevándorlások, melyekről egyébként már *J. St. Mill* is megemlékezett, csak később indultak meg. Miután azonban úgy a külföldi tőkeelhelyezések, mint pedig a munkások vándorlása nagy arányokban megindultak, *Ricardo* feltevése tarthatatlanná vált és így *Ohlin* valóban korszerűsítette a nemzetközi kereskedelem elméletét, midőn e feltevést egyszerűen és kifejezetten elejtette.

De vajjon megcáfolta-e ezzel *Ohlin* azt az alapgondolatot is, amely a *Ricardo*-féle elmélet mögött rejlik, és mely lényegében semmi más, mint a nemzetközi munkamegosztás gondolata? Ha megtisztítjuk *Ricardo* elméletét az ő érték-elméleti feltevésétől, melyre az alábbiakban még visszatérünk, akkor lényegében mégis csak az a gondolat rejlik mögötte, hogy minden nemzet termelőerőit azokra a termelési ágakra összpontosítja, amelyekben termelési fölénye van a többiek fölött, vagyis, amelyekben munkáját és tőkéjét a leggyümölcsözőbben tudja felhasználni. Valóban ez a kivitelnek és behozatalnak a főforrása, mert ez vezet nemzetközi munkamegosztáshoz, amelynek előnyös voltát lényegében még a mai autarkiaira hajlamos korunk is elismeri és az egész ú. n. nagytérgazdálkodás (*Großraumwirtschaft*) ennek a gondolatnak nemzeti szempontokkal összekapcsolt elismerése.

Azt sem lehet azonban kétségbevonni, hogy bármennyire

¹⁶² *Interregional and International Trade*. Cambridge (Mass.) 1953. a 141. old.

¹⁶³ Erre nézve l. különösen: *Die Beziehung zwischen internationalem Handel und internationalen Bewegungen von Kapital und Arbeit*. (Zeitschr. f. Nationalök. II. köt. (1950.) I. a 161—199 old.)

igaza van is *Ohlin*nak a termelési tényezők vándorlásáról szóló megállapításaiban, e vándorlásoknak is meg vannak a maguk akadályai és korlátai. És ha nincs is igaza *Ricardon*nak a termelési tényezők vándorlására vonatkozó elgondolásában, mégis tagadhatatlan marad az, hogy a termelési tényezők nemzetközi vándorlása számos akadályba ütközik és semmi esetre sem megy olyan mértékben és olyan simán végbe, mint a termelési tényezőknek egy ország határain belül az egyik termelési ágból a másikba való átmenetele. A termelési tényezők, nem is szólva a természeti tényezők feltétlen kötöttségéről, mégis nagyobb mértékben vannak az ország határaihoz kötve és így alapvető tényezői maradnak a nemzetközi munkamegosztásnak. *Mindig vannak termelési ágak, melyeknek az ország adottságai, nevezetesen a termelési tényezőknek egymáshoz való viszonyai folytán különösen előnyös a helyzetük.* Az ország termelő erőinek ezekben való nagyobb-mértékű foglalkoztatása kétségtelenül előnyös. Ez a tény független a termelési tényezők vándorlásának kérdésétől, mert a különböző termelési ágak termelékenységének egymáshoz való viszonyától függ és ezáltal döntő jelentőségű a nemzetközi forgalom számára.

Ohlin elgondolásának mindenesetre megvan az a nagy előnye, hogy megnyitotta az utat az ipari település elméletének a nemzetközi kereskedelem tanába való beolvasztása számára. Ez az elmélet ugyanis abban az alakban, amint azt már *Thünen* megalapította,¹⁶⁴ magában állott, és nem kereste a kapcsolatot a nemzetközi kereskedelem elméletével. Eredetileg a szállítási költségeknek a termelés módjára való befolyását hangsúlyozta a mezőgazdaságban, míg azután *Roscher*¹⁶⁵ és *Launhardt*¹⁶⁶ az elgondolást általánosították és az ipar települési viszonyainak megmagyarázására használták fel. *Alfred Weber* is csak ebben az irányban fejlesztette ezt tovább.¹⁶⁷ Bár *Ohlin* nem a szállítási költségekre helyezte a súlyt,¹⁶⁸ mégis az a körülmény, hogy a belföldi és a nemzetközi kereskedelem elméletét szorosabb kapcsolatba hozta egymással, kiindulási pontot nyújtott arra, hogy az ipari tele-

¹⁶⁴ Der isolierte Staat. 1842.

¹⁶⁵ Studien über die Naturgesetze welche den zweckmässigen Standort der Industriezweige bestimmen. (Ansichten der Volkswirtschaft aus geschichtlichem Standpunkte. 4. kiad. Leipzig—Heidelberg, 1878.)

¹⁶⁶ Der zweckmässige Standort einer gewerblichen Anlage. (Zeitschr. des Vereins Deutscher Ingenieure. 1882.)

¹⁶⁷ Industrielle Standortlehre. (Grundr. d. Sozialökonomik. VI. rész. 2. kiad. Tübingen, 1923.)

¹⁶⁸ Interregional and International Trade. 195. old.

pülés elméletét bekapcsoljuk a nemzetközi kereskedelem elméletébe.¹⁶⁹

Az összehasonlított költségeknek *Ricardo*-féle magyarázata két pilléren nyugodott: a termelési tényezők nemzetközi mozgásának tagadásán és a munkaérték elméletén. Észrevételek nemcsak az elsővel, hanem a másodikkal szemben is már korán jelentkeztek. Ismét *Cairnes* volt az, aki először vette bírálathoz *Ricardo* értékelméleti alapját a nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatban. Itt is engedékenységre hajolva, elismerte, hogy általában a termelési költségek szabályozzák a forgalmat, de kiemelte, hogy a nemzetközi forgalom közvetlenül nem a költségek, hanem az árak alakulásának hatása alatt áll. Megjegyzésének kevés hatása volt. *Mangoldt* és *Marshall* továbbra is megmaradtak azon állásponton, hogy a termelési erőegységek (units of productive power), tehát a reálköltségek összehasonlításán nyugszik a külkereskedelmi forgalom.

A klasszikus értékelmélet azonban mindinkább a határhaszon elméletének kellett, hogy adjon helyet és így nem volt tartható a külforgalmi elméletnek munkaértékelméleti alapja sem. Már *Pareto*¹⁷⁰ és *Lexis*¹⁷¹ ellene fordultak és újabban az ellenzés mind erősebb lett. *Edward S. Mason* p. o. egyenesen rámutatott az ellenmondásra, mely ezen az alapon az általános értékelmélet és a külkereskedelem elmélete között fennfölg.¹⁷² Mindjobban kitűnt az az ellenmondás is, mely *Ricardo* elméletében rejtett, midőn egyrészt a nemzetközi forgalom alkalmazkodási folyamatát a pénzmennyiség változásaival magyarázta, másrészt azonban az összehasonlított költségek tételében ragaszkodott ahhoz, hogy reálköltségekben, tehát munkaáldozatban való megtakarítások irányítják a nemzetközi áruforgalmat.

Pareto és *Nicholson* igyekeztek ezt az ellenmondást kiküszöbölni és a reálköltségekben való érvelést árakban való okoskodással helyettesíteni. Mint annak idején *Cairnes*, úgy most ők is azt hangsúlyozták, hogy az országok közötti árucserének nem közvetlenül az eredeti termelési költségekben

¹⁶⁹ Legyen szabad arra rámutatnom, hogy kézi könyvem 3. kiadásában (Közgazdaságtan. I. köt. Budapest, 1925.) jóval *Ohlin* előtt a termelési ágak településével vezettem be a külkereskedelmi elméletet.

¹⁷⁰ Cours d'économie politique. Lausanne, 1897. V. ö. II. köt. a 210. old.

¹⁷¹ V. ö. a *Schönberg's Handbuch der politischen Ökonomie* II. kötetben (1891.) a „Handel“ c. cikkét a 902. old.

¹⁷² The Doctrine of Comparative Cost. (Quarterly Journ. of. Ec. XLI. köt. (1926.) a 63—93. old.)

való különbségek az előidézői, hanem az árakban mutatkozó eltérések. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a munka- és anyagáldozatban való különbségek, melyek különböző országok termelési viszonyainak eltérő voltából származnak, közömbösek volnának a nemzetközi munkamegosztás szempontjából. Hiszen ezek állanak a viszonylagos árak alakulása mögött, mert mindenhol az olcsó, aminek előállítása szempontjából az illető ország termelési erőit illetően előnyben van, vagyis ami legjobban felel meg az illető ország termelési adottságainak. Minthogy azonban a csere általában és így nemzetközi vonatkozásban is a pénzforgalmon keresztül bonyolódik le, a termelési fölények is az árakon keresztül érvényesülnek és a költségek összehasonlítása is ezen az alapon történik. Ezt igyekezett bizonyítani *Nicholson*¹⁷³ és *James Angell*¹⁷⁴ is ezt kívánta érvelésével alátámasztani.

Legélesebben *Ohlin* foglalt a mellett állást, hogy a nemzetközi kereskedelem elméletét az általános árelmélet részeként kell kiépíteni.¹⁷⁵ Elismerve azt, hogy a klasszikus külkereskedelmi elmélet az akkor uralkodó értékelmélet következetes keresztülvitelén nyugodott, *Ohlin* azt a kérdést vetette fel, egyezik-e ez a magyarázat a való tényállással, vagyis, áll-e az, hogy a munka- és az anyagáldozat, melyet a termelésnél hozunk, minden jószág termelésénél azonos arányban lép fel. Csakis ennek feltételezése alapján lehet ugyanis azonos termelési erő egységeken mérni a javak előállításához szükséges költséget. Számos példával bizonyítja *Ohlin*, — ami egyébként könnyen érthető — hogy a munka és tőke aránya az egyes termelési ágakban nagyon eltérő. Ennek megértésére csak arra kell gondolnunk, hogy vannak tőke- és vannak munkaintenzív termelési ágak. A második érv, melyet *Ohlin* a klasszikus elmélettel szemben felhoz, ugyancsak meggyőző. A klasszikusok ugyanis abból indultak ki, hogy a munkabér arányos a végzett munkával, tehát minden munkás fáradságáért azt a bért kapja, mely erőfeszítésének megfelel. Hogy e feltevés téves voltát felismerjük, csak arra kell gondolnunk, hogy a munkabér a kereslet és kínálat viszonyai szerint alakul; mértéke nem valamely reálegység, amilyen p. o. egy fáradsági egység volna, hanem a pénzegység. A különböző munkanemek bérének és általában a *termelési költségeknek egy nevezőre hozatala tehát nem egy elképzelt reálegységben, hanem pénzben történik*, mely tisztán forgalmi

¹⁷³ V. ö. *Principles of Political Economy*. II. köt. 2. kiad. London, 1903. a 298—299. old.

¹⁷⁴ *The Theory International Prices*, Cambridge (Mass.), 1926.

¹⁷⁵ *Interregional and International Trade*, Cambridge (Mass.), 1933.

egység és a reálfolyamatokkal csak bonyolult kapcsolatban áll.

Ezek alapján bátran kérdezheti *Ohlin*, hogy miért ragaszkodjunk az élet tényeivel összhangba nem hozható feltevésekhez és miért ne alapítsuk a külforgalmi elméletet közvetlenül az árelméletre.¹⁷⁶ Közelebb hozzuk ezzel az elméletet az élethez, és ugyanúgy számbavesszük a nemzetközi munkamegosztáshoz vezető tényeket, mint a régi elmélet. Az árak nemzetközi különbségei ugyanis azon nyugszanak, hogy a különböző országoknak termelési tényezői különböznek; ez pedig az árakban éppenúgy érvényre jut, mint ahogy a klasszikusok által vélelmezett reálermelési egységben.

Ohlin álláspontjának valóban nagy előnyei vannak. Először is szakít avval az egyoldalúsággal, mely a közgazdaságot tisztán a kínálat szempontjából tekinti. Ez jogosult lehetett addig, amíg, mint a klasszikusok korában, a kereslet elemzése nehézségekbe ütközött; ma azonban nem menthető. Az árban a kínálaté mellett a kereslet befolyása is érvényesül. Másik nagy előnye *Ohlin* álláspontjának az, hogy egységesebbé teszi az elméletet azzal, hogy megszünteti a külkereskedelmi elmélet különállását és beolvasztja azt az árelméletbe. Ezt, mint láttuk, egyesek már régebben is kívánatosnak tartották. Az elmélet számára nyereség minden lépés, mely egységesítéséhez közelebb viszi. Minél jobban tudjuk az élet tüneteit egységes alapelvekre visszavezetni, annál közelebb jutunk az élet összefüggéseinek megértéséhez. A termelési költségek helyett az árak összehasonlításával a külkereskedelmi elméletet az élethez közelebb jut és beolvad az általános ár-elméletbe. Ezzel megfelelően kidomborodik az a befolyás is, melyet a pénzrendszerek különbözősége gyakorol a nemzetközi forgalomra, mert érvényre jut az, hogy az árak nemzetközi összehasonlítása a devizaárfolyamon való átszámítás útján történik¹⁷⁷ és így az egész folyamat oly tényezőnek a hatása alatt is áll, melyet a régi elmélet csakis valutazavarok esetében vett figyelembe.

Az előadottak azonban a klasszikus elmélet híveit máig sem tudták eltéríteni attól, hogy a komparatív költségek té-

¹⁷⁶ E. i. m. az 588. old.

¹⁷⁷ A klasszikus elmélet ezt elhanyagolta, mert abból indult ki, hogy a közgazdasági folyamatok — valutazavarok esetétől eltekintve, — úgy folynak le, mint hogyha nem is volna pénz. Ezért már *James W. Angell* is rámutatott arra a különbségre, mely a pénz nélküli nemzetközi cserével szemben a pénzgazdaságban mutatkozik. E különbség *Angell* szerint: „... the presence of money; the other, the presence of the foreign exchange markets and of the quoted exchange rate”. (E. i. m. a 462. old.)

telének eredeti fogalmazását fenntartsák. Így p. o. éppen a külkereskedelmi elmélet egyik legkimagaslóbb tekintélye, *Taussig* máig is ragaszkodik az eredeti fogalmazáshoz és azt igyekszik bizonyítani, hogy a tőkének a termelésben játszott szerepe nem sokat változtat a dolgok folyásán, mely alig tér el attól, ahogy a nemzetközi forgalom végbemenne, ha tisztán munkaköltségekkel számolnánk.¹⁷⁸ Pedig *Taussig* egyébként híve a határhaszonelméletnek és munkájában ismételtelen utal is a kereslet szerepére a nemzetközi kereskedelemben.

Az új értékelmélet hívei közül *Haberler* szerint is nagyobb nehézség nélkül meg lehet találni a komparatív költségek elméletének Ricardo- féle magyarázatából annak korszerű értelmezésének az útját. *Haberler* szerint ugyanis a munkaértékelmélet szerepe *Ricardonál* csupán az volt, hogy az árak nemzetközi vonatkozásban való alakulását megmagyarázza. A munkaköltségek azonban hatásukat az árakra a termelés eredményessége szempontjából fejtik ki és ez nem csupán a munkaköltségek sajátos szerepe, hanem ez általában a szerepe a termelési költségeknek. A kérdés tehát lényegileg *Haberler* szerint változatlan marad akkor is, ha elhagyjuk a munkaelmélet szűk talapzatát és a termelési költségek általánosabb síkján okoskodunk. Szerinte a kérdés, amely felmerül, mindig ugyanaz, t. i. az, hogy mily termelési ágakban értékesíthetjük legelőnyösebben termelőerőinket. A munkaelmélet a maga egyoldalú álláspontjából bírálta el ezt a kérdést, de semmi sem áll útjában annak, hogy a komparatív költségek tételét szélesebb értékelméleti megalapozásban állítsuk fel.

Ez *Haberler* szerint lehetségessé válik, amint a termelési költségeknek azt az értelmezését fogadjuk el, mely *Wiesertől* származik. E szerint a termelési költségek azt a hasznót jelentik, melyről le kell mondanunk, ha valamely termelési tényezőt egy bizonyos célra felhasználunk. Így a termelési rokonságon belül a helyettesíthetőségi viszony lép előtérbe, mely a termelést úgy szabályozza, hogy a termelési rokonságon belül a termelő tényezőket a legkisebb áldozat elve alapján osztjuk fel és ezzel a határköltség szabályozza a termelést és — az egyes áruk keresletét is figyelembe véve — az áruk kicserélési arányát is.¹⁷⁹

Haberler okoskodása mindenesetre érdekes és szellemes kísérlet

¹⁷⁸ „High or low interest does not in itself act as an independent factor; it exercises an influence of its own, only so far as it enters to greater degree in one commodity than in another“. (International Trade a 66. old.) Azonban, mint láttuk, éppen ez az, ami történik. Ezt *Ohlin* behatóan beigazolta.

¹⁷⁹ V. ö. Der internationale Handel, Berlin, 1953. a 152—157. old. *Haberler* eredményét így foglalja össze: „Das Austauschverhältnis zwischen je zwei Gütern ist bestimmt durch das Verhältnis jener Mengen, die das Produkt gleichwertiger, d. h. an der Grenze durch einander ersetzbarer Produktionsmittel sind. Mit anderen Worten: Das Austauschverhältnis ist gleich dem (indirekten) Substitutionsverhältnis (opportunity cost).“ (U. o. 137. old.)

a klasszikus elmélet korszerű értelmezésére, illetőleg a nemzetközi forgalomnak jobb értékelméleti megalapozására, mint amelyet a munkaértékelmélet nyújthat. *E. Mason* fenti szemrehányása nem érheti, mert összhangba van a ma uralkodó értékelmélettel. Ha azonban meggondoljuk, hogy a javak forgalma nem tisztán értékelésükön múlik, hanem a piac szűrőjén keresztül bonyolódik le, akkor kételyek ezzel a magyarázattal szemben is felmerülhetnek. *Haberler* is elismeri, hogy feltétele a szabad verseny érvényesülése, mely a termelő tényezők árát a határtermelékenységgel egyenlővé teszi. A nemzetközi kereskedelem egyes terein valóban éles a verseny, de éppen a termelés alapanyagainál, bizonyos nyersanyagoknál és félgyártmányoknál erős kartellálási hajlam is észlelhető. Ebben az esetben természetesen *Haberler* feltevései nem helytállóak.

Viner arra mutatott rá, hogy *Haberler* megoldása, bár *Haberler* hallgatással mellőzi a reálköltségekben való okoskodást, lényegileg mégis csak az.¹⁸⁰ Tagadhatatlan ugyanis, hogy érvelését a munkaértékelmélet költségfogalmának másik, a reálfolyamatokkal kapcsolatos költségfogalom alkalmazásával fejtí ki. Ezzel szemben pedig nemcsak *Viner*, hanem mások is azt az ellenvetést érvényesítik, hogy a reálköltség, ha munka- és tőkeáldozatra gondolunk, nem hozható egy nevezőre¹⁸¹ és az sem bizonyítható, hogy a termelő tényezők jövedelme mindig arányos egy bárhogyan értelmezett reáláldozattal. Egyszóval a viszonylagos árak nem a reáláldozat szerint alakulnak. *Viner* szerint a komparatív költségek elméletének alátámasztására nincs szükség a reálköltségekben való okoskodásra, sőt az felesleges bonyodalmakhoz vezet az elméletben.

Ugy *Viner*, mint különösen *Ohlin* ezektől a bonyodalmaktól akarják megszabadítani az elméletet és azt igyekeznek bizonyítani, hogy a külkereskedelmi elmélet tisztán az árakra való utalással is kellőképpen megmagyarázható. Ebben a tekintetben különösen *Ohlin* érvelése meggyőző, mert a költségkülönbsétek sikerült magyarázatát nyújtja, amidőn a termelési tényezők bőséges vagy szűkös voltából vezeti le ezeket. Ezzel a külforgalom mozgatója tehát az, hogy a termelési adottságok vidékenkint és országonkint különbözők és ez — az árak alakulásán keresztül — teszi előnyössé a nemzetközi árucserét.

7. A kölcsönös kereslet törvénye. Azok az ellenvetések, melyekről a fentiekben volt szó, még nem foglalják magukban mindazokat a kifogásokat, melyek a komparatív költségek elméletével szemben felmerültek. *Ricardo* ugyanis az alapelv kidomborítása érdekében a tétel kifejtésénél több oly feltevéshez folyamodott, melyek közelebbi megvilágítást igényeltek. Így *Ricardo* tétele felállításánál kifejezetten eltekintett a szállítási költségektől; tételét csupán két ország

¹⁸⁰ The Doctrine of Comparative Costs. (Weltwirtschaftliches Archiv. 36. köt. (1932.) a 413. old.)

¹⁸¹ Ezt igyekszik bizonyítani p. o. *E. Mason* előbb említett cikkében.

egymás közötti forgalmára vezette le és pedig állandó termelékenység feltételezésével, mellőzve ilymódon azt, hogy a valóságban a nemzetközi csere nem csupán két nemzetgazdaság között bonyolódik le, hanem a nemzetek nagy száma veszt benne részt és pedig oly termékekkel, melyek előállítás hol a csökkenő, hol pedig a növekvő termelékenység alapján történik.

Ricardo eme feltevéseinek a való élettől való eltávolodását tisztán felismerte *J. St. Mill*. Átlátva a kérdés nagy horderejét, *Mill* már egyik ifjúkori munkáját a külkereskedelmi elmélet további kiépítésének szentelte.¹⁸² Sorra vette *Ricardo* feltevéseit és megoldást keresett, mely az élethez közelebb hozza az elméletet.

Nem volt nehéz azt a hiányt kiküszöbölni, melyet a szállítási költségek mellőzése okozott. Bár *Sidgwick* azt vitatta, hogy ez a sarkpontja az egész külkereskedelemnek,¹⁸³ könnyű volt kimutatni, hogy a szállítási költségek csupán szűkítik azokat a határokat, amelyek között érdemes az árú nemzetközi cseréje, de a komparatív költségek alapvető befolyását ki nem küszöbölhetik. A szállítás ugyanis csak drágítja a külföldi árút, de nem szünteti meg a termelési feltételekben való különbségeket. A csere tehát nyereséggel eszközölhető, mihelyt az árú előállítási költségeiben a különbség nagyobb mint amennyit a szállítási költségek felemésztene.¹⁸⁴

Nehezebb volt annak bebizonyítása, hogy a külforgalomnak az országok sokaságára való kiterjedése sem változtat a dolgok lényegén. Két országot a többiektől elszigetelten vizsgálva ugyanis el lehetett képzelni azt, hogy a különböző árú termelési költségeinek összehasonlítása dönti el, hogy milyen árúkat cserél ki egymásért a két ország; mihelyt azonban több országról van szó, igen bonyolult lesz az a kérdés, hogy melyik ország mit visz be és miben lesz kivitele. E kérdésen elmélkedve jutott el *Mill* a komparatív költségek elvének legnagyobb hiányához, felismerve azt, hogy e tétel teljesen megfeledezett a kereslet szerepéről a nemzetközi forgalomban.

Ricardo a komparatív költségek törvényében semmiféle utalást nem tett a keresletre. Egyszerűen feltételezte azt, hogy minden ország arra összpontosítja termelő erejét,

¹⁸² *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, I. kötetben az első értekezést.

¹⁸³ *The Principles of Political Economy*, 2. kiad. London, 1887. I. különösen a 207. old.

¹⁸⁴ Ezt már *J. St. Mill* megállapította e. i. cikksorozatában (v. ö. 18. old.) és *Haberler* bővebben foglalkozott a szállítási költségek kérdésével. (*Der internationale Handel* a 107—108. old.)

amiben fölénye van és külföldről szerzi be azokat az árúkat, amelyek előállítására nem érdemes termelő erőit felhasználni, minthogy azokat úgyis olcsóbban kapja a külföldről, mint amennyibe előállításuk neki kerülne. Számára tehát magától értetődőnek látszott az, hogy minden országban meg van a kereslet a külföld olyan termékei iránt, amelyekben az illető ország kevésbé előnyösen értékesítheti termelési tényezőit, mint egyéb termelési ágakban.

Ricardo kortársai kezdettől fogva érezték, hogy a komparatív költségek tétele túlságosan a kínálat oldaláról tekinti a kérdést és nem fordít elég figyelmet arra, hogy a keresletnek a nemzetközi forgalomban is jelentős szerepe van. Erre *James Mill*, *Torrens*, *Longfield* és *Pennington* fel is hívták a figyelmet. A kérdés teljes jelentőségét azonban csak *J. St. Mill* ismerte fel. Vizsgálva azt, hogy milyen feltételek közt jön létre két ország között a csere, *Mill* megértette ugyanis, hogy a kérdés a kicserélendő javak megjelölésével még nincs elintézve, mert a kicserélt cikkek ismerete magában még nem határozza meg a csere feltételeit. A javakat mindig *határozott mennyiségekben* cserélik ki egymásért és erre nézve a komparatív költségek tétele semmit sem tartalmaz és nem is tartalmazhat, mert ez a kereslet nagyságától is függ, melyet egyik ország a másik ország áruiról támaszt. Ennélfogva a nemzetközi csere csak akkor lesz határozott, ha a két országnak egymás cikkei iránti keresletét, vagyis a kölcsönös keresletet is figyelembe vesszük. A kölcsönös kereslet ugyanis azt jelenti, hogy az egyik ország áruiról iránti kereslete az ellenértékül felkínált kivitel útján árukínálattá és ugyanígy a másik ország kivitele a cserébe vett áruk révén árukeresletté lesz. Így jutott el *Mill* ahhoz, amit ő a nemzetközi kereslet egyenletének nevezett, mely a külkereskedelmet az országok közötti termelési költségkülönbsétek (komparatív költségek) és a kölcsönös kereslet alapján úgy szabályozza, hogy — amennyiben a fizetési mérleg egyéb tételei közbe nem lépnek — minden országban a *behozatal* és a *kivitel egyenlő*, vagyis az összkivitel fizeti meg az összbefozatalt.

Ezzel *Mill* nagy jelentőségű lépéssel vitte előbbre a külkereskedelmi elméletet, mert rávilágított arra a kapcsolatra, melyben a komparatív költségek tétele a nemzetközi fizetések mechanizmusával áll. Nemcsak kiegészítette *Ricardo* elméletét, mely csupán a költségkülönbsétekre támaszkodva hiányos volt, hanem azt is megmutatta, hogy a külkereskedelmi forgalom sem áll kizárólag a költségtörvény alapján, hanem szintén a kereslet-kínálat törvényének van alávetve.

Így *Mill*nek sikerült azt a kérdést is megoldania, hogy

a komparatív költségek miképpen nyernek alkalmazást arra az esetre, ha nem csupán két ország, hanem számos ország egymásközi cseréjéről van szó. Minden ország *egész külforgalma egy egésznek* kell felfogni, mert nem csupán két cikk, hanem számos cikk kicseréléséről van szó, és a csere — a komparatív költségek alapján — minden ország között addig folyik, amíg a behozatal és a kivitel értéke között az egyensúly helyre nem áll. Ezzel az ország külkereskedelme határozottá válik, mert a javakból csak annyit vásárolhat, amennyit kivitelével megfizetni képes. *Mill* magyarázata tehát megvilágította azt, hogy a nemzetközi forgalomban az árak, melyeket egy nemzet megfizetni hajlandó és képes, mint minden cserénél, függnék a vevők fizetőképességétől, melyet ez esetben *a nemzetközi fizetési mérleg állása is befolyásol* mert ez szab határokat annak az ellenértéknek, melyet az ország behozataláért nyújtani képes, illetőleg annak, hogy fennálló követelése révén mit igényelhet a külföldtől. Ebbe természetesen az ország termelő erőinek eredményességi foka is beleszól, mert ez szabja meg azt, hogy mily mennyiségben és milyen költségek mellett állnak a behozatal fedezésére kiviteli cikkek rendelkezésre. Az árucserének tehát oly árak alapján kell történnie, hogy az egész forgalom végeredményben megfeleljen e feltételeknek. Csak ennek megállapításával nyeri el helyét a nemzetközi kereskedelem elmélete a közgazdaság általános elméletében, annak megállapításával, hogy a külforgalomnak eleget kell tennie a nemzetközi kereslet egyenletének.

Az a tétel, hogy a kivitelnek kell a behozatalt megfizetnie, természetesen csak az alapelvet fejezi ki, mert a fizetési mérlegnek az árucserén kívül egyéb tételei is vannak. Annak meghatározásánál, hogy mit és mennyiért hozhat be árukban egy ország, természetesen a nemzetközi adósságok és a különböző nemzetközi szolgálatok teljesítése vagy igénybevétele is befolyást gyakorolnak. Ilymódon állhat elő a behozatali vagy kiveteli többlet, azonban úgy, hogy a fizetési mérleg kiegyenlítésének szolgálatában áll, mely az egyes árukért fizethető árakat is befolyásolja.

Mill eme teljesítményét egyes közgazdák lebecsülték, azt állítván, hogy a behozatal és kivitel kölcsönössége az összehasonlított költségek tanában már bennfoglaltatik és így ennek megállapítása nem tekinthető különös teljesítménynek. *Shadmoell* p. o. egyszerű truismusnak nevezte a nemzetközi kereslet egyenletét és azt kifogásolta, hogy nem oldja meg azt a kérdést, hogy milyen áron cserélődnek ki a külforga-

lomban az egyes áruk¹⁸⁵ Ugyanezt kifogásolta *Frank D. Graham*¹⁸⁶ is, megjegyezve, hogy a kereslet magában véve, t. i. az ártól függetlenül, sem nagy sem kicsiny nem lehet, mert a kereslet nagysága az árnak függvénye. Ebben kétségtelenül igaza van *Graham*nak, mégis téves az a következtetése, hogy a komparatív költségek tétele magában véve elegendő volna a külkereskedelem tényeinek megmagyarázására és a kölcsönös kereslet tételét mint helytelent el kellene ejteni.¹⁸⁷ Helyesen jegyezte meg *Haberler*, hogy e tétel elejtése ugyanazt jelentené, mint hogyha általában kétségbe vonnák a keresletnek az árra való befolyását.¹⁸⁸ Egyébként *Graham* a kölcsönös keresletre vonatkozó bírálatát a hosszú időközökben végbemenő folyamatokra szorítja, elismerve a kölcsönös kereslet hatását rövid időközökben.¹⁸⁹

Igaz, hogy a komparatív költségek tételébe belemagyarázható az a megállapítás, hogy a nemzetközi forgalomban is keresletnek kell a kínálattal szemben állnia. Mégis *Mill*nek már magában az is érdeme volt, hogy az összehasonlított költségek tanának a kereslet és kínálat törvényével való összefüggését kifejezetten hangsúlyozta. De ennél továbbmenőleg is jelentős lépésnek kell tekinteniünk, hogy a kereslet szerepe *Mill* fogalmazásában külön is ki van emelve, mert ez megnyitotta az utat annak figyelembevételére, hogy nemcsak a költségek döntők, hanem a kereslet is erősen befolyásolja a nemzetközi kereskedelem folyamatát. Különben is a kereslet fennállása éppenséggel nem mindig olyan magától értetődő dolog, még jelentős költségkülönbségek esetén sem, mint ahogy azt a komparatív költségek tételének eredeti fogalmazása feltételezi. Ennek jelentősége erősebben domborodik ki akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi kereskedelemben számos ország áll egymással szemben és így könnyen lehetséges, hogy, miként a tengerentúli búza jelentkezése esetében történt, egyes országok termelési feleslegeinek értékesítése nehézségekbe ütközik annak ellenére, hogy számukra a legelőnyösebb egyéb áruszükségletüket egves terményeik kivételével megfizetni. Helyesen hívta fel *Mill* tehát

¹⁸⁵ A System of Political Economy. 1877.

¹⁸⁶ The Theory of International Values. (Quart. Journ. of Ec. XLVI. köt. (1932.) az 581—616. old.)

¹⁸⁷ E. i. m. az 596—597. old.

¹⁸⁸ Der internationale Handel. a 114. old.

¹⁸⁹ „The principle of comparative cost must still be the cornerstone of the theory of international values... but we must abandon reciprocal demand, unmodified by a change in ratios of interchange, as an explanation of anything other than short-time phenomena”. (E. i. m. a 615. old.)

a figyelmet arra, hogy a fogyasztók hajlamai és körülményei jelentősen befolyásolják a nemzetközi forgalom folyamatát.

Teljesen átértették *Mill* fejtegetéseinek fontosságát *Cairnes* és *Mangoldt*. *Cairnes* a kölcsönös kereslet és az összehasonlított költségek viszonyát úgy határozta meg, hogy az első dönt, a második ellenőriz¹⁰⁰ a nemzetközi kereskedelmi viszonylatokban, *Mangoldt* pedig igyekezett a nemzetközi kereslet elméletébe jobban elmélyedni és azt, — természetesen a komparatív költségekkel együtt, ahogy ezt *Mill* is gondolta — annak megmagyarázására felhasználni, hogy az egyes országok bevitelében és kivitelében milyen áruk foglalnak helyet.¹⁰¹ Ezen az úton haladt tovább *Edgeworth* is, aki nagyjelentőségűnek jelezte *Mill* teljesítményét¹⁰² és *Bastable* is a *Mill*-féle gondolatokra építette fejtegetéseit. Ugyancsak *Mill* fejtegetéseit vette alapul *Marshall* is egyik legelső munkájában, amelyben külön módszert eszelt ki a nemzetközi kereskedelem bonyolult folyamatainak megvilágítására.¹⁰³ Hogy ne pusztán két áru egymással való kicserélésére kelljen a folyamat vizsgálatában szorítkoznia, a *repräsentatio árukosár* fogalmát eszelte ki, mely alatt az illető ország behozatalára jellegzetes áruknak az országra jellemző csoportosításban való összefoglalását értette.¹⁰⁴ Az ilyen árukosár *Marshall* szerint az ország munkájának és tőkéjének bizonyos csoportosítású termelékeny beruházását képviseli. E módszer segítségével azután *Marshall* igyekezett azt megvilágítani, hogy két ország külkereskedelme miképpen helyezkedik egyensúlyba egyrészt a behozatali áruk iránt

¹⁰⁰ Vezérelve a közgazdaságtan köréből, újból kifejtve. V. ö. a 311. old. Ugyanezt ismétli napjainkban *Taussig* is következő szavakkal: „The barter terms of trade between the countries depend on their states of demand; on the intensity and elasticity of Germany's demand for wheat, of America's demand for linen. The limits within which the terms of trade are confined depend on the range of difference in costs”. (International Trade a 31. old.)

¹⁰¹ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart, 1863. V. ö. a „Von der Gleichung der internationalen Nachfrage” c. függelékét (2. kiad. 1871. a 203—250. old.)

¹⁰² V. ö. The Theory of International Values. (Ec. Journ. IV. köt. (1894.) a 38. old.)

¹⁰³ *Marshall* külkereskedelmi elméletét — egy másik értekezésével együtt — 1879-ben adta ki a nyilvánosság kizárásával korlátolt számú példányban. A két értekezés halála után a „London School of Economics” sorozatában jelent meg „Pure Theory of Foreign Trade and Pure Theory of Domestic Values” címen (No 1. in Series of Reprints of Scarc Tracts in Economic and Political Science. London, 1930.) Maga *Marshall* idevágó gondolatait „Money, Credit and Commerce. London, 1923.” c. könyvében hasznosította.

¹⁰⁴ A jellegzetes árukosár fogalmát később a statisztika a megélhetési index szerkesztésénél használta fel.

való kereslet sürgős volta, másrészt pedig az ezekért cserébe felajánlott áruk előállításának feltételei alapján. Döntő jelentőségű ebben az, hogy egyrészt a jellegzetes árukosár iránt mennyire elasztikus a kereslet, másrészt milyenek a cserébe adható árukosár termelési feltételei, mert ezekről függ az, hogy mily mennyiség milyen áron lesz kicserélhető.

Marshall módszere, melyet *Edgeworth* behatóan elemzett,¹⁹⁵ nem maradt ellentmondás nélkül. Elsősorban *Frank D. Graham* fordult ellene azt hozva fel, hogy az országok bevitelében és kivitelében az áruk csoportosítása folytonos változásnak van alávetve.¹⁹⁶ Elismerve a *Marshall*-féle módszer hiányait, joggal mutatott rá ezzel szemben *Viner* arra, hogy *Marshall* eljárása mégis védelemzhető azon az alapon, hogy valóban nehéz volna más módon megvilágítani ezt a bonyolult kérdést.¹⁹⁷

Azt, hogy *Marshall* módszerének is meg vannak a hibái, semmit sem változtat azon, hogy a kölcsönös kereslet szerepe alapvető jelentőségű a külkereskedelmi forgalomban. Helyesen jegyezte meg *Marshall*, hogy ha az összehasonlított költségek tanát végig gondoljuk, a kölcsönös kereslet tételéhez jutunk és *Viner* találóan zárta le e vitát azzal, hogy a nemzetközi csere feltételeit végeredményben a kölcsönös kereslet végeredményben a termelési költségek és a szükségletek természeténél fogva alakul ki.¹⁹⁸ A kölcsönös kereslet tételének hangsúlyozása csak annak kiemelése, hogy a költségkülönbség magában véve még nem biztosítéka annak, hogy egy országnak valóban valamely másik ország olyan áruira van szüksége, amelyekben az utóbbi termelési fölényben van és amelyeket ezért szívesen szállítana. Aligha tekinthető véletlennek az, hogy *Mill* éppen a külkereskedelemmel kapcsolatban érintette a kereslet elaszticitásának a kérdését¹⁹⁹ oly korban, melyben e fogalom még kevéssé vonta magára a figyelmet. Tényleg a közgazdák a kereslet szerepét a külkereskedelemben újabban mindjobban hangsúlyozzák. Teszi pedig ezt nemcsak *Ohlin*,²⁰⁰ ki mint láttuk bírálólág áll szemben a komparatív költségek tételével, hanem maga *Taussig* is, aki egyébként a komparatív költségek tételének védelmezője.²⁰¹

¹⁹⁵ V. ö. e. i. értekezését a 424—443. old.

¹⁹⁶ E. i. m. a 608. old.

¹⁹⁷ *Studies in the Theory of International Trade* az 554. old.

¹⁹⁸ U. o. 549. old.

¹⁹⁹ *A nemzetgazdaságtan alapelvei*, III. könyv. a 258. old.

²⁰⁰ *Interregional and International Trade*. 106—107. old.

²⁰¹ *International Trade*. a 30—31, továbbá a 104. old.

Azt természetesen nem várhatjuk, hogy a kölcsönös kereslet törvénye magában eligazítson bennünket abban a kérdésben, hogy a forgalom tárgyát képező egyes árúk ára hogyan fog alakulni. Amig, mint *Mill* és *Mangoldt* egyszerűbb példáiban, csak két árúról van szó, melyek egymásért cseréltetnek, erre is lehet következtetéseket vonni, de az árúk sokaságánál ez az út már nem járható, annál is kevésbbé, mert abba, hogy milyen ellenértéket nyújthat az egyik ország a másiknak az onnan behozott árúkért, a fizetési mérleg egyéb tételei is beleszólnak. Arra azonban nincs is szükség, hogy az árakat a nemzetközi kereskedelemben külön elv alapján magyarázzuk, mert nyilvánvaló, hogy itt is az általános ártörvények érvényesülnek. A kereslet és kínálat törvényei itt éppen úgy hatnak, mint a belforgalomban és a nemzetközi kereslet egyenlete csak a határok megszabásával működik közre, mert a kivitel és a fizetési mérleg egyéb aktív tételei képviselik a fizetési erőt, mely a passzív tételek kiegyenlítésére rendelkezésre áll. Ez a külföldtől vásárolható árúk számát és mennyiségét befolyásolja, míg a termelési feltételek döntik el azt, hogy mennyiért kínálhatók az egyes árúk. Mihelyt a pénz közbelép és szélesebbkörű lesz az áruforgalom, nem egyik árú kivitelével fizetünk a másik behozataláért, hanem pénzben a fizetési mérleg összes aktív tételeivel az összes passzív tételekért és ezért a csereviszony nem állapítható meg többé két árú kicserélt mennyiségének összehasonlítása alapján. Igaza volt *Nicholson*nak, midőn, mint egyike az elsőeknek, hangsúlyozta azt a különbséget, mely a közvetlen árucseré és pénzforgalom alapján lebonyolódó árucseré között a nemzetközi forgalomban is mutatkozik.

Mill figyelmét a kölcsönös kereslet elve annyira lekötötte, hogy a kínált mennyiség és a hozadéki törvények közötti összefüggést a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó fejtegetéseiben mellőzte és megmaradt az állandó termelékenység feltételezése alapján. E mulasztás, mely annál is inkább feltűnő, mert *Mill* a kereslet oldalán figyelmet fordított arra, hogy az ár a kereslet mennyiségével változhatik, nem maradhatott sokáig észrevétlen. *Mangoldt*, *Fawcett*, *Nicholson*, valamint *Bastable* igyekeztek elméletükben figyelemmel lenni arra, hogy a hozadéki törvények a külkereskedelem befolyására hatással lehetnek. Az eredményt *Bastable* abban foglalta össze, hogy a csökkenő termelékenység általában szűkíti, a növekvő termelékenység pedig tágítja a külkereskedelem határait.²⁰² A csökkenő termelékenység ugyanis azt jelenti, hogy

²⁰² The Theory of International Trade, 2. kiad. 31. old.

a szóban forgó árú nagyobb mennyiségben csak drágábban állítható elő és így nagyobb mennyiségben való kivitele csak akkor lehetséges, ha a külföld a magasabb árat megfizetni hajlandó. Viszont a növekvő termelékenység eredménye az, hogy az illető árukból nagyobb mennyiséget olcsóbban lehet előállítani, és így kivitele könnyebbé és előnyösebbé válik.

Vitát idézett fel az, hogy a külforgalommal kapcsolatban melyik termelékenységi törvénynek van nagyobb jelentősége. Általánosságban feltehetjük, hogy a kivitel lehetőségei a szóbanforgó termelési ágakban a termelés kiterjesztéséhez vezetnek és így — legalábbis akkor, amikor a kiviteli lehetőségek megnyílnak, — a szóbanforgó termelési ág viszonyai szerint a csökkenő vagy a növekvő termelékenység esete bekövetkezik. Abból kiindulva, hogy a nagyobb kiviteli lehetőség folytán a termelést a lehetőség határáig kiterjesztik, *Haberler* azt következtette, hogy, mihelyt ez megtörtént, a külforgalomban legtöbbször a csökkenő termelékenységgel állunk szemben, mert a termelés további kiterjesztése, ha erre újabb alkalom nyílik, már csak növekvő költségekkel lehetséges.²⁰³ Ezzel szemben *Ohlin* és mások is, azt hangoztatták, hogy a nagyiparban a csökkenő költségek, vagyis a növekvő termelékenység érvényesülésének sokszor éppen a külkereskedelem egyengeti az útját.

Az utóbbi állítást aligha lehet kétségbe vonni, ami ellenkezni látszik azzal a már fent említett felfogással, mely szerint csökkenő költségek össze nem férnek a szabad versenyen. Láttuk azonban az árelméletben, hogy e felfogás kissé egyoldalú, mert nem veszi eléggé figyelembe azt, hogy a növekedett kereslet új helyzetet teremt és ezzel költségcsökkentéseket is tehet lehetővé. Az bizonyos, hogy e csökkentéseknek is megvan a határuk, de nincs okunk feltételezni, hogy a kiviteli iparokban e lehetőségek, vagy azok határai eltérnének a belföldi forgalomban mutatkozó esetekéitől. Maga *Haberler* is elismerte, hogy a csökkenő költségek lehetőségét nem szabad teljesen kizártnak tekinteni a kiviteli iparokban,²⁰⁴ pedig, mint láttuk, szerinte szabálynak mégis csak növekvő költségeket kell tekintenünk. Ebben azonban csak annyiban lehet igaza, amennyiben bekövetkezett az, hogy a termelés valóban elérte azt a határt, melyen túl csak növekvő költségekkel lehet termelni. Hogy ez egyes kiviteli ágakban bekövetkezik-e, a verseny fokától fog függni, mely a kiviteli iparokban, ha nem áll fenn nemzetközi kartell, valóban szélesebbkörű, mint a hazai piacon.

²⁰³ Der internationale Handel. 153. old.

²⁰⁴ E. i. m. a 153. old.

A termelékenységi törvények hatásának kérdését *Frank D. Graham* a klasszikus elméletnek a bírálata közben vetette fel, azt állítva, hogy a termelékenységi törvények hatása folytán a külkereskedelemnek lehetnek kedvezőtlen következményei is. Érveinek helytálló voltát a következő szakaszban fogjuk vizsgálni.

8. A külkereskedelemből származó nyereség. A politika szemszögéből nézve az életet, a külkereskedelmi forgalomból a nemzetgazdaságra származó előny kérdése volt kezdettől fogva annak az élénk érdeklődésnek a forrása, amelyet a merkantilisták a külkereskedelem iránt tanusítottak. Gondolatkörüknek a politikával való szoros kapcsolata irányította érdeklődésüket a külforgalomból származható előnyök és hátrányok felé, mert a nemzeti küzdelmek korszakában magától értetődőnek látszott, hogy az egyik fél előnyöket csak a másik hátrányára biztosíthat magának. Ebből a szempontból nézve a külkereskedelmet, úgy látszott, hogy itt is kell, hogy legyen nyertes és vesztes. Sajátos felfogásuknak megfelelően a merkantilisták a külkereskedelemben elérhető előnyöket a pénzforgalom terén keresték. A külkereskedelem a nemes fémekért való küzdelem volt a szemükben, mely a gazdasági élet táplálásához szükséges pénzmenyiség körül forog. Ennélfogva számukra az aktív kereskedelmi mérleg jelentette a nyereséget, a passzív a veszteséget. A külkereskedelem előnyeinek és hátrányainak mérlegelése tehát a merkantilisták számára egészen egyszerűnek látszott. *Ha a külkereskedelem pénzt hoz az országba, akkor nyereséges, ellenkező esetben veszteséggel zárul.*

Sokáig tartott, amíg azt az egyoldalúságot sikerült kiűszöbölni, melyből a merkantilisták a külkereskedelem kérdését nézték. Gyökerében meg kellett változnia a gazdasági élet szemléletének ahhoz, hogy tisztultabb nézetek foglaljanak teret. A pénzforgalomra összpontosított szemléletet a gazdasági élet alapjaiig előrehatoló szemléletnek kellett felváltania ahhoz, hogy mélyebb bepillantás nyíljon meg a külkereskedelem folyamataiba. Meg kellett érteni azt, hogy a pénz csak segédeszköze a gazdasági életnek, mely lényegében az élet fenntartását és kellemesebbé tételét szolgáló javak körül forog. Ezzel háttérbe szorult a külkereskedelmi forgalomnak a pénz szempontjából való szemlélete, annak felismerése pedig, hogy mint az egyének, úgy a nemzetek is kölcsönös forgalomból meríthetnek hasznot, elsöpörte azt a gondolatot, hogy a külforgalomban egyik nemzet csak a másiknak a rovására juthat előnyhöz. Utat tört magának az a meg-

ismerés, hogy az együttműködés és az egymásratámaszkodás is lehetnek előnyök forrása.

Teljes határozottsággal ezen az alapon elsőnek Hume fordult szembe a merkantilisták nézetével. A kereskedelmi feltékenységről szóló fejezetében Hume bátran érvelt a mellett, hogy az egymással kereskedő nemzetek mindegyikének előnyére szolgál, ha a külkereskedelem fellendül. Miután pedig Smith megírta a munkamegosztás előnyeit élesen megvilágító fejezetét, semmi kétség sem maradhatott többé abban a tekintetben, hogy a külkereskedelem, mint a nemzetek közötti munkamegosztás gyümölcse, mindkét fél jólétét szolgálja.

A Hume-mal győzelemre jutott felfogás még egy harmadik szempontból is éles ellentétbe került a merkantilisták nézetével. Az utóbbiak felfogása szerint ugyanis, mint tudjuk, a kivitelből származik a nyereség. Ezzel szemben már James Mill azt hirdette, hogy a nyereség forrása a behozatal.²⁰⁵ A behozatal ugyanis az, amit az ország kap és minél olcsóbban, tehát minél kevesebb áldozatért kapja a behozott árukat, annál előnyösebb számára a nemzetközi forgalom.

Annak elismerése, hogy a külkereskedelem mindkét félre nézve előnyös, bonyolult kérdés elé állította a közgazdákat. Nehéz volt ugyanis annak a kérdésnek az eldöntése, hogy miképpen osztoznak az árúikat kicserélő országok a nemzetközi forgalom áldásaiban. A nemzetközi forgalom előnyeit szorosan Ricardo nyomán fejtegetve, James Mill eredetileg úgy tüntette fel a dolgot, minthogyha mindkét ország nyeresége egyenlő volna az összehasonlított költségek különbözetével.²⁰⁶ Később azonban, kézikönyve 3. kiadásában, J. Mill ódamódosította nézetét, hogy ez a nyereség a két ország között megoszlik.

Vita indult meg arról, hogy kitől származik e gondolat. J. St. Mill önéletrajzában ugyanis azt említi, hogy ő és G. Graham vetették fel a külkereskedelmi nyereség megosztásának gondolatát.²⁰⁷ Ezzel szemben Torrens²⁰⁸ egyik munkájában fog-

²⁰⁵ „The benefit which is devided from exchanging one commodity for another arises, in all cases, from the commodity *received*, not from the commodity given. When one counnry exchanges, in other words, when one counnry traffics with another, the whole of its advantage consists in the commodities *imported*. It benefits by the imporation, and by nothing else.” (Element of Political Economy. London, 1821. a 89. old.)

²⁰⁶ V. ö. Elements of Political Economy. London, 1821. a 86—87. old.

²⁰⁷ Autobiography. 2. kiad. London, 1873. a 121—122. old.

²⁰⁸ Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Act. of 1844. 2. kiad. London, 1857. 1. XV—XVI. old.

lalt nyilatkozatából *L. Einaudi* arra vélt következtethetni, hogy *J. Pennington* volt az, akinek e haladás köszönhető.²⁰⁹ *P. Sraffa* azonban arra mutatott rá,²¹⁰ hogy *James Mill* már 1826-ban a fenti értelemben nyilatkozott, míg *Pennington* munkáiban csak 1840-ben található meg e felfogás.²¹¹ *Einaudi* erre csak azzal tudott válaszolni, hogy *Pennington* az akkoriban szokásos szűkebbkörű közgazdasági viták egyikében szóbelileg képviselhette e nézetet.

Az a meggyőződés, hogy a nyereségnek valahogyan meg kell oszlania a cserében résztvevő országok között, mindjobban erősödött. Nehezen volt azonban tartható az az álláspont, melyet *William Ellis* és *MacCulloch* képviseltek, hogy t. i. a két ország között egyenlő arányban oszlik meg a külforgalomból származó nyereség.²¹² Már *Pennington* arra terelte a figyelmet, hogy a nyereség bizonyos határok között mozog, melyeket szerinte a komparatív költség közötti különbség jelöl ki. Ennek az elgondolásnak azonban az a hátránya, hogy tisztán a költségek szempontjából nézi a kérdést és nem vesz tudomást arról, hogy a keresletnek is kell, hogy befolyása legyen a cserefeltételekre. Itt mutatkozott a kölcsönös kereslet tételének úttörő szerepe, mely lehetővé tette a csere nyereség kérdésének tágabb alapon való vizsgálatát.

Már *Longfield* hangoztatta, hogy minél sürgősebb és fontosabb egy országban valamely árunak külföldről való behozatala, — és hozzátehetjük, minél inkább elengedhetetlen valamely cikkének kivitele — annál kedvezőtlenebbül alakulnak számára a csere feltételei.²¹³ E gondolat azután szilárd elméleti alátámasztást nyert *J. St. Mill*nek a kölcsönös keresletre vonatkozó elméletében. Minél inkább múlja felül egy országnak a termékeire irányuló külföldi kereslete a belföldnek a külföldi árúk iránti keresletét, annál előnyösebbek lesznek *Mill* szerint azok a feltételek, amelyek között hazai termelését folytathatja és amelyek között külföldről való árúszükségletét beszerezheti.²¹⁴ Ezen az alapon, úgy gondolta *Mill*, a vagyonosabb országok a külkereskedelem

²⁰⁹ *James Pennington or James Mill: An Early Correction of Ricardo.* (Quart. Journ. of Ec. XLIV. köt. 1929. I. 164—171. old.)

²¹⁰ *An Alleged Correction of Ricardo.* U. o. 539—545. old.

²¹¹ *A Letter to Kirkman Finley, Esq. on the Importation of Foreign Corn.* London, 1840.

²¹² *V. ö. Viner: Studies in the Theory of International Trade.* I. 446. old.

²¹³ *Three Lectures on Commerce and One on Absentism.* Dublin, 1835.

²¹⁴ *A nemzetgazdaságtan alapelvei.* III. könyv. XVIII. fej.

egyes ügyletein aránylag keveset nyernek ugyan, minthogy azonban kiterjedt a külkereskedelmük, a maga egészében abból származó nyereségük mégis nagyobb, mint a szegényebb országoké.²¹⁵

A kölcsönös keresletnek a nemzetközi cserefeltételekre való hatását példás világossággal fejtette ki *Fapcett*. Élesen megvilágította ugyanis azt, hogy a keresleti és termelési adottságok miképpen befolyásolják a kicserélt javak árát és ezen keresztül hogyan idézik elő a kereslet és kínálat kiegyenlítődését. Ha ugyanis valamely ország egy árúból nagyobb mennyiséget kínál, mint amilyent a külföld felvenni hajlandó, az árnak addig kell süllyednie, míg eléri azt a színvonalat, melyen a külföld a kínált mennyiséget megvásárolni hajlandó, és az ár süllyedése egyúttal azzal is elősegíti az alkalmazkodást, hogy tompítólag hat az árú kínálatára.²¹⁶

Ebben a magyarázatban, mint látjuk, már nagy szerepe van a kereslet elaszticitásának. Ezt a befolyást igyekezett *Marshall* behatóbban elemezni.²¹⁷ Bár igazat adott *J. St. Mill*-nek abban, hogy a gazdag országok külkereskedelmi nyeresége tételenként csekély, de összességében jelentékeny, e megállapítás *Marshall* szerint arra a kiegészítésre szorul, hogy egy gazdag és virágzó ipari országnak számos lehetősége nyílik új cikkek bevezetésére és arra is, hogy kiviteli cikkeiben a kiviteli piacok igényeihez alkalmazkodják, ami mindenesetre a külkereskedelemből származó nyereséget növeli.²¹⁸

*Marshall*nak ezt a nézetét helytelenítette *Graham*. Szerinte ugyanis nincsen bizonyítva, hogy a nagy országok külföldi árúk iránti kereslete rugalmas; különben is *Marshall* érvelésében egy a kölcsönös keresletnél sokkal fontosabb tényező figyelmen kívül marad. Nevezetesen szemére veti *Marshall*nak, hogy nem számol az országok egymásközötti versenyével, mely a kiviteli cikkekben sokszor igen éles.²¹⁹ *Graham* erre főképpen az őstermelő országok példáját hozza fel, melyek súlyos veszteségeket szenvedtek a kiélesedett verseny következtében. Ez tagadhatatlan, amint saját tapasztá-

²¹⁵ U. o. a 261. old.

²¹⁶ *Manual of Political Economy*. 5. kiad. London, 1876. a 380—387. old.

²¹⁷ *Marshall* szerint „the elasticity of a country's demand for import may be measured by the proportionate increase in that demand, which results from any movement in her favour of the terms on which she can obtain them.” (*Money, Credit and Commerce*. London, 1929. a 167. old.)

²¹⁸ U. i. a 169. old.

²¹⁹ V. ö. e. i. m. a 608—610. old.

lásból tudjuk. Mégsem szabad azonban a nemzetközi keresletnek a szerepét lekicsinyelni, mert az épp olyan kétségtelenül befolyásolja a nemzetközi cserefeltételeket, mint a kínálat versenye.

A klasszikus közgazdaságtannak a külkereskedelemre vonatkozó okoskodása a reálköltségek képzetére volt alapítva. Elgondolásuk az volt, hogy a nyereség forrása annak a lehetőségnek a megnyitása, hogy a kisebb munka és tőkeáldozattal előállított kiviteli cikkekért az ország oly árúkat tud becsereélni, melyeknek előállítása egyébként neki több munka- és tőkeáldozatba került volna. Eszerint tehát, mint már említettük, szemükben a nyereség igazi forrása nem a kivitel, hanem a behozatal. Az egész elgondolás háttérében is már az állt hogy a nemzet külforgalma segítségével a javaknak sokkal nagyobb mennyiségéhez jut, minthogyha a behozatali cikkeket is saját munkájának és tőkájének segítségével kellene előállítania.

Bár a külkereskedelemnek ez a magyarázata a munka- és tőkeáldozatot fogadta el a nyereség mértékéül, mégsem mellőzte azt a tényt, hogy a külforgalom végeredményben a piaci árak alapján bonyolódik le. *Ricardo* a pénz és az árak szerepére részletesen kitért.

Ha a nemzetközi kereskedelem pusztá csereügylet volna, tehát a pénz közbenjötté nélkül bonyolódna le, magyarázta *Ricardo*, csak addig lehetne Angliának Portugáliába posztót kivinnie, amíg Anglia olyan olcsón tudja a posztót munkaáldozatban számítva előállítani, hogy posztójáért több bort kap, mint hogyha maga termelné a bort. Amint valamely körülmény lehetővé tenné Angliának, hogy a bort kevesebb munkaáldozattal termelje mint előbb, a Portugáliába való posztókivitel lehetősége is megszűnnék, mert most már nem volna érdemes a portugál kivitel számára posztót termelnie. Ugyanez történik *Ricardo* szerint akkor is, ha a pénz közbenjöttével bonyolódik le a forgalom. A különbség csak az, hogy most ugyanezt az eredményt az árak változása idézi elő. Angliában ugyanis a bor termelési költségeinek csökkenése süllyeszti a bor árát. Ha ennek ellenére továbbra is posztót vinnének ki Angliából Portugáliába, akkor bor helyett Portugáliából pénz jönne be Angliába. A pénzszaporulat Angliában emelné és a pénz kifolyása Portugáliában süllyesztené az árakat, amíg megszűnnék annak lehetősége, hogy posztót vigyenek Angliából Portugáliába. Az aranyáramlása folytán előálló árváltozások tehát ugyanazt az eredményt hozzák létre, amely a pénzforgalom nélküli állapotban bekövetkeznék.

Az aranyvaluta esetében az arany szabad áramlása folytán az arany értéke nagyjában mindenhol ugyanaz, de ez, miként *Ricardo* kifejtette, nem jelenti azt, hogy a gabonának, a posztónak vagy bármely más árúnak az ára különböző országokban azonos. Hiszen e javak ára a bennök fekvő munkamennyiségtől függ, amely az országok különböző adottságai szerint különbözik. A bor ára ennél fogva magasabb lesz Angliában, mint Portugáliában és viszont a posztó olcsóbb Angliában, mint Portugáliában. Az árak tehát az összehasonlított költségeket tükrözik vissza és árúkat csak akkor lehet kivinni, ha a külföldön magasabb az árak. Ha a javak termelésénél hozandó munkaáldozatban valamely találmány, vagy más körülménynél fogva változás történik, ez megváltoztatja a viszonylagos árakat és ezzel eltolódásokat okozhat a bevétel és a kivitel összetételében.

A külkereskedelem és a pénzforgalom közötti összefüggést egy másik vonatkozásban dolgozta ki *Senior*. Idevágó gondolata ahhoz a megállapításhoz fűződik, hogy a nemesfémhányakkal rendelkező országokban a pénz értékét a nemesfémek termelési költségei határozzák meg, vagyis a munkának és az önmegtartóztatási áldozatnak az a mértéke, amelyet a nemesfémek előállítása kíván. Az aranyat nem termelő országok azonban a forgalmukhoz szükséges aranyat kiviteliük árán szerzik meg; az tehát oly munka- és tőkeáldozatba kerül nekik, amennyi kiviteli cikkeik előállításához szükséges. Ezen az alapon *Senior* arra az eredményre jutott, hogy a pénz értékét ezekben az országokban az a munka- és önmegtartóztatási áldozat határozza meg, amely a kiviteli cikkek előállítására szükséges. Aranyat nem termelő országokban tehát *Senior* szerint a kiviteli cikkek előállítására fordított áldozat felel meg annak az áldozatnak, amely az aranytermelő országokban az arany előállításának a reálköltsége. Aranytermelő országokban az arany előállításához szükséges munka- és tőkeáldozat csökkenése könnyíti a külföldi árúk megszerzését, tehát javítja a közgazdaság helyzetét, míg aranyat nem termelő országokban ugyanez történik akkor, ha a kiviteli iparokban beálló javítások kevesebb munka- és tőkeáldozat segítségével teszik lehetővé a kiviteli cikkek előállítását, mert ez annyit jelent, hogy az illető ország most már olcsóbban vagyis kisebb áldozat árán kapja meg a behozott iparcikkeket, mint azelőtt. *Senior* szerint tehát a munkának és a tőkének a termelésben való hatékonysága az a mérték, amelyben a nemzetközi kereskedelemből származó előnyök kifejezésre jutnak.

Senior e magyarázata teljesen összhangban volt az összehasonlított költségek tételének eredeti elgondolásával. Ez ugyanis mindig az volt, hogy egy nemzetnek összefogyasztására kevesebb munkát és tőkét kell költenie akkor, ha a fogyasztott cikkeknek csak egy részét állítja elő a belföldön és mindazokat az árúkat, amelyek előállítására nézve körülményei kevésbé kedvezőek, a külföldről szerzi be. Ezért *J. St. Mill* is teljesen egyetértett *Senior*ral abban, hogy azok az országok, amelyekben a termelés a leghatályosabb, behozatalukat is a legelőnyösebben tudják beszerezni. *Mill* szerint azonban ez még csak egy része a igazságnak, mert az, hogy egy ország mit kap kiviteléért, még nincsen meghatározva azzal, hogy milyen hatályos a munka kiviteli vonatkozásaiban, minthogy arra az ellenértékre, melyet kivitt áruért kap, a külföld keresletének a hazai árúk iránt és a hazai közgazdaságnak a külföldi árúk iránt való keresletének szintén befolyása van. Miként ebből is látjuk, *Mill*nél a külkereskedelem tünetményeinek a kereslettel való kapcsolatba hozatala nem volt pusztá szólásmód, vagy egyszerűen annak kifejezése, ami a komparatív költségek tételében már amúgy is bennfoglaltatott, hanem valóban annak felismerése, hogy a csere eredménye sohasem függ tisztán a kínálattól, vagyis a termelési költségektől, hanem arra mindig befolyása van a keresletnek is. E gondolatot tovább kifejtve, *Mill* arra az eredményre jutott, hogy a munkának a külföldi iparokban való hatályossága magában még nem határozza meg a külkereskedelemben szereplő cikkek árát, sem pedig a külkereskedelem útján elérhető nyereséget, mert erre a keresletnek is van befolyása.

Midőn a klasszikusok, különösen *Ricardo* és követői a külkereskedelem által nyújtott előnnyel foglalkoztak, az lebegett szemük előtt, hogy a behozatal és a kivitel hogyan viszonylanak egymáshoz abból a szempontból, hogy az ország drágán vagy olcsón jut-e behozatalához. Ez, vagyis a kicserélt árúk mennyiségi viszonya az, amit az angol irodalomban a „terms of trade” műszóval jelölnek. A külkereskedelmi nyereség ebben az értelemben tehát azt az arányt fejezi ki, amelyben a behozott árúk mennyisége a kivitt árúk mennyiségéhez áll. Úgy látszott ugyanis, hogy ebben jut kifejezésre az, hogy milyen fokban kedvező, vagy kevésbé kedvező a külkereskedelem eredménye. Minél kevesebb áruért minél több külföldi árút tud magának a belföld külkereskedelme által szerezni, annál kedvezőbbek számára a cserefeltételek.

Egyszerű volna természetesen ennek meghatározása ak-

kor, ha csupán egy fajta árú kivitele állana szemben egy másik fajta árú behozatalával. Ha p. o. Magyarország búzájáért szerezne be a külföldi iparcikkeket, akkor valóban attól függne a csere előnyös volta, hogy sok, vagy kevés külföldi iparcikket kap-e búzájáért. A valóságban azonban ez soha sincsen így, mert eltekintve a monokulturás országoktól, melyekben csak egy jellegzetes kiviteli cikk van, a fejlettebb országok kivitele és bevitele egyaránt sok árúból tevődik össze. Ezért a tiszta mennyiségi szembeállítás nem teszi lehetővé a cserefeltételek áttekintését. A kép csak akkor lesz áttekinthető, ha a behozatal és kivitel *értékét* állítjuk egymással szembe; erre pedig már az árak alakulása is befolyást gyakorol.

De nem is lehet kétséges az, hogy az árak alakulása maga is lényegesen befolyásolja a nemzetközi cserefeltételeket, mert az ország kiviteli cikkei árának süllyedése rontja, behozatali cikkei árának süllyedése pedig javítja külforgalmi helyzetét, sőt az ország kiviteli cikkeinek a világpiacon való áresése el is nyelheti a nyereséget és veszteséget is okozhat, ha az illető ország tovább erőlteti kivitelét, vagy annak további fenntartására kényszerül.²²⁰ A kivitel veszteséges voltának ily esetekben nyilvánvaló bizonyítéka az, ha a kivivő ország államsegélyt kénytelen nyújtani ahhoz, hogy kivitelét fenntarthassa.

A külkereskedelmi nyereség meghatározása, miként már ezekből is kitűnik, számos nehézségbe ütközik. Az egész elgondolás olyan általánosításon nyugszik, mely nincsen tekintettel a külforgalom sokoldalú voltára. A forgalmazott cikkek sokaságánál és az árak változásánál fogva nem eszközölhető oly szembeállítás, mely világosan mutatná, hogy a sokoldalú csere az ország helyzetét javította-e, vagy pedig rontotta. Sokoldalú forgalomnál ugyanis már nem az egyes javak cseréltetnek ki egymásért, hanem — eltekintve a fizetési mérleg egyéb tételeitől²²¹ — a kivitt árúk összessége fizeti meg a behozott árúk összességét.

²²⁰ Arra, hogy a kiviteli cikkeinek áresése milyen kárt okozhat egy nemzetnek, érdekes számítást végzett *Szigeti Gyula*. (V. ö. Fizetési mérlegünk alakulása, Magy. Stat. Szemle. XIV. évf. 1936. a 949. old.)

²²¹ Hogy a fizetési mérleg egyéb tételei is figyelemben részesüljenek, *Taussig* a *nyers és tiszta* cserefeltételek közötti megkülönböztetést ajánlotta. Az előbbi (gross barter terms of trade) nyersen, tehát a fizetési mérleg összes tételei alapján állítja szembe a behozott és kivitt árúkat, míg az utóbbi (net barter terms of trade) csak az áruszállítást veszi alapul. (International Trade a 113. old.) Nehéz azonban elképzelni, hogy miképp lehet e szétválasztást gyakorlatilag eszközölni.

Bowley a külkereskedelmi nyereség meghatározására oly módszert hozott javaslatba, mely a behozatali és kiviteli áruk árának változásából igyekszik arra következtetni, hogyan változik egymáshoz képest a kicserélt áruk mennyisége. Teljesen összhangban azzal, amit előbb említettünk, *Bowley* is arra az eredményre jut, hogy az ország kiviteli cikkei árának süllyedéséből arra lehet következtetni, hogy az országnak javakban drágábban kell behozatalát megfizetnie.²²² A behozatali áruk árának süllyedése természetesen ennek ellenkezőjét mutatja. *Bowley* javaslata általános helyesléssel találkozott, mert oly utat jelöl ki, amely a mindenhol rendelkezésre álló külforgalmi adatok alapján könnyen járható. Helyesen mutatott rá *Taussig* arra, hogy mindezek az adatok azonban csak a külforgalommal kapcsolatos változásokra, illetőleg a külkereskedelem nyereséges voltában mutatkozó növekvő vagy csökkenő irányzatra világítanak rá és nem teszik lehetővé abszolút mértékének meghatározását.

A külkereskedelemből származó nyereségnek költségmegtakarításként való felfogása elsősorban a munkaértékelméletnek volt a folyománya. Egyoldalú volta mindinkább nyilvánvaló lett, minél jobban erősödött az az irányzat, mely a javak értékelésének igazi forrását hasznukban ismerte fel. Egyes közgazdákknak azonban már korábban is kétségeik támadtak az iránt, hogy helyes úton jár-e az elmélet, amidőn a külkereskedelem előnyét egyszerűen a költségmegtakarításban keresi.

A kételkedők között találjuk mindenekelőtt *Malthust*. Arról elmélkedve, hogy igaza van-e *Ricardonak*, amidőn a külkereskedelemből származó előnyt abban a költségkülönbségben keresi, melyet egyes áruknak a külföldről való behozatala jelent, *Malthus* utal a gyarmatárúkra és egyéb oly cikkekre, melyekre nézve senkinek sem juthat eszébe a termelési költségekben való különbségre gondolni, hogy a behozatalnak előnyét megállapítsa. A külkereskedelemből származó előny forrása szerinte sem lehet más, mint amiből minden csere előnyös volta származik, t. i. „az a megnövelt érték, amely eredménye a kevésbbé szükségelt jószág kicserélésének azért, ami inkább szükséges.”²²³ Továbbfűzte a gondolatmenetet *Cairnes*, hangsúlyozva azt, hogy minden kereskedelem célja a termelést olcsóbbá tenni és hatályosabban megközelíteni a végcélt: a fogyasztás kiterjesztését.²²⁴ Ennélfogva a kül-

²²² England's Foreign Trade in the XIX. Century, 1895., továbbá Changes of Prices of Imports and Exports since 1881. (Journ. of the Royal Statistical Society LX. köt. (1897.) 3.) E. i. m. 252. old.)

²²³ A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra a 338. old.

²²⁴ E. i. m. 369. old.

kereskedelemből származó nyereség végeredményben abban áll, hogy bőségesebb fogyasztási lehetőségeket biztosít.

Ilymódon ama régi felfogás mellett, amely azt hitte, hogy a termelési költségek közötti különbséget alapján lehet megítélni a külkereskedelmi nyereséget, egy egészen más alapon nyugvó magyarázat csirázott ki, amely már nem a költségeknek, hanem a *haszonnak és a nyújtott élvezetnek* a szempontjából ítélte meg a kérdést. *Jevons* természetesen az utóbbihoz csatlakozott. Különösen azt a gondolatot vetette el, hogy az árkülönbségek alapján lehetne megítélni a külkereskedelemből származó nyereséget. Helytelen ugyanis *Jevons* szerint azt hinni, hogy bizonyos árak valamely cik-
kért megfizetése rosszabb, mint az áru megszerzéséről való lemondás. Az ilyen okoskodás szerinte két különböző dolgot kever össze, t. i. az árunak az árát és az összhasznot.²²⁵ Ha valóban meg akarjuk határozni azt az előnyt, amely a külforgalomból reánk származik, akkor nem az árát, hanem az összhasznot kell nézni, mert minden csere, melyet szabad elhatározásunkból eszközlünk, növeli az összhasznot, különben tartózkodnánk tőle. Később, miután *Marshall* a fogyasztói járadék fogalmát kidolgozta, *Edgeworth* is szemére vetette *J. St. Mill*nek, hogy a határhasznot összekeveri az összhaszonnal, figyelembe nem véve a fogyasztói járadékot.²²⁶

A külkereskedelmi nyereségnek ez az új értelmezése tehát már *nem a munka- vagy egyéb költségek, hanem a hasznok összehasonlításán* nyugszik és arra helyezi a súlyt, hogy a *nemzet reáljövedelme mennyiben* növekszik a külkereskedelem által. Nyilvánvaló, hogy ezen az alapon gondolkozva, a külkereskedelem általában véve növeli a nemzet reáljövedelmét. A kérdésnek így módon való felvetése mindenestre közelebbi kapcsolatba hozza az egész külkereskedelem problémáját a közgazdaságtan alapkiindulási pontjával, a haszon növekedésének, vagy csökkenésének elemzésével. Az a nehézség azonban, amely a reálköltségekkel kapcsolatban felmerül, hogy t. i. az árak alakulása és a reálfolyamatok nincsenek mindig összhangban egymással, a vizsgálat e módszerénél is felmerül. Az élvezetgyarapodásnak a mérése éppen olyan akadályokba ütközik, mint a reálköltségek összehasonlítása és így ez a szemlélet sem képesít a külkereskedelemből származó nyereség közelebbi meghatározására. Már *Cairnes* is megállapította, hogy any-

²²⁵ The Theory of Political Economy. 3. kiad. London, 1888. a 145. old.

²²⁶ Econ. Journ. IV. köt. (1894.) a 608—609. old.

nyit tudunk, hogy a külkereskedelemből származó nyereség jelentékeny, de azok az adatok, amelyek rendelkezésünkre állanak, ezen az általános és határozatlan megállapításon túl következtetésekre nem nyújtanak lehetőséget.²²⁷

Arra, hogy mégis valamennyire tájékozódjunk a külkereskedelem előnyének mértékéről, alig marad más út, mint az, amelyre a klasszikusok gondoltak, midőn a nemzeti termelési erőknek a kiviteli iparokban való termelékenységi fokára gondoltak. *Az, hogy a nemzet munkája és tőkéje mennyire gyümölcsöző kiviteli cikkek előállításában, kétségtelesen egyik főtenyezője a külforgalom útján való anyagi gyarapodásának.* Ezért Taussig is erre a gondolatra tért vissza. Ezt csak helyeselhetjük, ha visszagondolunk Magyarországnak 1867 után bekövetkezett hirtelen gyors fejlődésére, melyben a búzatermelés és állattenyésztés terén való előnyeink a külforgalommal kapcsolatban döntő szerepet játszottak.

Mégsem szabad elfelejteniünk, hogy ez az előny csak akkor vezet az országnak a külforgalom révén való gyarapodásához, ha a külföldön megfelelően keresettek az ország kiviteli cikkek. 1867 után Magyarország búzája, lisztje valamint állatai és állati termékei jó áron voltak a külföldön eladhatók, de az 1932—35. években nem, pedig a magyar földnek a búzatermelésre való alkalmassága nem változott. Ha a külforgalomból származó előnyt akarjuk ismerni, akkor tehát az árak nem maradhatnak figyelmen kívül. A kiviteli cikkek árának emelkedése vagy süllyedése erős hatással van a nyereség mértékére. Taussig arra utalt, hogy e mellett a pénzügyvédelmeknek valamely országban másokéhoz hasonlítva magasabb volta is jele annak, hogy külforgalma révén az ország gazdagszik.²²⁸ Ebben igaza lehet, mert az arra enged következtetni, hogy az ország termelői erői jól vannak kihasználva és az országnak alkalma nyílik termelési fölényei kihasználására. Mivel tudja ezt egy ország tenni, annál inkább lesz külkereskedelme fontos forrása a nemzeti jólét gyarapodásának.

A külkereskedelemből származó nyereségnek a hozott áldozat és az elért haszongyarapodás nézőpontjából való szemlélése egyébként nem ellentétek, hanem egymást kiegészítik, mert a külkereskedelemre vonatkozólag is áll az, hogy a gazdaságban mindig a hozott áldozatnak az elért haszonnal való összeméréséről van szó. Az ország termelési ténye-

²²⁷ E. i. m. a 372. old.

²²⁸ V. ö. Wages and Prices in Relation to International Trade. (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. (1906.) a 497—522. old.)

zőinek a külforgalom által lehetővé tett jobb kihasználása éppenúgy előny a nemzet számára, mint az a haszongyarápodás, mely az országban nem, vagy csak drágán termelhető javak élvezetéből származik.

Már a klasszikusok óta élénken foglalkoztatta a közgazdákat a külföld számára ellenérték nélkül teljesítendő fizetéseknek a nemzetközi cserefeltételekre való hatása. *J. St. Mill* azt gondolta, hogy a hadisarcot, vagy külföldi kölcsönök után kamatokat fizető, vagy bármely más címen ellenérték nélkül fizetéseket teljesítő ország a teljesített fizetéseken túlterjedő hátrányt szenved, mert „nem csak azt veszti el, amit kifizet, hanem még valamivel többet is, azon kevésbbé előnyös feltételek folytán, melyek mellett ő kénytelen terményeit a külföldi cikkekért kicserélni.”²²⁹ *Mill* szerint ezt az eredményt az idézi elő, hogy a fizető ország addig teljesíti kötelezettségeit pénz küldésével, amíg a pénzmennyiség a pénz beáramlása folytán a fizetésben részesülő országban nem növekszik és a fizető országban a pénz kiáramlása folytán nem süllyed annyira, hogy érdemessé válik nagyobb mennyiségű árunak a fizető országból a másik országba szállítása. Ekkor a pénz áramlása megszűnik és helyét az áruforgalom foglalja el.

Mint már említettük a külkereskedelmi elmélet új irányához tartozó közgazdák nem osztották azt a nézetet, mely szerint a jóvátételi fizetésből kifolyólag Németország cserefeltételeinek romlania kellene. Szerintük, amint ezt különösen *Ohlin* hangsúlyozta a jóvátételi fizetések folytán jövedelemgyarapodásban részesülő országokban a német áruk iránti kereslet növekedése is bekövetkezhetik. Adatokkal azonban ez az állítás nem volt alátámasztható, nem szólva arról, hogy a jóvátételi fizetésekből részesülő országok ipara éppenséggel nem látta szívesen a német áruk behozatalát.

Figyelemben részesült az is, hogy a nemzetközi kölcsönök útján bekövetkező fizetési erő eltolódások a termelési erőknél a különböző termelési ágakban való igénybevételét is befolyásolják. Így p. o. *Yversen* szerint ez a hatás abban az irányban is érvényesülhet, hogy a kölcsöntadó országban a megnövekedett kivitel oly termelési tényezők jobb kihasználását teszi lehetővé, melyeket nem a belföldi ipartól kell elvonni és ebben az esetben nem áll *Mill* állítása, hogy a kölcsöntadó ország cserefeltételei romlanak.²³⁰ *Nurske* is rámutatott arra, hogy *Mill* magyarázata számos tényezőt elha-

²²⁹ E. i. m. III. könyv a 298. old.

²³⁰ *International Capital Movements*. Kopenhagen, London, 1935. a 481. old.

nyagol. *Nurske* szerint a keresleti viszonyokban való eltolódás a két ország közötti cserefeltételeket még akkor is enyhítheti, ha egyébként eredetileg azok hátrányosan alakultak volna a fizető országra nézve.²³¹ Sem *Nurske*, sem mások felhozott érveikkel nem azt akarták bizonyítani, hogy ellenérték nélküli külföldi fizetések a fizető ország cserefeltételeit nem befolyásolhatják kedvezőtlenül, hanem csak azt, hogy ennek nem kell feltétlenül bekövetkeznie. Az e kérdés körüli vita is csak azt bizonyította, hogy minden túlságos általánosítás veszedelmes, mert olyan tényezők elhanyagolásához vezet, amelyeknek számbavehető befolyásuk lehet a vizsgált folyamatra.

Éppenséggel nem volt egyszerű a külforgalomból származó előnyök kérdésének a gazdaságpolitikára való alkalmazása. A kérdés ugyanis csak addig látszott egyszerűnek, amíg a közgazdasági elmélet a munkaköltségek elvére volt felépítve és ezen az alapon az összehasonlított költségek tanával arra lehetett rámutatni, hogy a forgalom szabadsága azt jelenti, hogy a nemzet kisebb erőfeszítése révén nagyobb fogyasztáshoz jut akkor, ha bekapcsolódik a nemzetközi munkamegosztásba. Minthogy azonban a szabadforgalom lehetőséget nyújt arra, hogy a belföldi termelés egyes ágai megérezzék a külföldi verseny hatását, korán felmerült az a gondolat, hogy egyes iparágak ezzel hátrányt is szenvedhetnek.

Bár teljes mértékben elismerve a szabadkereskedelem előnyeit, *Smith* is figyelmet fordított erre midőn a sok munkáskezet foglalkoztató iparágak szempontjából óvatosságra intett.²³² *Malthus* bizonyos körülmények között a gabonabevitel szabályozása mellett foglalt állást és maga *Ricardo* is a más termelési ágakra való átmenet megkönnyítése végett azt javasolta, hogy mielőtt a gabonabevitel szabaddá tétetik, átmenetileg a bevétel illetékekkel sújtassék, hogy ez idő alatt nagyobb veszteség nélkül vissza vonulhasson a tőke más termelési ágak felé.²³³ Miként látjuk, tehát a klasszikusok tisztában voltak azzal, hogy a nemzetközi kereskedelem előnyei

²³¹ Internationale Kapitalbewegungen. Wien, 1935. a 125—127. old.

²³² Vizsgálódás stb. I. köt. a 465. old.

²³³ A nemzetgazdaság és adózás alapelvei a 211. old. Ez is mutatja, hogy mennyire túloznak azok, akik úgy tűntetik fel a dolgot, mintha a klasszikus elmélet a kereskedelmi szabadság bizonyos hátrányait teljesen mellőzte volna. Ezt bizonyítja az is, hogy *R. Torrens* kétségbe vonta az egyoldalú szabad kereskedelem előnyös voltát (V. ö. The Budget: A Series of Letter on Financial, Commercial and Colonial Policy. London, 1841.) *Senior* ellenérveire vonatkozólag v. ö. *M. Bowley*: Nassau Senior and Classical Economies. (1937.) a 225—228. old.

nem feltétlenek, hanem velük bizonyos hátrány is áll szemben, amely abból származik, hogy egyes iparok leépítése válhatik szükségessé a külföldi verseny folytán. A klasszikusok azonban erősen lekicsinyelték azt a nehézséget, amely a termelési erőknek egyik termelési ágból a másikba való átviteléből származik és *Ricardo* szerint ezek olyan veszteségek, amelyeket a nemzetközi forgalom előnyeinek élvezete érdekében a nemzetnek magára kell vennie.²³⁴

Közelebbi vizsgálatra mindjobban kitűnt, hogy a klasszikus külkereskedelmi elmélet háttérében több olyan feltevés húzódott meg, amelyről a szabadkereskedelmi politika hívei megfélekeztek, midőn minden korlátozás nélkül csupán a kereskedelmi szabadság előnyeit hangsúlyozták. A klasszikus elmélet kizárólagosan statikus viszonyokat tartott szem előtt és egész figyelmét azokra a különbségekre fordította, amelyek különböző országok között a termelési feltételek szempontjából a jelenben fennállnak. Ez a gondolat annyira megragadta figyelmét, hogy statikus szemléletében megelégedett arról, hogy az egyes nemzetek termelési adottságai nem minden vonatkozásban olyan természetűek, hogy feltétlenül változatlanok volnának, vagy hogy változtatásuk sohasem válnék kívánatossá.

A támadás a klasszikus külkereskedelmi elmélet ellen gyakorlati alkalmazhatósága szempontjából e ponton indult meg. Az Egyesült Államok termelő erőinek kifejlesztése érdekében *Hamilton*²³⁵ szállt síkra, Németországban pedig *List* karolta fel lelkesen az ipar kifejlesztésének gondolatát.²³⁶ Lendületes nemzeti hevülésben *List* egyenesen a termelési erők kifejlesztésének tanát állította elméletének és gyakorlati következtetéseinek középpontjába, erősen hangoztatva, hogy ezek az erők fejlődésképesek, és hogy kifejlesztésük érdekében átmenetileg terhet is kell a nemzetnek magára vennie. Így jutott el *List* *Hamilton*hoz hasonlóan a *nevelőpárok* fogalmához, melyeket alkalomszerűleg *J. St. Mill* is helyeselt.²³⁷ Lényegileg *List* elgondolása alig volt ellentétben a klasszikus felfogással és attól voltaképpen csak *dinamikus* vonatkozásban különbözött, mert *List* is csak átmeneti válmokra gondolt, melyek feladata a termelési ágak addig való istápolása, amíg a nemzetközi verseny tüzeiben is meg tudja állani a helyét.

²³⁴ E. i. m. a 210. old.

²³⁵ „Report on the Subject of Manufacture“ (1790.) és „Encourage and Protection of Manufactures“ (1791.) c. jelentéseiben. (1791. dec. 5.)

²³⁶ A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Ford. Horn. J. Budapest, 1940.

²³⁷ A nemzetgazdaságtan alapelvei. V. könyv. a 344—345. old.

E gondolatok mindinkább világossá tették, hogy a nemzetközi kereskedelemről származó előnyt nem szabad tisztán statikusan tekinteni, hanem a *nemzeti fejlődési lehetőségeket is figyelembe kell venni*. Nagyobb súlyt kell továbbá helyezni, amint most kitűnt, arra is, hogy a nemzetközi forgalomból származó előnyök nem állanak magukban, hanem bizonyos hátrányokkal is kapcsolatosak. A gyakorlati alkalmazást illetően, ezt miként láttuk, alkalmasszerűleg a klasszikusok is elismerték, csakhogy a nagy elvi szempont mellett jelentéktelennek tartották. Ezzel szemben a figyelem most mind jobban a felé fordult, hogy a gazdaságpolitika irányításánál nem szabad elmulasztani a nemzetközi kereskedelemről származó előnyöknek a velük kapcsolatos hátrányokkal való összehasonlítását, mert csak kölcsönös mérlegelésük alapján lehet a gazdasági politikát helyesen irányítani. Ez a fő szempont, amelyet *Richard Schüller* dolgozott ki gondosan,²³⁸ midőn szembeállította a külkereskedelemből a fogyasztók számára származó nyereséget azokkal a veszteségekkel, amelyeket a külforgalomból kifolyólag a termelők szenvedhetnek. Ez összehasonlítás mérlege *Schüller* szerint az előnyök, vagy a hátrányok túlsúlyát mutatja és eszerint kell adott esetben eljárni. *Barone* okoskodása is hasonló volt.²³⁹ Szorosan érintkezik e gondolatkörrel *John H. Williams* felfogása is, aki a klasszikus álláspont egyoldalúságára élesen rámutatott.²⁴⁰

A klasszikus elmélet újabb hívei ezzel szemben ismét azt hangsúlyozzák, hogy a külkereskedelem előnye lényegileg mégis csak a termelési fölények kihasználásából származik és e mellett — átmeneti nehézségektől eltekintve — a hátrányok eltörpülnek. *Haberler* p. o. arra az álláspontra helyezkedett, hogy a termelőknek a nemzetközi verseny által szenvedett veszteségei végeredményben csak magángazdasági veszteségek és nem veszteségei magának a közgazdaságnak.²⁴¹ Minthogy azonban feladatunk e könyvben csupán az

²³⁸ Schutzzoll und Freihandel. Leipzig, 1905.

²³⁹ Grundzüge der theoretischen Nationalökonomie. Übers. von H. Staehle. Bonn, 1927. L. 105. old.

²⁴⁰ *Williams* szerint „the relation of international trade to the development of new resources and productive forces is a more significant part of the explanation of the present status of nations, of incomes prices, well-being, that is the cross-section value analysis of the classical economists, with its assumption of given quantum of productive factors already existent and employed.“ (The Theory of International Trade Reconsidered. Econ. Journ. XXXIX. köt. 1929. I. 196. old.)

²⁴¹ Die Theorie der komparative Kosten und ihre Auswertung für die Begründung des Freihandels. (Weltwirtsch. Arch. 32. köt. 1929. I. 368—369. old.)

elméleti szempontok vázolása, a szabadkereskedelem és vám kérdésére vonatkozó vitába tovább bele nem mehetünk.

Áttekintve a külkereskedelemből származó nyereség elméletének fejlődését, megállapíthatjuk, hogy egyes régebbi tételek az idő folyamán módosulást szenvedtek. Különösen kitűnt az, hogy a *klasszikus elmélet túlságosan leegyszerűsítve fogta fel a külkereskedelemből származó nyereség kérdését is*. Annak felismerése, hogy e kérdés sokkal bonyolultabb, mert nem egyszerűen a komparatív költségek különbségéről van szó, óvatosságra int azokkal a kísérletekkel szemben, melyek arra történtek, hogy számszerűleg állapítsák meg az a nyereség, amely az egyik és másik országra nézve a külkereskedelmi forgalomból származik.

VI. FEJEZET.

A gazdasági élet hullámozásai.

1. A gazdasági élet önszabályozódása és a válságok. Az a korszak, melyben a gazdasági élet önműködő szerkezetének elméletét kiépítették, éppenséggel nem volt mentes rázkódásoktól és a gazdasági élet terén fellépő zavaroktól. Súlyos válságok zökkentették ki 1815-ben, majd 1825-ben rendes medréből Anglia gazdasági életét és 1836—37-ben, valamint 1857-ben ismét válságok léptek fel; 1866-ban újabb rázkódás következett és 1873-ban egész Európa gazdasági életét súlyos válság rendítette meg.¹

A klasszikus elmélet számára e válságok keletkezése, főképpen pedig időnkint való ismétlődésük, nehezen megoldható kérdést jelentett. Nehéz volt ugyanis megmagyarázni azt, hogy mi bontja meg időnkint a közgazdaság egyensúlyát, midőn elméletük azt hirdette, hogy a gazdasági élet önműködő szerkezete magától beszabályozódik és egyensúlyi helyzetet hoz létre. Minthogy azonban a gazdasági élet minden megrázkódtatás után, bár súlyos veszteségek árán, ismét visszazökkent rendes medrébe, egyszerűen átmeneti zavarokat láttak a válságban, azzal vigasztalódva, hogy végeredményben mégis helyt áll az a tételük, hogy a gazdasági élet erői önmaguktól kiegyensúlyozzák egymást.

A klasszikus tan ellenzői, kivált a szocialisták, viszont a gazdasági válságok kérdését a legnagyobb hévvel karolták fel, mert az utóbbiak szerint a válságok bekövetkezése fényes bizonyítéka volt annak, hogy a gazdasági élet önműködő erői éppenséggel nem biztosítják az emberiség jólétét, hanem mindaddig több bajt, mint előnyt jelentenek, amíg a magántulajdon intézménye fennáll. *Bray, Owen, Fourier, Proudhon* és mások főképpen a gépek alkalmazását okolták a válságokért. A kapitalizmus e gyűlölt eszközei szerintük csak a tőkést gazdagítják, a munkásokat pedig megfosztják keresetüktől és — az éhség martalékául dobva őket, — ezrével szórják a munkásokat az utcára. Bár nem ily

¹ A gazdasági válságok történetéről l. *Surányi Unger Tivadar*: a gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig. Budapest 1921. — Beható elemzésüket nyújtja *J. Schumpeter*: *Business Cycles*. I—II. köt. New York, London, 1939.

szélsőségesen kiélezve, polgári közgazdák is hasonló álláspontot foglaltak el a válságokkal szemben, azt állítván, hogy a közgazdaság oly szerkezeti hibában szenved, mely kiegyensúlyozódását akadályozza, mert a termelés növelésével egyidejűleg nem gondoskodik az áruk iránti kereslet megfelelő növeléséről. Lord Lauderdale, S. Sismondi és T. Chalmers érveltek ezen az alapon és az általános túltermelés (general glut) lehetőségét hangoztatták.

A klasszikus elmélet híveinek nehéz volt ezzel az érveléssel szembeszállni. Az, hogy általános túltermelés keletkezhetnék, sehogy sem fért meg elméletükkel és hasonlóképpen felfogásukkal összeegyeztethetetlennek látszott az a feltevés is, hogy a válságok bizonyos szabályszerűséggel ismétlődnek. A gazdasági életben tagadhatatlanul mutatkozó időnkinti rázkódások statikus szemléletükkel csak úgy voltak összhangba hozhatók, hogy ezeket átmeneti zavaroknak tekintették, melyek a piaci helyzetnek egyes vállalkozók részéről történt téves megítélése folytán álltak elő és melyeket a gazdasági élet önmagától gyorsan kiküszöböl. Így fogta fel a válságokat Ricardo is hangsúlyozva, hogy ezek csak átmeneti nehézségek, melyek nem befolyásolják azt a képet, melyet a gazdasági élet önműködő szerkezetéről festettek.² Felfogásuk ebben teljesen egyezett azzal mely már a XVIII. században foglalt teret, hirdetve, hogy a túltermeléstől való félelem teljesen indokolatlan.³ E nézetnek rendszeres elméletté való kiépítésén J. B. Say és James Mill fáradoztak.⁴

Say kereken tagadta azt, hogy általános túltermelés keletkezhetnék. Szerinte ezt lehetetlenné teszi az, hogy a

² Letters of D. Ricardo to Malthus. Ed. by J. Bonar. Oxford 1887. a 127. old.

³ L. Mac Culloch: The Literature of Political Economy. Series of Reprints of Scarce Works on Political Economy. Nr. 5. London 1938. a 21. old. jegyzetét.

⁴ A Say és James Mill közötti elsőbbségre vonatkozólag I. J. H. Hollander megjegyzéseit a: „Ricardo's Notes on Malthus „Principles of Political Economy.“ Ed. by J. H. Hollander and T. E. Gregory. Baltimore 1928. c. munkája bevezetésében a LXXIX—LXXXIII. old. — Hollander itt (LXXIX. old.) azt a nézetet fejezte ki, hogy a Say és James Mill által hirdetett elmélet gyökerei a fiziokratákig nyúlnak vissza. E. v. Bergmann más nézetén volt, mert szerinte a fiziokraták itt figyelembe jövő megjegyzéseikkel csupán a pénznek pusztán forgalmi eszköz mivoltát kívánták hangsúlyozni. (Geschichte der nationalökonomischen Theorie der Wirtschaftskrisen. Stuttgart 1895. I. a 65—66. old.) Minden valószínűség szerint Bergmann megállapítása a helytálló, bár a túltermeléstől való félelem valóban távol állt a fiziokratáktól. Az ő korukban azonban a gazdasági válságok még aligha foglalkoztatták behatóbban az elméletet.

javakat végeredményben nem pénzért, hanem javakért cserélik ki és így minden jószág termelése maga teremti meg elhelyezési lehetőségét.⁵ Hiszen a termelés is fogyasztással jár és ezért minden termelő egyúttal fogyasztó is. Ahogy senki sem fogyaszthat a nélkül, hogy a közgazdaságnak valamilyen termelői szolgálatot ne teljesítene, úgy — állította Say — a termelő sem termelhet mások terményeinek, illetőleg szolgáltatásainak igénybevétele nélkül. Ez Say szerint teljesen kizárja annak a lehetőségét, hogy általános túltermelés keletkezzék, mert minden kínálat ugyanoly értékű javak iránti keresletnek is ad létet.⁶ Ez a gondolatmenet fejezi ki Say híres elméletét, melyet a *piacok elméletének* (théorie des débouchées) nevezett el és amelyet kortársai Say legnagyobb teljesítménye gyanánt magasztaltak.

A piacok elmélete szerint nincsen kizárva a *részleges túltermelés* lehetősége. Lehetséges ugyanis, hogy valamelyik termelési ág fejlődésében túlszárnyalja a többi és így hiányzanak azok a javak, melyekért termékei kicserélhetők volnának. Ez, amint Say is elismeri, zavarokat okozhat, de csak átmenetileg, mert az új termelési ág is fogyasztással jár és mihamarabb maga teremti meg a cserében szükséges elmentételeket. Say ezen okoskodása szépen rávilágít arra, hogy nemcsak az egyensúlyi gondolat állott e korban annak útjában, hogy az általános túltermelés lehetőségét felismerjék, hanem a termelés növekedésének feltétlenül jótékony hatásába vetett hit is. Abból, hogy a termelés fejlődik, nem származhatik hátrány az emberiség számára, gondolták Say és követői, és így jutott Say arra a tényekkel nehezen összeegyeztethető gondolatra, hogy nem a javak bősége okozza a bajt, mint ezt a túltermelési elmélet hívei gondolták, hanem ellenkezőleg az, hogy csak az egyik vagy másik termelési ág fejlődött és nem valamennyi egyszerre. Ezért Say szerint a válságok forrása nem a javak bősége, hanem az, hogy hiány van oly javakban, melyek cserébe volnának adhatók a megnövekedett termékekért.

Egészen hasonló volt James Mill okoskodása is. A ter-

⁵ (Say „Traité d'économie politique. Paris 1803.“ c. munkájában fejtette ki ezt az elméletét. Egy másik helyen a következőket mondja: „L'homme qui veut acheter, doit commencer par vendre, et il ne peut vendre que ce qu'il a produit, ou ce qu'on a produit pour lui.“ (Cours complet d'économie politique pratique. 2. kiad. Paris 1840. I. köt. 341. old.)

⁶ „Il est bon de remarquer qu'un produit terminé offre de cet instant, un débouché à d'autres produits pour tout le montant de sa valeur.“ (Traité d'économie politique. 7. kiad. 1861. I. 138. old.)

melés maga teremti a piacot termékei számára,⁷ mert a javak egyik része vásárolja a javak másik részét. Mindenki hajlandó fölöslegéért mások fölöslegét kicserélni és ha ez az egyes egyéneknél így van, okoskodik *Mill*, így kell hogy legyen az egyének összeségére vonatkozólag is. Az összkereslet és az összkínálat ennél fogva okvetlenül egyenlők. Mint ebből kitűnik, *Mill* is ugyanabból a gondolatból indult ki, hogy a termelés növekedéséből az emberiségre nem származhatik nehézség, mert végeredményben minden termelés munkaalkalmat teremt és anyagfogyasztással jár és ezzel létrehozza a termékek értékesítéséhez szükséges keresletet is. Ha aránytalanságok mutatkoznak a termelésben, ezek mindkettő szerint gyorsan elmúlnak, mert mindenki igyekszik azt előállítani, amire szüksége van és így a nyereség kiegyenlítődési törvényénél fogva a tőke onnan visszavonul, ahol értékesítési nehézségek vannak és a jövedelmezőbb termelési ágakat keresi fel.

Annak az optimizmusnak, mely úgy *James Mill* mint pedig különösen *Say* elméletében megnyilatkozott⁸ az volt az alapja, hogy nem tudták elképzelni, hogy a javak szaporításából nehézségek származhatnak. *Say* szerint a bőségesebb ellátás lehetősége új szükségleteket ébreszt és a meglevők tökéletesebb kielégítésének vágyát kelti fel. A munkamegosztás, melynek az előnyeit *Smith* oly élenken ecsetelte, valamint a csere szerintők nem hogy akadályokat gördíthetnének a jólét emelkedése elé, hanem ezt inkább előmozdítják.

Ricardo a válságok kérdését illetőleg teljes mértékben osztotta *Say* és *James Mill* nézetét. Bár *Say* az érték-elméletben nem értett egyet, helyeselte azt a megállapítást, hogy legfeljebb az egyes termelési ágak egymáshoz való alkalmazkodásának hiánya okozhat nehézségeket, de semmi esetre sem a javak bősége.⁹ Általános túltermelésről *Ricardo* szerint szó sem lehet mindaddig, amíg kielégítetlen szük-

⁷ „The production of commodities creates, and is the one and universal causa which creates a market for the commodities produced.” (Commerce Defended. London 1808. I. 80—81. old.)

⁸ „Vous voyez Messieurs” — írja *Say* — „que chacun est intéressé à la prospérité de tous, et que la prospérité d'un genre d'industrie est favorable à la prospérité de tous les autres” (Cours complet. 2. kiad. 342. old.)

⁹ „What I wish to impress on the reader's mind” — mondja *Ricardo* — „is that at all times the bad adaptation of the commodities produced to the wants of mankind which is the specific evil, and not the abundance of commodities.” (Notes on Malthus. I. 161. old.)

ségletek vannak.¹⁰ Ezért ő is lehetetlennek tartotta az általános túltermelést és csatlakozott ahhoz a nézethez, hogy csupán téves számítások vezethetnek egyes termelési ágakban részleges túltermeléshez. Hasonló volt Mac Culloch¹¹ és Senior¹² véleménye is.

A klasszikus elmélet nagy tekintélye ellenére is nehéz volt azonban a válságok e magyarázatát kielégítőnek találni. Egyrészt a válságok ismétlődése megrendítette az esetleges voltukba vetett hitet, másrészt mindjobban kitűnt, hogy nem részleges tünetekről volt szó, hanem a közgazdaság egészét megrázkódttató zavarok léptek fel. Ezért már korán gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a közgazdaság szerkezete nem lehet egészen mentes olyan tényezőktől, melyek a kereslet és kínálat kiegyenlítődését akadályozzák és időnkint a közgazdaság lefolyásában zavarokhoz vezetnek. Különösen két tényező felé fordult e tekintetben a figyelem: a tőkeképződés és a jövedelemelosztás egyenlőtlensége felé.

Az elsőnek a gazdasági élet menetére való befolyását már Lauderdale hangsúlyozta. Szerinte a nemzeti jólét (public wealth) és az egyéni gazdagság (individual riches) élesen megkülönböztetendők, mert, míg egyesek gazdagságát növelheti a javak ritkasága, addig a nemzeti jólét nem a javak ritkaságától, hanem azok bőségétől függ.¹³ A takarékoság növelheti az egyéni vagyont, de a nemzeti jólétet csak bizo-

¹⁰ Malthushoz intézett egyik levelében ezt írja: „Give man but the means of purchasing, and their wants are insatiable.” (Letters to Malthus. I. 49. old.) Persze, mint látni fogjuk, Malthus éppen azt vonta kétségbe, hogy széles néprétegeknek a szükséges vásárló erő rendelkezésükre áll és nem azt, hogy szükségleteik vannak.

¹¹ „A glut never originates in an increase of production, but is, in every case a consequence of the misapplication, of that power, or of the producers not properly adapting their means to their ends.” (The Literature of Political Economy. 22. old.)

¹² Senior úgy vélte megcáfolhatni az általános túltermelés lehetőségét, hogy ez szerinte csak az emberiségnek javakkal való teljes telítettsége esetében következhetnék be. Szerinte ugyanis „the only... hypothesis on which the existence of a general glut can be supposed, is that of a general satiety, that all men may be so fully provided with the precise articles which they desire, as to afford no market for each other's superfluities.” (Political Economy. 6. kiad. I. 29. old.)

¹³ Az egyéni gazdagság Lauderdale szerint mindabból áll „that man desires, as useful or delightful to him; which exists in a degree of scarcity.” (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth and into the Means and Causes of its Increase. Edinburgh, 1804. I. 57. old.) , míg a nemzeti jólétet általában mindaz növeli „that man desires as useful or delightful to him.” (56. old.) Míg tehát, így okoskodik Lauderdale, az egyéni gazdagságot növeli a javak ritkasága, a nemzeti jólétet a ritkaság fokozása csökkentheti. (I. o. 55—57. old.)

nyos határok között szolgálja, t. i. addig, amíg a megtakarított tőke a termelést oly irányban táplálja, melyben a közület számára hasznos javakat hoz létre. Mihelyt a tőkegyűjtés e határt túlhaladja, csak egyesek gazdagodását idézi elő, de a közgazdaságban zavart okoz, mert csökkenti a fogyasztási javak iránti keresletet, sőt végeredményben még azt a keresletet is csökkenti, melynek érdekében a másik fogyasztástól elvonják a vásárlóerőt.¹⁴ Mihelyt ugyanis kiderül, hogy a termelési tényezők az üzleti pangás folytán nem foglalkoztathatók jövedelmezően, ezek értéke is csökken. Ezen okoskodással szorosan érintkezett *H. Storch*¹⁵ fel fogása is, ki *Lauderdale*-hez hasonlóan hangsúlyozta az egyéni gazdagodás és a nemzeti jólét emelkedése közötti különbséget és azt is felismerte, hogy a *takarékosság*, a *fogyasztás megszorításával járóan*, a *kész árúk iránti keresletet csökkenti*. Minthogy pedig a termelés a fogyasztást van hivatva kiszolgálni, a kereslet csökkenésével zavarnak kell bekövetkeznie a termelésben is.

Lauderdale és *Storch* fejtegetései csak csekély visszhangot keltettek. A fejlődő kapitalizmus e korszakában a gazdasági fejlődés jótékony hatásába vetett hitnek *James Mill* és *Say* okoskodása felelt meg. Franciaországban nagy elméleti teljesítményként ünnepelték *Say*-nek érvelését, melylyel azt igyekezett bizonyítani, hogy a termelés növelése nem lehet az emberiség hátrányára. *M. Chevalier*, *Fr. Passy*, *Fr. Bastiat* és *G. Molinari* lelkesen csatlakoztak *Say* elméletéhez és csupán *Ch. Ganiilh*¹⁶ és később *Saint Chaman*¹⁷ foglaltak ellene állást. Angliában nagy hatást keltett az, hogy *Ricardo* helyeselte *James Mill* és *Say* álláspontját,¹⁸

¹⁴ „Thus a diminution of value must be produced, not only in the article for which parsimony occasions an abstraction of demand, but even in the article for which it creates a demand; and public wealth must severely feel the effects of the discouragement by this means given to the production of both.” (U. o. 220. old.)

¹⁵ Cours d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. St. Petersburg, 1815. és Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824.

¹⁶ Des systemes d'économie politique. Paris, 1809. — Théorie de l'économie politique fondée sur les faits resultants des statistiques de la France et de l'Angleterre. Paris, 1815. és Dictionnaire analytique de l'économie politique. Paris 1826.

¹⁷ Traité d'économie public. Paris, 1850. c. munkájában igen élesen fordult szembe a piacok elméletével.

¹⁸ *Ricardonak Say* tanáról szóló elismerő álláspontját teljesen osztotta *Mae Culloch* így írván *Say*-ról: „His principal merit in a scientific point of view consists in his showing in a more satisfactory manner than it had been done previously, that effective demand depends upon production.” (E. i. m. 21. old.)

holott az utóbbival egyébként sokban nem értett egyet. Az általános túltermelés lehetősége mellett felhozott érvekre tudományos körökben csak akkor fordítottak figyelmet, midőn *Malthus* kezdte ezeket hangsúlyozni.

Malthus sok vonatkozásban *Ricardo*étól eltérő felfogása tette arra hajlamossá, hogy a gazdasági élet feltétlen összhangját hirdető felfogással szembehelyezkedjék. Az ár-elméletben mint tudjuk, a termelési költségek elméletével szemben a kereslet döntő szerepét hangsúlyozta és népese-dési tana dinamikus nézetre vezette. Ezek alapján *Malthus* számára az a gondolat nem volt idegen, hogy egyes tényezői változékonyságánál fogva a gazdasági életben zavarok is keletkezhetnek. Ezenkívül *Malthus* távol állott *Ricardo* dok-trinarizmusától és minden vonatkozásban átértelte a való élet bonyolult voltát.

Malthus sok vonatkozásban *Ricardo*étól eltérő felfo-tására, hogy a munkamegosztáson nyugvó közgazdaságban a jólétet a termelés magában még nem növeli, mert ehhez az is szükséges, hogy a termelt javaknak megfelelő értékük legyen, amit csak irántuk való megfelelő kereslet bizto-síthat.¹⁹ Ha ez hiányzik, a termelés növekedése zavarok-hoz kell, hogy vezessen, mert a termelt áruk ára oly ala-csonyra süllyedhet, hogy a termelés költségeit sem fedezi. *Malthus* a keresletre vonatkozó fejtegetései nyomán a ta-karékosság hatására vonatkozólag *Lauderdale*éhoz hasonló felfogásra jutott. Bár távolról sem kicsinyelte a takarékos-ság közgazdasági jelentőségét,²⁰ habozás nélkül rámutatott arra, hogy a forgalomra alapított közgazdaságban az csak bizonyos határok között maradva mozdítja elő a jólétet, mint ahogy a föld termelékenységése és a technikai találmá-nyok is csak akkor emelik az emberi jólétet, ha a megnöve-kedett termeléssel hatályos kereslet áll szemben. A takaré-kosság csökkenti a fogyasztást és, ha ez bizonyos határon túl bekövetkezik, a termékek iránti kereslet annyira meg-csappan, hogy munkanélküliség és nyomor lesznek a követ-kezményei.²¹

Ezen az alapon okosodva *Malthus* szemében az általá-nos túltermelés éppenséggel nem látszott agygrémnek. A

¹⁹ A közgazdaságtan elvei. Ford. Neubauer Gyula. Budapest, 1940.

²⁰ U. o. 259. old.

²¹ „De ha a jövedelem tőkévé való átalakításának, egy bizonyos ponton túlhajtvá, a termék hatékony keresletének kevesbítésével meg kell fosztani a munkásosztályokat alkalmazásuktól, nyilvánvaló, hogy a takarékosági szokásoknak túlnagy fokban való elsajátítását eleinte a legelszomorítóbb hatások kísérhetik, majd pedig állandóan a vagyono-sság és népesség feltűnő pangása“ (E. i. m. 272. old.

tőkefelhalmozástól ösztökélve a termelés oly méreteket ölt, melyek mellett az árukat nem lehet oly áron eladni,²² hogy termelési költségeik megtérüljenek és ennek csak zavar lehet a következménye. Az eladhatatlan árukészletek torlódnak és beáll a válság. Erre az érvelésre támaszkodva szállt szembe *Malthus* azzal a nézettel, melyet *Say* és *Ricardo* képviseltek. *Malthus* szerint *Say* elmélete ellenkezik azokkal az elvekkel, melyek a keresletet és a kínálatot szabályozzák, mert az áruk termelése magában véve nem biztosítéka a kereslet és kínálat összhangjának.²³ Termelés és jövedelemeloszlás a két pillére az emberi jólétnek. A jólét gyarapodása csak akkor következik be, ha nemcsak a termelés mennyisége, hanem annak értéke is növekszik.²⁴ Ez pedig nincsen feltétlenül biztosítva, mert a termelés mennyisége a nemzet termelő képességétől függ, a termékek értéke pedig a jövedelemoszlástól. Ha a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségei folytán a kettő között nincsen meg a helyes arány, a piacok túltömöttsége elkerülhetetlen és ezzel az általános túltermelés állapota következik be. Világos okfejtésével *Malthus* határozott alakban öntötte a túltermelési elméletét, amelyet már *Lauderdale* és *Storch* képviseltek.

Ricardo élesen szembeszállt *Malthus*nak a túltermelésre vonatkozó nézeteivel. Amennyire egyetértett népesedési tanával, annyira nem tudta elfogadni a tőkefelhalmozódás hatásaira vonatkozó felfogását, mert úgy gondolta, hogy a megtakarított vásárlóerő másra ruháztatván át, az az áru piac számára nem vész el.²⁵ *Malthus* ama nézetére, hogy a takarékoság csak bizonyos körülmények között — ha t. i. a jövedelem növekedése előzi meg — nem kurtítja az

²² „... teljesen nyilvánvaló, hogy a javak e tömegének, a munkával való összehasonlításban, amelyért el kell cserélni, eshetik az értéke egy torlódás folytán, amint bármely jószág értéke esik a kínálat túltengése folytán, összehasonlítva akár a munkával, akár a pénzzel.” (260. old.)

²³ „Ez a tan azonban abban a terjedelemben, amelyben alkalmazást nyert, úgy tűnik nekem, hogy szerfelett alaptalan és teljesen ellentmond azoknak a nagy elveknek, melyek a kínálatot és keresletet szabályozzák.” (U. i. 260. old.)

²⁴ „Termelés és szétosztás a vagyonosság két nagy alapeleme, amelyek illő arányban egyesítve képesek arra, hogy földünk népességét és gazdagságát nem nagy idő múltával a lehetséges erőforrásaik legvégső határáig terjesszék, de amelyek különvéve, nem illő arányokban egyesítve, csak azt a fogyatékos gazdagságot és fogyatékos népességet hozzák létre sok ezer esztendő leteltével, amely ezidőszerint a földgömb felszínén elszórtan megvan.” (U. o. 313. old.)

²⁵ „I deny that the wants of the consumers (generally) are diminished by parsimony — they are transferred with the power [to consume] to another set of consumers.” (Notes on *Malhus*, 164. old.)

árúk iránti keresletet,²⁶ *Ricardo* habozás nélkül azzal válaszolt, hogy a tőkefelhalmozás mindig a fogyasztás csökkentése nélkül megy végbe.²⁷

Azok az érvek, melyeket elméletük védelmére *Say* és *James Mill* felsorakoztattak, kevésbé voltak meggyőzőek. Egyikük sem értette meg *Malthus* érvelésének lényegét és elméletük védelmében mindketten inkább ismételték, mintsem bizonyították tételüket. *James Mill* folytonosan arra tért vissza, hogy termékeket csak termékekkel lehet vásárolni és azt vitatta, hogy még abban, az egyébként az emberi természettel ellenkező, esetben sem volna hátrányos következménye a takarékoságnak, ha mindenki csak a legegyszerűbb szükségleteire költene és jövedelmének többi részét megtakarítaná, mert a megtakarítások is keresletet támasztanak, azzal, hogy a termelést növelik, amihez pedig nyersanyagokra és egyéb árúkra van szükség. Így az összkereslet és össz kínálat mindig összhangban maradnak egymással. *Say*, midőn érvei kifogytak, azzal válaszolt *Malthus* érvelésére, hogy termelés alatt csak oly javak létrehozását szabad érteni, melyek megéri a termeléssel járó áldozatot és nem vette észre, hogy ezzel nem cáfolta meg a túltermelés lehetőségét, hanem a termelés fogalmát úgy értelmezte, hogy az eleve kizárja a túltermelés lehetőségét. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy csak annak előállítását tekintjük termelésnek, amit érdemes volt termelni, akkor csak azért nem beszélhetünk túltermelésről, mert ami túltermelés, azt azon a címen zártuk ki, hogy az nem tekinthető termelésnek. Így *James Mill* és *Say* egyaránt az érvelés hevében még a részleges túltermelés engedményétől is kezdtek eltávolodni. Igazat kell adnunk *Bergmann*-nak, hogy érvelésük inkább idevágó nézeteik gyengéit tette nyilvánvalóvá, semhogy a túltermelés lehetőségét cáfolta volna.²⁸

A túltermelésről folytatott vitának legérdekesebb eredménye az volt, hogy *Ricardo* indítatva érezte magát a gépeknek a közgazdaságban játszott szerepéről szóló korábbi nézetét módosítani, elismerve azt, hogy nem tekinthető alapatlannak a munkásosztálynak az a felfogása, hogy a gépek alkalmazása hátrányos következményekkel is járhat a munkásságra nézve.²⁹ Ezen engedményéért leghívebb tanítványa,

²⁶ A közgazdaságtan elvei. L. a 272. old. levő jegyzetet.

²⁷ Notes on Malthus. 173. old.

²⁸ E. i. m. 90. old.

²⁹ „A munkásosztály véleménye, hogy a gépek beállítása gyakran sérti az érdekeit, nem csak előítéleten és tévedésen alapszik, hanem a közgazdaságtan helyes elveiből következik.” (E. i. m. 317. old.)

Mac Culloch hibáztatta ugyan *Ricardot*, de nézetének változtatása csak azt mutatja, hogy *Ricardo* nem zárkózott el véleménye helyesbítése elől, ha mások érvei ennek szükségéről meggyőzték.⁸⁰

Ricardo nézetének változása nem maradt hatás nélkül. *J. St. Mill*, bár végeredményben megmaradt ama felfogás mellett, hogy a gépek használata a munkások javát is szolgálja, mégis elismerte, hogy minden törekvés „annak bebizonyítására, hogy a munkásosztály mint testület *ideiglenesen sem szenvedhet* a gépek behozatala vagy a tőkének állandó javítmányokba fektetése által“, tévedésen alapszik.⁸¹ Azt a véleményt, hogy ennek ellenére sem következnek be a valóságban a munkásokra hátrányos következmények, *J. St. Mill* azzal indokolta, hogy a gépek térfoglalása csak lassú ütemben történik, éspedig bevételi feleslegekből, úgy, hogy ezzel a munkások foglalkoztatására rendelkezésre álló tőke nem csökken.

Azt az elméletet, melyet *Malthus* képviselt, *általános túltermelési elméletnek* nevezték. Voltaképpen azonos volt ez azzal az elmélettel, melyet a *fogyasztáshiány elmélete* néven ismerünk. Az utóbbi elmélet alapítójának azonban nem *Malthust*, hanem *Sismondit* szokták tekinteni, mert idevágó felfogását egy évvel *Malthus* előtt tette közzé és a súlyt kevésbé az áruk túlságos mennyiségére, mint inkább a munkásosztály jövedelmének csekély voltára helyezte.⁸²

A klasszikus iskola tanításával több irányban szembehelezkedő és a kapitalista rendszert élesen támadó munkájában *Sismondi* nem egy gondolatot vetett fel, melyet később az elmélet felkarolt.⁸³ Az a gondolat azonban, melyre folytonosan visszatért, akár a termelésről, akár a jövedelemelosztásról volt szó, a termelés és fogyasztás összhangjának szükségessége volt. „A nemzeti jövedelem összességének rendeltetése, hogy cseréltesék a nemzeti termelés összességé-

⁸⁰ L. Letters of D. Ricardo to Malthus. Oxford 1887. a 184. old.

⁸¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. Budapest 1874. I. I. köt. 140—141. old. Az idézetben a „behozatala“ kifejezés hibás. *Mill* a gépek bevezetéséről (introduction) szól.

⁸² *Malthus*: Principles-jei 1820-ban jelentek meg, míg *Sismondi*: Nouveau principes d'économie politique-ja 1819-ben. (Magyar fordításban: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi Lukács. I. köt. Budapest 1893.) *Malthus* helyeslőleg említi is *Sismondinak* a fogyasztásra és a keresletre vonatkozó nézetét. (Principles. I. 420. old. jegyzetét.)

⁸³ Így p. o. rámutatott annak a bizonytalanságnak a hatására, mely abból származik, hogy a vállalkozónak terveivel a jövőbe kell tekintenie, mely bizonytalan, továbbá arra, hogy a vállalkozók sokszor egymásról nem tudva növelik termelésüket stb.

ért.³⁴ Ha ez nem történik meg, a termékek egyrésze eladatlan marad és a termelésben zavarok állnak be. A termelés és a fogyasztás közötti összhangot a mai gazdasági rendben *Sismondi* megállapítása szerint veszélyezteti a termelésnek a gépek alkalmazásával való gyors növelése és a fennálló jövedelemeloszlási rendszer. Az előbbi túl gyors ütemben duzzasztja meg a termelést és — a gépi termelés kevesebb munkást foglalkoztatván mint a kézmű — a munkások egy részét keresetétől fosztja meg, míg a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége és különösen a munkabér elégtelensége megakadályozza azt, hogy a munkás a megnövekedett termelés eredményének megvásárlására elegendő jövedelemmel rendelkezék.³⁵ Nincs tehát igazuk azoknak, kik, mint *Say* és *Ricardo* azt állítják, hogy a termelés maga teremti meg a szükséges fogyasztást. Az említett tényezők ezt az összhangot megzavarják és a fogyasztás hiánya válságot idéz fel.

A fogyasztáshiány elmélete legnagyobb tetszésre a szocialisták táborában talált. Már említettük, hogy a szocializmus hívei kezdettől fogva a gépek bevezetését okolták a válságokért. Szocialista részről tudományos alátámasztást a fogyasztáshiány elmélete elsősorban *Rodbertus* munkáiban nyert. *Rodbertus* szerint a kapitalista rendszer alapvető hibája az, hogy a haladás eredményeiben nem engedi részesedni a munkást. A csökkenő bérhányad törvénye — melyről már szó volt — megakadályozza ugyanis ezt még akkor is, ha a munkabér némi emelkedést mutat is, mert ahhoz, hogy a munkásosztály fogyasztását oly mértékben tudja kiterjeszteni, mely a termelés fejlődésének megfelel, a bér emelkedésének a haladás mértékével lépést kellene tartania. Míg ez meg nem történik, a válságok elkerülhetetlenek és ismétlődésük fogja végül a szocializmust megvalósítani.

Marx nem ilyen egyöntetűen magyarázta ugyan a válságokat, mire alább még vissza térünk. Válságelméletének főgondolata mégis a fogyasztáshiány volt, melyet a munkások kizsákmányolása idéz fel. Midőn a kapitalista rendszer a termelést nem az összesség érdekében, hanem tisztán a kapitalisták javára folytatja, ezzel aláássa saját létét, mert a vál-

³⁴ L. 94. old. a magyar fordításban.

³⁵ „Mindenkor, ha a fogyasztás kereslete fölülhaladja a népesség termelési képességét, minden új találmány... jótétemény a társadalomra nézve... Ellenben... mindenkor, ha a termelés teljesen megfelel a fogyasztás igényeinek, minden hasonló találmány fennálló társadalmi szervezetünk mellett — káros hatású, sőt csapás.” (U. o. 286. old.) Ehhez fűzött jegyzetében azután megjegyzi *Sismondi*, hogy tulajdonképpen „nem a gépek tökéletesítése a valódi csapás, hanem termelvényeink igazságtalan felosztása. (U. o.)”

ságok az értékesítés nehézségeivel és a munkanélküliséggel mindinkább aláaknázzák a rendszert, előkészítvén az utat a szocializmus számára. A csökkenő nyereséghányad törvénye és idegen piacok meghódítása ideiglenesen elháríthatja ugyan az összeomlást, de ez végeredményben mégis elkerülhetetlen.

Visszatekintve a túltermelési vitára, igazat adhatunk *Gide*-nek abban, hogy a *Say*-féle piacok elmélete annak a tételnek bővebb kifejtése volt, hogy a pénz csak közvetítője a cserének és így közbejötté nem változtathat azon, hogy végeredményben az árukat árukért cserélik el. E mellett az lebegett úgy *Say*, mint *James Mill* szemei előtt, hogy a termelés kiterjesztése munkaalkalmakat teremt. Ma is főképpen ezt az érvet szokták a túltermelési elmélet ellen felhozni, azt hangoztatva, hogy a termelés jövedelmek forrása és ezzel lehetőséget ad a termelés megnövekedett eredményének megvásárlására.³⁶ E gondolat homályosította el az általános túltermelés lehetőségét visszautasító közgazdák szemei előtt azt, az egyébként nehezen kétségbevonható tényt, hogy a jövedelemeloszlás és a tőkeképződés folyamatai sem lehetnek közömbösek a termelés és fogyasztás összhangja szempontjából.

Malthus és *Sismondi* érdeme e tényezők hatásának hangsúlyozása volt. Már *Sismondi* rámutatott arra, hogy a pénzre alapított közgazdaságban a csere közvetlensége megszűnik³⁷ és *J. St. Mill* is ugyanezen az alapon cáfolta a piacok elméletét, hangsúlyozva, hogy az a pénznélküli csere feltevésén nyugszik. A pénz közbejöttével a helyzet megváltozik és ha valaki árut adott el, nem vásárol szükségképpen a kapott összegért haladéktalanul más árut.³⁸ Alapvető hibája a *Say*-féle elméletnek mindenesetre annak elhanyagolása is, hogy még a megfelelő jövedelem rendelkezésre állása sem biztosítja, hogy a fogyasztóknak azokra az árukra van szükségük, amelyeket a vállalkozók termelnek és oly arányokban, amilyenekben azokat termelik.

Másrészről az általános túltermelés fogalma sem volt egészen szerencsés. Ezzel azt akarták kifejezni, hogy a termelés és a fogyasztás összhanghiánya általános. Ennek bekö-

³⁶ Így p. o. *Röpke*: *Crises and Cycles*. London 1936. (I. 80. és 86. old.)

³⁷ E. i. m. 115–116. old.

³⁸ Although who he sells, really sells only to buy, he needs not buy at the same moment when he sells; and he does not therefore necessarily add to the immediate demand for one commodity when he adds to the supply of another." (*Essays on some Unsettled Questions of Political Economy*. 2. kiad. London, 1874. I. 70. old.)

vetkezéséhez azonban nem feltétlenül szükséges, hogy minden áruban túltermelés legyen, hanem csak az, hogy a termelés és fogyasztás kiegyenlítődése széles körben hiányozzék. Ennek felismerésében *Sayt* és híveit az akadályozta, hogy a termelést nem a megvásárlásra rendelkezésre álló jövedelemhez, hanem egyszerűen az emberek szükségleteihez viszonyították és így született meg az a következtetés, hogy oly állapot elképzelhetetlen, melyben túl sok volna a jószág. Az emberek szükségleteihez viszonyítva ez valóban elképzelhetetlen, de jövedelmükhöz viszonyítva éppenséggel nem lehetetlen, mert feltétlenül igaza van *Malthusnak* és *Sismondinak* abban, hogy a termelés növekedése magábanvéve még nem biztosítja a keresletet a megnövekedett termelés számára. Okoskodásukban csak azt nem részesítették kellő figyelemben, hogy a haladás sokszor a termelési költségek süllyesztéséhez vezet és ez megnyithatja az utat az áruk nagyobb mennyiségének megvásárlására. Ezzel szemben *Malthus* és *Sismondi* mindig csak az ár olyan süllyedésére gondoltak, mely a termelési költségeket nem fedezi.

Az, hogy túltermelési elméletnek vagy a fogyasztáshiány elméletének nevezzük-e ezt a magyarázatot, inkább csak hangsúly kérdése. A túltermelés éppen úgy a termelés és fogyasztás egészségtelen viszonyát fejezi ki, mint a fogyasztáshiány. A tényállás mindkét esetben ugyanaz. A német szociálpolitikusok, így p. o. *Brentano* és *Herkner* a fogyasztáshiányelmélet hívei voltak.

2. A konjunktúraprobléma kibontakozása. A gazdasági válságok ismétlődése a kérdést állandóan napirenden tartotta. Újabb és újabb nézőpontok merültek fel, anélkül azonban, hogy átfogó magyarázattá tudtak volna sűrűsödni, mely hasonlítható lett volna ahhoz, melyet *Malthus* vagy *Sismondi* adtak.

Megkísérelték a válságokat azzal magyarázni, hogy az álló tőke a forgó tőkéhez viszonyítva túl gyorsan növekszik. F' magyarázat közelfekvőnek látszott akkor, amidőn a gépek térfoglalása volt az ipari fejlődés főjellemvonása. Már *Ricardo* érintette ezt a szempontot, rámutatva arra, hogy az iparnak gépi termelésre való berendezkedése azzal a hatással járhat, hogy a forrás, melyből a földbirtokosok és a kapitalisták merítik jövedelmüket, növekszik, míg az, melyből a munkásosztály él, csökken.³⁹ Különösen a bankok vezetői, mint *Lord Overstone*, *G. W. Normann* és *J. Wilson* vallottak hasonló nézetet, melyhez *Torrens* is csatlakozott. *Wilson* p. o.

³⁹ A közgazdaság és az adózás alapelvei. L. 313—314. old.

világosan kifejtette, hogy az állótőke gyors növekedése fel-emésztí a vállalkozás rendelkezésére álló tőke nagy részét és ezzel forgótőkében hiány keletkezik, mi fennakadáshoz kell, hogy vezessen a vállalkozás terén.⁴⁰ Franciaországban *Courcelle-Seneuil* helyezkedett hasonló álláspontra.⁴¹

Az a körülmény, hogy a XIX. század első felében fellépő válságokat az árak erős felcsigázása és rendkívül élénk üzletmenet előzték meg, sokakban azt a véleményt táplálta, hogy a válságokat *üzérkedés* idézte elő, vagy legalább is az *üzérkedésnek* nagy szerepe volt kitörésükben. Annak feltételezése azonban, hogy a spekuláció egyes üzletemberek különös hajlamából vagy csupán ötletszerűleg keletkezett, alig látszott kielégítőnek. Igyekeztek tehát jobban a dolog mélyére hatolni és azokat az okokat felderíteni, melyek az *üzérkedést* előidéz-
zik. *J. St. Mill* p. o. a nyereséghányad csökkenésére utalt, mely szerinte merész vállalkozásokba hajtja a tőkéseket, hogy újabb nyereségforrásokat aknázzanak ki.⁴²

Új gondolatokkal gazdagította a válságok körüli vitát az az élénk eszmecsere is, mely Angliában a bankjegyek beváltási kötelezettségének felfüggesztésével kapcsolatban indult meg. E vita ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy a pénz-mennyiség változása hatással van az üzleti élet menetére. Bár különböző úton, erre az eredményre jutottak úgy a bullionisták és a currency elmélet hívei, mint a bankszerűség iskolája. Az előbbieket a bankjegyek túlságos mennyiségű kibocsájtásának hatásait vizsgálva jutottak erre a megállapításra. Ezzel szemben a bankszerűség elvének hívei tagadták ugyan, hogy a bankjegyek beválthatósága esetében ezek kibocsájtása emelhetné az árakat, de készségesen elismerték, hogy a kamatláb alacsonyan való megállapítása és a bankok részéről könnyelmű kihitelezés esetében az árakban jelentős emelkedés következik be. Ily módon tehát, miképp erre *Valentin F. Wagner* már rámutatott,⁴³ az egyébként egymással szemben álló két iskola abban egyetértett, hogy valutáris fejlemények befolyásolhatják az üzletmenetet. E nézetet nem-

⁴⁰ *Fluctuations of Currency, Commerce and Manufactures referable to the Corn Laws*. London 1840.

⁴¹ *Traité théorique et pratique d'économie politique*. Paris 1858—59.

⁴² A nemzetgazdaságtan alapelvei. IV. könyv, hol *Mill* ezt írja: „Azonban éppen a biztos tőkejövedelem csekélyisége teszi az embereket hajlandókká, hogy minden oly tervet meghallgassanak, amelynél, ha bár veszteségre is van kilátás, de másfelől nagyobb mérvű tőkejövedelemmel is biztosíthatják magukat. Így keletkeznek azok a spekulációk, melyek azután az őket követő krízisek idején elpusztítják vagy külföldre szállítják át a tőkének egyes tekintélyes részét.” (L. IV. köt. 64. old.)

⁴³ *Geschichte der Kredittheorien*. Wien 1937. L. 351. old.

csak Angliában fogadták el; lelkes híve volt annak az Egyesült Államokban p. o. *Amasa Walker*⁴⁴ és Németországban a bankszerűség iskolájának kiváló képviselője, *Adolf Wagner* is elismerte, hogy a hitel könnyelmű kezelése az üzérkedést táplálja.⁴⁵

Különösen az utóbbi nézet, t. i. a könnyelmű hitelezésnek az üzérkedést előmozdító természetének elismerése mindjobban foglalkoztatta a közgazdákat. A válságokról szólva *J. St. Mill* p. o. kifejtette azt, hogy a hitel az árak oly emelkedését teszi lehetővé, mely, ha mindenkinek készpénzben kellene fizetnie, be nem következhetnék.⁴⁶

E mellett az a nézet is tartotta magát, hogy az állótőke túlságos gyors ütemben való növekedése gazdasági zavarokat okoz. Különösen *James Wilson* igyekezett ennek hatását közelebbről megvilágítani. Túlemelkedve azon a magyarázaton, hogy ez a munkások alkalmazására szükséges tőkét csökkenti, illetőleg a beruházásokkal arányos növekedését gátolja, *Wilson* arra mutatott rá, hogy ez a termelés folyamatát is erősen befolyásolja, mert a termelési javak előállítását fokozza és a fogyasztási javak termelését csökkenti.⁴⁷ *Walras* ezt a szempontot kapcsolatba hozta a hitel növekedésével, azt állítva, hogy e hiteleket a vállalkozók elsősorban az állótőke növelésére használják fel. Ez *Walras* szerint is megzavarja a termelés egyensúlyát, de a válságot *Walras* végeredményben mégis a valutáris okokból szükségessé váló hitel-megszorítással magyarázza.⁴⁸

Bár, miként említettük, az idevágó fejtegetések célja nem az volt, hogy egyszerűen a pénz oldaláról magyarázzák meg a gazdasági válságokat, mégis e tekintetben bizonyos előkészítő szerepük volt, mert e fejtegetésekben merült fel először az a gondolat, hogy a pénz- és a hitelforgalom kiterjesztése

⁴⁴ The Nature and Use of Money and Mixed Currency. (1857.) L. bővebben *Harry E. Miller* „Earlier Theories of Crises and Cycles in the United States c. cikkét. (Quart. Journ. of Ec. XXXVIII. köt. (1924.) I. 303. old.)

⁴⁵ Die Geld- und Credittheorie der Peel'schen Bankacte. Wien 1862. I. 158. old. „Geben die Banken die begehrten Mittel, sei es aus ihrem eigenen müßig liegenden Capital, oder durch Darlehen mittelst ihrer Depositen und ihrer Noten her, so befördern sie hierdurch die Speculation.“

⁴⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. könyv a 140. old.

⁴⁷ Capital, Currency and Banking. London 1847.

⁴⁸ Théorie mathématique du billet de banque. Mémoire lu à la Société Vaudoise des Sciences Naturelles à Lausanne (le 19. novembre 1879.) c. értekezésében. L. Etudes d'économie politique appliquée 1898. Részletesen tárgyalja ezt az értekezést *Valentin Wagner* e. i. munkájában.

élénkítőleg hat az üzleti életre. Ennek felismerésében határozottan haladást kell látnunk, mert, mint már említettük, a régebbi irodalom erősen hajlott arra, hogy a közgazdaságban a pénz szerepét elhanyagolja és tisztán a jószágfolyamatokat tartsa szem előtt. Ennek téves voltára már *Malthus* felhívta a figyelmet, rámutatva arra, hogy különösen a jövedelemeloszlásra a piaci forgalom pénzben való lebonyolításának is van hatása.⁴⁹ A most említett irodalom azután arra világított rá, hogy a pénz és a hitelviszonyok nem közömbösek az üzletmenetre. E megállapítás a pénz- és tőkepiac megfigyelésére ösztökélt és az idevágó tanulmányoknak azután döntő szerep jutott annak megállapításában, hogy a gazdasági válságok nem olyan hirtelen és váratlan rázkódásai a gazdasági életnek, mint sokáig hitték, hanem bizonyos előzményeknek következményeképpen lépnek fel.

Ennek alapján lassankint az a nézet kezdett felülkerekedni, mely szerint a gazdasági élet hullámozása nem rendkívüli következmények eredménye, hanem magának a gazdasági szervezetnek egyenlőtlen működéséből származik. Ezt a nézetet az Egyesült Államokban *Condy Raguet* már 1829-ben képviselte,⁵⁰ Angliában pedig *Lord Overstone* néhány évtizeddel később világosan kifejtette, hogy ciklikus mozgásokról van szó, melyek bizonyos szabályossággal lépnek fel a jó és a rossz üzletmenet váltakozását idézve elő. A nyugalmi állapotból — írja *Lord Overstone* — bizonyos javítások és a jövő kilátásaiba vetett növekvő bizalom lassanként kiemeli a gazdasági életet, majd fellendülés, később pedig túlzott élenkség váltják fel ezt az állapotot, míg azután rázkódások árán ismét visszaesik a gazdasági élet a pangás és gazdasági zavarok állapotába és végül ismét megnyugszik. Ezzel *Lord Overstone*⁵¹ a gazdasági hullámozásnak oly érthető és szemléltető képét festette, mely hivatott lett volna teljesen háttérbe szorítani azt a nézetet, mint hogyha itt egyszerű, hosszabb előzmények nélküli válságokról volna szó. Fejtegetései azonban nem keltettek oly figyelmet, amilyent érdemeltek volna. Kora pusztán egy adaléknak tekintette⁵² azokat az akkor az érdeklődés középpontjában álló bankkérdés vitájá-

⁴⁹ A nemzetgazdaságtan elvei. L. a 266. old-on levő jegyzetet, továbbá a 326. old.

⁵⁰ *Condy Raguet*-ről l. *H. Miller*: Early Theories of Crises and Cycles in the United States. (Quart. Journ. of Ec. 1924. 294—329. old.)

⁵¹ Tracts and other Publications on Metallic and Paper Currency. London 1858.

⁵² L. *Burchart* megjegyzéseit Weltw. Archiv XXVIII. köt. (1928.) és *J. Lutz* idevágó fejtegetését „Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie. Jena 1932.” c. munkájában a 107. oldalon.

hoz, aminthogy átsiklott több oly megjegyzésen is, mely ebben a korban tétetett és alkalmas lett volna arra, hogy a válságelmélet helyét egy, a gazdasági élet hullámozására vonatkozó általánosabb elmélet foglalja el.

Ily irányú elmélet megalapozását kísérelte meg *Clément Juglar* 1862-ben megjelent munkájában,⁵³ melyben egyenesen szembeszállt azzal a felfogással, mint hogyha a gazdasági válságok önmagukban álló tünetények volnának és ezzel a válságprobléma helyébe a gazdasági élet hullámozásának kérdését állította,⁵⁴ ennek magyarázatát tűzve ki elmélete feladataként. *Juglar* munkája más irányban is úttörő volt, mert a tisztán spekulatív okoskodás helyébe a tények alapos és gondos vizsgálatát állította. Főképpen a tőke- és pénzpiac adatait igyekezett elemezni, nem minthogyha kizárólag ezekből vélte volna megmagyarázhatónak a gazdasági hullámozás tünetényeit, hanem főképpen azért, mert e piacokra álltak leginkább adatok rendelkezésére.

Minthogy *Juglar* volt az első, aki beható vizsgálatokat végzett e téren és az ő munkája volt az, mely alapos felépítésnél fogva először hívta fel szélesebb körök figyelmét arra, hogy a kérdés, mellyel a közgazdaságtan szembenáll, szélesebbkörű, semmint régebben hitték, őt szokták általában a gazdasági hullámozás elmélete, vagyis a *konjunkturaelmélet* megalapítójának tekinteni. Erdemei e téren minden kétségen felül állnak, de mégsem szabad elfelejtenünk, hogy voltak már előtte is, mint láttuk, egyesek, akik a probléma szélesebbkörű voltát felismerték, persze anélkül, hogy oly alapos vizsgálatot szenteltek volna annak, mint ahogy ezt *Juglar* tette. Mindamellet nem szabad azt hinnünk, hogy *Juglar* munkájának megjelenése után általánossá lett a válságelméletnek konjunkturaelmélet által való felváltása. Még sokáig a válságok kérdéséhez fűzték a konjunktúra problémát és maga *Juglar* is válságokról szólt alapvető munkájának címében.

Ennek főképpen az volt az oka, hogy — mint fentebb láttuk — a közgazdasági elméletnek a múlt század végéig uralkodó kereteibe igen nehéz volt beilleszteni a gazdasági hullámozás tünetényét. Az uralkodó elmélet ugyanis

⁵³ Des crises commerciales et leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États Unis. Paris 1862. (2. kiad. 1889.)

⁵⁴ A *Léon Say* és *J. Chailley* által kiadott „Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique”-ban *Juglar* írta a válságokról szóló cikket, melyben nézeteit összefoglalta. Itt a következőket írja: „L'explosion des crises ne tient donc pas à un accident, il n'y aurait pas d'explosion si tout n'était préparé pour l'explosion et si la mine n'était pas chargée.” (I. köt. 646. old.)

lényegében statikus jellegű volt. A gazdasági élet alaptényezőinek egymáshoz való viszonya állott benne előtérben és nem a gazdasági élet változásainak kérdése. Az alaptényezőket az elmélet főképpen egymáshoz való alkalmazkodásukban vizsgálta és így elsősorban a kölcsönös alkalmazkodás foglalkoztatta, mely a surlódásmentes lefolyásra irányította a figyelmet és nem tudta beilleszteni vizsgálatába a rázkódásokhoz vezető változások szempontját. *Matthus, J. St. Mill és Jevons* tudatára ébredtek e nehézségeknek és érezték a dinamikus elmélet kívánatos voltát, aminthogy később *Marshall* is hangsúlyozta, hogy a statikus elmélet csak bevezetés lehet a gazdasági élet változásait is figyelembevevő dinamikus elmélet számára, de egyikük sem tudott valóban dinamikus elméletig előrehatolni. E nélkül pedig a gazdasági hullámmás elméletének folyton nehézségekkel kellett küzdenie. *S. Patten, J. B. Clark, Th. Veblen, Schumpeter* és *H. E. Vogel* karolták fel a dinamikus nézetet, míg azután *H. L. Moore* és mások eljutottak az igazán dinamikus elmélet alapjainak kidolgozásához.

Igazán általánossá a dinamikus szempont iránti érdeklődés csak a világháború után lett. Ez nem véletlen. Miként a napoleoni háborúk után vetődött fel a válságprobléma, úgy a világháború után most már kiszélesedett alakjában a konjunkturaprobléma lett az a kérdés, mely mindenkit foglalkoztatott. Mindkét esetben a gazdasági élet hullámmása oly erős volt, hogy általános érdeklődést keltett, sőt — ebben is hasonlatosság van a két korszak között — a pénzprobléma mellett a közgazdaság leglényegesebb kérdésének látszott. A közgazdák serege szállotta meg e területet és nemes verseny indult meg felderítése körül. Az elmélet ennek sok hasznát látta, de a nagy érdeklődésnek megvolt a hátránya is, mert a kutatás hevesége, mint látni fogjuk, sokszor egyoldalú magyarázatokhoz és szétforgácsolódáshoz vezetett.

3. A konjunkturaprobléma módszertani nehézségei. Annak felismerése, hogy a gazdasági válságok nem oly magukban álló jelenségek, amint ezt régen hitték, hanem csak láncszemei egy bonyolultabb folyamatnak, közvetlenül alig volt hatással a konjunkturakérdés módszertani beállítására. Az érdeklődés középpontjában továbbra is a válságok maradtak és csupán a vizsgálat köre szélesbedett ki azzal, hogy most már a válságot megelőző és az ezt követő folyamatokat is bevonták a vizsgálat körébe. Minthogy a válságokat továbbra is a gazdasági élet beteges tüneteinek tekintették, vita indult meg a körül, hogy a fellendülés vagy pedig a pangás tekintendő-e a normális állapothoz, melynek megzavarásaként

jelentkezett a válság.⁵⁵ *Sombart* ama nézet felé hajlott, hogy a kapitalista gazdaság rendes állapota a pangás⁵⁶ és még tovább ment *Th. Veblen* azzal a kijelentésével, hogy szabad verseny mellett a gépek használatára alapított közgazdaságban az egyszer bekövetkezett pangás minden valószínűség szerint tartós marad.⁵⁷

A gazdasági élet hullámozásának magyarázatán ez a vita alig lendített valamit, bár már figyelmet szentelt a fellendülés és a pangás tüneteinek is. Ezzel szemben jelentős lépéssel vitték előbbre *Tugan Baranovsky*⁵⁸ és *M. Bouniatian*⁵⁹ munkái az elméletet. A válságok ténybeli adataira támaszkodva mindketten behatóan vizsgálták a válságot megelőző fellendülés, valamint az azt követő pangás tüneteit és igyekeztek a jelenségek okait is megállapítani. Úgy *Tugan Baranovsky*, mint pedig *Bouniatian* vizsgálatai megerősítették azt a nézetet, hogy a gazdasági élet szerkezetén belül kell keresni azokat a tényezőket, melyek a hullámozást okozzák. A válságok osztályozására törekedve *Bouniatian* az *exogén* és *endogén* válságok közötti különbséget érintette⁶⁰ és ezzel felhívta a figyelmet arra, hogy a válságok magyarázatában az okok két egymástól élesen megkülönböztethető csoportjával kerülünk szembe, minthogy az első esetben oly rázkódásokról van szó, melyeket a gazdasági életen kívül álló körülmények idéznek fel, míg a második esetben maga a közgazdaság szerkezete az, mely magából termeli ki a zavarokat. E megkülönböztetés⁶¹ nagy horderejű volt a konjunkturaelmélet módszertana szempontjából, mert megvilágította azt, hogy a válságok és egyúttal a konjunkturaváltozás kérdését is két úton lehet megközelíteni. Az első az, hogy a gazdasági helyzetváltozásokat olyan okoknak tulajdonítjuk, melyek a gazdasági életen kívül esnek, de hatással vannak reája, a

⁵⁵ Így p. o. *Roscher*: Die Produktionskrisen mit Rücksicht auf die letzteren Jahrzehnte. Die Gegenwart 1900. L. ezenkívül *N. Pinkus*: Das Problem des Normalen in der Nationalökonomie. Leipzig 1906.

⁵⁶ *Sombart* e nézetét a Verein für Sozialpolitik 1903. évi hamburgi vitájában fejtette ki. (L. Schriften des Vereins für Sozialpolitik XCIII. köt. Leipzig 1904. a 300. old.)

⁵⁷ The Theory of Business Enterprise. New York 1910. 244—245. old.

⁵⁸ Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena 1901.

⁵⁹ Studien zur Theorie und Geschichte der Wirtschaftskrisen. I—II. köt. München 1908.

⁶⁰ E. i. m. 3. old.

⁶¹ E megkülönböztetés lényegén semmit sem változtatott *Alfred Weber* ama javaslata, hogy szerves és szervetlen magyarázatok közt kellene különbséget tenni. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. CXIII. köt. 267. old.)

második az, hogy magában a gazdasági életben keressük a hullámozás okait.

Nyilvánvaló, hogy az első módszer egyszerűbb, vagy legalább is kényelmesebb a közgazda számára, mert nem kerül összeütközésbe a közgazdasági elmélet amaz alapvető feltevésével, hogy a közgazdaság erői egymáshoz kölcsönösen alkalmazkodva egymást kiegyensúlyozni törekszenek. A második módszernek szembe kell néznie avval a nehézséggel, hogy a közgazdaság tényezőinek kölcsönös kiegyensúlyozódásra való törekvése ellenére is miért hullámozik a gazdasági élet. Tekintettel a válságok megismétlődésére és a fellendülés és pangás gyakori váltakozására, a közgazdák nagy része e felfogás módszertani nehézségei ellenére is mindinkább arra törekedett, hogy magában a gazdasági életnek a szerkezetében találja meg a gazdasági hullámozást előidéző okokat.

Ezt az álláspontot azonban éppenséggel nem volt könnyű a közgazdaság uralkodó elméletével összhangba hozni. A fő akadály az elmélet statikus beállítása volt, amely eldugaszolni látszott minden forrását annak, hogy a gazdasági élet önmagából termeljen ki hullámozást. Ebben kell keresnünk annak az okát, hogy a konjunkturaelmélet hosszú ideig a közgazdaságtan elméletétől függetlenül, vagy legalább is azzal való szorosabb kapcsolat nélkül, a maga útján haladt és nem tudta megtalálni azt a nézőpontot, amelyen a közgazdaságtan általános tételeivel közös alapra helyezkedhetett volna. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert már a válságelméletről mondottakból is kitűnik, hogy sem a túltermelés, vagy a túltőkésítés, sem pedig a fogyasztáshiánynak a gondolata nem volt szervesen beleilleszthető a közgazdaságtan általános alapelveinek keretébe. Ezek után érthető, hogy a XIX. század végén nagyobb érdeklődést keltő elméletek olyan közgazdák-tól származtak, akik a maguk útján haladtak, nem sokat törődve azzal, hogy az általános elmélettel ellentétbe kerül-e konjunktura magyarázatuk, vagy nem. Így volt ez p. o. *Tugan-Baranovskynál*, aki egyébként, mint tudjuk, *Marx* dinamikus elméletéhez állott közel.

Miután nehéz volt annak megoldását megtalálni, hogy miképpen lehetne az általános elmélet keretében konjunkturaelméletet kiépíteni, nagy volt a kísértés arra, hogy a gazdasági hullámozások okait ne a gazdasági élet szervezetén belül, hanem ezen kívül keresse az elmélet. Maga *Jevons*, a gazdasági egyensúly elméletének egyik fő munkása, fordult e megoldáshoz akkor, amidőn alább tárgyalandó elméletében a napfoltokkal hozta összefüggésbe a gazdasági élet helyzetváltozásait. *Jevons* magyarázata az exogén elmélet tiszta

typusát mutatja. Ennek ellenére alkalmas volt arra is, hogy nemcsak a válságok keletkezését, hanem ezek időszakos visszatérését is megmagyarázza.

Jevons elmélete azonban mégis csak kevés visszhangra talált, bár maga a gondolat, hogy külső okokból magyarázandók a válságok, a közgazdák egy részét vonzotta. Igyekeztek is különböző tényezőkre rámutatni, amelyek a gazdasági élet egyenletességét megzavarhatják. Így p. o. a szocialisták, mint már említettük, kezdeti fogva a gépek bevezetését okolták a válságokért, mások pedig a találmányok és felfedezések szerepét domborították ki. Könnyen belátható azonban, hogy ezek a tényezők nem tekinthetők a gazdasági életen kívül álló tényezőknek, legalább is nem oly mértékben, mint a *Jevons* által okolt napfoltok. Kétségtelen, hogy p. o. új technikai eljárások feltalálása nem szükségképpen a gazdasági életből születik meg; mégis a közgazdaság menetét befolyásoló találmányok nagy része közvetlenül magából a gazdasági életből és ennek szükségéből merült fel. Hasonlóképpen van ez az aranytermeléssel, amellyel *Sombart* kívánta összefüggésbe hozni a gazdasági élet időnkint való fellendülését és pangását.⁶² Szerinte az aranybányák felfedezése és a bőségesebb aranyellátás idézte elő a gazdasági életnek időnként való fellendülését. De, ha külső tényezőknek fogadjuk is el az aranybányák felfedezését, független-e az arany kitermelése a gazdasági élet menetétől, különösen az árszínvonalától?

A gazdasági élet hullámzásait okozó belső és külső okok közötti megkülönböztetés módszertani szempontból kétségtelenül alapvető fontosságú. Csak az a baj, hogy a külső okoknak tekintett tényezők, kevés kivétellel, a gazdasági élettel oly szoros összefüggésben állanak, hogy nehéz azokat a gazdasági élettől egészen független jelenségeknek tartani. Ez a körülmény azonban nem zavarta azokat a kísérleteket, amelyek a gazdasági életen kívülállónak vélt okokból igyekeztek megmagyarázni a gazdasági élet hullámzását. Minél tudatosabbá vált az a körülmény, hogy a gazdasági élet folytonos hullámzása nehezen egyeztethető össze az általános elméletnek az egyensúlyi irányzatról való elgondolásával, annál inkább erősödött az egyensúlyelmélet szorosabb híveinek a törekvése, hogy a gazdasági élet kiegyensúlyozó erőin kívül álló tényezőire vezessék vissza a közgazdaság hullámzását. Erre nézve jellemző *Hayek* kísérlete.

⁶² Der moderne Kapitalismus II. köt. Leipzig 1902. 1. 8. old.

Hayek azt igyekezett bizonyítani, hogy a pénz, minthogy nem közvetlen eszköze a szükségletkielégítésnek, nem tartozik a gazdasági egyensúly alapvető tényezői közé, tehát bizonyos tekintetben exogén tényező, mert mennyiségének változtatása a bankok viselkedésétől függ. A pénz mennyiségének a változása azonban visszahatást kelt a gazdasági rendszerben és így képes megzavarni ennek egyensúlyát azért, mert az egész rendszer nem tud a pénzmennyiség változásához egyszerre alkalmazkodni. *Hayek* szerint a pénzmennyiség szaporítása valóban megzavarja a gazdaság egyensúlyát akkor, ha a reális tőke, vagyis a termelési felszerelés növekedését mozdítja elő anélkül, hogy megfelelő megtakarítások előzték volna meg e folyamatot. Ezzel megzavarja a gazdasági élet rendes menetét, mert ahhoz, hogy fennakadás és a fennálló árviszonyok megzavarása nélkül lehessen a termelési felszerelést növelni, a beruházásokat megtakarításoknak kell megelőzniök, melyek a fogyasztók önkéntes elhatározása alapján bocsátják rendelkezésre a termelés kiszélesítésére szükséges eszközöket. Ha pénzszaporítás folytán a tényleges megtakarításoknál nagyobb méreteket öltenek a beruházások akkor csak egy hosszabb alkalmazkodási folyamat állíthatja ismét vissza a gazdasági élet egyensúlyát, amely a javak fogyasztásának és a tőkeképződésnek a helyes arányain nyugszik.⁶³

Hayek gondolatmenete szépen megvilágítja azt, hogy miért oly népszerűek azok a konjunkturaelméletek, melyek a pénz oldaláról magyarázzák a gazdasági élet helyzetváltozásait. Ha ugyanis a pénzt a gazdasági egyensúly alaptényezőitől független tényezőnek tekintjük, mely a bankok politikájától függ, lehetőség nyílik arra, hogy a konjunkturaelmélet a gazdasági élet egyensúlyelméletével összhangba hozassék.

A közgazdák egy része azonban ezzel sem érte be, hanem egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy igazi konjunkturaelmülethez csak akkor juthatunk el, ha feláldozzuk az elméletnek azt az elgondolását, mely szerint a gazdasági élet önműködő szerkezetében az egyensúlyi helyzet felé hajlik. *Hugo Emanuel Vogel* volt egyike az elsőeknek, kik nyíltan az egyensúlyi elmélet elejtését követelték, hogy megnyissák az utat a konjunkturaelmélet számára. *Vogel* élesen szembe-

⁶³ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Beiträge zur Konjunkturforschung. I. Herausg. vom österr. Institut. f. Konjunkturforschung. Wien—Leipzig 1929. I. 14. és 56. old.

helyezkedett *Schumpeter* ama kísérletével,⁶⁴ hogy a gazdasági fejlődés elméletét az egyensúlyelmélettel összhangban építse ki.⁶⁵

Vogel azonban egyébként is ellensége a gazdasági egyensúly elméletének és így azt gondolhatnók, hogy a fenti álláspontja eme nézetének kifolyása. Azonban *Vogel* nem egyedül állt avval a nézetével, hogy a konjunkturaelmélet az egyensúlyi elmélettel összeegyeztethetetlen. Ezt az álláspontot igyekezett kifejezni az egyensúlyi elmélet egyik határozott német barátja, *Adolf Löwe* is, ki ezzel nyíltan felvetette a konjunkturaelméletnek az egyensúlyi elmélettel összeférhetetlen voltának kérdését. Szerinte az egyensúlyi elmélet statikus felfogása egyenesen kizárja a konjunkturaelmélet lehetőségét, minthogy a konjunktura dinamikus folyamat.⁶⁶ *Löwe* szerint tehát csak két lehetőség között lehet választani: vagy exogén konjunkturamagyarázatot kell találni, mely természetesen összeegyeztethető azzal a feltevessel, hogy a gazdasági tényezők egymást kiegyensúlyozni törek-szenek, vagy pedig szakítani kell az egyensúlyelmélettel, dinamikus alapon gondolva el a közgazdaság egész elméletét. E nézetével nem is maradt elszigetelten, mert az Egyesült Államok közgazdái közül *Simon Kuznets* teljesen csatlakozott *Löwe* felfogásához, azt vitatva, hogy az oly közgazdasági elméletnek, melyben helyet lehet adni a konjunkturaelméletnek, az egyensúlyi gondolat elejtésével kell kezdődnie.⁶⁷ Az egyensúlyi elképzelés *Kuznets* szerint legfeljebb oly korlátozásokkal volna fenntartható egy, a gazdasági egyensúly képzetével dolgozó elméletben, amelyek gyakorlatilag annak teljes elejtését jelentenék.⁶⁸ Az egyensúlyi elképzelés szempontjából *Kuznets* csatlakozott *Rosenstein-Rodan* bírálata-

⁶⁴ *Schumpeter* ezt már első konjunkturaelméleti tanulmányában megkísérelte (Über das Wesen der Wirtschaftskrisen, Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Sozialpol., und Verwaltung, XIX. köt. 1910.). Elméletét a „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, Leipzig 1912“, „Die Wellenbewegung des Wirtschaftslebens“ a Sombart-féle Archivban XXXIX. évf. (1914.) 1—32. old. fejlesztette ki tovább és „Business Cycles, New York 1939.“ c. könyvében még behatóbban megindokolta.

⁶⁵ Die Theorie des wirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. Wien—Leipzig 1917.

⁶⁶ Wie ist Konjunkturtheorie überhaupt möglich? (Weltw. Arch. 24. köt. (1926.) 165—197. old.) és Der gegenwärtige Stand der Konjunkturforschung in Deutschland. (Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. Festgabe f. L. Brentano. München u. Leipzig 1925. I. 329—377. old.)

⁶⁷ Equilibrium Economics and Business Cycle Theory. (Quarterly Journ. of. Ec. XLIV. köt. (1930.) I. 400. old.)

⁶⁸ „... the concept of persistent equilibrium, is running counter to all the generalisations of business-cycle theories, except of those recurring to external causes.“ (I. 399—400. old.) —

hoz, mely szerint az egyensúlyi elmélet nem veszi számba az idő folyását, illetőleg annak hatását a gazdasági életre és mellőzi azt, hogy a gazdasági élet egyes mozzanatai nem egy időben és nem egyformán reagálnak dinamikus hatásokra.⁶⁹ Ezen okoskodás elfogadásával *Kuznets* a gazdasági hullámozásnak ama magyarázata felé hajlott, melynek gondolatát *Eugen Slutsky*, orosz statisztikus vetette fel, arra utalva, hogy véletlen okok halmozódása is okozhat hullámozást a gazdasági életben.⁷⁰

A gazdasági egyensúly elmélete és a konjunkturaelmélet közötti ellentétet azonban korántsem mindenki találta olyan élesnek, mint a most említett közgazdák. Az egyensúlyi elmélet egyik legnagyobb mestere, *Pareto* p. o. egyensúlyi elméletének kifejtése után semmi nehézséget sem érzett annak megállapításában, hogy a valóságban a gazdasági élet nem oly statikus jellegű, mint ahogy ezt az elmélet első megközelítésében feltételezi. Ellenkezőleg, szerinte a gazdasági életet állandóan mozgásban levő elemek együttesének kell képzelnünk, melyben a tényezők változása folytonos hullámozást okoz, sőt a változások hatásainak halmozódása esetében válságokat is idézhet fel.⁷¹ *Pareto* tehát egyensúlyi elméletének kiépítése mellett minden nehézség nélkül beszélt a gazdasági élet ritmikus mozgásairól. Nyugodtan is tehetette ezt, mert a gazdasági egyensúly, vagy a statikus állapot feltételezése mindig csak olyan elképzelés volt, mely eszközül szolgál a való élet mozgásainak magyarázatához is. Ezt *J. St. Mill* már megmondta⁷² és *Marshall* megismételte.⁷³

A gazdasági egyensúly elgondolásának alapja a gazdasági tényezők kölcsönös függésének gondolata és az az elgondolás, hogy az e tényezőkben beállott valamilyen változáshoz a gazdasági élet rendszere önmagától alkalmazkodik. Így értelmezve a gazdasági élet egyensúlyi irányzatát az elgondolás távol van annak feltételezésétől, mint hogyha az egyes tényezőket, melyek között az egyensúly létrejön, magukban véve is feltétlenül változatlanoknak kellene

⁶⁹ Das Zeitmoment in der mathematischen Theorie des wirtschaftlichen Gleichgewichtes. (Zeitschr. f. Nationalök. I. köt. (1929.) I. 129—142. old.)

⁷⁰ The Summation of Random Causes as the Source of Cyclic Processes. Közzétéve The Problems of Economic Conditions Moscow. III. köt. (1927.) 1. sz.

⁷¹ Cours d'économie politique. II. köt. II. könyv. IV. fejelet.

⁷² Principles. Peoples edition. London 1883. I. 421. old. A magyar fordítás IV. és V. köt. 1—2. old. e szöveget nagyon elavult nyelvezettel tartalmazza.

⁷³ Principles. 8. kiad. 461. old.

elképzelniünk. Az egyensúlyi elgondolás alapképzete távolról sem a gazdasági rendszerben működő tényezők változatlanlansága, tehát a gazdasági életnek statikus elképzelése, hanem csupán tényezőinek oly módon való összefüggése és egybekapcsoltsága, hogy az egyikükben beállott változás a többieknek e változáshoz való alkalmazkodását idézi elő. Az egyensúlyi elmélet ily értelmezéséből indult ki *Schumpeter* a gazdasági haladásról szóló elméletében, melynek lényegéhez tartozik az, hogy az új üzleti gondolatnak utat törő vállalkozó által felidézett helyzethez a gazdasági élet egésze kénytelen alkalmazkodni.

Igy, miképp *Pareto* említett rövid magyarázatával, *Schumpeter* pedig a gazdasági újítások elméletével éppenséggel nem az egyensúlyi elmélet és a konjunkturaelmélet összeférhetetlenségét bizonyították, hanem éppen ellenkezőleg azt, hogy az egyensúlyra való törekvés elgondolása nélkül alig lehetséges a gazdasági élet hullámváltozásait megmagyarázni. Teljesen helyénvalók voltak tehát *R. W. Souter* észrevételei, amelyeket *Kuznets* előbbi felfogásával szemben tett, midőn azt vitatta, hogy a közgazdasági elméletben a statikus és dinamikus nézlet nem ellenkezik egymással, hanem éppen ellenkezőleg egymást kiegészítik.⁷⁴ Ha elejtjük az egyensúlyi gondolatot, akkor eldobjuk azt az eszközt, amellyel meg tudjuk azt magyarázni, hogy miért okoz valamely dinamikus esemény hullámváltozást a gazdasági életben. *E hullámváltozás ugyanis egyenesen következménye annak, hogy a többi elemeknek alkalmazkodniuk kell a változáshoz.* Ezen az alapon jogosan utasította vissza *Souter* azt a gondolatot, amellyel *Erich Carell*⁷⁵ védelmezni akarta a konjunkturaelméletnek az egyensúlyi gondolattal való összeegyeztethetőségét, azt állítva, hogy a tiszta elmélet a közgazdaság lényegére vonatkozik csupán és nem a való életre. Az egyensúlyra való törekvés, így hangzik *Souter* érvelése, nem a tiszta elmélet elvont elképzelése, hanem az a való életben is érvényesül, minek — tehetjük hozzá — nem mond ellen az, hogy teljes egyensúly a gazdasági életben soha sincsen, mert a tényezők egyike sem marad változatlan.

A konjunkturaelméletnek az általános elmélettel való

⁷⁴ L. *Equilibrium Economics and Business Cycle Theory: A Commentary*. (Quart. Journ. of. Ec. XLV. köt. (1930.) 40—93. old.) He-lyesen mondja *Souter*: "... it would be not possible to discard the concept of static equilibrium without at the same time throwing aside the whole problem of „economic dynamics“ as well." (l. 58. old.)

⁷⁵ *Carell* e gondolatot „Sozialökonomische Theorie und Konjunkturproblem, München—Leipzig 1929." c. könyvében fejtette ki. (l. 112. old.)

összeegyeztethetősége körül lefolyt vita mindjobban azt a nézetet érlelte meg, hogy az ellentét, amelyet egyesek a kettő között felfedezni véltek, a valóságban nem áll fenn. E következtetést erősíti meg *W. C. Mitchellnek*, a konjunkturaelmélet egyik legnagyobb kiválóságának, a felfogása is. *Mitchell*, bár nem igazi híve az egyensúlyi elméletnek, mégis elismeri, hogy a gazdasági hullámzásokra vonatkozó legtöbb elgondolás kezdettől fogva oly képzetekkel kénytelen dolgozni, melyek, mint a túltermelés, túltőkésítés fogalmai stb. az egyensúlyi gondolatot magukban foglalják, mert a kiegyensúlyozott állapotól való eltérést jelentenek. *Mitchell* szerint annak, hogy a gazdasági hullámzás magyarázatát összhangba hozzuk az egyensúlyi elgondolással, csak egy feltétele van és ez az, hogy az egyensúlyt oly erők közötti összefüggésnek kell elképzelnünk, amelyek egyenként magukban véve nem változatlanok és melyek különböző mértékben változnak.⁷⁶ Az egyensúlyi elmélet hívei maguk is mindig így képzeltek el a gazdasági egyensúlynak a lényegét és mindig távol állott tőlük annak feltételezése, hogy az egymásközötti egyensúlyra törekvő tényezők egyike sem változhatik. Hiszen ezen erők egyensúlyi törekvése éppen akkor válik latályossá, ha a tényezők egyike változik. Az egész árelméletnek ez az alapja. E megfontolások eredményét abban szűrhetjük le, hogy a gazdasági élet egyensúlyra való törekvésének elgondolása nem, hogy útjában állana a dinamikus elméletnek, hanem inkább maga is egyik eleme annak.

A konjunkturaelmélet újabb fejlődése mind jobban tudatára is ébred ennek. Már *Wicksell* érintette azt, hogy a gazdasági hullámzás magyarázata voltaképpen két elemből tevődik össze. Az egyik az előidéző ok, a másik a közgazdasági rendszer viselkedése a felidézett változással szemben. Az elsőt az *impulzus* problémájának nevezik. Ez lényegében semmi más, mint azon okok felkutatása, amelyek akár a gazdasági életen kívül állva, de arra hatva, akár pedig a gazdasági életen belül állhatnak elő. A másik a *propagáció* kérdése, vagyis annak megvilágítása, hogy maga a közgazdasági rendszer miképpen viselkedik a változás hatása alatt.

E szemszögből vizsgálták újabban *Ragnar Frisch*⁷⁷ és *J. Tinbergen*⁷⁸ a gazdasági hullámzások kérdését. Mindkette-

⁷⁶ *Business Cycles*. New York 1927. I. 186. old.

⁷⁷ *Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics*. (Economic Essays in Honour of Gustav Cassel. London (1933.) I. 171—205. old.)

⁷⁸ *Annual Survey: Suggestions on Quantitative Business Cycle Theory*. (Econometrica. III. köt. (1935.) I. 241—308. old.)

jük, valamint *Schumpeter*⁷⁹ tanulmányai is, megerősítették azt, hogy akár endogén, akár exogén elmélet felé hajlunk, mindkét tényező, t. i. a lökést megadó változás és a közgazdasági rendszer visszahatása e változásra, egyenlő jelentőséggel bírnak abban, hogy a hullámozás miképpen folyik le. A különbség a két elmélet típus között tisztán az, hogy míg az első az impulzust egy a gazdasági életen kívül álló okra vezeti vissza, addig a második, miként *Tinbergen* kifejezi, dinamizálja magát a közgazdasági rendszert azzal, hogy egyre több tényezőjét az időben változónak tételezi fel. Az exogén elmélet szerint tehát külső, az endogén szerint pedig belső változás adja az impulzust a hullámozásra; mindkét elmélet-typus azonban csak úgy nyújthat kielégítő magyarázatot, ha a közgazdasági rendszer felépítésére is tekintettel van, mert ettől függ az, hogy milyen mértékben és milyen módon keletkeznek a rendszerben visszahatások a felmerült impulzusra. Miként a mechanikában nem közömbös, hogy valamely külső erő behatása milyen szerkezetre történik és a rezgések különbözők lesznek, nemcsak az impulzus ereje, hanem egyúttal a szerkezet természete szerint is, éppen úgy kell ezt elképzelni *R. Frisch* szerint a gazdasági életben is. Lehetnek oly szerkezetek, melyekben élenkebb visszahatást keltenek egyes változások és lehetnek olyanok, melyekben a visszahatás csekély. *Frisch* azt a véleményt fejezte ki, hogy a gazdasági ciklus hossza elsősorban a közgazdaság szerkezetének természetétől függ, míg a hullámozás intenzitását főképpen az impulzus természete határozza meg.⁸⁰

Mihelyt tudatára ébredünk annak, hogy a közgazdaság szerkezete, vagyis elemeinek egymáshoz való viszonya nem közömbös a hullámozás természetére nézve, kellően kiemelkedik előttünk annak fontossága, hogy a közgazdaság belső szerkezetének tulajdonságait megismerjük. A matematikai közgazdák, köztük ismét különösen *Tinbergen*, hangsúlyozzák is azt, hogy igazán megfelelő konjunkturaelméletet csak akkor adhatunk, ha azzal állunk szemben, amit ők „zárt rendszer”-nek neveznek, vagyis a közgazdaságnak oly rendszerével, melyben a kiegyensúlyozó tényezők egymáshoz való viszonya pontosan meg van határozva. Ezen az alapon azután *Tinbergen* állást foglal mindazon elméletek ellen, amelyek az egyes tényezők egymásra való hatásából akarják a gazdasági hullámozást megmagyarázni, anélkül, hogy az

⁷⁹ L. Különösen *Business Cycle Theory* (1939.) c. könyvét.

⁸⁰ L. e. i. dolgozatát a Cassel tiszteletére készült ünnepi dolgozatokban a 171. old.

összes tényezők egymáshoz való viszonyát pontosan meghatároznák.

A gazdasági helyzetváltozások beható tanulmányozásával újabb módszertani kérdések is merültek fel. Ezek azonban nagyrészt az adatok feldolgozására vonatkoznak és ezért tisztán elméleti munkánkban ezekre ki nem térhetünk. Annál is kevésbé tehetjük ezt, mert a rendelkezésünkre álló helyet egy másik, a közgazdasági elmélet szempontjából fontosabb módszertani kérdésnek kell szentelnünk.

Minél inkább fordult ugyanis a konjunkturaelmélet a tények felé és minél jobban mélyedt el a statisztikai anyag vizsgálatában, annál inkább észre kellett vennie, hogy az a hullámlázás, amelyre már *Lord Overstone* és főképp *Juglar* felhívták a figyelmet, nem az egyedüli mozgás, amely a közgazdaságban megfigyelhető. Mindjobban kitűnt ugyanis, hogy az u. n. konjunkturahullámokon kívül egyéb, bizonyos szabályossággal vagy egyes esetekben legalább ennek látszatával fellépő hullámlázások is észlelhetők. Ezzel a vizsgálandó kérdés egész képe megváltozott, amennyiben most már nehéz volt egyszerűen csak a konjunktura hullámlázásáról beszélni; a figyelmet a gazdasági élet egyéb hullámlázásainak tanulmányozására is ki kellett terjeszteni. Módszertanilag ez annyit jelentett, hogy nemcsak különböző hullámokat kellett megkülönböztetni, hanem ezek természetét és egymáshoz való viszonyát is vizsgálni. Felmerült tehát a kérdés, mily természetű hullámlázásokról van szó és van-e, és ha igen, milyen természetű összefüggés a különböző hullámok között.

A megfigyelt hullámlázások egyik csoportja, amelyet már *Jevons* észrevett, aránylag egyszerű természetű. Az évszázadok, az emberi és társadalmi szokások váltakozása okozza ezeket, melyeket éppen ezért *szezonális*, vagy *időszaki* változásoknak nevezzük.

Sokkal bonyolultabb azoknak a hullámlázásoknak a megmagyarázása, amelyekre először *J. van Gelderen*⁸¹ hívta fel a figyelmet és amelyeket azután *de Wolf*⁸² és *N. D. Kondratieff*⁸³ vizsgálták bővebben. Ezek az ú. n. *hosszú hullámok*,

⁸¹ Springvloed Beschouwingen over industrielle ontwikkeling en prijsbeweging. (De Nieuwe Tijd. 1913. I. 253—277., 369—384. és 445—464. old.)

⁸² Prosperitäts- und Depressionsperioden. (Der lebendige Marxismus. Festgabe zum 70. Geburtstag von Karl Kautsky, Jena, 1923. I. 13—43. old.)

⁸³ *Kondratieff* vizsgálatai először (1922. és 1925-ben) orosz nyelven jelentek meg, majd azután németül tette közzé „Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur) címen a Sombart-féle Archivban. 60. köt. (1928.) V. ö. 1—85. old.

melyek több évtizedet foglalnak magukban, szintén felemelkedő és azután lesüllyedő irányzatot mutatnak. *Simon Kuznets* ezeknél valamivel rövidebb, de a konjunkturahullámoknál hosszabb hullámokat is igyekezett kimutatni⁸⁴ és *Joseph Kitchin* ezek hosszát átlag 40 hónapban vélte megállapíthatónak, oly módon, hogy két vagy három konjunkturacyklust foglalnak magukban.⁸⁵

Ami a hullámzások egymáshoz való viszonyát illeti, nyilvánvaló, hogy a kisebb hullámok a nagyobbakon belül helyezkednek el. Ez egészen világos az időszaki változásokra vonatkozólag, de így van a konjunkturaváltozásoknál is, melyek ílymódon egy nagyobb hullámzáson belül végbemenő folyamatként mutatkoznak. A konjunkturakutatás céljából természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy nem minden hullámzás származik konjunkturaváltozásból. Ha tehát a konjunkturahullámokat tisztán akarjuk megkapni, akkor úgy az időszaki változásoknak, mint pedig a hosszú hullámnak a hatásait ki kell küszöbölnünk adatsorainkból. A konjunkturavizsgálat szempontjából a hosszú hullám, mint oly irányzat mutatkozik, mely a konjunktúra fel- és lefelémozgó hullámától függetlennek képzelendő el és amelyet a gazdasági élet évtizedekre szóló irányzatának kell tekinteni. Ez az irányzat a konjunkturaelméletben az Egyesült Államokban a *trend* (irányponal) elnevezést nyerte. Kiküszöbölésére különböző számítási módszereket alkalmaznak.

A hosszú hullámok elmélete ma még csak kezdetén van és még az is kérdéses lehet, hogy mily időre visszamenőleg állapíthatók meg ilyen hullámok. Még sokkal nehezebb természetesen e hosszú hullámok magyarázatát megadni. *Cassel* és *Kitchin* az aranytermelés változásaiban igyekeztek magyarázatot találni arra, hogy miért mutatkozott a XIX. században egy ideig felmenő irányzat a gazdasági életben és miért lohadt le az később. Felfogásuk szerint az aranytermelés növekedése volt az, ami élénkítette a gazdasági életet. Bár az angol adatsorok, amelyekre a vizsgálatok támaszkodnak, látszólag összhangban vannak e magyarázattal, mégis a legnagyobb óvatosság ajánlatos mindazokkal a magyarázatokkal szemben, amelyek egy tényezőtől kívánják levezetni a gazdasági élet egészére kiterjedő hullámzást, midőn a közgazdaság nyilvánvalóan a tényezők hosszú sorozatának

⁸⁴ *Secular Movements in Production and Prices. 1930.* — L. továbbá *C. A. R. Wardmell: An Investigation of Economic Data for Major Cycles. 1927.*

⁸⁵ *Cycles and Trends in Economic Factors. (Review of Economic Statistics. I. köt. (1923.) (I. 10—16. old.)*

hatása alatt áll. A közgazdaság a belső és külső tényezők oly sokaságának a hatása alatt fejlődik, hogy még ellenkező látszat ellenére is bizonyos gyanakvással kell fogadnunk minden oly magyarázatot, mely egy tényezőtől gondolja megmagyarázhatónak mozgásait.

A gazdasági élet hullámozására vonatkozó elméletek osztályozása igen nehéz kérdés. Számos alapon igyekeztek ezeket csoportosítani, de nem sikerült olyan osztályozást találni, amely minden szempontból következetes és kielégítő volna. Éppen ezért helyesebb, ha e kérdést mellőzve, a következőkben oly módon vesszük sorra a felmerült elméletek fontosabb típusait, hogy először foglalkozunk azokkal, amelyek a fejlődés általános vonalán némileg kívül maradtak, bár ezek is a kérdés egyes fontos vonatkozásait érintik; azután pedig rátérünk azokra a főtypusokra, melyek, mint a túlberuházási elmélet, a manetárius elmélet és a fogyasztáshiány elmélete, ma előtérben állnak.

4. Az időjárás, lélektani okok és a gazdasági fejlődés szerepe. A konjunktúraprobléma kibontakozásával kapcsolatban erősen magára vonta a figyelmet a gazdasági élet változásainak időszakos volta. Ennek okát keresve támadt *Jevons*nek az a gondolata, hogy a válságok a természet járásával függnek össze. Miután *Herschel* csillagász megállapította, hogy az időjárás változásai a napfoltokkal állnak összefüggésben, *Jevons* e gondolatmenetet tovább fűzve, úgy okoskodott, hogy ezen az alapon annak a magyarázatát is megtalálhatjuk, miért váltakoznak időnként a jó és rossz üzleti lehetőségek. Nem kétséges ugyanis, hogy az időjárás változásainak befolyása van a terméseredményekre, ezek pedig erősen befolyásolják az emberek jólétét.

Feltevésének helytálló voltát a tények világán keresztül vizsgálva, Anglia jószágforgalmának tanulmányozása alapján *Jevons* elég szoros összefüggést vélt felfedezhetni a napfoltok és az angol közgazdaságban mutakozó hullámozások között. Vizsgálatai alapján 10 éves ciklusok föltevéséhez jutott, ami a napfoltok változásaira vonatkozó akkori megállapításokkal összhangban volt.⁸⁶ Midőn később a csillagászok a napfoltok váltakozására vonatkozó felfogásukat módosították, *H. S. Jevons* odamódosította atyja elméletét, hogy 3 1/2 éves mezőgazdasági ciklusokat tételezett fel, ami megfelelt a naprendszerre vonatkozó újabb feltevéseknek. Elméletének igazolására az Egyesült Államok vastermelését, mint az üzletmenetet leginkább jellemző adatsort választotta vizsgálata alapjául

⁸⁶ *Investigations in Currency and Finance*. Ed. by H. S. Foxwell. London 1884. I. 194—243. old.

és eléggé szoros korrelációt állapított meg az üzletmenet és a termésátlagok változása között. Szerinte azonban a fellendülés nem egy jó termésnek, hanem két vagy három jó termésnek eredményeként lép fel.⁸⁷

Az időjárás és a gazdasági élet közötti összefüggésből kísérelte meg *H. L. Moore* is az utóbbi hullámzásnak megmagyarázását. Az Egyesült Államok bizonyos területeinek, majd egyéb országok terméseredményeinek változását vizsgálva, *Moore* szoros korrelációt talált a terméseredmények és a nagykereskedelmi árak, valamint a nyersvastermelés változása között. Nyolc éves ciklusokat állapítván meg, merész következtetéssel ezeket a Vénus bolygónak a Naphoz és a Földhöz való viszonyából, illetőleg ennek a Földre való hatásából akarta megmagyarázni.⁸⁸ *A. Piatt Andrew* is arra az eredményre jutott, hogy bár az időjárás és a konjunktúrahullámzás közötti összefüggés nem oly szoros, mint *Jevons* hitte, mégis legalábbis az előző 40 év adatai azt igazolják, hogy az Egyesült Államokban minden fellendülési korszak jó termésekkel, az üzleti élet pangása pedig rossz termésekkel állt összefüggésben.⁸⁹ *William H. Beveridge* szintén az időjárás változásával, különösen az esőzéssel igyekezett összefüggésbe hozni a konjunkturaváltozást.⁹⁰ Óvatosabb volt *V. P. Timoshenko* a konjunktúra és a terméseredmények közötti kapcsolatra vonatkozó megállapításaiban,⁹¹ megengedve azt, hogy bár a mezőgazdaságnak az idő változásával kapcsolatos ciklusai mindenesetre fontos tényezői a konjunkturaváltozásnak, ezzel nincsen feltétlenül és maradék nélkül megmagyarázva a gazdasági életnek az a hullámzása, melyet konjunkturaváltozásnak nevezünk. Végül az időjárás elméletnek egy sajátos és elszigetelten maradt magyarázatát állította fel *Ellsworth Huntington*, azt vitatva, hogy az időjárás változása az emberek egészségére van befolyással és ez gyakorol azután hatást az üzletmenetre.⁹² A kozmikus magyarázat, miként látjuk, elsősorban az angol irodalomban talált helyet, azonban Németországban is lelkes képviselője akadt *Heinrich Dietzel* személyében.⁹³

⁸⁷ *The Sun's Heat and Trade Activity*. London 1910.

⁸⁸ *Economic Cycles: Their Law and Causes*. New York 1904. és *Generating Economic Cycles*. New York 1923.

⁸⁹ *The Influence of the Crops upon Business in America*. (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. (1906.) 323—351. old. L. a 351. old.)

⁹⁰ *Wheat Prices and Rainfall in Western Europe*. (Journal of the Royal Statistical Society. LXXXV. köt. (1922.) 434—457. old.)

⁹¹ *The Role of Agricultural Fluctuations in the Business Cycle*. Michigan Business Studies. 1930.

⁹² *World-Power and Evolution*. New Haven, 1919.

⁹³ „Ernten“ c. cikkében a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 3. kiad. ban L. az 1091—1012. old.

Az idevágó elméleteket áttekintve *John H. Kirk* arra az eredményre jutott, hogy a barometrikus nyomás elmélete inkább helytálló, mint a hullámnak az esőzéssel való kapcsolatba hozatala, mert a barometrikus nyomás változása a hőmérséklet változásával és egyéb a termést befolyásoló tényezőkkel is összefüggésben áll.⁹⁴

Az időjárás, vagy kozmikus elmélet — ahogy e magyarázatot nevezik — mindenesetre igen érdekes kutatásokhoz vezetett. Mindamellett igazat kell adnunk *Pigounak*, hogy, bár az adatok kétségtelenül valószínűsítik azt, hogy a terméseredmények váltakozása és a gazdasági élet hullámmozgásai között van valamelyes összefüggés, ez mégsem olyan szoros, hogy a konjunktúráváltozásnak egyszerűen az időjárás változásra való visszavezetésére feljogosítana.⁹⁵ Helyesen mutatott rá *Pigou* arra is, hogy a kultúra fejlődésével a terméseredmények hatása az üzletmenetre nem erősödött, hanem inkább gyengült, mert hiszen egyrésről a technika fejlődése az embereknek a természetre való befolyását növelte, másrésről pedig a terméseredmények egy részének tartalékolását is elősegítette, ami kétségtelenül mérsékli az időjárásnak a konjunktúrára való befolyását. Ehhez járul még az is, hogy az ipari fejlődéssel a mezőgazdasági termények az üzleti forgalomban, legalább is ennek nagyságát tekintve, mégsem foglalják már el azt a széles helyet, melyet régebben elfoglaltak.⁹⁶ Igazat kell adnunk *Spiethoffnak*⁹⁷ is, midőn arra figyelmeztet, hogy az elmélet hívei még azt sem tisztázták kellőképpen, hogy vajjon a bő termés a mezőgazdaság vásárlóerejének növelésével okozza-e a konjunktúrát (amint a nyersvas termelésnek a jó terméseket követő emelkedéséből következtetni lehetne, melyre *Jevons* óta különös súlyt helyeznek), vagy pedig a jó termés okozta áresés élénkíti-e a gazdasági életet. *Röpke* szerint p. o., ha ez utóbbit nem is vehetjük feltétlenül bizonyítottnak, mellette szól az, hogy alacsony élelmiszer- és nyersanyagárak kedveznek az iparnak és így fellendülését előmozdíthatják.⁹⁸

Bár valószínű, hogy agrárállamokban a terméseredményeknek lényeges befolyásuk van az üzletmenetre, mégis kétséges, vagy legalább is eddig nincsen bebizonyítva az,

⁹⁴ Agriculture and the Trade Cycle. London 1933. I. 169. old.

⁹⁵ E korrelációról egyébként nagyon kétkedően nyilatkozik *J. Akerman* (L. Zeitschrift f. Nationalökonomie II. köt. (1930.) 827. old.)

⁹⁶ Industrial Fluctuations. 2. kiad. London 1939. I. 221—222. old.

⁹⁷ L. „Krisen“ c. cikkét a Handwörterbuch der Staatswissenschaften 4. kiad. (1925.) VI. köt.-ben a 63. old.

⁹⁸ Crises and Cycles. Adapted from the German and revised by Vera C. Smith. London (1936.) a 22. old.

hogy itt kell keresnünk a konjunkturális hullámmzás igazi okát. Helyesnek látszik *Schumpeter* felfogása, mely szerint a mezőgazdaságnak megvan a maga cykusa, mely bizonyára az ország többé vagy kevésbé agrárjellege szerint nagyobb vagy kisebb befolyást gyakorol azokra a hullámokra, melyeket konjunkturahullámmzásoknak tekintünk, de ezeknek nem a terméseredmények változása az igazi előidézője.⁹⁹ Egyébként az eddigi vizsgálatok, melyek az időjárás és a terméseredmények, valamint az üzleti élet menete közötti összefüggésre vonatkoznak, inkább csak egyes, bár néha elég széles, területre szorítkoznak. Márcsak ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy szélesebbkörű visszhangot a kozmikus elmélet nem tudott kelteni.

A természet befolyására alapított más irányú magyarázatot kísérelt meg *Sombart*, mely azonban alig talált követőkre. Szerinte a gazdasági élet hullámmzása azzal függ össze, hogy a szerves és szervetlen nyersanyagok termelése nem egyforma ütemben fejlődik. Míg a szervetlen anyagok felhasználásában a technika fejlődése jelentős haladást tesz lehetővé, addig a szerves anyagok termelése csak sokkal lassúbb ütemben növelhető. Ebből, ha a szervetlen anyagokra alapított termelés túl hevesen fejlődik, *Sombart* szerint összhanghiány áll elő, amely azután hullámmzást okoz a gazdasági életben.¹⁰⁰

Amily csábítónak látszott a gazdasági élet folytonos hullámmzásának okát természeti tényeményekben keresni, épp oly vonzóerőt gyakorolt egyesekre az a gondolat, hogy a hullámmzások az ember lelki világával állanak összefüggésben. A gazdaságot az emberek elhatározásai irányítják, ezek pedig lelki állapotával, hajlamaival és a dolgok folyására vonatkozó elgondolásaival kapcsolatosak. Így született meg a konjunkturaelméletnek az a típusa, melyet *lélektani elméletnek* neveznek.

Már említettük, hogy a XIX. század elején, midőn a válságokat gyakran heves üzérkedés előzte meg, sokan hajlottak arra, hogy a válságokat az üzérkedésnek és merész vállalkozásnak tulajdonítsák. *John Mills* volt az első, aki elméletté sűrítette össze az ez irányban mozgó gondolatokat.¹⁰¹ Szerinte lelki hajlandóságok befolyásolják a hitelt, melynek nyújtására és igénybevételére bizonyos időkben általános

⁹⁹ *Business Cycles*. New-York, London, 1939. a 178. old.

¹⁰⁰ L. *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. CXIII. Leipzig 1904. a 131. és 133. old.

¹⁰¹ *Credit Cycles and the Origin of Commercial Crises*. (Transactions of the Manchester Statistical Society. Session, 1867—1868. V. ö. az 3—40. old.)

a hajlandóság, míg más időkben az erre való készség elapad. Midőn nagyobb csalódások érték az üzleti világot, nehéz hitelt kapni; lassanként azonban tőke halmozódik fel és ez, valamint a helyzet javulása, felkeltik a bizalmat és a hitelezésre való készséget, ami viszont az üzérkedési hajlamot táplálja és ezzel a helyzet túlfeszítéséhez és végre összeomlásához vezet.

Mills magyarázata erősen annak a felfogásnak a gondolatkörében mozgott, mely a válságokat a hitellel hozta összefüggésbe. Két irányban azonban fejlődést jelentett: a folyamat lélektani hátterének kidolgozásával szilárdabb alapra igyekezett fektetni a helyzetváltozások magyarázatát és egyúttal arra is rámutatott, hogy a gazdasági élet hol fellendülésre, hol pedig pangásra hajlik, tehát nem folyhat egyenletesen. Lényegében azonban *Mills* mégis csak elsősorban az üzérkedést okolta a válságokért.

A lélektani konjunkturaelméletnek e születési hibájától való megtisztítása *Pigou* érdeme. Szerinte is az üzletemberek lelki beállítottsága okozója a gazdasági élet egyenlőtlen folyásának, de ő ennek tárgyi okait is igyekszik felderíteni. A legfontosabbat abban látja, hogy a gazdasági fejlődés nem folyamatos, hanem lökésszerű és éppen így lökésszerű a szükségletek fejlődése is. Hozzájárul ehhez az, hogy a legtöbb iparágban a termelés hosszú időt igényel és a jövő helyzetet bajos tisztán előrelátni. A bizonytalanság és a tévedés e magyarázatban döntő szerepet játszanak, de hangsúlyozva van egyúttal az is, hogy a közgazdaság mai szerkezete erősen megnehezíti az előrelátást és tévedések elkerülését, mert bonyolult szerkezeténél fogva a termelő és a fogyasztó nem állanak egymással közvetlen kapcsolatban.

Pigou elméletének tulajdonképpeni gerince a tömegek lelkiállapotának befolyásolhatósága. Bizonyos események bizakodást, vagy ijedelmet keltenek és ez az érzés járványszerűen terjed, intenzitásában növekedve és magávalragadva végül az egész gazdasági életet. Ezen az alapon *optimizmus* és *pesszimizmus*, mint tömeghangulatok váltakoznak és a gazdasági életben mutatkozó eseményeket lelki visszatükröződésükben önálló tényezővé alakítják.¹⁰²

Némileg más színezettel, de lényegileg azonos alapon magyarázzák a gazdasági élet hullámzását *C. O. Hardy*¹⁰³ és *F. Lapington*¹⁰⁴ is. Az első inkább a kockázatot és a bizony-

¹⁰² *Industrial Fluctuations*. London, 1927. (Idézeteink a 2. kiadásból (1929) valók.)

¹⁰³ *Risk and Risk-Bearing*. Chicago, 1923.

¹⁰⁴ *The Trade Cycle, an Account of the Causes Producing Rhythmic Changes in the Activity of Business*. London 1922.

talanságot, a másik a bizalom keletkezését és megrendülését hangsúlyozza, de mind e magyarázatok alapja ugyanaz, t. i. a *magánvállalkozási rendszerből folyó kockázat és a nyereségkilátások különböző megítélése*, valamint az erre vonatkozó felfogás általánosulása.

A lélektani elmélet kétségtelenül a gazdasági hullámozás egyik igen fontos okára mutatott rá. Tagadhatatlan, hogy a gazdasági élet hullámozása sokkal csekélyebb volna, ha egyes, akár az üzleti életre előnyös, akár hátrányos eseményeknek nem volna meg a tömegviszhangjuk, az előbbi bizakodást keltve és utánzásra ösztönözve, az utóbbi pedig ijedelmet és bizonytalanságot okozva, nem ragadná magával a tömegeket, oly cselekvésre indítva, melyek a helyzetet tovább kiélesítik. Vajjon azonban a lelki mozzanatok, melyek a gazdasági élet eseményeit követik, mielőtt ható tényezővé lesznek, nem következmények-e, vagyis kiváltásukhoz nem kell-e tárgyi történés? *Optimizmus és pesszimizmus a gazdasági életben nem önmagukból állanak elő*, hanem bizonyos események váltják ki azokat. Ezért a lélektani szempontok figyelembevétele, mint a konjunktúra elméletének egyik része, tagadhatatlanul nélkülözhetetlen, de önmagában meg nem állhat. Ez *Pigou* elméletén is meglátszik, mert bár a lélektani magyarázatra helyezi a súlyt, mégis azokra a gazdasági változásokra utal, amelyek a lélektani hatásokat kiváltják. Ezek között a pénzmennyiség változása elméletében nagy szerephez jut.

Nem is szólva *Hexter*¹⁰⁵ elméletéről, aki azt igyekezett bizonyítani, hogy az időjárás befolyásolja az emberek egészségi állapotát, ezen keresztül lelkivilágukat és egyúttal az üzleti életet is, a lélektani magyarázat — *Pigou* nagy tekintélye dacára — alig talált követőkre. Ennek mindenesetre a főoka az, hogy a helyzetváltozások megmagyarázására sokkal közelebb fekvő ok kínálkozott a kapitalizmusnak terjeszkedésre és újításokra való hajlamában.

Az elsőt, a vállalkozóknak terjeszkedésre és üzletük kiszélesítésére való hajlását már *Marx* felhasználta válságelméletében. *Marx* ugyanis egyetértett *J. St. Millel* abban, hogy a nyereség csökkenése a vállalkozókat merész vállalkozásokba sodorja; ebben azonban nemcsak a válságok időnkénti fellépésére talált magyarázatot, hanem már a válságból való kiemelkedésre is. Szerinte ugyanis az összeomlás tőkepusztítása megnyitja a lehetőségét annak, hogy a megmaradt és újonnan befektetendő tőkék nyeresége ismét nö-

¹⁰⁵ Social Consequences of Business Cycles. Boston—New-York 1925.

vekedjék, mert a tőkéek elértéktelenedése azt a tőkemennyiséget pusztította elsősorban, amelyből nem származik többletérték és így a munkások foglalkoztatása kapcsán újabb tőke bevezetésével, alkalom nyílik a további kizsákmányolásra. A neomarxisták, *Rudolf Hilferding*,¹⁰⁶ *Rosa Luxemburg*,¹⁰⁷ *Fritz Sternberg*¹⁰⁸ és *Lucien Laurat*¹⁰⁹ e gondolatmenetet abban az irányban fűzték tovább, hogy szerintük a belső piac nem nyújthatja a további kizsákmányolás alapját és ezért a kapitalisták a kapitalizmustól még át nem hatott területek meghódítása érdekében törekszenek a kormányokat imperialista politikára kényszeríteni.

Az imperializmus elméletével a neomarxisták magukra maradtak, de a kapitalista közgazdaságnak a magánvállalkozásra alapított volta és a nyereségre törekvése továbbra is magukra vonták a konjunktúraelmélet figyelmét. Elsősorban a szocializmussal nem egy tekintetben rokonszenvező *Thorstein Veblen* karolta fel e magyarázatot. *Veblen* is abból indult ki, hogy a magánvállalkozás, nyereségvágyától hajtva, túlságos hajlamot mutat a terjeszkedésre. Emelkedő árakkal megindul az újabb és újabb beruházások sorozata és a tőkések szívesen bocsátanak rendelkezésre tőkéket ily célokra. A beruházások növekedésével azonban a vállalatok tőkeértéke is növekszik és a növekedett tőkeérték hozama csökken, annál is inkább, mert az élénk beruházási tevékenység növeli a termelési költségeket. Ennek előbb-utóbb összeomlás-hoz kell vezetnie.¹¹⁰

Veblen tehát ahelyett, hogy a nyereség hanyad csökkenéséből vezette volna le a válság elkerülhetetlen voltát, ezt a vállalatok tőkeértékének emelkedése és a nyereségkilátások csökkenése alapján magyarázta. Egyébként egy tekintetben *Veblen* magyarázata némileg visszafejlődést jelentett a marxi gondolattal szemben, melynek éppen az volt a főelőnye, hogy a válságból való kiemelkedésre is magyarázatot tudott adni, míg *Veblen* okoskodásában erre alig nyerünk támpontot.

Az a felfogás mindjobban elismerésre talált, hogy a magánvállalkozásnak nyereségre alapított volta és ebből kifolyólag terjeszkedésre és újításokra törekvése döntő szerepet játszik a gazdasági élet hullámvázában. Ezt igyekezett bő-

¹⁰⁶ Das Finanzkapital. Wien 1910.

¹⁰⁷ Die Akkumulation des Kapitals. Berlin 1912.

¹⁰⁸ Imperialismus. 1928.

¹⁰⁹ L'imperialisme et la décadence capitaliste. 1928., továbbá Le mouvement cyclique de la production. (Critique Sociale. No. 1. 1931.) és Contribution à l'étude de la théorie des crises. (U. i. No. 6—7. 1933.)

¹¹⁰ The Theory of Business Enterprise. New York 1904.

vebben kifejteni többek között *Jean Lescure* is, aki főképpen azt hangsúlyozta, hogy az emelkedő árak által felidézett fellendülés annyira megelékníti az üzleti életet, hogy a felcsigázott nyereségkilátások előbb-utóbb tévesnek bizonyulnak és ezzel a fellendülésnek véget kell érnie.¹¹¹ Úgy *Lescure*, mint *W. C. Mitchell*¹¹² utaltak a vállalatok tőkeértékének emelkedésére és a termelési költségeknek a fellendülésben való erős növekedésére mint oly okokra, melyek aláássák a vállalkozás továbbrendülését. *Minnie T. England*¹¹³ az amerikai vállalkozási vagy inkább finanszírozási rendszer egy sajátosságához kapcsolta hasonló magyarázatát: főképpen a „promoter”-ek vagyis a vállalatok alapításánál közreműködők szerepének tulajdonította a lökészerű fejlődést (*promotion theory*-nak nevezték elméletét), mely ezután összehozásokat okoz, mert az üzleti élet visszaesését hozza magával. Az előbbiekhöz hasonlóan *Hugo Emanuel Vogel* is a fejlődés lökészerűségéből magyarázta a válságokat.¹¹⁴

Liefmann gondolatmenete is hasonló, de ő inkább a *technikai fejlődést* helyezte előtérbe.¹¹⁵ Szerinte ugyanis a technika haladása újításaival nem enged időt arra, hogy a gépek értéke törlesztődjék, és ezzel végeredményben tőkepusztításhoz vezet. Ez a vállalatokat súlyosan érinti és üzletmenetükben zökkenéseket okoz. *Liefmann* a technikai haladásra utalásával mindenestre a gazdasági élet zökkenészerű lefolyásának egy fontos tényét érintette, de elmélete mégis inkább csak válságelmélet maradt, mert legalább is a hullámlás ütemszerűségét kevésbé tudta megmagyarázni. Sokkal átfogóbb és módszertanilag jobban alátámasztott az újításoknak az a magyarázata, melyet *Schumpeter* fejtett ki.

Schumpeter szerint a gazdasági élet hullámlása nem közvetlenül a technikai haladásnak, hanem annak a következménye, hogy vannak a gazdasági életben olyan egyéniségek, kik — akár az alkotás, akár a nyereség vágyától, vagy mindkettőtől hajtva — újításokra törekcszenek. E törekvés adja meg a vállalkozónak igazi jellegét, aki ezzel a gazdasági élet igazi mozgatója és dinamikus alakja lesz. Természetesen ebben az értelemben nem mindenki vállalkozó, aki

¹¹¹ Des crises générales et périodiques de surproduction. Paris, 1907. (2. kiad. 1934.)

¹¹² E. i. m.

¹¹³ Analysis of the Crisis Cycle (Journ. of Pol. Ec. 1913.) és Promotion as the Cause of Crises. (Quart. Journ. of Ec. XXIX. köt. 1925. I. 748—767. old.)

¹¹⁴ Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. Wien Leipzig 1917.

¹¹⁵ Theorie des Sparens und der Kapitalbildung. (Schmollers Jahrbuch 36. köt. (1910.) L. 1563—1642. old.)

vállalatot vezet, mert e vezetés haladhat kitaposott úton is. Az ilyen vállalati vezető azonban *Schumpeter* szerint nem igazi vállalkozó, hanem egyszerűen „routinier.” Az igazi vállalkozó az ipari kapitány („captain of industry” az amerikai műszó szerint), ki mindig újításra törekszik. Míg tehát a routinier-k a megszokott úton haladnak, a vállalkozó a termelési tényezők új, eredményesebb módon való csoportosítására törekszik. Működése abban áll, hogy a termelésnek, vagy értékesítésnek új módszerét dolgozza ki, új vagy eredményesebb módot találva a vállalkozás számára. Ezzel változást szenvednek az üzleti lehetőségek és alkalmazkodási folyamat indul meg, melyben elesnek mindazok, akik a dolgok változott menetébe nem tudnak beilleszkedni. Új utak nyílnak meg és régiak bedugaszolódnak és az alkalmazkodási időszak lepergése után a gazdasági élet újból egyensúlyba helyezkedik akkor, amidőn az újítások hatása végig érvényesült az egész gazdasági életben. Újabb gondolatok, újabb találmányok és üzleti fordulatok ismét kihozzák egyensúlyából a gazdasági életet és újból megindul a hullámlázás.

Schumpeter idevágó gondolatait már 1900-ban vázolta¹¹⁶ és fokozatosan fejtette ki.¹¹⁷ Újítási elmélete kétségtelenül igen magas fokon áll. Teljesen megfelel annak a fentemlített elgondolásnak, mely a változásra alkalmat adó lökés és a rendszer alkalmazkodási folyamata között különbséget téve magyarázza meg a gazdasági helyzetváltozásokat. Ily módon elmélete, mely látszólag ugyan exogén, de lényegében mégis endogén, nem került ellentétbe az általános elmélet egyensúlyi elgondolásával, sőt *Schumpeter* magyarázatának egyik eleme éppen az egyensúlyi gondolat, mert a gazdasági életnek egyensúlyra törekvése az, amely alkalmazkodásra kényszeríti azokat a vállalkozókat, akik szenvedő alanyai az újításnak. Lényegében a *Schumpeter*-féle elmélet ugyanis azon épül fel, hogy a gazdasági életnek az újításhoz alkalmazkodnia kell és ennek az alkalmazkodásnak azért vannak nehézségei, mert az alkalmazkodásra nem mindenki egyformán képes. Így e magyarázat egyenesen az egyensúlyi elgondoláson nyugszik, mert a hullámlázás okát éppen abban látja,

¹¹⁶ Über das Wesen der Wirtschaftskrisen c. értekezésében (Zeitschr. f. Volkswirtschaft., Verwaltung und Sozialpolitik. XIX. köt.)

¹¹⁷ Die Theorie der volkswirtschaftlichen Entwicklung. Leipzig 1912. c. könyvében már teljesen készen állt elmélete, melynek rövid összefoglalását tartalmazza „Die Wellenbewegung des Wirtschaftslebens” c. értekezése (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. XXXIX. köt. (1914.) I. 1—32. old.) Legújabb munkájában, Business Cycles. London—New York, 1939. teljes kifejtésében áll előttünk elmélete.

hogy a lényeges újítások oly tényezőt képeznek a gazdasági életben, mely nem enged folyamatos és lassú alkalmazkodást, mint az olyan változások, amelyek folyamatosan és lassan lépnek fel, mint pl. a népszaporodás és a tőkefelhalmozódás. A súly tehát *Schumpeter* elméletében azon van, hogy a lényeges újítás oly dinamikus erő, amely eltérően a népszaporodástól és a tőkefelhalmozódástól *lökésszerűen* hat és ezért az alkalmazkodásnak is hirtelen kellene végbemennie, hogy rázkódások be ne következzenek. Ennek oka pedig éppen a gazdasági élet szerkezetében van, amely lökészerűen fellépő tényezőkhöz nem tud símán alkalmazkodni.

Az elmondottakból is látjuk, hogy *Schumpeter* elmélete mélyrehatóan fejti ki a fejlődésnek a gazdasági élet menetére való befolyását. Ugyanezt kísérelte meg *H. E. Vogel*¹¹⁸ is, ki mint láttuk, szembehelyezkedett *Schumpeter* ama nézetével, hogy a konjunktúra-hullámzás egyensúlyi helyzetből indul ki és ugyanoda tér vissza. Mégis lényegében *Vogel* elmélete is *Schumpeter* gondolatával teljesen egyezően abból vezeti le a gazdasági élet hullámzását, hogy az újítások a közgazdaságban nem lassan, hanem rázkódásszerűen hatnak. Ezzel kapcsolatban *Vogel* különösen azt emeli ki, hogy ennek oka a magánvállalkozás, amely egyéni kezdeményezésre bízva az újításokat és hogy az egyének nyereségkilátásoktól vezetve igyekezzenek ezeket kihasználni, miközben sokszor tévednek a jövő kilátásait illetőleg. Abban azonban *Vogel* egyetért *Schumpeterrel*, hogy a gazdasági haladás egyenlőtlen és lökészerű volta okozza a konjunktúráváltozást és munkájának utolsó fejezetében messzemenő engedményeket kénytelen tenni az egyensúlyi gondolatnak is. Elméletében azonban nem domborodik ki eléggé az, hogy az alkalmazkodás nehézségeinek éppen oly döntő szerep jut a hullámzásokban, mint maguknak az újításoknak. Jelentős szerepet juttat az újításoknak, legalább is az 1850–70 és 1895–1912. évi hullámzások előidézésében. *Jean Lescure*¹¹⁹ is, *Ragnar Frisch* pedig egyenesen csatlakozott *Schumpeter* magyarázatához.¹²⁰

Visszapillantva az elmélet most vizsgált változataira, szembezőkö az a haladás, melyet ezek a gazdasági élet hullámainak magyarázatában jelentettek. Magát a gazdaság szerkezetét és mozgó erőit vizsgálva rámutattak arra, hogy közgazdaságunk felépítésében és működésében változások felé hajlik, melyekhez egymásba fonódó részei nem mindig alkalmazkodnak könnyen. Megvilágították a most tárgyalt elméletek azt, hogy a változásoknak egyik főforrása a magánvállalkozási rendszer, amelyet a nyereségkilátások újításokra ösztönöznek és ezzel mozgást visznek be a közgazdaság rendszerébe, melyet az nem mindig tud zökkenések nélkül magába felvenni. Így tehát a haladás lökészerű lesz és

¹¹⁸ E. i. m.

¹¹⁹ Hausses et baisses des prix de longue durée. Paris 1933.

¹²⁰ L. Economic Essays in honour of Gustav Cassel. London 1933. a 203. old.

gyakran rázkódásokhoz és ezzel hullámmáshoz vezet. E gondolat elmélyítése és részleteinek feltárása volt a következőkben tárgyalandó elméletek munkája, bár néha más szemszögből nézték a gazdasági élet hullámmását.

5. A túltőkésítési elmélet. Az előbbieken érintett gondolatok mellett a válságok magyarázatára kezdettől fogva forgalomba került nézetek is tovább foglalkoztatták a közgazdákat. Ezek közül különösen a *túlermelés* gondolata újból és újból felbukkant. *Say*-nek a piacok elméletében kifejtett felfogása, mely mint láttuk, általában nagy elismeréssel találkozott, elzárni látszott azt az utat, amelyen a túlermelés elmélete elindult. Maga az a gondolat azonban, hogy az időnként felmerülő nehézségeket a túlermelés okozza, nem volt elnyomható és *Tugan-Baranovsky*¹²¹ magyarázatával, bár változott alakban, újból előtérbe került.

Elismerve azt, hogy általános túlermelésről mindaddig nem lehet szó, amíg árukat árukért cserélnek, *Tugan-Baranovsky* arra hivatkozott, hogy a pénz terjedésével a helyzet megváltozik. Amíg az árukat közvetlenül cserélik ki egymásért, addig az egyik áru árának az emelkedése a másiknak megfelelő süllyedését jelenti. Ha azonban a pénz lép közbe és az árukért pénzt kell adni, megnyílik annak lehetősége, hogy valamely áru árában bekövetkezett változás hasonló változást idézzon elő egyéb áruk árában is. A piaci felek most ugyanis már nem áruval, hanem pénzzel fizetik vásárlásaikat és ha az eladók valamely csoportjának jövedelme az áruk változásával megváltozik, ez kihat mindazokra a csoportokra, melyeknek termékeit a jövedelmében érintett gazdasági csoport vásárolja. Ha p. o. a búzaár süllyed, akkor ez a gazdák jövedelmét csökkenti és arra vezet, hogy a posztóért csak kevesebbet tudnak fizetni. Ezzel az, ami a természetbeni cserénél lehetetlen, t. i. valamely árváltozás általánosulása, a kapitalista rendszerben, lehetségessé válik annál is inkább, mert már nem közvetlenül a szükséglet, hanem a piac lesz a termelés mozgatója és ezzel a termelés egész folyamata is átalakul. Kifejlődik a kapitalista termelés, mely nemcsak fogyasztási javak iránt támaszt keresletet, hanem termelési javakat is szükségel és így bekövetkezhetik az, hogy a fogyasztás csökken és az áruk iránti összkereslet mégis növekszik, mert a termelési eszközök iránti kereslet a tőkefelhalmozódás következtében emelkedik. Ez *Tugan-Baranovsky* szerint azért lehet így, mert a kapitalista rendszerben a termelés már nem közvetlenül a fogyasztásnak szolgál,

¹²¹ Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena 1901.

hanem egyúttal a termelés fejlesztésének is. Ha a tőkefelhalmozódás — így okoskodik tovább *Tugan-Baranowsky* — nem vezetne folytonosan újabb tőkeelhelyezési alkalmak keresésére, akkor a fogyasztás és a termelés közötti összhang nem forogna veszélyben. Minthogy azonban a kapitalista termelésben fogyasztás és termelés között a közvetlen kapocs nincs meg többé, az általános túltermelés lehetővé válik.

Tugan Baranowsky azt gondolta, hogy a pénz szerepére való utalással és *Marx* tőkeakkumulációs elméletének segítségével vételével sikerült megdöntenie azokat az érveket, melyekkel *Say* az általános túltermelés lehetetlenségét kívánta bizonyítani. Fenti gondolatfűzésével az általános túltermelési elméletnek egy új válfaját honosította meg, melyet *Aftalion* a *részleges túltermelés általánosított elméletének* (théorie de la surproduction partielle generalisée) nevezett el, mint-hogy a részleges túltermelés hatásainak általánosulásából vezette le az általános túltermelés lehetőségét. *Tugan Baranowsky* ebben követőkre is talált, amennyiben — bár tőle eltérő indokolással — *Menter Bouniatian*¹²² és *Jean Les-cure*¹²³ is azon a nézeten voltak, hogy az egyes fontosabb iparágakban bekövetkező túltermelés kihatással van a többi iparágakra is és így könnyen általános zavarokhoz vezet. E magyarázat a klasszikus elméletnek a részleges túltermelésre vonatkozó felfogásától lényegesen eltér, mert míg a klasszikusok azt állították, hogy a részleges túltermelés csak múló jelenség, melyet a gazdasági élet mechanizmusa gyorsan kiküszöböl, addig *Tugan Baranowsky* és követői ennek ellenkezőjét állították, mert szerintük a részleges túltermelés hatásai általánosulnak és nem a piac egyensúlyának helyreállítása irányában dolgoznak.

E magyarázatot *Aftalion* nem találta kielégítőnek, mert nézete szerint nehezen érthető, hogy miképp általánosulhat az árak esése akkor, amikor a túltermelés csak részleges.¹²⁴ Minthogy azonban statisztikai adatok azt mutatják, hogy időnként valóban az árak süllyedése következik be, *Aftalion* szerint az általános túltermelés gondolata mégsem zárható ki, legalább is abban az értelemben, hogy a termelési ágak túlnyomó részében valóban túltermelés van, bár e mellett

¹²² Wirtschaftskrisen und Überkapitalisation. München 1908. és Les crises économiques. Oroszból ford. J. Bernard. 1932.

¹²³ Les crises générales et périodiques de surproduction. Paris 1907.

¹²⁴ La réalité des surproductions générales. (Revue d'économie politique. XXII. köt. (1908.) a 696—706. és XXIII. köt. (1909.) a 81—117., 201—209. és 241—259. old., továbbá Essais d'une théorie des crises générales et périodiques. Paris 1909. és Les crises périodiques de surproduction. Paris 1913.

egyes ágakban még bizonyos termelési hiány is mutatkozhatik. Magyarázatot keresve az így értelmezett túltermelésre, *Aftalion* a határhaszonelmélethez fordult, melynek alapján arra az eredményre jutott, hogy emelkedő árak a termelés oly mértékű kiterjesztéséhez vezethetnek, mely mellett oly bőség keletkezik javakban, hogy azok határhaszna alászáll és ezért előbb-utóbb általános ársüllyedés áll elő.

Aftalion azonban azt az előkelő helyet, melyet a konjunktúraelmélet történetében elfoglal, nem ennek az okfejtésnek köszönheti, hanem egy új gondolat felvetésének, mely a gazdasági hullámzások megértésében igen értékesnek bizonyult. *Aftalion* ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy a mai jelentékeny technikai felszerelés mellett *hosszú időbe* telik, amíg egy gyár felszerelése elkészül. Hosszú időköz folyik le tehát egy gyár tervezése és berendezésének elkészülte között, mely idő alatt a viszonyok jelentékenyen változhatnak. Gyakran bekövetkezhetik tehát az az eset, hogy valamely gyár felállítása, vagy bővítése indokoltnak látszik, de mire a gyár elkészül és elkezdni ontani termékeit, a fogyasztásnak ezekre már nincs olyan mennyiségben szüksége, mint ahogy az a vállalkozás megindultakor, vagy a gyár bővítésekor látszott. Hozzájárul ehhez az is, hogy emelkedő árak és jó üzleti kilátások általában élénkítőleg hatnak a gazdasági életre és így nem egy vállalkozó lesz, aki a jövőben bízva, a helyzetet ki akarja használni és üzemét bővíti, vagy új telepet létesít, de várakozásában nagyon csalódik. Annál is inkább lehetnek e téren tévedések, mert a vállalkozókat elhatározásukban elsősorban az árak alakulása vezeti, ez pedig nem olyan megbízható jelzője a jövőnek, hogy rá biztosan lehetne építeni, mert az árak gyakran változnak. Ha azonban egyszer a telepek létesítése és bővítése megindult, akkor ez nagy veszteség nélkül meg nem állítható és így csak a túltermelés útját egyengeti.¹²⁵

Aftalion, kinek figyelme e gondolatmenetében a termelési felszerelés kérdései felé fordult, *Juglar* induktív módszerét követő kutatásai nyomán azt észlelte, hogy a *termelés ingadozásának igazi székhelye nem a fogyasztás számára termelő iparágak, hanem azok az iparágak, amelyek termelési javakat állítanak elő*. Azonban a termelési berendezkedések előállításához szükséges idő hosszúságára összpontosítva figyelmét, *Aftalion* nem aknáztta ki eléggé azt a megállapítását, hogy a túltermelés, nem, mint régebben hitték,

¹²⁵ *Aftalion* elméletének rövid kivonatát l. Review of Economic Statistics. IX. köt. (1927.) a 165—170. old.

a tulajdonképpeni fogyasztás számára dolgozó iparágakban jelentkezik, hanem a *termelési javak termelése az, mely túlméretezésre hajlik.*

Ennek a gondolatnak teljes kifejtése *Spiethoff* érdeme. *Aftalion*hoz hasonlóan *Spiethoff* is széles induktív alapon vizsgálta a gazdasági élet helyzetváltozásait és ezen az úton jött rá ő is arra, hogy a túltermelés nem a fogyasztási iparokban, hanem a termelési eszközök iparágaiban szokott jelentkezni.¹²⁶ Tehát a *termelékeny fogyasztás* (reproduktiver Konsum) — ahogy *Spiethoff* a termelési javak iparágait nevezte¹²⁷ — a túltermelés igazi fészke. Ennek megállapításával *Spiethoff* figyelme a *termelési javak iránti kereslet* felé fordult, melynek sajátosságát abban találta meg, hogy *erős kilengésekre hajlamos.* A termelési javak iránti kereslet ugyanis már magában véve sokkal ingadozóbb és sokkal kevésbé egyenletes, mint a fogyasztási javak iránti kereslet, mert az utóbbit a jövedelmek állandó folyása táplálja, míg a termelési iparok kereslete az elhelyezést kereső tőke mennyiségétől függ, ez pedig a dolog természeténél fogva jelentékeny változásoknak van alávetve, mert a tőkefelhalmozódás mértéke nem egyenletes. Már magában véve ez erősen ingadozóvá teszi a tőkejavak iránti keresletet. Igen nagy mértékben fokozza azonban a tőkejavak keresletének ingadozásokra való hajlamos voltát maguknak a tőkejavaknak a természete is. Ezek legnagyobb része ugyanis tartós jószág és ezért nem oly rövid időközökben újul meg irántuk a kereslet, mint a fogyasztási javak nagy része iránt.¹²⁸

Aftalion és *Spiethoff* vizsgálatainak nyomán a túltermelési elmélet mindjobban eltávolodott alapgondolatától, mely szerint a túltermelés egyszerűen fogyasztási javakban való túlbőséget jelent. Mindjobban kitűnt, hogy a túltermelés, legalább is elsősorban, a gazdasági élet bizonyos területén, t. i. a termelési eszközök területén lép fel. A zavarok oka is tehát tulajdonképpen nem az, mintha a fogyasztási javak állának túlságos mennyiségben rendelkezésre, hanem inkább az, hogy a termelési iparok terén keletkeznek fennakadások. Csak a fennálló üzemek bővítése és újak létesítése után derül ki ugyanis, hogy túlcsigázott várakozások folytán oly méretű beruházások történtek, amilyeneket a közgazdaság helyzete nem indokol. Ezzel a túltermelési elmélet

¹²⁶ Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduction (Schmoller's Jahrbuch 26. köt. (1902.) a 721—759. old., továbbá „Krisen“ c. cikkét a Handwörterb. der Staatswiss. 4. kiad. (1925.) VI. köt. 8—91. old.)

¹²⁷ Schmollers' Jahrbuch 26. köt. 725. old.

¹²⁸ U. o. a 731. old.

let képe megváltozott és helyét a *túltőkésítési elmélet* foglalta el.

Erre voltaképpen a túltermelési elméletnek mindig volt hajlama. A *Spiethoff* részéről említett tények közül a megtakarítások útján keletkező tőkefelhalmozódás, bár némileg más összefüggésben, már *Malhus* figyelmeztetését is magára vonta és, miként láttuk, az állótőke hirtelen gyarapodása is már régen foglalkoztatja az elméletet. Mégis igen jelentékeny volt az a lépés, amely a túltőkésítési elmélet kibontakozásával történt, mert háttérbe szorította a túltermelésnek oly módon való elgondolását, hogy annak a közvetlenül a fogyasztásra szánt javak bőségében kell állnia.

A túltermelési elmélet hívei közül voltaképpen már *Tugan Baranowsky* a túltőkésítési elmélet felé hajlott. Miután munkájának első részében a fentismertetett túltermelési elméletét kifejtette, az angol válságok vizsgálata után oly magyarázatra jutott, mely már lényegében túltőkésítési elméletnek tekinthető. E magyarázat abból indul ki, hogy a megtakarítások és beruházások különbözőképpen érzik meg az idők változását. A pangásban a beruházások megszűnnek, vagy legalább is erősen megcsappannak, de a megtakarítások nem szűnnek meg. Vannak ugyanis rétegek a társadalomban, melyek jövedelmét sehogy, vagy csak kevéssé érinti a gazdasági élet pangása és ezek takarékoskodása tovább folyik, annál is inkább, mert a süllyedő árak ezt még meg is könnyítik. Jelentékeny tőkemennyiségek gyűlnek össze ily módon, amelyek nyomást gyakorolnak a bankokra, hogy amint a javulás jelei mutatkoznak, igyekezzenek kihelyezéseiket megkezdeni és a gazdasági életet tőkével táplálni. Ezzel megindulhat a fellendülés és ahogy a pangásban egyik iparág nehézségei növelik a többiét, éppen úgy, most a fellendülésben az egyik helyen nyert lendület könnyen áterjed a többire. Ezzel a fejlődés általános lesz és a beruházásokhoz rendelkezésre álló tőkemennyiség gyorsan elfogy. Részben ez, részben pedig a fejlődés egyenlőtlensége folytán előálló nehézségek túltermeléshez, majd ismét összeomláshoz vezetnek.¹²⁰

*Tugan Baranowsky*éhoz hasonlóan *Spiethoff* elmélete is lényegében már túltőkésítési elmélet. *Spiethoff* a reálfolyamatokban való magyarázat felé hajolva, ezen az alapon igyekezett a túltőkésítés tényállását magyarázni. A megtakarítás

¹²⁰ *Kautsky* élesen támadta *Tugan Baranowskyt* eme nézetéért, melyeket az igazi marxizmussal összeférhetetlennek tartott. (Die Neue Zeit. 20. köt. (1920.) L. 37—47., 76—81., 110—118. és 133—143. old.)

Spiethoff szemében nyersanyagok és megélhetési eszközök felhalmozásában áll. A gazdasági élet megélénkülésével ilymódon a munka megindításához szükséges kiegészítő (komplementáris) javak bőségben állnak rendelkezésre. A beruházást kereső tőke tehát kellő mennyiségben találja a termelés bővítéséhez szükséges javakat a közgazdaságban. A fellendülés előrehaladásával azonban a megelőző pangás korszakában felhalmozódott termelési javak elfogynak és kiegészítő javakban való hiány kezd mutatkozni, útját állva sokszor a megkezdett beruházások folytatásának és megakasztva a gazdasági fejlődést. Ennek a reáljavakban adott magyarázatnak pénzfolyamatban a tőkehiány felel meg, tehát ugyanaz, amelyről *Tugan-Baranovsky elmélete* is szól. Végeredményben tehát úgy az utóbbi, mint *Spiethoff* magyarázata szerint a fellendülésnek tulajdonképpen nem a túltermelés, hanem a termelés bővítéséhez szükséges tőke hiánya vet véget.

Az a gondolat, hogy a tőkehiány akasztja meg a gazdasági élet fellendülését, mint tudjuk, már *Torrens*-nél felmerült, és nem kevés követőre talált már a múlt század elején is. *Tugan Baranovsky* és *Spiethoff* hatása alatt azonban most újra erősen előtérbe kezdett lépni és egyik főtámasza lett *Cassel* magyarázatának is.¹⁸⁰ A pangás, *Cassel* szerint, oly állapota a gazdasági életnek, melyben igen csekély a maradandó termelési javak iránti szükséglet, míg a fellendülést az ily javak és a megszerzésükhöz szükséges tőke iránti kereslet jellemzi. Eppen ezért a fellendülésben gyorsan felszívódnak a rendelkezésre álló tőkekészletek és a fellendülés előrehaladásával érzékeny tőkehiány áll be,¹⁸¹ mert a rendelkezésre álló megtakarítások már nem elegendők a fellendülésben előállott tőkejavak megvásárlására. Ezen okoskodás alapján *Cassel* arra az eredményre jutott, hogy a fellendülésben nem a fogyasztók késztermékek felvételére való készsége csekély, hanem a közönség nem képes azoknak a tőkéknek az előteremtésére, melyek a fellendülés további folytatásához szükségeltetnének.¹⁸²

Annak felismerése, hogy a túltermelés igazi oka a termelési javak terén keresendő, a beruházási szükséglet természetének további vizsgálatára ösztönzött. A tőkére épített termelés behatóbb vizsgálata már *Marx* figyelmét is felhívta arra a körülményre, hogy a termelési felszerelés időközönként felújításra szorul. Bár *Marx* tisztában volt azzal,

¹⁸⁰ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. 526. old.

¹⁸¹ U. i. 577. old.

¹⁸² U. o. 575. old.

hogy a felújítási szükséglet, melyre a vállalkozók az amortizációnak megfelelő tőkeösszeget tartalékolnak, nem egyforma minden iparágban, mégis átlagban tíz éves felújítási időszakot véve alapul, evvel hozta összefüggésbe a válságokat, illetőleg a gazdasági élet időnkénti megélénkülését és ennek túlfeszítésével válságba jutását.¹³³

Nehéz megállapítani, hogy a felújítási szükséglet továbbbi vizsgálatát mennyiben befolyásolta *Marx* eszmemenete; annyi azonban bizonyos, hogy a kérdés az érdeklődés homlokterébe akkor került, amidőn felismerték, hogy a túltermelés igazi fészke a termelési javak előállításában van. Az ezzel kapcsolatban felmerült gondolatok eleinte elég szétágazóak voltak. *Carver* p. o. az árak ingadozásával kapcsolta össze a kérdést. Szerinte a beruházási szükséglet növekedése akkor szokott bekövetkezni, ha a fogyasztási javak árai emelkednek, mert ekkor lendülnek fel a beruházások. Valamely termék árának változása aránylag nagy hatással van az azt előállító vállalatok tőkeértékére és így a fogyasztási javak árában bekövetkezett csekély emelkedés is erős ösztönzést gyakorol a vállalatok bővítésére. Ha azután ez a bővítés indokolatlannak mutatkozik, válságos helyzet következik be.¹³⁴

A kérdés továbbfejlődésére nagyobb hatással volt *G. H. Hull*¹³⁵ eszmemenete, mely szerint a beruházásoknak két csoportját kell megkülönböztetnünk. Az első az, melyet *Hull* *szükségszerű beruházásnak* nevez, mely tehát halaszthatatlan keresletet támaszt a szóbanforgó termelési javak iránt. E szükségeszerű beruházások a berendezés kopásából és elavulásából származnak, ezért folytonos és szabályszerű természetűek, mert felújításokra az üzem folytatásához feltétlenül szükség van. Emellett azonban van a vállalatoknak olyan beruházási szükséglete is, mely nem lép fel pillanatnyilag parancsolólag, hanem amelynek eszközzése halasztható. Ezt *Hull* *tetszés szerinti beruházásnak* (*optional demand for construction work*) nevezi azért, mert a vállalkozó *tetszés szerint* akkor eszközli, amidőn erre az időt leg-

¹³³ „Durch diesen eine Reihe von Jahren umfassenden Cyclus von zusammenhängenden Umschlagen, in welchen das Kapital durch seinen fixen Bestandteil gebannt ist, ergibt sich eine materielle Grundlage der periodischen Krisen.“ (Das Kapital. II. köt. 4. kiad. Hamburg 1910. a 156. old.) *Hilferding* azután e gondolatmenetet bővebben fejtette ki. (Das Finanzkapital, Wien, 1910. XVI. fejezet.) Egyébként *Marx* a nyereség-hányad csökkenésére helyezte konjunkturamagyarázatában a súlyt.

¹³⁴ A Suggestion for a Theory of Industrial Depressions. (Quart. Journ. of Ec. XVII. köt. (1903.) 1. 497—500. old.)

¹³⁵ Industrial Depressions. New York 1911.

alkalmasabbnak tartja. A vállalkozókat üzleti szellemük természetesen arra készíti, hogy ezeket a beruházásokat akkor eszközöljék, amikor lehetőleg alacsony költségek mellett lehet azokat végrehajtani. Minthogy azonban az összes vállalkozók erre törekszenek, kedvező beszerzési lehetőségek egyidőben ösztönzik az összes vállalkozókat ily beruházásokra, ami azután az üzleti élet fellendülését mozdítja elő. Amint azután a vállalatok ezirányú szükségleteiket fedezték, a termelési iparokban erős visszaesésnek kell bekövetkeznie. *Hull* eszmemenete tehát azon a gondolaton épül fel, hogy a beruházások iránti szükséglet csupán részben állandó, t. i. csak annyiban, amennyiben az egyszerűen felújítási szükséglet, viszont másik részében, t. i. amennyiben az bővítési szükséglet, csak időnként válik esedékessé, még pedig oly körülmények között, melyekben az erre való törekvés általánossá válik.

Pigou, hangoztatva a beruházások tartós voltát, arra mutatott rá, hogy a vállalkozási kilátásokkal a felszerelési tárgyak iránti szükséglet erősebben ingadozik, mint a fogyasztási javak iránti kereslet.¹³⁶ Továbbment *C. F. Bickerdike*, aki a hajóépítés példáját választotta a beruházási szükséglet ingadozó voltának igazolására; vizsgálati eredményét abban foglalván össze, hogy a forgalomnak szolgáló hajóter iránti kereslet emelkedése, hacsak kisebb méretű is, jelentős beruházásokra készíti a hajózási vállalatokat. Ez természetesen visszahat a hajóépítéshez szükséges anyagok és berendezési tárgyak keresletére is.¹³⁷ E gondolatmenetnek általánosabb fogalmazása *J. M. Clark*-tól származik.¹³⁸ *Hull*-hoz hasonlóan különbséget téve egyszerű felújítási és bővítési beruházások között, *Clark* arra a megállapításra jutott, hogy míg az első a késztermékek keresletétől függ, addig a második aszerint alakul, hogy a késztermékek kereslete növekvő irányzatot mutat-e vagy sem. A bővítési szükséglet eszerint a késztermékek iránti kereslettel bonyolult viszonyban van, mert nem függ közvetlenül a kész termékek iránti kereslettől, hanem attól a módtól, amelyben ez a kereslet ingadozik. *Clark* szerint tehát, ha a késztermékek iránti keresletet annak a sebességnek tekintjük, amelyben a fogyasztás a piacból felszívja a késztermékeket, akkor a felújítási

¹³⁶ *Wealth and Welfare*. London 1912. I. 144—145. old.

¹³⁷ A Non-Monetary Cause of Fluctuations in Employment. (*Econ. Journ.* XXIV. köt. 1924. I. 357—370. old.)

¹³⁸ Business Acceleration and the Law of Demand. (*Journ. of Pol. Ec.* XXV. köt. (1917.) a 217—235. old.), továbbá: *Studies in the Economics of Overhead Costs*. Chicago (1923.)

szükséglet nagyjában ettől a sebességtől függ, a bővítési szükséglet viszont a sebességnek a változásával, tehát gyorsulásával, vagy lassulásával függ össze. *Clark* e tételét a *gyorsulási elvnek* (acceleration principle) keresztelte az irodalom és *Clark* érdekes fejtegetései nyomán a közgazdák hosszú sorozata ezt az elvet döntő jelentőségűnek találta a gazdasági hullámlás megmagyarázása számára. Különösen *Hansen* és *Röpke* helyeztek rá nagy súlyt a konjunkturaelméletben, mert igen jó alapot nyújtott az üzleti élet időnként való erős fellendülésének és azután hirtelen való lelohadásának megmagyarázására.

A gyorsulási elv azonban, legalább is *Clark* formulázásában, ellenvetésre is adott okot. *Ragnar Frisch* ugyanis kifogásolta *Clark*nak azt az állítását, hogy a beruházási iparok kereslete feltétlenül csökken akkor, ha a késztermékek iránti kereslet növekvési hányada csökkent.¹³⁹ *Frisch* igyekezett bizonyítani, hogy a készárúk iránti kereslet növekedési ütemének lassulása magában véve még nem vonja maga után a beruházási szükséglet csökkenését.¹⁴⁰ Midőn ugyanis *Clark* ezt állította, akkor *Frisch* szerint az egész beruházási szükségletet úgy tekintette, mint hogyha az tisztán bővítési szükséglet volna, holott a felújítási szükségletnek is szerepe van a beruházásokban. Válaszában *Clark* elismerte,¹⁴¹ hogy a készárúk keresletének növekedésében bekövetkezett csekélyebb visszaesés összefér az általános beruházási szükséglet növekedésével, mert a felújítási szükséglet nagysága ellensúlyozhatja azt a hatást, amelyet a bővítési szükséglet lassulása előidéz. A vita befejezéséül *Frisch* azután a gyorsulási elv következő fogalmazását ajánlotta: a késztermékek iránti kereslet növekedési hányadának csökkenése akkor idézi elő a tőkejavak iránti kereslet csökkenését, hogyha, és csakis hogyha, a kész áruk iránti kereslet évenkénti százalékos csökkenési hányada nagyobb, mint az a százalék, amely a tőkejavak évenkénti elavulásának megfelel.¹⁴² Ezzel a fogalmazással *Hansen* is egyetértett, ki,

¹³⁹ V. ö. *Studies in the Economics of Overhead Costs* a 390. old. *Frisch* tétele mindenestre pontosabban fogalmazza a gyorsulási elvet, de *Clark* fent említett első tanulmányában nem feledkezett meg a felújítási szükségletről, és említett könyvében arra is rámutatott, hogy a felújítási szükséglet sokszor halasztható és ez is erősíti a termelési iparok keresletének ingadozó voltát. (*Studies in the Economics of Overhead Costs* a 389–390. old.)

¹⁴⁰ *The Interrelationship between Capital Production and Consumer-taking.* (*Journ. of Pol. Ec.* XXXIX. köt. (1931.) I. 651. old.)

¹⁴¹ *Journ. of Pol. Ec.* XXXIX. köt. I. 814. old.

¹⁴² *Journ. of Pol. Ec.* XI. köt. a 254. old.

bár előbb¹⁴³ lelkes híve volt a gyorsulási elvnek, utóbb osztotta *Frisch* ellenvetését. Teljesen elismerve azt, hogy újabb fogalmazásában a gyorsulási elv hathatós segédeszköze a konjunktúraváltozás magyarázatának, *Hansen* utóbb mégis súlyt helyezett arra, hogy ezen elv szerepe ne becsültessék túl, mint ahogy némelyek tették.¹⁴⁴ mert *Hansen* szerint a konjunktúraváltozás főoka nem ez, hanem az, hogy a gazdasági élet lökésekben és ugrásokkal fejlődik. Szerinte tehát az üzleti életben ingadozások volnának akkor is, ha a fogyasztás menetében nem volnának változások.¹⁴⁵

Aftalion, *Spiethoff*, *Hull* és *M. Clark* a konjunktúraelméletet kétségtelenül igen jelentős gondolatokkal termékenyítették meg. A termelési és fogyasztási javak keresletének lényegesen eltérő természete, és a korszerű termelési felszerelés előállításának hosszabb időtartama oly tények, melyek érthetővé teszik a fogyasztás és a termelés közötti egyensúly időnkénti megbomlását, mely végeredményben mégis csak abból áll elő, hogy a termelési kapacitásnak megfelelő fogyasztás hiányzik és így a bővített termelési felszerelés túlméretezett a piac fogyasztóképesége szempontjából. Ez annyira magára vonta a figyelmet, hogy háttérbe került egy másik tény, mely ugyancsak lényegbe vágó és erősen hozzájárul a termelési felszerelés túlméretezéséhez. Ez a kapitalista termelési felszerelés azon tulajdonsága, hogy előállítása csak bizonyos méretekben fizeti ki magát. Ilyen a gépek nagy része, melyek alkalmazása csak bizonyos nagyobb egységekben jövedelmező. Nem utolsó oka ez annak, hogy a kapitalista termelésnek oly hajlama van a túlméreteződésre és nem utolsó oka annak sem, hogy a kapitalista termelés fejlődése lökésszerű és nem egyenletes.

Csak arra kell gondolnunk, hogy ha a kézműipar volna az uralkodó termelési üzemforma, akkor a népszaporodás okozta keresleti növekedéshez sokkal símább volna az alkalmazkodás. Hogy a fejlődés lökésszerű volta egyik főoka a hullámváltozásoknak, ezt, bár nem ezzel az okfejtéssel, *Hansen* is hangsúlyozza.¹⁴⁶

6. A túltőkésítési elmélet pénzelméleti vonatkozásai. Az eddigiekben a túltőkésítési elmélet gondolatmenetének csak egy részét érintettük, mellőzve azokat a vonatkozásokat, amelyek szorosabb kapcsolatban vannak a pénzforgalom-

¹⁴³ *Business Cycle Theory*, I. 113—114. old.

¹⁴⁴ *Quart. Journ. of Ec.* LI. köt. az 52. old.

¹⁴⁵ *U. i.* 524. old.

¹⁴⁶ *U. o.* az 524. old.

mal és az árakkal. Következménye volt ez annak, hogy nem az egyes szerzők elméleteit kívánjuk egymás mellé sorakoztatni, hanem az egyes gondolatok kifejlődését nyomon követni. A túltőkésítési elméletről alkotott képiünk azonban csak akkor lesz teljes, ha a túltőkésítés tényének a pénzforgalommal kapcsolatos vonatkozásairól alkotott elgondolásokat is figyelembe vesszük, mert ezek ennek az elméletnek majdnem mindegyik változatában jelentős szerepet játszanak. Kiindulási pontul *Wicksell* úttörő vizsgálatai szolgáltak.

*Wicksell*nek nem volt szándéka a tőkekamat és az árak összefüggéséről szóló fejtegetéseivel konjunkturaelméletet nyújtani. Idevágó fejtegetései csak azt célozták, hogy a pénzmennyiség és az árak közötti összefüggést világítsák meg.¹⁴⁷ Midőn erre vonatkozó gondolatmenetét a konjunkturaelméletben kívánták felhasználni, *Wicksell* ezt visszautasította.¹⁴⁸ Mégis, ha szemünk elé állítjuk *Wicksell*nek a kamatláb és az árak közötti összefüggésre vonatkozó elgondolását, érthetőnek fogjuk találni, hogy ez nem maradhatott hatás nélkül a konjunkturaelmélet fejlődésére. Megvilágítva a tőke határtermelékenysége és a kamatláb közötti viszonyt, *Wicksell* a túltőkésítésnek egy fontos mozzanatára mutatott rá és e folyamat következményeinek elemzésével oly tényekre irányította a figyelmet, amelyek a konjunkturaelmélet számára alapvető jelentőségűek.

Ahhoz, hogy megértsük, miért kellett *Wicksell* gondolatmenetének döntő befolyást nyernie a gazdasági helyzetváltozások elméletére, ama fejtegetéseire keli gondolnunk, melyekkel azt igyekezett bizonyítani, hogy csak a természetes kamatláb érvényesülése biztosíthatja a megtakarítások és a beruházások egyensúlyát. *Wicksell* okoskodása szerint ugyanis a piaci kamatlábnak a természetes kamatlábtól való eltérése megzavarja a piaci egyensúlyt. Ha p. o. a tőkejavak termelékenysége nagyobb, mint a piaci kamatláb, ez a vállalkozásnak erős lökést ad, mert a pénz olcsóbb, mint amilyen nyereséget beruházásával el lehet érni. Hogy a tőke iránti kereslet, tehát a beruházásra való hajlamosság a kölcsön után fizetendő kamat és a beruházások jövedelmezőségének egymáshoz való viszonyától függ, ezt már *Thornton*

¹⁴⁷ L. Geldzins und Güterpreise. Jena 1898. c. mnkájának bevezetését.

¹⁴⁸ L. az e. i. munka angol fordításához *Ohlin* bevezetését továbbá *Vorlesungen über Nationalökonomie*. 2. kiad. Jena 1928. I. 238—244. old.

is felismerte és világosan meg is állapította,¹⁴⁰ a nélkül azonban, hogy sikerült volna kortársai figyelmét eme gondolatfűzéssel megragadnia. Midőn azután a konjunktúra-kérdés jobban kezdte a közgazdákat foglalkoztatni és *Wicksell* a pénz és az árak közötti összefüggésre vonatkozó nézeteit kifejtve visszatért e gondolatra, az már erős visszhangra talált.

A termelési folyamat bővítése, így okoskodott *Wicksell*, csak akkor történhetik meg, ha a vállalkozók hajlandók az előbbieknél magasabb árakat fizetni a termelési javakért, máskülönben nem tudják azokat elvonni azoktól a termelési ágaktól, melyekben eddig alkalmazva voltak. Minthogy azonban a tőke a termelésbe befektetve, nagyobb jövedelmet hoz, mint amely a piaci kamatlábnak megfelel, a vállalkozók valóban hajlandók is a magasabb árakat a termelési javak biztosítása érdekében megfizetni. Ezzel a jövedelmek is emelkednek, mert hiszen ezek nagy része a termelési tényezők tulajdonosainak a termelésben való részvételével áll összefüggésben. Ily módon önmagát erősítő folyamat — az ú. n. *Wicksell-féle folyamat* — keletkezik, mert a jövedelmek emelkedése lehetővé teszi a fogyasztási javak árának további emelkedését és ezzel további terjeszkedésre serkenti a termelést, ami a tőkejavak iránti keresletet is tovább növeli. A tőkejavak iránti kereslet viszont a mai gazdasági rendben pénz iránti keresletet jelent, amelyet a bankok hitelek nyújtásával ki is tudnak elégíteni.

A pénz iránti fokozott kereslet azonban csak addig tart, amíg a piaci kamatláb alacsonyabb a természetes kamatlábnál. Ez azonban csak egy ideig tarthat, mert vannak olyan tényezők, melyek abban az irányban hatnak, hogy előbb-utóbb a piaci kamatlábat fel kell emelni a természetes kamatláb színvonalára. A pénzkölcsönök iránti kereslet ugyanis arra kényszeríti a hitelintézeteket, hogy tartalékaikat erősítsék. Ezzel a hitelnyújtás mindjobban akadályokba ütközik és a bankok előbb-utóbb kényszerülnek arra, hogy a pénzkamatlábat a természetes kamatláb színvonalára emeljék. Ezzel azután megszűnik az arra való indíték, hogy nagyobb mennyiségben keressenek pénzt beruházások céljaira.

*Wicksell*nek e folyamatra vonatkozó fejtegetései voltak azok, amelyek a konjunktúraelmélet munkásait vonzották.

¹⁴⁰ „We may... consider this question as turning principally on a comparison of the rate of interest taken at the bank with the current rate of mercantile profit.” (An Enquiry into the Nature and Effects of Paper Credit of Great Britain. London. 1802. I. 287. old.)

A *Wicksell*-féle kumulációs folyamat ugyanis hathatós segítséget ígért annak megmagyarázásában, hogy miképp erősíti a fellendülés önmagát és hogyan egyeztethető össze a termelési és a fogyasztási javak árának egyszerre emelkedése. A *Wicksell*-féle folyamat arra is feleletet kínált, hogy a piac kiegyensúlyozó erői miért nem nyomják el a meginduló konjunktúrát és miért engedik azt önmagát erősíteni addig, míg összeomlása bekövetkezik. A kamatláb és a tőkejavak termelékenysége közötti összefüggés ugyanis egyenesen alátámasztja egy ideig az egyensúly megbontását és az árak párhuzamos emelkedését. Emellett *Wicksell* okoskodása nagyon alkalmas volt arra is, hogy a konjunktúraváltozásban a pénz és a bankok szerepe megfelelően figyelembe vévessék.

Minthogy *Wicksell* a kamatlábra vonatkozó fejtegetéseit *Böhm-Bawerk*nek a termelési közútakra vonatkozó felfogásával, hozta kapcsolatba, ez elsősorban az osztrák iskola híveinek rokonszenvét biztosította számukra. *Mises*, mint a bankszerűség iskolájának ellenzője, különösen hajlott *Wicksell* okoskodása felé, melynek a hitel élénkítő szerepére vonatkozó része különösen alkalmasnak látszott annak megmagyarázására, hogy a pénzmennyiség hitelek útján való növelése miért fokozza az üzleti tevékenységet oly módon, hogy végül is fordulatnak kell bekövetkeznie. *Mises* teljesen egy véleményen volt *Wicksellel* abban, hogy hitelek bőségesebb nyújtása emeli az árakat és kiváltja a *Wicksell*-féle önmagát erősítő folyamatot. Csupán abban nem tudott egyetérteni *Wicksellel*, hogy a bankok maguktól kényszerülnek arra, hogy idővel a piaci kamatlábat felemeljék.¹⁵⁰ *Mises* szerint ugyanis a bankoknak módjukban áll alacsony kamatláb mellett hiteleiket úgyszólván a végtelenbe fokozni.¹⁵¹ A konjunktúra összeomlását ezért *Mises* szerint nem a bankok kamatpolitikája idézi elő, hanem az a körülmény, hogy magának a termelésnek a területén merülnek fel akadályok. A fellendülésben ugyanis az árak emelkedése és a szükséges hitelek rendelkezésre állása a termelésnek szélesebb alapokra helyezését hozza magával. Ez *Mises* szerint abban áll, hogy a termelési körútak száma növekszik, mert hiszen nagyobb mennyiségű tőkével újabb és újabb termelési körútak iktathatók be. Ez mindaddig akadálytalanul folytatható, amíg a szükséges anyagok rendelkezésre állanak és gondoskodva van arról, hogy az

¹⁵⁰ *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*. 2. kiad. München—Leipzig 1924. I. a 366—368. old.

¹⁵¹ U. i. 368. old.

újonnan beiktatott termelési körútak munkásai is eltartásának. Előbb-utóbb azonban be kell következnie annak, hogy a megélhetési alap (Subsistenzmittelfond) nem elegendő többé az újabb termelési körútak alátámasztására, vagyis nem áll többé annyi fogyasztási jószág rendelkezésre, mint amennyi a megnövekedett termelési folyamatok fenntartására szükséges. Ily módon tehát *Mises* szerint nem a pénztőkének a hiánya, hanem a megélhetéshez szükséges javak hiánya okozza a fordulópontot a konjunktúrában. E hiány abban nyilvánul meg, hogy a fogyasztási javak árai, elégtelen kínálatuk folytán, elkezdenek erősen emelkedni és ez nyilvánvalóvá teszi a pénzbeli és a reális folyamatok közötti ellentmondást. Kitűnik, hogy a rendelkezésre álló dologi javak alapján nem indokolt a termelési körútaknak bekövetkezett bővítése és az erre fordított pénzüsszegek már nem hoznak megfelelő jövedelmet és ez kényszeríti a bankokat, hogy a kamatlábat felemeljék.¹⁵²

Mises, miként látjuk, *Wicksell*nek a természetes kamatlábra vonatkozó fejtegetéseit arra használta fel, hogy velük a *Böhm-Bawerk* által hangsúlyozott termelési körútak beiktatásának lehetőségeit megvilágítsa. Az ő szemében a természetes kamatláb az a kamatláb, amely a megélhetési alap és a termelési körútak közötti viszonyt szabályozza. A természetes kamatlábnál alacsonyabb piaci kamatláb sarkalja a vállalkozást, de mihelyt a termelési körútak növelése túlhaladja azt a mértéket, amely a rendelkezésre álló megélhetési alapnak megfelel, nehézségek állanak elő, mert a megélhetési alap nem bírja el többé a tőkésítésnek azt a fokát, amelyet az alacsonyabb kamatláb felidézett.

Ily módon az osztrák iskola híveinek világításában a termelésnek tőkével való bőségesebb előállítása mindinkább a termelési körútak növelésének értelmét nyerte. Ezen az alapon a termelési körútak hosszában, vagyis a termelés időbeli felépítésében látták a termelés szerkezetének fő jellemvonását, mert szerintük ez tükrözi vissza azt, hogy mily mértékben áll a termelésnek tőke rendelkezésére. A termelésnek kapitalisztikusabbá válása tehát e felfogás szerint a javak kiérési idejének meghosszabbításával, vagy más szóval új termelési körútak beiktatásával egyértelmű.

*F. Machlup*¹⁵³ és *R. Strigl*¹⁵⁴ csatlakoztak e magyarázathoz, egyetértve vele abban, hogy a kamatláb feladata a ter-

¹⁵² U. o. 371. old.

¹⁵³ Börsenkredit, Industriekredit und Kapitalbildung. Wien 1931.

¹⁵⁴ Kapital und Produktion, Wien 1934.

melés időbeli szerkezetének, vagyis a termelési körútaknak a megélhetési alappal való összhangba hozatala. Miként azt különösen *Strigl* kifejtette, a nagyobb tőkével való termelés újabb körútak beiktatását jelenti. A termelési időszak hossza tehát függvénye lesz a megélhetési alapnak és nagyobb termelési körútak csak addig tarthatók fenn, amíg ezeket a rendelkezésre álló megélhetési alap megengedi. A termelési időszaknak a megélhetési alappal összhangban maradását azonban csak addig lehet biztosítani, amíg a termelés kiterjesztése a rendelkezésre álló megtakarításokra támaszkodik. Amint hiteltermeléssel finanszírozzák a termelés kiterjesztését, ez megzavarja az összhangot és ezért állandóan fenn nem tartható.

*Hayek*¹⁵⁵ is ebből a gondolatmenetből indult ki, csak hogy annak új fordulatot adott azzal, hogy a súlyt a termelés egymásra épülő fokozatainak egymásközi árviszonyaira illetőleg ezek megváltozására helyezte. Teljesen osztva *Mises*-nek azt az álláspontját, mely a Wicksell-féle kumulációs folyamatra támaszkodik, *Hayek* a lényegét abban látja, hogy az árak különböző csoportjai közötti viszony tolódik el a pénzmennyiség növekedésével és ez megbontja az egymásra épülő termelési fokozatok egyensúlyát.¹⁵⁶ Idevágó elgondolásának is az az alapja, hogy bőségesebb tőkeellátás a termelés szerkezetét változtatja meg oly módon, hogy a termelési körútak számát szaporítja. E folyamat azonban *Hayek* szerint a termelés különböző fokozatai között fennálló árkülönbségek egymáshoz való arányától függ. A termelés különböző fokozatai, vagyis az egymást követő és egymásra épülő termelési folyamatok árviszonyai olyanok, hogy azok mindegyikük éppen azt a termelési jószágmennyiséget tudja magának biztosítani, amely az adott keretben való fenntartásához szükséges és éppen elegendő. Mihelyt változás áll be az árakban, ez visszahat a termelés szerkezetére, mert azok a termelési fokozatok, melyekben az árak emelkedtek, vonzóbbak lesznek a tőke számára. Erősebb kifejlesztésükhöz azonban a termelési javak nagyobb mennyiségére van szükség és ezért az áremelkedést mutató termelési ágak igyekeznek a nem sajátlagos, tehát a termelés fokozataiban is használt termelési javak nagyobb mennyiségét magasabb árak fizetésével maguknak biztosítani.

¹⁵⁵ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien—Leipzig 1929., továbbá Prices and Production. London 1931. és Profits, Interest and Investment. London 1939.

¹⁵⁶ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien—Leipzig 1929. és Prices and Production. London 1931. (2. kiad. 1935.)

Amíg a magasabb termelési fokozatok kiterjeszkedése összhangban van a rendelkezésre álló eszközökkel, vagyis addig, amíg a rendelkezésre álló megtakarítások elegendők a termelés kiszélesítésére, ebből baj nem származik, mert a fogyasztók önmegtartóztatása tényleg rendelkezésre bocsátja a szükséges eszközöket. A kamatláb ily körülmények között süllyedni fog, mert a tőkekínálat a megtakarításokkal növekszik és így a termelési körutak növeléséhez szükséges tőke kedvező feltételek mellett áll rendelkezésre. Mihelyt azonban a termelés különböző fokozatai közötti viszonyt nem a megtakarítások növekedése változtatja meg, hanem a termelés felsőbb fokozatainak növelése hiteltermelés útján forgalombakerült tőkék segítségével történik, a termelés magasabb fokozatainak növeléséhez szükséges eszközöket csak avval lehet biztosítani, hogy ezeket magasabb árak fizetésével a többi termelési fokozatoktól elvonják. Amíg a hitelek tovább is alacsony kamatláb mellett biztosíthatók, a termelés magasabb fokozatainak kibővítése tovább folyik, de most már azzal a következménnyel, hogy a fogyasztáshoz közelebb álló termelési fokozatokon termelési eszközökben hiány áll be, minél fogva ezek termékeinek az ára emelkedik. Mihelyt azután a hiteltermelés nem táplálja tovább a felsőbb fokozatok tőkeellátását, itt az árak emelkedése megszűnik és ismét a fogyasztáshoz közelebbálló termelési fokozatok lesznek jövedelmezők. Abban az esetben tehát, ha a termelés kiterjesztését, illetőleg a felsőbb termelési fokozatok növelését nem a meglévő megtakarítások, hanem csupán az ezeken túlmenő bankhitelek teszik lehetővé, előbb-utóbb fordultnak kell bekövetkeznie, mely ismét az alacsonyabb termelési fokozatoknak kedvez. A termelési tényezőknek a termelés magasabb fokozatai felé való áramlása ugyanis csökkenteni a fogyasztási javak termelését és ezért, valamint a pénzmennyiség növekedése következtében, a fogyasztási javak árai emelkednek. A fogyasztásnak ez által való csökkentését (kényszertakarékosság) a közönség csak egy ideig viseli el; fogyasztását ismét emelni óhajtván, a fogyasztási javak iránti kereslet növekszik, ami tovább növeli árukat és ezzel most már a fogyasztási javak termelését teszi jövedelmezőbbé.

Az osztrák iskolának konjunktúra elmélete ellen főképpen azok foglaltak állást, akik nem rokonszenveztek a Böhm-Bawerk-féle elmélettel, illetőleg azzal a felfogással, mely a tőke szerepét a termelési időszak, illetőleg a termelési körutak szempontjából tekinti. Elsősorban *Knight* volt az,

aki élesen bírálta *Hayek* elméletét,¹⁵⁷ mely legerősebben domborította ki a termelési körútak szerepét a konjunktúra-változásban. *Hansen* és *Tout* *Hayek*nek azt az állítását bírálták, mely szerint a hiteltermelés önmagának ássa meg a sírját, bizonyos ponton túl lehetetlenné téve a pénzmennyiség további növelését. Szerintük a hiteltermelésnek nincsenek akadályai, ha a pénzszaporítást helyesen irányítják.¹⁵⁸ Visszautasítva azt az állítást, hogy a megélhetési alap elégtelensége vet véget a fellendülésnek, *Hamtrey Mises* magyarázatát bírálta¹⁵⁹ és *Opie* azt találta, hogy *Strigl* fejtegetései több szempontból kételyeket támasztanak.¹⁶⁰

Azok a közgazdák, akik nem rokonszenveztek a termelési körúttal kapcsolatos magyarázatokkal, a beruházások pénzügyi vonatkozásaira fordították figyelmüket. Ezért *Wicksell* okoskodásából elsősorban az ebben az irányban fekvő tanulságokat igyekeztek levonni és a fellendülés finanszírozásának kérdését helyezték előtérbe. Már *Tugan Baranovsky* is érintette ezt a kérdést, melyet egyszerűen azzal hozott kapcsolatba, hogy a pangás alatt tőkéik gyülemtenek fel a bankoknál, amelyek azután ezeket arra indítják, hogy mihelyt a kilátások javulnak, újból megkezdjék kihitelezéseiket. Nagyjában *Spiethoff* és *Cassel* is osztották ezt a nézetet; az utóbbi azonban már figyelmet fordított arra, hogy a fellendülés maga is megkönnyíti a fenntartáshoz szükséges eszközök előteremtését, midőn a vállalkozói nyereségeket emeli és ezzel a vállalati tőkeképződést előmozdítja.

Ez azonban nyilvánvalóan csak időlegesen és egyéb források mellett tudja a termelési keretek bővítését táplálni, annál is inkább, mert a termelési költségek beköverkező emelkedésével a vállalati tőkeképződés lassankint elapad. Ennélfogva a fellendülésnek pénzügyi eszközeit mégis csak elsősorban bankhitelekkel kell merítenie, mihelyt a megtakarításokból származó eszközöket felemésztette. Ezzel a megfontolással mindjobban előtérbe került a megtakari-

¹⁵⁷ Professor *Hayek* and the Theory of Investment. (Econ. Journ. XLV. köt. (1935.))

¹⁵⁸ Annual Survey in Business Cycle Theory. Investment and Saving in Business Cycle Theory. *Econometrica*. II. köt. (1933.) *Hayek* válaszat I. Prices and Production London. 2. kiad. (1935.) függelékét. Érdekes e tárgyra továbbá *J. Tinbergen*: Annual Survey: Suggestions to Quantitative Business Cycle Theory. *Econometrica* I. köt. (1935.) 265—266 old.

¹⁵⁹ Econ. Journ. XLV. köt. (1935.) I. 509—518. old. „The idea that expansion will be brought to an end by exhaustion of the „subsistence fund“ is quite baseless.” (516. old.)

¹⁶⁰ U. o. 553. old.

tások és beruházások viszonyának kérdése. Wicksellnek a pénzre és a bankokra vonatkozó fejtegetései ebben az irányban is nyújtottak kiindulási pontokat. A kényszerszertakarékoságra vonatkozó fejtegetései azt látszottak igazolni, hogy hitelteremtés nélkül a helyzet olyan túlfeszítése nem következhetne be, amely végeredményben az összeomlást felidézi.

D. H. Robertsonnak a finanszírozási rendszer és az árszínvonal közötti összefüggésre vonatkozó fejtegetései erősen alátámasztották ezt a gondolatot. Bár Robertson általában inkább a konjunktúraváltozásnak jószágbeli folyamatok alapján való vizsgálata felé hajlott,¹⁶¹ mégis a tőkeképződésre vonatkozó nézetei annak elismerésére indították, hogy a bankok hitelteremtésének az árszínvonalra való visszahatásai nemcsak jelentőségteljesek, hanem döntő fontosságúak is e kérdésben. Robertson vizsgálatai ugyanis megvilágították azt, hogy az önkéntes takarékoság nem elég rugalmas ahhoz, hogy a fellendülésben előálló pénzszükségletet táplálja. A bankok segítségére van tehát szükség, hogy oly mennyiségben álljanak tőkék rendelkezésre, amilyen a fellendülés mozgásbántartásához szükséges, és ezt a bankok Robertson szerint csak a vásárlóerő szaporításával teremthetik elő, minek következménye az árak emelkedése, ami azután a kényszerszertakarékoság segítségével vételével biztosítja a fellendülés későbbi szakaiban a vállalkozáshoz szükséges javakat. Robertson szerint tehát a fellendülést és annak fokozódását a kényszerszertakarékoságra való utalás nélkül nem lehet megmagyarázni.¹⁶² Ugyanezen a nézeten volt W. Röpke is, ki amellett, hogy a vállalati tőkeképződés szerepét hangsúlyozta, kiemelte azt is, hogy a kényszer bizonyos nemére szükség van ahhoz, hogy a fellendülés túllendülésig fokozódjék.¹⁶³ Röpke szerint tehát a fokozódás eszközeit csakis hitelteremtés útján lehet rendelkezésre bocsájtani.¹⁶⁴

A magyarázatnak ezt a válfaját Haberler a túltőkésítési elmélet monetárius válfajának keresztelte el. Jogosan annyiban, amennyiben az ezen az állásponton levő közgazdák a túltőkésítést főképpen a pénzügyi oldalról magyarázzák. Nehéz azonban a határt megvonni a túltőkésítési elméletnek a monetárius és nem monetárius válfaja között. Nem szólva arról, hogy Robertson, aki idevágó nézetét még azelőtt fej-

¹⁶¹ L. különösen A Study of Industrial Fluctuations. London 1915. c. művét.

¹⁶² Banking Policy and the Price Level. 1926.

¹⁶³ Cycles and Crises. London 1936. L. 107. old

¹⁶⁴ U. o. 100. old.

tette ki, mielőtt a hiteltermelés elméletét szorosabban kezdték összekapcsolni a kényszertakarékosság elméletével, erősen rokonszeuvezett *Aftalion* és *Cassel* magyarázataival,¹⁶⁶ melyek nagyobb súlyt helyeztek a dologi folyamatokra és különösen az állótőke növekedésére, és *Röpke*, a túltőkésítési elmélet monetárius ágának egyik főképviselője, a gyorsulási elvet választotta elmélete második pillérjének, mely a gazdasági élet reálfolyamatain épül fel.¹⁶⁷ Bár az idevágó elméletekben, így p. o. *Cassel* elméletében, a kamatláb magasságának és a megtakarítások összegének nagy szerep jutott, általában mégis a közgazdaságnak a termelési felszerelés túlfejlesztésére való hajlama áll a túltőkésítési elmélet előterében. Viszont az osztrák közgazdáknek a termelési körútakra súlyt helyező magyarázatában a pénzügyi szempontok távolról sem voltak elhanyagolva, sőt az ilyen fajta magyarázatok legtöbbször, mint p. o. *Mises*nél, *Hayek*nél és *Strigl*nél a fellendülés pénzügyi magyarázata éppen úgy előtérbe lépett, mintahogy ennek szerepét *Spiethoff* is elismerte. Áll ez elsősorban *Keynes*-nek első nagyobb idevágó munkájában kifejtett elméletére is.¹⁶⁷

A takarékoság és a beruházás közötti viszonyt tisztázandó, *Keynes* abból indult ki, hogy a takarékoság magában véve csak a fogyasztás megszorításához vezet és ezért csupán vásárlóerő eltolódást idéz elő, kedvezőbb helyzetbe hozva azokat, akik nem takarékoskodnak, és az árak sülylesztésénél fogva veszteségeket okozva a fogyasztási javak előállításával foglalkozó vállalkozóknak.¹⁶⁸ Mihelyt azonban a megtakarításokat beruházás követi, a helyzet megváltozik, mert a beruházás a nemzet rendelkezésére álló termelési erőt növeli és így forrása lesz a nemzeti jövedelem jövőbeli emelkedésének. A beruházás ugyanis új termelési folyamatot megindításában vagy meglevőknek kiegészítésében áll. *Keynes* értelmezése szerint tehát a beruházás akár álló-, akár pedig forgótőkéről van szó, már nem egyszerűen a pénz elköltésére vagy el nem költésére vonatkozó elhatározás, mint amilyen a megtakarítás, hanem dologi javakra vonatkozik. Ezért a beruházások mértékét az összesség termelési felszereléséhez hozzáanövekvő jószágmenyiség adja

¹⁶⁶ Banking Policy and the Price Level. 5. old.

¹⁶⁷ A gyorsulási elvről szólva *Röpke* hozzáfűzi, hogy ez a konjunktúraváltozás fő oka és „not the fact that our economic system must rely on credit expansion to make this rise possible.” (Cycles and Crises 110. old.)

¹⁶⁸ A Treatise on Money. London 1930. — Idézeteink az 1935. évi kiadásból valók.

¹⁶⁹ E. i. m. I. köt. 172—174. old.

meg.¹⁶⁹ Ha a beruházások összege egyezik a megtakarításokéval, a fogyasztók kiadásai és a termelt jószágmenyiség között az egyensúly a meglevő árakon jön létre, mert ha a megtakarított tőkét újabb munkásrétegek bekapcsolása nélkül használják fel, akkor a fogyasztási javak termelése annyival csökken, amennyi a megtakarításoknak megfelel, ha pedig újabb munkásrétegek nyernek vele alkalmazást, akkor ezek használják fel azt a vásárlóerőt, melyet a takarékoskodók fogyasztásuktól elvontak.¹⁷⁰ Ha azonban a beruházások összege felülmúlja a megtakarításokét, tehát a beruházások egy része a fogyasztás csökkentése nélkül történik, akkor a fogyasztási javak árai emelkedni fognak, kényszerítve a fogyasztókat csekélyebb jószágfogyasztásra.

Mint látjuk, *Keynes* okoskodása *Wicksell*éhez hasonlóan azon az érvelésen nyugszik, hogy az árszínvonal két összetevőből áll.¹⁷¹ Az egyik azon javak árainak színvonala, melyek egy meghatározott időszakban a fogyasztás számára termeltetnek, a másik pedig azon javak árának színvonala, melyek a nemzet gazdagságát, vagyis termelőerejét növelni hivatottak. Az árak két csoportja csak addig van egymással összhangban, amíg mindkettő a termelési költségekkel egyezik, vagyis megfelel a termelési tényezők pénzben kifejezett ellenértékének, mert ha ez nincs így, akkor a termelők veszteséget szenvednek.

Keynes okoskodásának alap gondolata tehát az, hogy a termelés és a fogyasztás csak akkor vannak egyensúlyban, ha a javak ára egyenlő a termelési költségekkel; az utóbbi pedig attól függ, hogy a nemzeti jövedelemnek (income of the community) fogyasztásra fordított hányada egyenlő-e a nemzeti termelésnek azzal a hányadával, mely a fogyasztási javakra esik. Minthogy a jövedelemnek nem fogyasztásra költött hányada megtakaríttatik, a fenti feltétel azt fejezi ki, hogy a fogyasztásra költött és a megtakarított jövedelem arányának egyensúlyi helyzetben meg kell felelnie a fogyasztási és termelési javak előállítására fordított költségek arányának.¹⁷² Ha a fogyasztási javak árszínvonala magasabb, mint termelési költségük, akkor a megtakarítások nem elegendők az új beruházások fedezésére, viszont ha több a megtakarítás, a fogyasztási javakat előállító termelők veszteséget szenvednek, mert a fogyasztásra költött összegek nem fedezik termelési költségeiket.

¹⁶⁹ U. o. 172. old.

¹⁷⁰ 174. old.

¹⁷¹ 179. old.

¹⁷² 180. old.

Ha a megtakarítás és a beruházás ugyanannak a személynek az elhatározásától függne, akkor az árszínvonalak összhangja biztosítva volna. Minthogy azonban mások azok, akik takarékoskodnak és mások, t. i. a vállalkozók azok, akik a beruházások mértékéről döntenek, összhanghiány állhat be a tőkejavak növelése és az egyének megtakarításai között. Ez az összhanghiány könnyen bekövetkezik, mert a megtakarítások hányada a szokástól függ és ezért nem szokott ugrásszerűen változni, ellenben a beruházások mértéke az üzleti kilátásoktól függve erősen változik. Így az a tényező, amely rendszerint az ingadozásokat okozza, nem a megtakarítások összege, hanem a beruházások mennyisége. A megtakarítások mértékét felülmúló beruházásokra azonban csak a bankok által nyújtott hitelek képesíthetik a vállalatokat. A bankok szabják meg a hitelezés feltételeit és ők szabályozzák ezzel a hitelek árát és mennyiségét, minél fogva döntő befolyást nyernek a beruházások mértékére. Ha a bankok — így okoskodik *Keynes* — a hitelfeltételeket úgy szabják meg, hogy az új beruházások értéke egyenlő a megtakarítások összegével, akkor az össztermelés árszínvonala állandó és megfelel a termelési tényezőknek nyújtott ellenértéknek. Ha azonban a hitel olcsóbb, mint a tőkének az az ára, mely megfelel a megtakarítások és az új beruházások egyenlő voltának, akkor a vállalkozók nyereséghez jutnak; ha pedig a hitel drágább ennél, akkor a vállalkozóknak veszteségeik vannak. Ezzel tehát *Keynes* — figyelemreméltó új szempontok bevonásával — arra a vágányra érkezett, melyen a *Wicksell* nyomán kifejtett túltőkésítési elmélet jár, midőn a bankhitelek szerepét hangsúlyozza.

Keynes elmélete több szempontból ellenzésre talált.¹⁷³ Bírálói azt vetették szemére, hogy eredményeire az alapulvett fogalmak önkényes és helyt nem álló meghatározása alapján jutott. Fenti okoskodásában *Keynes* ugyanis abból indult ki, hogy egyensúlyi állapotban nincsen szorosabb értelemben vett vállalkozói nyereség és ezért ezt a jövedelemre vonatkozó meghatározásából kirekesztette. Bírálónak ellenvetései arra indították őt, hogy elméletét gyökeresen átalakítsa.¹⁷⁴ A jövedelem fogalmáról adott új meg-

¹⁷³ Többek között *D. H. Robertson* (Ec. Journ. XLI. köt. 1931. I. 395—411. old.), *R. G. Hamtrey* (The Art of Central Banking London 1932. c. könyvében) és *A. H. Hansen* (az American Ec. Review 1932. kötetében), valamint *Tout*-tal közösen (az Econometrica I. köt.-ben 119—133. old.) bírálták *Keynes* Treatise-jét.

¹⁷⁴ *L. General Theory of Employment, Interest and Money*. London, 1936.

határozásába beiktatta a vállalkozói nyereséget, úgy, hogy új meghatározása szerint jövedelem alatt a termelés egész eredményét kell érteni, vagyis mindazt, amit a közület elfogyaszt és amit megtakarít. Minthogy pedig a megtakarítás az, ami az össztermelésből a fogyasztás levonása után fennmarad, a beruházás pedig az, ami a jövedelemből nem kerül fogyasztásra, *Keynes* arra az eredményre jutott, hogy a megtakarítások összege mindig egyenlő a beruházások összegével.¹⁷⁵ Ezzel megdőlt előbbi okoskodásának egyik pillére, mely abban állt, hogy a megtakarítások és beruházások közötti eltérés bontja meg a gazdasági élet egyensúlyát.

Elméletének másik pillére, mint láttuk, az volt, hogy a kamatláb a gazdasági élet kiegyensúlyozó tényezője, mert ez hozza egymással egyensúlyba a megtakarításokat és a beruházásokat. Most ezt a tételét is elejtette, mert új kamatelmélete szerint, — mely mint tudjuk, az időelmélet egy sajátos változata (liquidity preference elmélet), — nem a kamatláb az, ami a megtakarítások és a beruházások egymáshoz való viszonyát szabályozza, hanem — a jövedelem.¹⁷⁶

Ezzel egész új fordulatot nyert elmélete, mert a döntő szerep abban most már a jövedelem és a fogyasztás közötti viszonyoknak jutott. E viszonyt *Keynes* annak meghatározásával igyekezett tisztázni, hogy a fogyasztás miképpen alakul akkor, ha valakinek jövedelme növekszik. Világos, így okoskodott *Keynes*, hogy, ha valakinek jövedelme növekszik, az illető növelni fogja fogyasztását, de nem abban az arányban, melyben jövedelme növekedett.¹⁷⁷ A megnövekedett jövedelemnek ugyanis csak egy részét fogja az egyén fogyasztásának növelésére felhasználni, míg másik, mégpedig nagyobb hányadát megtakarítja, úgy, hogy a jövedelmek növekedésével a megtakarítási hányad fokozott mértékben növekszik, ami fenti meghatározása értelmében azt jelenti, hogy a beruházásra szánt összeg a jövedelmek növekedésénél nagyobb hányadban emelkedik. A beruházási hányad e növekedését kifejező arányszámot *beruházási szorzószámnak* (investment multiplier-nek) nevezte.¹⁷⁸ Minthogy a beruhá-

¹⁷⁵ E. i. m. 63—64. old.

¹⁷⁶ Ec. Journ. XLVII. köt. (1937.) I. 250. old.

¹⁷⁷ General Theory I. 96. old.

¹⁷⁸ U. i. 113. old. A szorzószámhoz *Keynes* abból kiindulva jutott, hogy Y_w (a jövedelem fogyasztási egységében mérve) = C_w (a fogyasztás) + I_w (a beruházás, mindkettő ugyanezen egységben kifejezve). A fogyasztásra való határhajlandóság (marginal propensity to consume), vagyis az a hányad, melyet egy jövedelmi növedékből az egyén fogyasztására szán $\frac{dC_w}{dY_w}$. Minthogy azonban $\Delta Y_w = \Delta C_w + \Delta I_w$, a fogyaszt-

zási szorzószám a jövedelem növekedésével *Keynes* szerint erősen növekszik, ebben a túlberuházás egyik fontos előidéző okát vélte megtalálni.

Keynes új konjunktúramagyarázatának mégsem ez a sarkpontja, mert kifejezetten arra helyezi a súlyt, hogy a tőke határtermelékenységeinek ingadozása okozza a hullámzást.¹⁷⁹ A vállalkozók ugyanis könnyen hajlanak arra, hogy a jövő kilátásait túlbecsüljék és ezért gyakran oly beruházásokat eszközölnek, melyek később tévesnek bizonyulnak. A beruházások nagy mennyisége lenyomja a tőke határtermelékenységét, mely azután csak hosszabb idő leteltével, a jószágkészletek kimerülése és a termelési eszközök felújítási szükségletének jelentkezése után¹⁸⁰ emelkedhetik ismét. Ezzel *Keynes* elmélete ismét visszatért a túlberuházás érvéhez, melyre mások sokkal kevésbé bonyolult okoskodással alapították magyarázatukat.

Messze vezetne *Keynes* újabb elmélete egyéb részleteinek elemzése. Eredeti elgondolásai kétségtelenül erősen gondolatkeltek. Így p. o. fenti okoskodásával kapcsolatban erős visszhangot keltett a jövedelem növekedése és jövedelmi növedéknek a fogyasztás és a megtakarítás közötti megosztására vonatkozó elgondolása. Figyelemre méltó a *fogyasztási hajlandóság* (propensity to consume) fogalma, mely azt fejezi ki, hogy mily mértékben növekszik az egyének jövedelmével fogyasztásuk.¹⁸¹ A beruházási szorzószám fogalmát többen élesen bírálták, de a gazdasági élet tényezőinek változását kifejező összefüggések és ezeket kifejező függvények felállítása másokat is foglalkoztatott. Így p. o. *M. Kalecki*¹⁸² haladt ez úton és *R. F. Harrod*¹⁸³ egyenesen *Keynes* beruházási sorzóságát használta fel elméletében.

A *Keynes* magyarázataival szemben felhozott egyik legalátalánosabb ellenvetés az volt, hogy elmélete statikus, *D. H. Robert-*

tásra való határhajlandóság $1 - \frac{1}{k}$, hol k a jövedelemnövedéknek beruházásra szánt hányada és akkor k a beruházási szorzószám, mert $\Delta Y_w = k \cdot \Delta I_w$. E szorzószám gondolatát *R. F. Kahn* egy értekezése sugallta *Keynes*nek, melyben *Kahn* foglalkoztatási szorzószámról beszélt. (Econ. Journ. XLI. köt. (1931.) l. 182—190. old.) A fogalom bírálatára nézve l. *Haberler*: Prosperity and Depression a 222—232. old.

¹⁷⁹ U. i. 313. old.

¹⁸⁰ U. i. 321. old.

¹⁸¹ A fogyasztási hajlandóság függvényszerű összefüggés a jövedelem nagysága és ennek ama része között, melyet a fogyasztásra szánnak. (U. i. 90. old.)

¹⁸² Probe Teorij Konjunktury. Warszawa 1933., továbbá A Macrodynamic Theory of Business Cycles. (Econometrica III. köt. 1935. és Comments on the Macrodynamic theory of Business Cycle. (U. i. IV. köt. 1936.)

¹⁸³ The Trade Cycle. London 1936.

son, E. Lundberg¹⁸⁴ és J. Tinbergen¹⁸⁵ igyekeztek dinamikus alapra helyezni a konjunktúraelméletet, figyelembevée, hogy az egyes tényezők változása nem egyidejűleg, hanem csak bizonyos idő múltán következik be.

7. A monetárius elmélet. A fentiekben már ismételten szó volt az angol bankügyi vitáról, amelyben a bankoknak az általános üzletmenetre való befolyása is ismételten szóba került. Bár úgy a currency-elmélet, mint pedig a bankszerűség iskolájának hívei visszautasítottak minden olyan magyarázatot, amely egyoldaluan tisztán a pénzügyi oldalról kívánta az üzleti élet ingadozásait magyarázni, mégis az e vitában felvetett gondolatok vetették meg az alapját annak a magyarázatnak, melyet *monetárius konjunktúra-elméletnek* nevezünk. Az említett iskolák mindegyike ugyanis rámutatott arra, hogy a pénzrendszerben beállott változások hatást gyakorolnak az üzleti életre.

Ennek megállapítása magában véve természetesen még nem vezet monetárius elmélethez, és ha minden elméletet, amely a pénznek is szerepet juttat a gazdasági élet hullámzásának megmagyarázásában, monetárius elméletnek akar-nánk tekinteni, akkor nagyon kevés magyarázat maradna, amelyet nem kellene idesorolnunk. Az igazi monetárius konjunktúraelmélet azonban nem éri be azzal, hogy a pénzrendszernek is juttat szerepet a gazdasági élet helyzetváltozásainak magyarázatában, hanem azt vitatja, hogy *magában a pénzrendszerben van annak az oka, hogy a gazdasági élet menete egyenlőtlen.*

Ezt a gondolatot annak megfigyelése vetette fel, hogy a fennálló hitelügyi szervezet mellett nem mindig egyforma bőségben állanak a vállalkozás rendelkezésére azok az eszközök, melyek terjeszkedéséhez szükségesek. Az, hogy könnyebb, vagy nehezebb hitelt kapni, kétségtelenül számos tényezőtől függ, de már korán felismerték, hogy a tényezők egyike mindensetre a bankok viselkedése. Ennek felismerése vetette fel azt a gondolatot, hogy a *bankhitelre épített pénzrendszernek hol terjeszkedésre, hol pedig összehúzó-dásra való hajlama hullámzásokat okoz* magában a gazdasági életben is. Egyes régebbi közgazdák egyenesen hitel-cyklusokról beszéltek, utalva arra, hogy a hitelnek mily jelentős szerepe van a gazdasági élet helyzetváltozásaiban. Az ilyirányú magyarázatok iránt való hajlandóságot erősen növelte az a fent már említett körülmény, hogy a konjunk-

¹⁸⁴ Studies in the Theory of Expansion. London 1937.

¹⁸⁵ Az Econometrica c. folyóirat I. (1933.) és III. (1935.) kötetében közölt cikkeiben.

túraelmélet általában nehezen volt összeegyeztethető a közgazdasági egyensúlyi helyzetre való törekvés gondolatával: a pénzrendszerre, mint az ingadozás forrására való hivatkozás a konjunktúraelméletet e nehézségen látszólag átsegíti.

A monetárius konjunktúraelmélet lényegében a pénz mennyiségi elméletének alkalmazása a konjunktúraváltozásokra. Helyesen jegyezte meg *Röpke*, hogy a monetárius elmélet a gazdasági élet túllendülésében az inflációnak, pangásában pedig a deflációnak egy nemét látja.¹⁸⁶ Minthogy az elmélet szerint a gazdasági élet egyensúlyát a pénzmenyiség változása bontja meg, ez az elmélet fő feladatát abban látta, hogy azokat az okokat felkutassa, amelyek a pénzmenyiség változásához vezetnek. Nem is volt nehéz ennek igazolására érveket találni, mert nyilvánvaló, hogy a hitelek nyújtására és igénybevételére való hajlandóság nem mindig van meg egyformán a közgazdaságban. Már *Ricardo* észrevette, hogy a hitel iránti kereslet a kamatláb magaságával függ össze.¹⁸⁷ A kamatláb csökkentése könnyebben hozzáférhetővé teszi a vállalkozásnak a hitelt, míg a kamatláb emelésének ellenkező hatása van. Feltételezve már most azt, hogy a közönség tőkéjét összegyűjtő bankoknak a nagyobb méretű kihitelezés érdekében áll, könnyen lehetett arra az eredményre jutni, hogy a bankok tőkéik nagyobb méretű kihelyezése érdekében hajlamosak a kamatlábnak túl alacsonyan való megállapítására. Eltekintve attól, hogy a bankok nagy részének fő kereseti forrása tőkéik kihitelezése, arra is lehetett hivatkozni, hogy a bankletétek nagyobb mértékű növekedése rájuk egyenesen nyomást gyakorol abban az irányban, hogy mihelyt az üzleti élet kilátásai javulnak, a kamatlábat leszállítsák. Ezt az érvelést az is alátámasztja, hogy a megtakarítások a pangásban sem szűnnek meg és így hosszabb pangási időszak után a hitelintézeteknél jelentékeny tőkekészletek gyülemlelenek fel, amelyek kihelyezést követelnek.

Mihelyt elfogadjuk azt a tételt, hogy a bankok örömmel ragadják meg az alkalmat, mely tőkéik kihelyezésére kínálkozik, és hogy a nagyobb mértékű kihitelezés élénkíti a gazdasági életet, magától adódik annak megállapítása, hogy a pénzösszeg elősegíti a konjunktúra kifejlődését. De, a pénz mennyiségi elmélete alapján annak az okát sem volt ne-

¹⁸⁶ Crises and Cycles. London (1936.) I. 112. old.

¹⁸⁷ A bankokról szólva azt írja: „Ha kevesebbet számít fel, mint a piaci kamatláb, nincs olyan pénzösszeg, amelyet (a bank) kölcsönre adhatna”. (A közgazdaság és az adózás alapelvei. I. 292. old.)

héz megtalálni, hogy miért nem tarthat a fellendülés vég nélkül és miért kell pangásnak felváltania a fellendülést. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hitelek kiterjesztése nem folytatható korlátlanul. Eltekintve ugyanis azoktól a hatásoktól, amelyek a pénzmennyiség növekedése folytán a pénzérték csökkenésével előállnak, nyilvánvaló az, hogy a bankok hitelezésüket nem folytathatják a végtelenig. Az aranyvaluta esetére ez magától értetődik, de a papírvaluta esetében is könnyen be lehet látni, hogy a bankoknak likviditásuk megővására való törekvése is határt szab kihitelezéseiknek. Ily módon a monetárius elmélet a pénz oldaláról találta meg a konjunktúra összeomlásának magyarázatát is.

Tudjuk, hogy már *Thornton* felvetette azt a gondolatot, hogy a pénzpiacnak a kamatlába és a pénz befektetésével elérhető nyereség egymással viszonyban állanak. E gondolat, melyet később *Wicksell* karolt fel, éppen úgy alátámasztani látszott a monetárius konjunktúraelméletet, mint a hitelremlés elméletének későbbi kifejtését. Egyik is, másik is arra mutatott rá, hogy a hitelintézetek meglehetősen tág határok között változtathatják hiteleiket és különösen a hitelkiterjesztésben messze elmehetnek, mielőtt az összeomlás bekövetkezik. A hitelek kiterjesztése tehát hosszú ideig ösztönözheti a vállalkozás terjeszkedő hajlamait, amíg végre a bankrendszer kénytelen hitelei megszorításával a fordulatot felidézni. Ez az érvelés könnyen megmagyarázhatja azt, hogy éppen a túltőkésítési elmélet hívei közül miért hajlanak annyira a monetárius alapon való okoskodás felé, és miért hozzák a konjunktúra túllendülését oly szívesen a kamatláb alacsonyán tartásával kapcsolatban.

A monetárius konjunktúraelméletet leginkább jellegzetes alakjában *Hamtrey* képviseli. Tőle származik az a kijelentés is, hogy a konjunktúraváltozás tisztán pénzügyi tünete. ¹⁸⁸ *Hamtrey* szerint a konjunktúraváltozás annak a következménye, hogy a bankok hitelek útján élénkíthetik, vagy lelohaszthatják a vállalkozói kedvet és növelhetik vagy csökkenthetik az árúk iránti keresletet. *Hamtrey* szerint a mai bankrendszer szerkezetéből következik az, hogy a bankok majd ösztönzik, majd lelohasztják a vállalkozási kedvet. A pénzmennyiség változtatására való hajlamuk szerint abból származik, hogy a pénzrendszer szabályozásában a tőkék kiáramlása és felszívása alapvető szerepet játszik. Ha a bankok letétjei növekszenek, ez fokozott mértékben kihitelezésre ösztönzi őket, amit pedig csak a kamatláb csökkentésével érhetnek el. A kamatláb süllyesztése viszont a kereskedőket ösztönzi hitelek felvételére, mert alkalmat ad nekik

készleteik kiegészítésére és feltöltésére. A kereskedők megrendeléseik élénk tevékenységre ösztönzik az ipart, aminek nincs is akadálya mindaddig, amíg a kihitelezett pénzek a megtakarításokban fedezetet nyernek. A fogyasztási javak árai nem emelkednek, sőt csökkennek, mert a megtakarítások vásárlóerőt vonnak el a fogyasztói piactól. Mihelyt azonban a megtakarítások már nem elegendők a fellendülés pénzügyi szükségletének fedezésére, csak hiteltermeléssel lehet az üzletmenet élénkségét fenntartani. A kereskedők megrendeléseinek tovább folyása a termelés növelésével most már a jövedelmeket is növeli; több vásárlóerő áll rendelkezésre a fogyasztásnak is és így a fogyasztási javak árai emelkednek. Ezzel a közönség pénzügyi tartalékai elkezdnek csökkenni, mert senkinek sem vesz hitelt azért igénybe, hogy azt hevertesse. Különösen a munkásoknál mutatkozik nehézség az emelkedő árakhoz való alkalmazkodásban, mert a bérek tudvalevőleg lassabban szoktak emelkedni, mint az árak. A bankok most már nem adhatnak ki bőséges hiteleket, hanem kénytelenek likviditásuk megóvása érdekében hiteleiket megszorítani. Ezzel a fellendülés véget ér és a pénzforgalom csökkenése következik be, mely pangást okozva a gazdasági életben addig tart, amíg a bankok a letétek növekedése folytán az első alkalmat felhasználják arra, hogy hitelek kiterjesztését megindítsák.

Hamtrey elmélete a monetárius konjunktúra magyarázatnak legtisztább typusa. Pillérei a hiteltermelés és a pénztári készletek elmélete. Az ingadozásokat felfogása szerint az okozza, hogy a hiteltermelés a pénztári készletek kimerülését hozza magával és a fellendülésben a vállalkozás és a közönség szívnak fel készpénzt, míg a pangásban a pénztári készletek ismét feltöltődnek és a bankok felé irányul a készpénz áramlása. A hiteltermelés magyarázza meg a gazdasági élet élénkülését, míg a vállalkozó és a nagyközönség pénztári készleteinek kimerülése és ezzel a forgalom nagyobb készpénzszükséglete szolgál annak magyarázatául, hogy a bankok likviditásuk fenntartása érdekében kényszerülnek hitelek megszorítására, amivel a fordulatnak be kell következnie. A pénzforgalom természete tehát az, amely *Hamtrey* szerint magában és minden más ok hozzáadása nélkül is megmagyarázza a gazdasági élet helyzetváltozásait.¹⁸⁹

¹⁸⁸ L. „The Genoa Resolutions on Currency“ c. cikkét az Econ. Journ. XXXII. köt. (1922.) 298. old.

¹⁸⁹ Currency and Credit. 3. kiad. London 1928. (Német fordításban Währung und Kredit. A 2. kiad. alapján for. L. Oppenheimer. Jena, 1936.) — Trade and Credit. London 1928. — Capital and Employment, London 1937.

Erősen *Wicksell* gondolatmenetére támaszkodik *Irving Fisher* konjunktúramagyarázata, melyet még a világháború előtt fejtett ki.¹⁹⁰ E szerint a gazdasági élet fellendülését a kamatlábnak oly alacsony színvonalon tartása idézi elő, mely széles körben hitelek igénybevételére buzdítja az üzleti életet. Ez lassankint az árak emelkedéséhez vezet, mi tovább élénkíti az üzleti életet és további hitelek igénybevételére ösztönöz, mert emelkedő árak mellett jók az üzleti kilátások. Idővel az árak emelkedése mind jelentékenyebb lesz és nehézségek kezdenek mutatkozni, annál is inkább, mert a nagy hitelkereslet folytán a bankok kénytelenek a kamatlábat felemelni. Mihelyt azután a kamatláb emelkedése erősebb, mint az árak emelkedése, bekövetkezik a fordulat.¹⁹¹ A hitelek folyósítása megakad és a vállalatok egy része nem kapja meg a várt hiteleket, mert a bankok pénztári készletei lepadtak és az üzleti életben lábra kapott nyugalanság folytán tőlük is készpénzt követelnek és így válságba kerül az üzleti élet.¹⁹²

Két évtizeddel később is lényegében ugyanezen alapon fejtette ki *Irving Fisher* idevágó nézeteit.¹⁹³ Elismerte ugyan, hogy a túltőkésítésnek és az üzérkedésnek is van szerepe a gazdasági élet hullámozásában, valamint azt is, hogy sokféle ok hat közre a hullámok felidőzésében, mégis hű maradt ahhoz az elgondolásához, hogy a pénzügyi okok és az árszínvonal zavarai az igazán lényeges tényezők. Elméletének újabb változatában ezeket főképpen a vállalatok túlságos eladósodásában látta, mely a fellendülés alatt következik be; *túleladósodási elméletnek* (theory of debt-deflationnak) nevezték ezt az elméletet. Az adósságok felszaporodásával ezek likvidálására kerül a sor, ami deflációhoz vezet, maga után vonva a fizetéseképtelensége és üzleti bukások sorozatát.

Könnyen érthető ezek után, hogy miért gyakorolt a monetárius elmélet különös vonzóerőt a túltőkésítési elmélet híveire. A beruházásokat financirozni kell és ez nagyrészt hitelek igénybevételével történik. Így nyilvánvaló, hogy a bankok viselkedése, hitelezői lehetőségeik és hitelfel-

¹⁹⁰ *The Purchasing Power of Money*. New York 1911.

¹⁹¹ „But the rise in interest, though belated, is progressive, and, as soon it overtakes the rate of rise in prices, the whole situation is changed.” (U. i. 64. old.)

¹⁹² U. i. 65. old.

¹⁹³ *Booms and Depressions*, London, 1933. és *The Debt-Deflation Theory of Credit Depressions*. (Econometrica. I. köt. 1933. i. a 337—357. old.)

tételeik erősen befolyásolják a beruházások és általában az üzleti terjeszkedés menetét. Ilymódon a túltőkésítési elméletnek különösen a *Wicksell*-féle gondolatfűzéshez közel álló hívei, mint p. o. *Mises* és *Hayek*, de a hitelteremtésre és a kikényszerített takarékosagra hivatkozó közgazdák is, tágabb értelemben a monetárius elmélet híveinek mondhatók, mert elméletük egyéb elemei mellett nagy részben monetárius érvekre támaszkodik. Ugyanezt mondotta *Bouniatian* a *Pigou*-féle elméletről.¹⁹⁴

A monetárius elméletnek van azonban még egy másik változata is, melyet ugyan fogyasztáshiány elméletnek is nevezhetünk, mely azonban a tiszta monetárius elmélet jellegét viseli, mert a pénz használatából és a fizetési forgalom természetéből magyarázza a konjunktúraváltozást. E magyarázat leginkább *William T. Foster* és *Waddil Catchings* által képviselt alakjában¹⁹⁵ adott széleskörű vitára alkalmat¹⁹⁶ és kivált az Egyesült Államokban nagy népszerűsége tett szert.

Foster és *Catchings* abból indultak ki, hogy a tisztán jószágcsere alapult közgazdaságban a csere természete biztosítja a termelés és fogyasztás közötti összhangot. A korszerű pénzrendszer kifejlődése azonban e helyzetet megváltoztatja és lehetővé teszi azt, hogy a kereslet és a kínálat egymástól függetlenül fejlődjenek. Ezért szerintük a konjunktúraváltozás okául a pénzrendszert kell tekinteni.

A mai pénzrendszer a kereslet és kínálat összhangját azért nem tudja biztosítani, mert nem tesz eleget annak a követelménynek, hogy a fogyasztók vásárló ereje a vállalkozás termelőképességével arányosan növekedjék. A pénz ugyanis többször megfordul a termelésben, mielőtt ismét a fogyasztók kezébe kerülne, mert a nyereségnek nagy része, mely az árúk eladásából származik, nem kerül vissza köz-

¹⁹⁴ Industrielle Schwankungen, Bankkredite und Warenpreise. (Arch. für Sozialwiss u. Sozialpol. 58. köt. (1927.) I. 449—477. old.)

¹⁹⁵ Profits. New York 1925. — L. ezenkívül Business without a Buyer, Boston, New York 1927.

¹⁹⁶ Az amerikai „Pollak—Foundation“ pályadíjat tűzött *Foster* és *Catchings* „Profits“ c. munkájának bírálatára. A beérkezett legérdekesebb bírálatokat „Pollak-Prize Essays: Criticism of „Profits“ címen tették közzé (New York 1927.) — Részletes bírálatokra nézve l. még: *A. H. Hansen*: Business Cycles. New York 1927. — *F. A. Hayek*: Profits, Interest and Investment, London 1939. — *D. H. Robertson*: The Monetary Doctrines of Messrs Foster and Catchings. (Quart. Journ. of Ec. XLIII. köt. (1929.) I. 473—499. old.) — A német irodalomból *I. F. A. Hayek*: Gibt es einen Widersinn des Sparens? (Zeitschr. f. Nationalök. I. köt. 1929. a 387—429. old.), továbbá *H. Gottschalk*: Die Kaufkraftslehre, Jena 1932.

vetlenül a fogyasztók körébe, hanem a vállalkozók azt újból beruházzák a termelésbe. Az új hitelek hasonlóképpen nem a fogyasztókon keresztül táplálják a pénzforgalmat, hanem a vállalkozók kezébe kerülnek, kik azzal termelnek, mielőtt termékeik elhelyezése biztosítva volna. A termelésnek hitelek következtében való megélénkülése vásárlóerőhöz juttatja ugyan a közönséget, de nem abban a mértékben, amely szükséges volna ahhoz, hogy a megnövekedett termelés eredményét megvásárolhassa. Így tehát a termelés és fogyasztás egyensúlya megbomlik és az árak süllyedni kezdenek. Ez nehézséget okoz a vállalkozásnak és beáll a pangás, mert a termelt árúk nagy mennyiségét nem lehet a termelési költségeket fedező áron eladni. Segíteni csak úgy lehetne, ha az a pénzmennyiség, amely a termelésben megfordul, változatlanul a fogyasztók kezeihez is jutna és ezzel azokat abba a helyzetbe hozhatná, hogy a termelés eredményét megvásárolhassák.

Forster és Catchings nem állnak magukban e magyarázattal. *Lt. Col. Powell* és *Major Douglas* hasonló gondolatmenetet vázoltak még erősebb kiélezéssel. Szerintük a gazdasági élet egyensúlyát csak úgy lehetne fenntartani, ha az összes jövedelmek, melyek az árúk vásárlására vannak szánva, egyenlők volnának az összes eladásra szánt árúk árainak összegével. A nyereségek és osztalékok azonban a mai gazdasági szervezetben útját állják ennek és ebből származik a mai gazdasági élet bizonytalansága és ingadozása. Kevésbé szélső és jobban kidolgozott alakban *P. W. Martin* képviselt hasonló gondolatokat. Jellemző ennek az iránynak képviselőire az, hogy szerintük a gazdasági élet egyenletesebb folyását csak újabb és újabb pénzmennyiségeknek a közgazdaság csatornáiba juttatásával lehetne biztosítani, még pedig csakis akkor, hogyha ezek az összegek nem a termelőkhöz, hanem elsősorban a fogyasztókhoz jutnának.

A most említett magyarázatokat az amerikaiak *profit theory*-nak keresztelték el; lényegükben azonban ezek igazi monteárius elméletnek tekinthetők, mert mint említettük, a pénzrendszerben látják a gazdasági élet hullámzásának okát. Monetárius jellegük mellett azonban egyúttal a fogyasztáshiány elméletére támaszkodnak, melyre a következőkben rátérünk.

8. A fogyasztáshiány elmélete. A gazdasági hullámzásoknak az a magyarázata, mely leghívebben őrizte meg a gazdasági válságokkal kapcsolatban régen felmerült felfogást, a *fogyasztáshiány* elmélete néven ismeretes. Ez az elmélet, továbbra is megmaradt azon az állásponton, hogy a

fogyasztási javakban időnként keletkező túlbőség zavarja meg a gazdasági élet rendes folyását, még pedig az által, hogy a fogyasztók nem rendelkeznek kellő vásárlóerővel a növekvő termelés felvételére. Eredeti alakjában a fogyasztáshiány elmélete ezt arra vezette vissza, hogy a vagyonsabb osztályok túl sokat takarítanak meg jövedelmükből és ezáltal a vásárlóerő tetemes részét nem fogyasztásra, hanem a termelés kiszélesítésére használják fel. A fogyasztáshiány elméletének háttérében tehát eredetileg a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére való utalás állt.

Szélesebb alapot keresve annak bizonyítására, hogy a fogyasztás nem tud állandóan lépést tartani a termeléssel, a fogyasztáshiány elméletének számos újabb képviselője nem érte be a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeire és az ebből származó túlzott takarékosagra, mint a baj forrására való utalással, hanem, tovább menve, azt igyekezett kimutatni, hogy a gazdasági élet mai szervezetében számos oly jövedelem keletkezik, mely — befektetésekre használtatván fel — a termelés és fogyasztás egyensúlyát aláássa. *Lt. Col. Powell*¹⁹⁷ és *C. H. Douglas*¹⁹⁸ ennek az iránynak legszélsőbb képviselői. Szerintük a vállalkozói nyereségek, az osztalékok, biztosítási díjak és más hasonló jövedelmek lehetetlenné teszik azt, hogy a fogyasztási javak növekvő tömegét a közönség megvehesse, mert e jövedelmek nem fogyasztásra, hanem közvetlenül termelésre használtatnak és így nemcsak a fogyasztási javak keresletét csökkentik, hanem e mellett még ezek termelését is folytonosan növelik. Így a gazdasági élet mai szervezetében állandóan hiány mutatkozik vásárlóerőben, minek következtében a gazdasági élet megrázkódásai elkerülhetetlenek lesznek. Ennek az irányzatnak egyik mérsékeltebb képviselője, *P. W. Martin* abban foglalta össze a nehézségek okát, hogy a termelőktől nem elég pénz áramlik vissza a fogyasztókhoz, úgy hogy ezek nem tudják a termelési költségeknek megfelelő áron megvásárolni az árúkat, és így a termelt javak egy része eladhatatlanná válik.¹⁹⁹ Az alapgondolat tehát, mely a fogyasztáshiány elméletének e változatában különböző alakban mindig visszatér, az, hogy a pénzforgalom megbontja a termelés és fogyasztás egyensúlyát.

Ez a magyarázat különösen *Foster* és *Catchings*²⁰⁰ gon-

¹⁹⁷ *The Flow Theory of Economics.*

¹⁹⁸ *Credit Power and Democracy.* 1934. és egyéb munkáiban.

¹⁹⁹ *The Problem of Maintaining Purchasing Power.* London 1931.

L. 170. old.

²⁰⁰ V. ö. *The Dilemma of Thrift.* New York, 1928.

dosabban kidolgozott fogalmazásában keltett erős visszhangot. Némileg közeledve a fogyasztáshiány elméletének eredeti kiindulási pontjához, *Foster* és *Catchings* első sorban a takarékoságban látják a baj okozóját, mert a megtakarítások nem fogyasztási javak vásárlására, hanem a termelés bővítésére használatnak fel. A takarékoság tehát a fogyasztási javak árainak süllyesztéséhez vezet, mi azután magának a termelésnek okoz nehézséget. Ezért a *takarékosság dilemmájáról* beszélnek, arra utalva, hogy egyrészt a mai gazdasági rendben a takarékoság nélkülözhetetlen — hiszen úgy az egyéneknek, mint a vállalatoknak a jövő biztosítását szolgálja, — másrészt azonban közgazdaságilag az ársüllyedés veszedelmét rejtje magában, mely azután a takarékoság gyümölcset, a bőségesebb termelést veszélyezteti.

Profit-elméletnek azért nevezték el ezt a magyarázatot, mert arra támaszkodik, hogy egyrészt a fogyasztás körét nem érintve gyakran újból beruházásra kerülnek a nyereségek, másrészt a túltermelés által felidézett ársüllyedés veszélyezteti a vállalkozók nyereségét és ezzel a további termelést.

A fogyasztáshiány elméletének emez újabb, különösen az Egyesült Államokban és részben Angliában nagy népszerűséghez jutott változatai a fogyasztáshiány eredeti gondolatmenetétől, vagy legalább is ennek *Malthus* részéről való elgondolásától erősen eltávolodtak. *Malthus*tól ugyanis távol volt az, hogy a takarékoságot általánosságban és feltétlenül károsnak tartsa; ő csupán túlhajtásában látott veszélyt a közgazdaságra. Még távolabb állott *Malthus* attól a gondolatmenettől, melybe az említett fogyasztáshiányelméletek torkoltak, midőn a pénzmennyiség szaporításában látják a kivezető utat.

A malthusi gondolat, amely csak a takarékoság túlhajtásában lát veszedelmet, *J. A. Hobson* elméletében talált folytatást.²⁰¹ Miképp *Malthus*, vagy *Hobson* is teljesen tisztában van azzal, hogy a termelési gépezet karbantartása és fejlesztése tőkét igényel és ezért a takarékoságot szükségessé teszi. Így *Malthushoz* hasonlóan *Hobson* is csak az oly takarékoságot ítéli el, amely bizonyos arányokon túlterjed és ezzel a szükségesnél több vásárlóerőt von el a fogyasztástól. A tőkeképződés túlzott mértékét *Hobson* arra vezeti vissza, hogy a vállalkozás számos ágazatában túlzott nyereségek keletkeznek, azaz olyan nyereségek, amelyek már nem szol-

²⁰¹ *Hobson* elméletét: *The Industrial System* 2. kiad. London, 1909., továbbá *The Economics of Unemployment*. London 1931. és *Property and Improperly*. London, 1937. c. munkáiban fejtette ki.

gálják a termelésnek a körülményekben indokolt fejlesztését. E nyereségek, midőn tőkeképződésre fordíthatnak, nemcsak indokolatlan mértékben vonnak el vásárlóerőt a fogyasztástól, hanem a termelésnek a fogyasztók felvevőképességét felülhaladó mértékben való kiterjesztésével az árak esését idézik elő és így előáll az a helyzet, amidőn a közönség nem tudja többé megvásárolni a termelés összes gyümölcsseit, a termelők pedig veszteségeket szenvednek, mert a vásárlás által felidézett alacsony árak termelési költségeiket sem fedezik.²⁰²

Némileg hasonló, de mégis más színezetű és erősen a túlberuházási elmélet felé hajlik *Erich Preiser* magyarázata. Szerinte is a megtakarítások okozzák a nehézségeket, mely azonban nem a megtakarítás tényéből, hanem csak annak bizonyos módozatából származik. Miként *Hobson*, úgy *Preiser* is a megtakarításoknak két fajtát különbözteti meg. Az ő megkülönböztetése azonban más alapon nyugszik. *Preiser* ugyanis abból indul ki, hogy vannak megtakarítások, melyek az egyének szabad elhatározásából származnak és vannak olyanok, melyek forrása az egyes jövedelmek közötti eltolódás. Az egyének önkéntes elhatározásából származó megtakarítások lényege az, hogy az emberek jövedelmük egy részét nem fordítják fogyasztásra. *Preiser* a megtakarítások e fajtát *autonóm takarékoságnak* nevezi.²⁰³ Ennek nincsen káros hatása, mert bár az egyének elhatározása érinti jövedelmük felhasználását, az így keletkező megtakarítások egyenletesen táplálják a tőkeképződést és ezért beruházásuk a kamatláb ellenőrzése alatt áll. Nem így van ez a megtakarítások másik fajánál, amelyet *Preiser* *heteronom megtakarításoknak* nevez. Ezek nem a meglevő jövedelem felhasználási módjának megváltozásából, hanem a jövedelemeloszlás változásaiból származnak. Ha p. o. a munkakínálat növekedésével a munkabérek süllyednek és a vállalkozók jövedelme növekszik, ez megkönnyíti a tőkék beruházását, mert hirtelenül megnövekedett tőkemennyiség áll rendelkezésre; minthogy pedig az így keletkező tőkék nem a tőkepiac érintésével kerülnek beruházásra, hanem a vállalkozók rendelkezésére állnak, akik a tőkét közvetlenül használják fel beruházásra, a kamatláb ellenőrző hatása itt

²⁰² „This unproductive surplus“ — írja *Hobson* — „is the principal cause not merely of waste but of economic malady... saved excessively, it upsets the right balance between the volume of production and consumption in the industrial system.“ (The Industrial System. Bevezetés VIII. old.)

²⁰³ Grundzüge der Konjunkturtheorie. Tübingen, 1933. L. 44. old.

nem érvényesül és oly beruházások is történnek, amelyek a piac helyzetével sokszor nem számolnak eléggé és ezért nagyon gyakran indokolatlanoknak bizonyulnak. Ennek okát *Preiser* abban látja, hogy a jövedelmi eltolódással a fogyasztási viszonyok is eltolódnak és így a vállalkozók könnyen tévednek beruházásaik eszközlésében.

Miként látjuk, *Preiser* magyarázata abban érintkezik *Hobson*éval, hogy nem magában a megtakarításban látja a veszélyt. Abban is egyezik *Hobson* felfogásával, hogy a vállalkozói nyereségek idézik fel azt a helyzetet, amely túlságos beruházásokkal a termelés és fogyasztás egyensúlyának megbontásához vezet. *Preiser* azonban, *Hobson*nal ellentétben, nem a jövedelemeloszlásban magában, hanem ennek változásában látja a baj felidézőjét, amennyiben szerinte a vállalkozók hányadának növekedése és a munkások részére kifizetett hányad aránylagos csökkenése idézi fel a nehézségeket. Ennek következményei *Preiser* szerint azért súlyosak, mert az árak sülyedése egy ideig még táplálja a fogyasztást és csak hosszabb idő múlva tűnik ki az, hogy a termelést túlméretezték.

Az a gondolat, hogy a jövedelemeloszlásban bekövetkezett változások okozzák a gazdasági élet ingadozását, már előbb is felmerült. Nevezetesen ebből indult ki *Emil Lederer*²⁰⁴ is, ki azonban nem a takarékossgal, hanem a közgazdasági hitellel való táplálásával hozta kapcsolatba e gondolatot. *Lederer* szerint a fellendülést a termelésnek hitelekkel való bőséges ellátása indítja meg, ami az árak emelkedéséhez vezet. A rugalmas keresletű árúk árai, kivált a nyersanyagokéi, elkezdenek emelkedni, míg a kevésbé rugalmas árak emelkedésükben legalább is visszamaradnak. Ezek közé tartoznak a munkabérek is, melyek nem tudnak azzal a gyorsasággal emelkedni, mint a rugalmas keresletű árúk árai. Ezzel a munkások fogyasztóképessége mindjobban elmarad az árak emelkedése mögött és az így előálló fogyasztáshiány a konjunktúra összeomlásához kell, hogy vezessen.

Hobson visszautasította *Lederer* okoskodását, mert szerinte a munkabéreknek a fogyasztási javak áremelkedése mögött való elmaradása csupán növeli a nehézségeket, de nem igazi forrásuk, azért, mert magában véve a jövedelemeloszlás okozza ezeket.²⁰⁵ *Hobson* szerint a hiteltermelésre való utalás

²⁰⁴ Konjunktur und Krisen. (Grundriss der Sozialökonomik. IV. Abteilung. I. Teil.) Tübingen 1925.

²⁰⁵ The Economics of Unemployment. Uj kiad. London, 1931. I. 72—73. old.

is felesleges,²⁰⁶ mert a kapitalizmusban a túltakarékosság idült jelenség, amely állandóan bajokat kell, hogy okozzon.²⁰⁷

A fogyasztáshiány elmélete eredeti elgondolásban inkább a kapitalista termelési rendszer összeomlásának elmélete volt, mintsem a gazdasági hullámzásoknak a magyarázata. Nem könnyű ugyanis a fogyasztáshiány gondolatából kiindulva arra magyarázatot találni, hogy miért ismétlődnek a hullámok és miért nem vezet az elmélet hívei által hangsúlyozott helyzet a kapitalizmus összeomlására. Annál is inkább nehéz e kérdésre feleletet adni, mert a tőkefelhalmozódásnak ezen elmélet értelmében fokozódnia kellene, amivel nem konjunktúraingadozásokat, hanem az egész rendszer összeomlását idézné fel.

A szocialisták valóban azon a nézeten is vannak, hogy az összeomlásnak végül is be kell következnie. Azonban, mint láttuk, már *Marx* megtalálta az útját annak, hogy a fogyasztáshiány elméletéből konjunktúraelméletet faragjon, mert szerinte az úzérkedés túlhajtása és idővel a felújítási szükséglet parancsoló jelentkezése, bár tőkepusztítások árán, mégis újabb fellendülést tesz lehetővé. Ugyanezt a neo-marxisták a nem kapitalisztikus térbe való behatolásból vélték megmagyarázhatni. Sőt még az újabb amerikai elméleteknek is sikerült oly nézőpontot találni, amely szerint nagy ellentmondásai ellenére sem kell a fennálló gazdasági rendszernek összeomlania, mert újabb pénzmennyiségeknek a közgazdaságba való bevezetése időlegesen kiemelkedési lehetőségeket nyújthat. *Hobson*nak még ezekre a kétes értékű érvekre sem volt szüksége annak indokolásában, hogy a fogyasztáshiány nem teljes összeomlást, hanem csak időnként visszatérő ingadozásokat okoz a gazdasági életben. *Hobson* ugyanis arra utalt, hogy a takarékoságnak is megvannak a határai, mert a fogyasztáshiány folytán hanyatló árak és a jövedelmek csökkenése folytán összehúzódó termelés a gazdasági életnek ismét egyensúlyba kerülését segítik elő. A helyzet kiéleződése és a megtakarításoknak a pangásban való csökkenése, valamint a termelés összehúzódása a gazdasági életnek újból magához téréséhez vezetnek és amidőn ez a zsugorodási folyamat már kellően előrehaladt, újból megnyílik a lehetősége a kiemelkedésnek. A kereslet és kínálat törvényének érvényesülése tehát, bár megrázkodtatások árán, újból helyreállítja az egyensúlyt

²⁰⁶ A hitelteremtést csak másodlagos jelentőségűnek tartotta. (U. i. 36. old.)

²⁰⁷ U. i. 141. old.

és ezután a megtakarítások lassankint ismét elkezdnek növekedni és a folyamat újra megindulhat.

A közgazdák legnagyobb része a fogyasztáshiány elméletét idejélműlt és ma már fenn nem tartható magyarázatnak tekinti. Különösen azt szokták szemére vetni, hogy teljesen statikusan nézi a dolgokat és megfélekedzik arról, hogy a termelés haladásával az árak olymódon is süllyedhetnek, hogy ez nem bontja meg a gazdasági élet egyensúlyát. Ennek az ellenvetésnek mindenestre megvan a maga jogosultsága. Sokszor azonban oly érveket is hallunk hangoztatni, amelyek kissé elhamarkodottan ítélkeznek a fogyasztáshiány elméletéről. Így pl. *Röpke* azzal véli megcáfolhatni ez elméletet, hogy az a vásárlóerő, amely nem jut a munkásokhoz, a vállalkozók vásárlóképességét növeli. Szerinte tehát nem jogosult fogyasztáshiányról beszélni. *Röpke* szerint egyáltalában indokolatlan a túltermeléstől való félelem, mert a haladás útja több és több jószágnak az előállítására.²⁰⁸ Később azonban maga *Röpke* is megengedi azt, hogy a jövedelemelosztás éppenséggel nem mellékes tényezője a gazdasági élet zavarainak.

Tagadhatatlan, hogy a fogyasztáshiány elmélete kiépítésében erősen elmaradt a túlberuházási elmélet mélyenszántó változatai mögött. Tovább is kitarzott az eredeti elgondolás mellett, amely szerint a fogyasztási javak bősége okozza a gazdasági élet nehézségeit és ezzel túlságosan egyszerűnek látja az egész folyamatot. Újabb változatai egy részében a fogyasztáshiány elmélete kétségtelenül oly irányba terelődött, mely komoly tudományos alapon alig védelmezhető. Áll ez elsősorban monetárius változatairól, amelyek végeredményben az inflacionizmus tengerén eveznek. Ezek egyik változatát azonban, nevezetesen *Foster* és *Catchings* elméletét, a tudományos bírálat is érdemesnek tartotta arra, hogy foglalkozzék vele.²¹⁰ Többek között *D. H. Robertson*, *A. H. Hansen* és *Hayek* érdemesítették *Foster* és *Catchings* elméletét arra, hogy vele bővebben foglalkozzanak.

Robertson szerint *Foster* és *Catchings* kiindulási pontjai tévesek. Állításuknak, hogy a pénzt többször egymásután használják a termelésben, nincsen értelme²¹¹ és téves az az

²⁰⁸ *Crises and Cycles*. London 1933. L. 86. old.

²⁰⁹ U. i.

²¹⁰ Ebben része volt annak is, hogy az amerikai Pollak Alapítvány magas díjat tűzött ki *Foster* és *Catchings* elméletének bírálatára. A beérkezett pályamunkák — 435 íly munka adatott be — legjavát az alapítvány "Pollak Prize Essays" címen (Newton, Mass. 1927.) ki is adta.

²¹¹ *The Monetary Doctrines of Messrs Foster and Cathings*. (Quarterly Journ. of Ec. XLIII.-köt. (1929.) L. 483. old.)

állításuk is, hogy az árak színvonalát csak a pénzmennyiség
ujabb és újabb növelésével lehetne fentartani.²¹² *Hayek*²¹³ sze-
rint a kapitalista gazdaság teljes félreismerésén alapszik az
az állítás, hogy a termelés és fogyasztás egyensúlyát zavar-
ja meg az a körülmény, hogy a termelők részéről a termelés
folyamán elköltött összegek együttevén felülhaladják azt az
összeget, melyet a fogyasztók a kész árúk megszerzésére
fordítanak. Ez ugyanis nem jelenti azt, hogy a termelők
többet költöttek volna az árúk előállítására, mint amennyi-
ért a fogyasztók ezeket megszerzik, mert csak annak kö-
vetkezménye, hogy az árúk termelésük közben különböző
fokozatokon mennek keresztül, melyek mindegyike pénz-
forgalmat is von maga után. Ily módon csak természetes,
hogy a termelési javak minden előállítási fokozatában elköl-
tött összeg együttevén nagyobb mint az ugyanazon idő alatt
fogyasztási javak vásárlására fordított összeg.²¹⁴ *Foster* és
Cathings elméletének főhibája azonban *Hayek* szerint az,
hogy teljesen statikus szemmel nézi a termelés folyamatát,
fel nem ismerve a tőke igazi szerepét, mely abban áll, hogy
a termelési javak ugyanoly mennyiségéből ezek jobb ki-
használásával nagyobb mennyiségű fogyasztási jószág előál-
lítását segíti elő. Új termelési körutak beiktatásával a tőke
ugyanis eredményesebbé teszi a termelést és ez igazi szerepe
a közgazdaságban.²¹⁵ *Hansen* is főképpen az elmélet stati-
kus kiindulási pontját kifogásolta, szembeszállva egyúttal
avval a nézettel is, hogy minden takarékoság vásárlóerő-
hiányt okoz. *Hansen* szerint a gazdasági élet egyensúlyának
megbontását nem maga a takarékoság, hanem különböző
dynamikus tényezők idézik elő.²¹⁶

A fogyasztáshiány elméletének leginkább elmélyedő bi-
rálatát *E. F. A. Durbin*²¹⁷ dolgozta ki, aki magát az elmélet-
nek az alapgondolatát vette vizsgálat alá. Elismerve azt,
hogy a takarékoság addig, míg egyenletes ütemben halad,
nem zavarhatja meg a gazdasági élet nyugodt menetét, *Dur-
bin* azt a kérdést vetette fel, hogy áll-e ez arra az esetre is,
ha a megtakarítások összege hirtelenül emelkedik. Ily esetek-
ben, mondja *Durbin*, a gazdasági élet nem tud elég gyorsan
alkalmazkodni a változáshoz, részint azért, mert a kamatláb

²¹² U. o. 490—491. old.

²¹³ Gibt es einen Widersinn des Sparens? (Zeitschr. f. Nationalök. 1. kötet. (1929.) L. 387—429. old.)

²¹⁴ U. o. 405. old. és 406—408. old.

²¹⁵ U. o.

²¹⁶ Business Cycles Theory. L. 56—57. old.

²¹⁷ A Critique of Under-Consumption Theories. 2. kiad. London.

is csak bizonyos idő elteltével száll le arra a színvonalra, mely a tökebőségnek megfelel, részben pedig azért, mert számos termelési ágban, a töke hosszabb időben való megfordulása folytán, a termelési költségeket a kamatláb leszállása nem csökkentti oly mértékben, hogy ezek lépést tartsanak az áraknak ama súlyedésével, melyet a vásárlóerőnek a növekedett takarékoság folytán a fogyasztástól való nagyobb mértékű elvonása okoz. Ebből *Durbin* azt következteti, hogy ily esetekben a gazdasági élet egyensúlya csak hosszabb idő leteltével állhat helyre és az átmeneti időben a gazdasági élet általános megzavarása következik be.²¹⁸ Ennek felismerésével *Durbin* szerint a fogyasztáshiány elmélete valóban értékes gondolattal gazdagította a konjunktúra elméletet, mert rávilágított arra az összefüggésre, mely a megtakarítások és az árszínvonal között fennáll.²¹⁹ Ez persze *Durbin* szerint sem jelenti azt, hogy egyedül e ténnyel meg lehetne a konjunkturavátlozásokat magyarázni, mert a fenti körülmény által felidézett pangásból való kiemelkedést ez nem képes érthetővé tenni. A fellendülés indokát szerinte abban kell keresnünk, hogy a pangás alatt heverő termelési tényezők hajlamossá teszik a fellendülésre a gazdasági életet.²²⁰

9. A konjunktúraelmélet legújabb fejlődése. A konjunktúraelmélet, mint láttuk, a gazdasági válságok megmagyarázására irányuló kísérletekből nőtt ki. Kifejlődésével a válságok problémája azonban mindinkább háttérbe szorult és a gazdasági élet hullámozása lépett az érdeklődés középpontjába. Kitűnt, hogy e hullámozásnak nem feltétlen tartozéka a válság, legalább is nem ennek igazi értelmében, mert a felmenő irányzatnak nem kell szükségképpen súlyos rázkódásokkal végződnie. Amit a mindjobban tért hódító cikluselméletnek meg kellett magyaráznia, az volt, hogy szükségképpen vannak *fordulópontok* a gazdasági élet mozgásában, melyek úgy a fellendülésnek, mint pedig a pangásnak véget vetnek. E fordulópontok szükségszerűségét a cikluselméletek azzal igyekeztek megmagyarázni, hogy amint a gazdasági életnek akár élénkülése, akár pedig lelohadása egyszer megindult, a *folyamat önmagát erősíti* mindaddig, amíg a megindult irányzatot annyira túlcsigázta, hogy a mozgás irányváltozását kikényszerítő erők felülkerekednek.

²¹⁸ E. i. m. 89. old.

²¹⁹ U. o. 101—102. old.

²²⁰ V. ö. E. i. m. a 162—163. old.

Ezen az alapon könnyű volt annak megértése, hogy az egyszer megindult fellendülésnek előbb utóbb akadályokba kell ütköznie, mert nyilvánvaló, hogy a fellendülés az árak emelkedésével és a termelés gépezetének szélesbítésével, ha ez gyorsuló ütemben történik, előbb-utóbb oly pontra ér, amelyen a fellendülés már nem fokozható tovább és így a gazdasági tevékenység lelohadásának kell bekövetkeznie. Nehézség mutatkozott azonban akkor, amidőn az egyszer megindult pangás önmagát erősítő mivoltával igyekeztek annak szükségét igazolni, hogy a pangást ismét fellendülés kell, hogy kövesse. Míg ugyanis a fellendülésnél könnyen lehet megérteni azt, hogy a gazdasági élet keretei szélesbítésének előbb-utóbb nehézségekbe kell ütköznie, addig nem volt könnyű megérteni azt, hogy a gazdasági élet összehúzódása, ha tényleg önmagát erősíti folyamatról van szó, hogyan lesz kiindulási pontja a depresszióból való kiemelkedésnek.

E kérdéssel az elmélet már régebben is foglalkozott. Amíg azonban a pangásnak önmagát erősítő természetén nem volt erősebb hangsúly, a pangásból való kiemelkedés megmagyarázása nem látszott oly nehéznek. Mint tudjuk, *J. St. Mill* és *Marx* a tőkének a depresszióban való elértéktelenedésével vélték a fellendülés újabb lehetőségét érthetővé tenni, míg *Tugan Baranovsky* egy új gondolatot vetett fel, arra utalva, hogy a pangás nem érinti egyformán a társadalom minden osztályát és vannak, akikre nézve az árak süllyedése előnyös. Ennek megfelelően *Tugan Baranovsky* szerint a depresszióban tőke halmozódik fel, mely újabb fellendülést készít elő. A monetárius elmélet a maga részéről a hitelteremtésre utalva vélte a depresszióból való kiemelkedést megmagyarázhatni, mert a hitelek megszűnésével az árak süllyednek és mihelyt ezen az alapon a gazdasági élet egyensúlya helyreáll, újabb hitelteremtéssel lehet a fellendülést megindítani. Még a lélektani elmélet is megtalálta a feleletet arra a kérdésre, hogy miképpen emelkedhet ki a gazdasági élet a depresszióból, mert szerinte úgy az optimizmus, mint a pesszimizmus túlzásokra hajlik, ami végeredményben is egy fordulóponthoz kell, hogy vezessen.

A világháború után bekövetkezett nagy pangás, az u. n. *világoálság* kételyeket támasztott ennek a magyarázatnak helyes voltában. A tények ellentmondani látszottak annak a feltevésnek, hogy automatikusan fellendülésnek kell követnie a pangást. Úgy látszott, hogy legalább is ebben az esetben a pangást előidéző erők oly intenzitással hatnak, hogy

útját állják azoknak az erőknek, melyek a fellendülést előkészítenék. Azokban a vitákban, amelyek a világháború után elsősorban a munkanélküliség kérdése körül forogtak, mind erősebb kételyek merültek tehát fel azzal a nézettel szemben, hogy a gazdasági élet összezsugorodása önmagától fog teret adni a fellendülést előkészítő erők számára és ezért mindjobban a közmunkák megindítása és egyéb állami segítség iránti követelések hangzottak fel.

A nagy üzleti pangás tanulmányozásával kapcsolatban a megtakarítások és a beruházások kérdése is gondos elemzések tárgyát képezte. *Robertson* és *Keynes* vizsgálatai rámutattak arra, hogy a megtakarítások egymagukban nem elegendők ahhoz, hogy a gazdasági életet megélénkítsék, mert a megtakarított tőkék csak akkor hatnak élénkítőleg a gazdasági élet folyamára, ha azok be is ruháztatnak. Ez pedig csak akkor történik meg, ha remény van arra, hogy a beruházások gyümölcsözők is lesznek. E gondolat, miként erre *Röpke* rámutatott, voltaképpen már a háború előtt is felmerült *N. Johannsen* egyik értekezésében, amely azonban akkor nem keltett figyelmet.²²¹

Más irányban is a régebbi nézetek némi helyesbítése látszott szükségesnek. Így *Röpke* arra mutatott rá, hogy a gazdasági élet túllendülésében fellépő inflációt követő defláció magában nem kell, hogy helyreállítsa a gazdasági élet egyensúlyát, mert a pangásnak oly állapota állhat be, amely már nem képes önmagából kitermelni a gyógyulásához szükséges erőket.²²² Ily esetekben *Röpke* szerint *másodlagos depresszióról* van szó, mely a deflációt tovább fokozza és így végeredményben a jövedelmek oly zsugorodásához vezet, amelyből nincsen automatikus kiemelkedés. A jövedelmek mindig kisebbek lesznek és ezzel az árúk iránti kereslet is fokozott mértékben húzódik össze. A pénzforgalom is gyorsuló ütemben összehúzódik, mert a termelésben való felhasználási lehetőségek híján befektetés helyett a pénz thezaurálása foglal teret és beruházási alkalmak híján a megtakarításoknak is egyenesen romboló hatásuk van, mert nem kapcsolódnak be a gazdasági élet körfolyamatába és így nem ösztönzik sem a termelést, sem a fogyasztást. A világválság szomorú évei igazat is látszottak adni azoknak, akik tévesnek jelezték a cikluselméletnek azt a tételét, amely szerint a pangás épp

²²¹ *Johannsen* dolgozatát álnév alatt tette közzé, mégpedig német nyelven az Egyesült Államokban. A munka címe: *J. J. O. Lahn: Depressions-Perioden und ihre einheitliche Ursache*. Brooklyn, 1903. *Johannsen*re vonatkozólag v. ö. *Röpke*: *Crises and Cycles*. a 132. old.

²²² V. ö. *Röpke* e. i. m. különösen a 121. old.

oly szükségszerűséggel termeli ki a gazdasági életet fellendítő erőket, mint amilyen szükségszerűséggel vezet a fellendülés túllendüléshez, és ezzel a konjunktura összeomlásához.

E kérdéssel mélyenszántó vizsgálatok alapján nézett szembe *Gottfried Haberler*. Vizsgálatai megerősítették abban a meggyőződésben, hogy helyes volt a régebbi feltevés, mely szerint a depresszió épp úgy előkészíti a fellendülésnek az útját, mint ahogy a fellendülés a depresszió bekövetkezését. Ennek igazolására *Haberler* elsősorban azt hangoztatja, hogy akár a fellendülésnek, akár pedig a pangásnak és a gazdasági élet levertségének a helyzet túlhajtatására van hajlama. Ez pedig mindkét irányban előbb-utóbb akadályokba ütközik és ezzel a másik irányba való lendülést készíti elő. Ahhoz, hogy a fellendülés meg ne akadjon, úgy a rendelkezésre álló pénzmennyiségnek, mint a termelési javak rendelkezésre álló mennyiségének korlátlanul rugalmasnak kellene lennie, mert mihelyt ezek valamelyikének megszerzésében nehézségek mutatkoznak, a fellendülés akadályokba ütközik. Ha máshol nem, úgy a rendelkezésre álló munkaerőnél *Haberler* szerint a fellendülésnek akadályokba kell ütköznie. Hogy ezt belássuk, ahhoz szerinte még azt sem kell feltételeznünk, hogy az összes munkások elhelyezkedtek a termelésben, mert elegendő akadály a gazdasági fellendülés további fokozódásának már az is, ha valamely termelési ágban a tanult munkások megszerzése a bérek emelkedéséhez vezet. Ezzel már megindulnak azok az erők, amelyek fokozódva előbb-utóbb fordulatot kényszerítenek ki a gazdasági életben.

Ez azonban *Haberler* szerint nemcsak a fellendülésnél van így, hanem a pangásnál is, csak hogy itt a termelési tényezők és a pénz rugalmassága fordított irányban lép sorompóba. A pangás munkanélküliséget okoz; ezért fokozódásával a munkások bőséges tartaléka áll rendelkezésre, mely már csak a megélhetési költségek alacsony voltára való tekintettel is olcsó bérért ajánlkozik a termelésnek. Hasonlóképpen van ez a rendelkezésre álló pénzmennyiséggel is. Míg ugyanis a túllendülés mindinkább csökkenti a bankok liquiditását, addig a pangás alatt liquiditásuk növekszik, mert kihelyezéseik csekélyek; azonban a liquiditás növelésének is megvan a határa, melyen túl az elveszti értelmét. Ez pedig nemcsak a bankoknál van így, hanem a vállalatoknál és az egyéneknél is. Ez azt jelenti, hogy a pénzforgalom összehúzódásának is van határa, melyen túl a vásárlóerő felhalmozása elveszti értelmét.²²³ A fel-

²²³ Prospérité et dépression. Genève, 1937. a 324—326. old.

használatlanul heverő tőkék azután mindjobban kihe-lyezésekre ösztökélik a bankokat és a tőkekamat ala-csony volta jövedelmezővé tesz oly befektetéseket is, ame-lyek magasabb kamatláb mellett lehetetlenek volnának. Ez annál is inkább bekövetkezik, mert miként *Haberler* hang-sulyozza, a beruházások iránti szükséglet sohasem szűnik meg teljesen. Az alacsony kamatláb mindenestre táplálja az erre való hajlandóságot, melyet a bérek és a nyersanyagok árának alacsony volta még erősít. Hozzájárul ehhez az is, hogy a süllyedő árak a fogyasztási lehetőségeket is táplálják és midőn a pénztartalékok bizonyos színvonalat elérték, az emberek fogyasztási hajlandósága is növekszik. Mind e té-nyezők együttvéve arra mutatnak, hogy a pangásnak is meg-vannak a határai és hogy végeredményben a gazdasági élet külső segítség nélkül is ki tud emelkedni belőle.

Haberler tisztán elméleti fejtegetéseivel természetesen nem vonta kétségbe azt, hogy a gazdaságpolitika bizonyos eszközeivel nem lehet gyorsítani a kiemelkedésnek az útját. Fejtegetéseinek célja csupán annak igazolása volt, hogy az a régi feltevés nem volt téves, mely szerint nemcsak a fellen-dülés, fokozódó üteme rejti már magában az összeomlásnak a csíráját, hanem a pangásban is érvényesülnek tényezők, amelyek a belőle való kiemelkedést előkészítik.

Schumpeter is egyetért *Haberlerrel* abban, hogy ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a depresszióból való ki-emelkedés erőinek gazdaságpolitikai alátámasztása helytelen volna és hogy mindig meg kellene várni azt, amíg egy erő-sebb fokú depresszió is önmagából termeli ki a kiemelkedés eszközeit. Mindamellett *Schumpeter* egy fokkal sötétebben látja a kérdést, amennyiben nem látja feltétlenül bebizonyí-tottnak azt, hogy a depresszióból való kiemelkedésnek min-den esetben önmagától kell megtörténnie. Kétségtelen, mond-ja *Schumpeter*, a gazdasági élet szerkezetének egyensúlyra való hajlása oly alkalmazkodási erőt tartalmaz, melyet nem szabad elhanyagolnunk, okoskodásunkban, viszont azonban arra nincs bizonyítékunk, hogy ez a kiegyensúlyozó erő min-den esetben oly mértékben érvényesül, hogy a pangás elmé-lyítése irányában ható erőket legyőzni képes. Legalább is el-méletileg nincs kizárva az az eset, hogy a pangást elmélyítő erők hatalmasabbak is lehetnek, mint a gazdasági szerkezet-nek automatikus gyógyító erői.

A gazdasági élet pangásának súlyosabb eseteire vonatko-zó eme megfontolások kétségtelenül az elmélet jelentős elmé-lyítéséhez vezettek. Egyrésztől óvatosságra intettek a kon-junkturaelméletben való tulságos általánosításokkal szem-

ben, másrésről pedig rávilágítottak újból arra, hogy a gazdasági élet hullámzásaiban a hatást előidéző impulzus és a gazdasági élet alkalmazkodási erői küzdenek egymással és határozzák meg a mozgásnak intenzitását és irányát.

Egyébként *Schumpeter* újítási elméletében a depresszió magában véve nem feltétlen tartozéka a folyamatnak. Szerinte pangásra könnyen kerül a sor, de a ciklus folyamata teljes enélkül is és így pusztán ténykérdés az, hogy esetleges körülmények valóban felidézí-e a pangás állapotát. *Schumpeter* elemzésében tehát voltaképpen kétfázisos a ciklus, amely fellendülésből és lelohadásból áll. A hullámzáshoz mindkettő szükséges, míg depresszióra *Schumpeter* szerint csak akkor kerül a sor, ha a mozgás az egyensúlyi helyzetben különleges tényezők hatása folytán nem tud megállapodni. Egyébként *Schumpeter*től távol áll a gazdasági élet önszabályozó és regeneráló erejének alulbecsülése. Ellenkezőleg új tényezőt is hangsúlyoz e tekintetben, midőn rámutat arra, hogy a gazdasági élet összehuzódását a pangási jelenségeknek idővel való letompulása előmozdítja.

A pangás állapotának behatóbb vizsgálata mellett a konjunkturaelmélet újabb vizsgálatait a szintézisre való törekvés jellemzi. Midőn ugyanis a konjunktura iránti érdeklődés felébredt, akkor nagy mohósággal vetette rá magát e kérdésre a tudomány és ijesztő számban és változatosságban keletkeztek magyarázatok, melyek mindegyike valamilyen különleges okból kívánta kizárólag magyarázni a konjunktura ingadozásokat. Ilymódon a konjunkturaelméletek bő változata keletkezett, melyek mindegyike arra tartott számot, hogy egyedül a benne foglalt alapon lehet a gazdasági élet hullámzását megmagyarázni. Bizonyos távlat volt ahhoz szükséges, hogy utat törjön magának az a meggyőződés, hogy a gazdasági élet a tényezők oly sokaságának hatása alatt áll, hogy ez nagyon valószínűtlenné teszi azt, hogy kizárólagosan egy okra legyenek az ingadozások visszavezethetők.

A felmerült elméletek áttekintése is azt mutatja, hogy bár az egyes szerzők egy-egy oknak különleges szerepét emelik ki, mégis határozott típusokat különböztethetünk meg az elméletben, melyek még hozzá egymással szorosan érintkeznek. A fentiek után felesleges arra rámutatnunk, hogy a túlberuházási elmélet és a monetárius konjunkturaelmélet között mily szoros a kapcsolat. Lényegileg az sem tesz sok különbséget, hogy egyes közgazdák inkább, a reálfolyamatokat hangsúlyozzák, vagy inkább, mint *Hayek* az árfelépítésben végbemenő folyamatokat, mert azért a pénz ol-

daláról kiinduló hatásokat az elmélet eme változatai is figyelembe veszik, éppen úgy, mint ahogy a monetárius konjunkturaelmélet sem mulasztja el a beruházások szerepének és dologi következményeinek hangsúlyozását. A magánvállalkozási rendszerre és vállalkozói nyereségre súlyt helyező elméletek, valamint *Irving Fisher* túleladósodási elmélete között és a monetárius elmélet között ugyancsak szoros a kapcsolat. Hasonlóképpen áll ez a lélektani magyarázatra nézve, amely kezdettől fogva a pénzrendszer és a pénzpiac eseményeivel volt kapcsolatban és még a túltermelési elméletnek is vannak olyan változatai, melyek a lélektani tényezőkre is nagy súlyt helyeznek, amilyen p. o. *Spiethoff* elmélete. Egyes esetekben, mint pl. *Pigounál*, a monetárius tényezők szerepe annyira előtérben áll a lélektani magyarázatnál, hogy *Bouniatian Pigou* elméletét egyenesen monetárius elméletnek tartotta. *Schumpeter* újítási elmélete látszólag különáll és mégis van kapcsolata a lélektani tényezőkkel, amidőn statikus és dinamikus természetű vállalkozókat különböztet meg. Csupán a fogyasztáshiány elmélete maradt meg bizonyos elszigeteltségben, ami egyes képviselői szélső álláspontjából, másrésről abból következett, hogy túlságosan ragaszkodott ahhoz a régi gondolathoz, mely szerint a fogyasztási javak bősége okozza a nehézségeket. *Hobson* elméletére azonban p. o., ha nem is a monetárius állásponttal, de mégis a túlberuházási elmélettel szoros érintkezést állapíthatunk meg és *Preiser* elmélete majdnem éppen annyira túlberuházási elméletnek minősíthető, mint amennyire fogyasztáshiányelméletet láthatunk benne.

Ezek a szoros érintkezési pontok az egyes elméletek között nem maradhattak észrevétlenül, és éppenséggel nem véletlen az, hogy legnagyobb elismerést mégis csak azok az elméletek arattak, amelyek, mint *Spiethoff*, *Mitchell* és *Haberler* elméletei, nem igyekeztek arra, hogy valamelyik tényezőnek kizárólagosságot, vagy pedig legalább is uralgó szerepet tulajdonítsanak a gazdasági élet hullámozásában. Az említett szintetikus munkák mindinkább erősítették azt a meggyőződést, hogy az a számos tényező, amelyet a részletkutatások felszínre hoztak, többé-kevésbé mind közrehat a gazdasági élet hullámozásának felidőzésében. A pénz oldalán végbemenő változások, az üzleti kilátások, a vállalkozói nyereségek ingadozásai, a beruházási szükséglet változó volta, a vállalkozók lélektani adottságai és a gazdasági élet visszahatásai változásokra, egyenlőképpen tényezői a gazdasági hullámozásoknak. Ha talán egyes esetekben az egyik, vagy a másik erősebben hat, ez nem jelenti azt, hogy

a felsorolt tényezők mindegyikének nincsen valamilyen szerepe a gazdasági hullámok felidőzésében.

Ténybeli kutatások jelentékenyen alátámasztották a konjunkturaelmélet szintetikus irányban való fejlődését. Egy ideig azt gondolták, különösen az Egyesült Államokban, hogy az induktív kutatásé a vezetőszerp a konjunktura-kérdésben és az elmélet e téren másodrangú jelentőségű. Ma már ezen az elgondoláson messze túlhaladt a tudomány, mert be kellett látni, hogy az induktív kutatásnak is csak az elméleti elgondolások szabhatnak irányt. Más kérdés azután az, hogy a tapasztalati anyag valóban megerősíti-e a kiindulásul vett elgondolást, vagy pedig másnak a helyébe állítását teszi-e szükségessé. Azzal is tisztában van ma már az elmélet, hogy a konjunkturaváltozás nem légüres térben megy végbe és éppen ezért a tényleges adottságok döntően befolyásolják. Tévesnek bizonyult tehát az a régi feltevés, minthogyha, mintegy az adottságokra való tekintet nélkül, szabályosan és egy előre megállapítható séma szerint változnának fellendülés és pangás. Erősen hangsúlyozza *Schumpeter* p. o., hogy minden hullámnak többé-kevésbé meg van az egyéni jellege is, mi azonban természetesen nem állhatja útját annak, hogy az egész tünemény megmagyarázására általános elgondolásokra ne legyen szükség.

N é v m u t a t ó.

- Ackerman Johan 159.
 Adamson 81.
 Aftalion Albert 35, 38, 112, 203, 411, 441, 442, 459, 540, 542, 548, 557.
 Albertus Magnus 65.
 Albrecht Gerhard 20.
 Alesbury Richard 426.
 Allen R. G. D. 161, 163.
 Althusius Johannes 10.
 Altmann S. P. 350.
 Amonn Alfred 115, 119, 120, 177, 238, 256, 261, 313.
 Amoroso Luigi 35, 160, 180.
 Anderson James 296, 297.
 Andrew A. Piatt 530.
 Angell James W. 448, 461.
 Antonelli Étienne 35.
 Aquinói Szent Tamás 330.
 Arias Gino 47.
 Aristophanes 332.
 Aristoteles 65, 261, 330, 335.
 Ashley W. J. 28, 37, 52.
 Auspitz Rudolf 91, 148, 235.
 Baader Franz 22.
 Bagehot Walter 28, 37, 64.
 Bailey Sámuel 80, 82, 134, 244, 272, 311, 317.
 Balás Károly 28, 30, 268, 316, 340.
 Barbon Nicolas 132, 330, 432.
 Baring F. 360.
 Barone Enrico 35, 204, 498.
 Bastable C. F. 443—444, 480, 482.
 Bestiat Frederic 19, 302, 505.
 Bauer Stefan 14.
 Baumstark Edward 24.
 Baudeaux Nicolas 13.
 Baxa J. 21, 22.
 Bayer Hans 90.
 Bean L. H. 167.
 Becher Joachim 9.
 Behrens W. G. 338, 345, 419, 420.
 Belloni Girolamo 7.
 Bendixen Friedrich 344, 461.
 Bentham Jeremiah 272, 375, 383, 384.
 Berens Eduard 320.
 Bergmann Eugen v. 501, 508.
 Berkeley Georg 210, 337.
 Bernstein Eduard 214.
 Betrand Joseph 179.
 Bethge Reinhold 44.
 Beveridge William 530.
 Bickerdike C. F. 546.
 Bilimović Alexander 93, 422.
 Birck L. V. 87, 104, 105.
 Blanc Louis 31.
 Bodin Jean 7, 355, 356.
 Boninsegni P. 35, 335.
 Bortkiewitz Ladislaus 243, 282, 343, 393.
 Boucke O. F. 49.
 Bouglé C. 38.
 Bouniatian Mentor 400, 518, 540, 567, 582.
 Bowen Francis 20.
 Bowley A. L. 180, 326, 492.
 Bowley Marian 17, 228, 353.
 Boyd Walter 360, 365, 435, 454.
 Böhm-Bawerk Eugen v. 35, 39, 262.
 — árról 134, 135, 139.
 — értékről 94, 97, 105, 116, 121, 147.
 — földjáradékról 314.
 — jövedelemeloszlásról 202, 206—208, 235, 243, 262.
 — munkabérről 225, 226.
 — termelési javak értékéről 106, 108, 109.
 — termelési költségekről 99.
 — termelési körútakról 551, 552.
 — tőkekamatról 263, 265, 270, 273—285, 414, 417.
 — tőkeképződésről 384.
 Branchu Le, Jean Yves 7, 355, 356.
 Bray J. F. 500.
 Brentano Lujo 18, 27, 39, 40, 217, 222, 230, 277, 512.
 Bresciani Turrone 392, 462.
 Bright John 467.
 Broda E. 95.

- Buchanan David 311.
 Budge S. 256, 388, 390, 404, 405.
 Bunge N. Ch. 8.
 Buquoy Georg Gf. 338.
 Burawoy J. 345.
 Burchard Fritz 515.
 Buridan 332.
 Bücher Karl 27, 39.
 Büsch, J. S. 385.
 Bye Raymond T. 50.
 Cabiati Attilio, 48, 175.
 Cairnes John Elliot 18, 99, 223, 224, 291, 464, 471.
 — értékről 72—74.
 — külkereskedelemről 466, 471, 480, 481, 492, 493.
 — pénzről 552.
 — reálköltségekről 72.
 — termelési költségekről 73.
 — versenyről 73, 185.
 Cannan Edwin 18, 75, 130, 135, 202, 240, 297, 326, 371, 374, 405.
 Cantillon Richard 14, 128, 383, 405, 411, 434.
 Carell Erich 524.
 Carey Henry Charles 19, 20, 301, 302, 303.
 Carli Philippo 47, 48.
 Carlyle Thomas 23.
 Carver Thomas Nixon 111, 188, 231, 232, 235, 237, 254, 283, 323, 345.
 Cassel Gustav 119, 120, 121, 149, 207, 238, 265, 313.
 — árról 146, 178.
 — kamatról 270, 292—293.
 — konjunkturáról 528, 544, 555, 557.
 — összhazsonról 327.
 — pénzről 354, 367.
 — váltóárfolyamról 460, 461, 462, 463.
 Catchings Waddil 567—570, 574, 575.
 Chailley 516.
 Chalmers Thomas 257, 302, 501.
 Chamberlin Edward 175, 182, 183.
 Chevalier Michel 19, 331.
 Child Josiah 7, 15, 333.
 Clapham J. H. 190.
 Clark John Bates 36, 49, 114, 140, 249, 281.
 — dynamikáról 517.
 — határhaszonról 116, 117.
 — határtermelékenységi elmélete 201, 207, 231, 237.
 — járadékokról 306, 522—525.
 — nyereségről 254, 255, 258.
 — termelékenységi törvényről 188, 190.
 — termelési javak értékéről 111, 112.
 — termelési költségekről 102.
 — tőkéről 285.
 Clark J. Maurice 50, 51, 52, 62, 546, 547, 548.
 Clement Simon 431, 454.
 Cliff Leslie Th. E. 28, 223.
 Cobb Ch. V. 205.
 Cobden Richard 467.
 Cohn Gustav 40.
 Colbert 7.
 Commons John R. 49, 51, 137, 187.
 Comte August 38.
 Comte Charles 17.
 Concha Győző 55, 57.
 Condillac Étienne Bonnet 14, 81—83, 133.
 Conrad Otto 80, 109, 148.
 Cornélissen Christian 79, 80, 116, 215, 238.
 Cossa Luigi 20, 430.
 Coulborn W. A. L. 345.
 Courcelle Seneuil 19, 177, 249, 513.
 Cournot Augustin 56, 84, 467.
 — árról 140, 141, 150, 151, 153, 160.
 — duopoliumról 179.
 — keresleti görbéről 141, 166.
 — monopolárról 169—170, 180.
 Craig John 82, 244.
 Croce Benedetto 258.
 Čuhel 121.
 Cunningham William 28.
 Davanzati Bernardo 7, 133.
 — értékről 81.
 — pénzről 330, 334, 356, 358.
 Davenant Charles J. 150, 188, 189, 430.
 Davenport Herbert Joseph 73, 74, 102, 103, 138, 323, 390.
 Davidson John 237.
 Destutt de Tracy A. L. C. 228.
 Diehl Karl 29, 115, 120, 188, 189, 190, 261, 277, 309, 310, 343, 371, 374.
 Dietzel Heinrich 39, 98, 120, 218, 530.
 Dilthey W. 42, 46.
 Divisia François 35.
 Dominedo 161.
 Douglas C. H. 568, 569.
 Douglas P. H. 51, 301.
 — gazdasági beszámításról 112.

- határtermelékenységről 153.
204, 205, 207.
- munkabérről 217, 236, 237.
- Downey E. H. 49.
- Droz Joseph 247.
- Dunoyer Charles 19, 247.
- Dupont de Nemours Pierre Samuel 13.
- Dupuit Étienne 84, 170—171, 324.
- Durbin E. F. A. 575, 576.
- Durkheim 38.
- Dühring Eugen 20.
- Edelberg Viktor 272.
- Edgeworth Francis Isidro 36, 204, 333.
- duopoliumról 179.
- gazdasági beszámításról 114.
- keresletről 154.
- közömbösségi vonalakról 122, 123, 124, 161.
- külkereskedelemtől 480, 481, 482, 493.
- monopolárról 169, 172, 175.
- összhazsonról 91.
- versenyről 177.
- Eggenschwyler W. 390.
- Egner Erich 404.
- Eichorn 25.
- Einaudi Luigi 48, 355, 486.
- Ellet Charles 170.
- Ellis William 486.
- Elster Karl 345, 461.
- Endemann 262, 329.
- Engels Friedrich 31.
- England Minnie 536.
- Engländer Karl 95, 256.
- Eucken Walter 41, 45, 47, 227, 279, 281, 393, 451, 460.
- Eulenburg F. 467.
- Evans Griffith C. 62, 159.
- Ezekiel 167.
- Falck G. v. 230.
- Fanno Marco 48, 179.
- Fawcett Henry 19, 215, 220, 221, 223, 234, 482, 487.
- Ferguson 15.
- Ferrara Francesco 20.
- Ferri Carlo 47.
- Fetter F. A. 36, 51, 202, 251, 285, 301, 306, 307.
- Feuerbach Anselm 31.
- Fichte Johann Gottfried 339.
- Fisher Irving 36, 141, 160, 162, 277, 282, 323.
- értékről 123.
- haszonkiegyeplítődésről 91.
- kamatról 284, 285, 294.
- konjunkturáról 566, 582.
- összhazsonról 91.
- pénzről 358, 366, 387, 390, 393, 399, 400, 401, 404—406, 410, 461.
- tőkéről 285.
- Forbonnais François 7, 14, 400.
- Fossati Eraldo 48, 96, 191, 360.
- Foster William T. 567—570, 574, 575.
- Fourier Charles 31, 500.
- Föhl Carl 380, 381, 399.
- Földes Béla 16, 28, 440, 458.
- Frisch Ragnar 58, 59, 63, 154.
- konjunkturáról 525, 526, 538, 547, 548.
- pénz flexibilitásáról 153.
- Fullarton John 362, 363—365, 391, 392.
- Funck-Brentano 7, 8.
- Furnis Edgar S. 8, 210.
- Gaal Jenő 23, 28.
- Gagnemi Lello 48, 49.
- Galiani Fernando 81, 272.
- Ganilh Charles 505.
- Garnier Joseph 19, 247.
- Gelesnoff W. 79, 80.
- Gelderens van J. 527.
- Gentz Friedrich v. 22.
- Gervaise Isaac 432.
- Gestrich Hans 381.
- Gide Charles 18, 511.
- Gilbart G. W. 362.
- Gilio C. 8.
- Gobbi Ulisse 119.
- Goschen George 447, 450, 457, 458.
- Gottl-Ottlilienfeld v. 43, 44, 45, 51, 119.
- Gottschalk H. 567.
- Gournay J. Cl. Vincent de 13.
- Graham F. D. 446, 461, 479, 481, 483, 487.
- Graham G. 485.
- Graziadei 117.
- Graziani Augusto 81.
- Green D. I. 102.
- Gregory T. E. 461.
- Gresham Lord 332, 453.
- Grotius Hugo 9.
- Guitton Henri 38, 51, 59, 150.
- Guttman Franz 345.
- Haberler Gottfried 187, 193, 412, 452.
- konjunkturáról 556, 579, 580, 582.

- külkereskedelemről 474, 475.
479, 483, 498.
- vásárlóerőparitásról 463.
- Hadley A. T. 232, 331.
- Hahn Albert 373, 392, 460.
- Hales John I. 7, 330, 426.
- Haller K. L. 22.
- Hamilton Alexander 365, 371, 497.
- Haney L. H. 18, 35.
- Hansen Alvin 378, 379, 547, 548.
555, 559, 567, 574, 575.
- Hardy C. O. 533.
- Harrod F. R. 83, 157, 176, 467, 561.
- Hasbach W. 11, 14.
- Hawley A. T. 36, 249.
- Hawtrey 246, 405.
- konjunktúráról 555, 559, 564, 565.
- pénzről 345, 392, 397, 398, 403.
- vásárlóerőparitásról 460.
- Hayek F. A. 35, 147, 417.
- árindekekről 412.
- gazdasági beszámításról 109.
- kényszertakarékosságról 375.
- konjunktúráról 520, 521, 553, 555, 557, 567, 574, 575, 581.
- pénzről 419, 421.
- takarékoságról és tőkeképződésről 373, 377, 378, 384.
- termelési időszakról 282.
- Heckscher E. F. 8, 424.
- Hefendehl Hans 108.
- Hegel 31.
- Heimbürger K. 214.
- Helferich Johann A. R. 230, 353.
- Helfferich Karl 347, 349, 390, 407, 408, 461.
- Henderson D. H. 308, 309.
- Herkner Heinrich 40, 512.
- Hermann Friedrich Benedikt 45, 56.
- értékről 81, 133, 156.
- jövedelemeloszlásról 312, 316, 318.
- kamatról 263, 267, 268.
- keresletről 164.
- munkabérialapról 221, 222.
- nyereségről 260.
- Herschel 529.
- Hertzka Theodor 439.
- Hesse Albert 45.
- Hewins W. A. S. 8.
- Hexter M. B. 533.
- Heydt Eugen 108.
- Heyking Edmund 8.
- Heyn Otto 341, 349, 461.
- Hibben J. G. 9.
- Hicks J. R. 161—163, 165, 182, 204.
- Hildebrand Bruno 25, 27, 38, 42, 81.
- Hildebrand Richard 390, 439, 458.
- Hilferding Rudolf 535, 545.
- Hobbes Thomas 9.
- Hobson J. A. 112, 307.
- árról 138, 185, 209.
- konjunktúráról 570, 571—573, 582.
- Hoffman 331.
- Hollander Jacob 68, 199, 307, 311, 442, 501.
- Holtrop V. 345, 349, 385, 389, 390, 395, 396.
- Horner Francis 360, 435.
- Hotelling Harold 162, 182.
- Hufeland Gottlieb 20, 81, 164, 249, 338, 341, 346.
- Hull G. H. 545, 546, 548.
- Hume David 14, 15, 210, 264.
- külkereskedelemről 432—435, 438, 454, 485.
- pénzről 331, 346, 359, 361, 391, 401.
- Huntington Ellsworth 530.
- Hutscheson Francois 14, 15.
- Iselin Isaak 13.
- Jakob Ludwig H. W. 20, 247.
- Jankovich Béla 439.
- Jannacone Pasquale 178, 191.
- Jevons H. S. 529.
- Jevons William Stanley 34, 35, 36, 56, 103, 116, 232, 408, 493, 517.
- árról 135, 137, 142, 143, 145, 146, 148, 150, 185.
- értékről 82, 86, 90, 91, 96.
- határtermelékenységről 202, 231.
- munkabérialapról 225, 227.
- tőke szerepéről 271, 279, 280.
- válságokról 519, 520, 527, 529, 531.
- versenyről 177.
- Johannsen N. 578.
- Jones Richard 302, 430.
- Johnson E. A. Y. 8, 430.
- Johnson Y. F. 347, 349.
- Juglar Clément 516, 527, 541.
- Justi Johann Heinrich Gottlob 14.
- Kahn R. F. 561.
- Káldor M. 194.
- Kalecky M. 561.
- Kaulla Rudolf 66, 532.
- Kautsky Karl 543.
- Kautz Gyula 8, 28, 57, 86.
- Kemmerer E. W. 400, 405.

- Keynes John Maynard 52, 53, 56, 260, 383, 460.
 — hitelteremtésről 379.
 — kamatról 286, 287.
 — pénzről 396—398, 417.
 — reparációkról 451.
 — takarékoságról és tőkeképződésről 373, 380, 382, 557—562, 578.
 Keynes J. N. 37.
 King Gregory 150.
 King Lord 360, 436, 454.
 Kirk John H. 531.
 Kitchin Joseph 528.
 Kleinwächter Friedrich 205.
 Knapp Georg Friedrich 27, 230, 333—335, 341—345, 464.
 Knies Karl 25, 26, 38, 267, 334, 349, 371.
 Knight Frank H. 50, 236, 249, 254, 262, 270, 282, 283, 293, 294, 554.
 Kokkalis Alexander 252, 384.
 Komorzinsky J. v. 230, 371.
 Kondratieff N. D. 527.
 Koopmanns J. G. 422.
 Kovács Ferenc 28.
 Kraus Christian Jakob 246.
 Kraus Oskar 95.
 Krause G. F. 24.
 Kuznets Simon 522, 523, 528.
 Lahn J. J. O. 578.
 Lamond E. 7, 356.
 Landauer Carl 111.
 Landry Adolphe 265, 277, 284.
 Lassale Ferdinand 20, 212, 242.
 Lauderdale Earl of, 21, 128, 150, 247, 266, 501, 504, 505, 506.
 Laughlin J. Laurence 347, 365, 402, 403, 440, 442, 444.
 Launhardt W. 138, 148, 470.
 Laurat Lucien 535.
 Laveley Emile 332.
 Law John 370, 400, 431.
 Lederer Emil 572.
 Lenz Friedrich 40, 41.
 Leontieff Wassily 154, 155.
 Leory Fürst H. 457.
 Lerner A. P. 164.
 Leroy-Beaulieu Paul 19.
 Leser E. 356, 466.
 Lescure Jean 536, 538, 540.
 Letrosne Guillome François 13.
 Lexis Wilhelm 85, 93, 94, 121, 179, 243, 245, 277, 343, 367, 384, 471.
 Lieben Richard 91, 148.
 Liefmann Robert 109, 118, 536.
 Lindahl Erich 417.
 List Friedrich 24, 25, 497.
 Lloyd John Samuel 361.
 Lloyd William Foster 82, 83, 85, 134, 407, 408.
 Locke John 7, 9, 15, 264, 330, 356, 357, 385, 453.
 Longe 223.
 Longfield Mountifort 83, 129, 136, 138, 199, 228, 257, 266, 477, 486.
 Loria Achille 175.
 Lottini 81.
 Lotz Johann Friedrich Eusebius 20, 81, 247.
 Lotz Walter 343.
 Löwe Adolf 522.
 Lueder August Ferdinand 20.
 Lukas Eduard 381, 382.
 Lundberg Erik 63, 562.
 Lutz Friedrich 391, 515.
 Luxemburg Rosa 335.
 Mac Culloch John Ramsay 18, 75—78, 220, 221, 244, 256, 336, 368, 486, 501, 504, 505, 509.
 Mac Dougall 49.
 Mac Gregor D. H. 251, 326.
 Mac Leod Henry Dunning 332, 370, 371, 381, 382.
 Mac Mahon Theresa S 51.
 Mac Vane 75—77, 98, 99, 139, 224, 250, 269.
 Machlup F. 552.
 Mahr Alexander 420.
 Malestroit 355.
 Malthus Thomas Robert 16—18, 20, 23, 31, 59, 61, 68, 80, 210, 211, 216, 228, 241, 247, 311, 416, 517.
 — árról 128, 129, 150.
 — csökkenő termelékenységéről 150, 151, 297.
 — kényszertakarékoságról 375—377.
 — költség-törvényről 128, 130, 131.
 — külkereskedelemlről 436, 492, 496.
 — népesedésről 17.
 — takarékoságról 375.
 — túltermelésről 504—509, 512, 515, 543, 570.
 Malynes Gerard 7, 330, 427, 428, 429, 453.
 Mandeville Bernard 15.
 Mangoldt Hans Karl Emil v. 20, 45, 207, 222, 250, 252, 255, 260, 267.
 — járadékról 319—321.

- külkereskedelemről 467, 471, 480, 481, 482.
- Marget A. W. 286, 590, 594.
- Marschak J. 167, 591.
- Marshall Alfred 36, 52, 59, 61, 62, 149, 209, 223, 270, 315, 517, 523.
 - árról 131, 138, 150—158, 160, 176.
 - dounóliumról 179.
 - értékről 91, 104, 114.
 - fogyasztói járadékról 324—327.
 - határtermelékenységről 202, 231.
 - hozadéki törvényekről 186, 187.
 - járadékról 299, 304—306, 313, 320, 321.
 - keresletről 150—154, 166.
 - külkereskedelemről 447, 450, 471, 480, 481, 487, 493.
 - munkabérről 234, 235, 236.
 - monopolárról 172.
 - nyereségről 255, 258.
 - pénzről 393, 395, 396, 397, 405, 408.
 - reálköltségekről 74—75.
- Martin P. W. 568, 569.
- Marx Heinrich Karl 20, 31, 32, 33, 315.
 - értékről 75, 77—80, 132.
 - ipari tartaléksegről 213.
 - nyereségről 242—244, 257—259.
 - válságokról 510, 519, 534, 540, 544, 545, 573, 577.
- Mason Edward S. 471, 475.
- Mayer Hans 55, 112, 145, 172.
 - egyensúlyi elméletről 147, 148.
 - értékről 92, 93, 95, 96.
 - gazdasági beszámításról 109, 110.
- Melon Jean François 7, 400.
- Menger Carl 34, 288, 314, 420.
 - árról 135.
 - értékről 87, 89.
 - gazdasági beszámításról 106, 107.
 - kamatról 231, 267, 273.
 - módszerről 38, 59, 42, 55.
 - pénzről 330, 347, 398, 420.
- Mercier de la Rivière Paul Pierre 13.
- Mickwitz E. v. 399.
- Mill James 18, 365, 386.
 - értékről 75, 77.
- külkereskedelemről 477, 485, 486.
- munkabéralapról 219, 220.
- tőkéről 76, 77, 268, 276, 290.
- túltermelésről 501—503, 503—508.
- Mill John Stuart 18, 19, 28, 36, 59, 62, 108, 199, 209.
 - árról 127, 132, 133, 148, 150, 168, 185.
 - dinamikus szemléletről 517, 523.
 - értékről 71, 72, 80.
 - földjáradékról 300, 302, 304, 310, 311.
 - hitelről 368, 369.
 - költségtörvényről 129, 131.
 - külkereskedelemről 436—438, 443, 456, 457, 469, 476—482, 485—487, 490, 493, 495, 497.
 - munkabérről 220, 223.
 - nyereségről 242, 244, 245, 248, 257.
 - pénzről 331, 339, 351, 352, 353, 366, 382, 387, 396, 401, 417.
 - tőkeképződésről 290, 376.
 - válságokról 509, 513, 534, 577.
- Miller Harry 514, 515.
- Mills John 532, 535.
- Mirabeau Victor Riquetti Marquis 13.
- Mises Ludvig v. 35, 93, 95.
 - konjunkturáról 551—553, 555, 557, 567.
 - pénzről 329, 334, 349, 377, 383, 417, 460, 462.
- Misselden Edward 7, 428, 429, 453.
- Mitchell W. C. 50, 51, 115, 405, 525, 536, 582.
- Mithoff Theodor 267.
- Mohrmann W. 109.
- Molinaeus Carolus 267, 268.
- Molinari Gustave de 505.
- Möller Hero 382.
- Monchrétien Antonie 7, 8.
- Montanari Geminiano 7, 81, 130, 330, 356.
- Montesquieu Charles Barone 330, 337, 356, 357.
- Moore Henry Ludwell 177, 179, 230, 517, 530.
 - elaszticitásról 152.
 - keresleti törvényről 153, 155, 167.
 - módszerről 58, 60, 61.

- mozgó egyensúlyról 158, 159.
- munkabérről 230, 236.
- Moret Jacques 35, 141.
- Morgenstern Oskar 35, 90, 117, 147, 192.
- Mühlhäuser E. 46.
- Müller Adam 21, 22, 24, 43, 339.
- Mun Thomas 7, 210, 426, 428, 453.
- Murhard Carl 338.
- Mussolini Benito 47.
- Myrdal Gunnar 412, 417, 418, 462.
- Navratil Ákos 14, 28, 30, 374.
- földjáradékról 309, 316, 317.
- hozadéki törvényekről 190.
- Nebenius Karl Friedrich 246.
- Neisser Hans 394, 460.
- Neubauer Gyula 125, 183, 398.
- átlaghaszónról 96—97.
- Gossen törvényekről 85.
- Neumarck 13.
- Neumann Friedrich Julius v. 121.
- Newcomb Simon 358.
- Nicholson J. S. 19, 325.
- fogyasztói járadékról 325—327.
- külkereskedelemlről 352, 354, 441—445, 448, 471, 482.
- Nogaro Bertrand 459.
- Normann G. W. 361, 512.
- North Dudley 15, 210, 431, 432.
- Nöll von d. Nahmer 379, 380, 384.
- Nurske Ragnar 451, 495.
- Ohlin Bertil
- kamatról 287, 294.
- külkereskedelemlről 448, 451, 452, 462, 463, 468—475, 481—483.
- Oldenburg Ulrich 44.
- Oncken August 8.
- Opie Redvers 321, 555.
- Oppenheim Samuel 338, 345.
- Oppenheimer Franz 214, 310.
- Oresme Nicolas 332.
- Overstone Lord 361, 457, 512, 515, 527.
- Owen Robert 31, 500.
- Pain Thomas 434.
- Palgrave 371.
- Pantaleoni Maffeo 35, 38, 100, 125, 148, 149, 346.
- Papi Giuseppe Ugo 48.
- Pareto Vilfredo 35, 38, 48, 49, 53, 60, 148, 149, 157, 164, 335, 471.
- árról 160—62, 165, 194.
- értékről 120—126.
- határhaszónról 122.
- határtermelékenységről 203, 204.
- konjunkturáról 523, 524.
- monopolárról 171—174, 179—180.
- versenyről 177.
- Passy F. R. 505.
- Passy H. D. 19.
- Patten Simon N. 17, 101, 198, 307, 517.
- Pearl R. 217.
- Pearson F. A. 167.
- Peel Robert 361.
- Pennington James 365, 477, 486.
- Pesch Heinrich 40.
- Peter Hans 45, 148, 149.
- Petrich Leo 439, 440.
- Petty William 7, 15, 351, 385, 453.
- Philippovich Eugen v. 35, 39, 139, 207, 260, 316.
- Phillips C. A. 373.
- Pierson N. G. 251.
- Pigou A. C. 36, 52, 156, 195, 179, 237, 460, 461.
- konjunkturáról 531, 534, 546, 582.
- költségmegtakarításokról 192.
- monopolárról 172—174, 179.
- pénzről 387, 388, 396, 423.
- Pirou Gaétan 33, 51, 145, 148.
- Potter William 431.
- Powell Lt. Col. 568.
- Pratt Samuel 431.
- Predöhl Andreas 46.
- Preiser Erich 571, 572.
- Price W. H. 426, 427.
- Prior William 431.
- Prittwitz T. Z. 247.
- Pufendorf Samuel 11.
- Pütz Theodor 44.
- Quesnay François 11—13, 16, 196, 197, 295.
- Quetelet Lambert Adolph J. 216.
- Quincey de, Thomas 18.
- Quittner-Bertolasi 90.
- Rae John 14, 272, 273.
- Raguet Condé 515.
- Rambaud Joseph 8.
- Rath Klaus Wilhelm 46.
- Rau Karl Heinrich 9, 136, 207, 221, 303, 316.
- Read Samuel 81, 246, 302.
- Reed L. J. 217.
- Reisch Richard 374.
- Ricardo David 16, 18, 20, 21, 23, 28, 31, 32, 37, 59, 71, 75, 80, 81,

- 88, 101, 155, 202, 205, 248, 270, 271, 272, 320, 322, 376.
 — árról 127, 128, 168.
 — csökkenő termelékenységről 130.
 — értékről 68, 69, 72, 241.
 — járadékról 297—307, 309, 310, 317, 318.
 — jövedelemeloszlásról 198, 199.
 — kamatról 289, 290, 295, 294, 563.
 — külkereskedelemről 435, 436, 438, 440, 448, 454, 455, 459, 465—471, 474—477, 488—490, 492, 497.
 — munkaberről 210—212, 214, 218, 227, 228.
 — nyereségről 239—43, 246, 256—259.
 — pénzről 331, 336, 338, 352, 360, 361.
 — termelési költségekről 67.
 — válságokról 503, 506, 507, 508, 512.
 Ricci Umberto 35, 160.
 Rickert H. 43.
 Riedl A. F. 221.
 Rist Charles 53, 202, 459.
 Robbins Lionel 194.
 Robertson D. H. 156, 192, 194, 287, 398, 417, 460.
 — konjunkturáról 556, 559, 561, 567, 574, 578.
 — takarékoságról 377, 378.
 Robinson Joan 164, 174, 176, 182, 184, 189, 260, 309, 323.
 Rodbertus Karl Johann 20, 29, 31, 53, 77, 79, 202, 212, 213, 242, 459, 510.
 Roger Thorold J. E. 28.
 Roos C. F. 62, 160.
 Roscher Wilhelm 9, 22, 24, 25, 56, 222, 232, 247, 266, 303, 316, 340, 358, 386, 467, 470, 518.
 Rosenstein-Rodan P. N. 522.
 Rousseau Jean Jacques 10.
 Röpke Wilhelm 313, 421, 451.
 — konjunkturáról 511, 531, 547, 556, 557, 563, 574, 578.
 Rösler Carl Fr. H. 222.
 Rueff Jacques 452.
 Ruskin John 23.
 Sachot 170.
 Saint Chaman 505.
 Saint Simon 31.
 Salin Edgar 40, 41.
 Sargent W. L. 292.
 Sartorius G. F. 20.
 Sauerbeck 367.
 Savigny Friedrich Karl v. 25.
 Sax Emil 35, 39.
 Say Jean Baptiste 17, 18, 38, 114, 128, 133, 197, 206, 247, 290, 304, 309, 310, 467.
 — értékről 83—84.
 — földjáradékról 303, 311, 313.
 — kamatról 263, 265—268.
 — piacok elmélete 501, 502, 505, 508, 511, 512, 539, 540.
 — termelékeny szolgáltatokról 199, 205.
 — termelői piacról 199, 205, 289.
 Say Leon 19, 516.
 Scaruffi Gasparo 7.
 Schacht Hjalmar 8.
 Schäffle Albert 250, 252, 256, 260, 267, 371.
 — járadékról 319—321.
 Scharling W. 139.
 Schelle J. 12.
 Schlettwein Joh. August 13.
 Schlötzer Christian 246, 386.
 Schmalz Th. A. H. 9.
 Schmitt Carl 230.
 Schmoller Gustav 8, 27, 38, 39, 42, 56, 215, 291.
 Schneider Erich 143, 149, 154, 157, 181, 412.
 Schultz Henry 58, 145.
 — határtermelékenységről 204.
 — keresleti törvényről 153, 155, 161, 162, 167, 192.
 Schumacher H. 230.
 Schumpeter Josef 18, 35, 64, 90, 95, 108, 147, 184, 194, 197, 278, 289, 314, 323, 517.
 — hitelről 372.
 — hozadéki törvényekről 193.
 — kamatelmélete 287—288.
 — konjunkturáról 500, 522, 526, 532, 536, 538, 580, 581, 583.
 — monopoliumról 179, 180.
 — nyereségről 255.
 — pénzről 340, 349, 358, 387, 391, 401, 402, 403, 406.
 — termelési költségekről 105.
 Schüller Richard 18, 498.
 Seager H. L. 36.
 Seckendorff V. L. 9.
 Seidler-Schmid 18.
 Seligman Edwin R. A. 36, 80, 82, 104, 116, 231, 246, 249, 250, 252, 549, 429, 466.

- Senior Nassau 18, 54, 55, 75, 81, 89, 133, 276, 283, 290, 489.
 — értékmélete 70.
 — járadékról 312—313, 315, 318.
 — kamatról 268—271, 289.
 — külkereskedelemről 489, 490.
 — munkabérről 220, 228.
 — növekvő termelékenységről 132.
 — nyereségről 248, 249, 250.
 — önmegtartóztatásról 70.
 — pénzről 335, 351, 352.
 — termelési költségekről 72.
 — túltermelés 504.
 Sensini Guido 49.
 Serra Antonio 7.
 Shadwell 478.
 Shove G. F. 192, 193, 309.
 Sidgwick Henry 19, 57, 280, 468, 476.
 Simiand François 38, 60, 232.
 Simmel Georg 341.
 Singer Kurt 461.
 Sismondi J. C. L. Simonde 23, 315, 336, 501, 509, 510, 511, 512.
 Slutsky Eugen 121, 523.
 Smith Adam 14—16, 17, 20, 21, 23, 37, 205, 262, 270, 271, 289, 296, 299, 309, 311, 312.
 — árról 128—133.
 — jövedelemeloszlásról 197.
 — külkereskedelemről 485, 496.
 — monopolárról 168.
 — munkabérről 219.
 — nyereségről 239, 240, 246, 247, 256, 257, 258, 259.
 — pénzről 339, 346, 359, 360, 361.
 — termelési költségekről 67.
 Smith Peshin 20.
 Smith William 356.
 Smith Thomas Sir 356.
 Soden Julius Gr. 20, 338.
 Somary Felix 374.
 Sombart Werner 27, 31, 32, 40, 46, 47, 518, 532.
 Sommer Luise 8, 9.
 Sonnenfels Josef 14.
 Souter R. W. 5, 24.
 Spann Othmar 18, 42, 43, 45, 117—118, 149, 340, 410.
 Spiethoff Arthur 40, 531, 541—44, 548, 557, 582.
 Spirito Ugo 48.
 Sraffa Piero 156, 182, 190—193, 486.
 Stackelberg Heinrich 149, 157.
 Stafford William 35.
 Stammeler Rudolf 29.
 Stanhope Lord 365.
 Stefani Alberto 48.
 Stephens W. Walker 13.
 Sternberg Fritz 535.
 Steuart Dougald 375.
 Steuart James 14, 15, 337.
 Stolzmann Rudolf 29.
 Storch Heinrich 317, 505, 507.
 Strigl Rudolf 226, 377, 552, 553, 555, 557.
 Surányi-Unger Tivadar 941, 500.
 Souviranta Br. 333.
 Szigeti Gyula 491.
 Takeda T. 97.
 Taussig F. W. 36, 97, 188, 231, 246, 250, 367, 368.
 — külkereskedelemről 439, 445—47, 450, 451, 474, 481, 491, 492, 494.
 — munkabéralapról 226.
 Tawney R. H. 453.
 Taylor O. H. 11.
 Theiss Ede 59, 155.
 Thomas E. 338.
 Thomas Karl 81, 84.
 Thompson William 31, 78.
 Thornton Henry 360, 365, 366, 369, 375, 377, 391, 415, 435, 436, 456, 543, 564.
 Thornton William T. 136, 137, 223.
 Thünen Johann Heinrich 20, 45, 111, 245, 266, 276, 299, 318, 470.
 — határtermelékenységről 199, 200.
 — munkabérről 228—230.
 Timoschenko V. P. 530.
 Tinbergen J. 62, 63, 525, 526, 555, 562.
 Torrens Robert 67, 69, 77, 210, 299, 361, 466, 477, 481, 512, 544.
 Tout Herbert 378, 379, 555, 559.
 Truchy Henri 251.
 Tucker Josiah 15.
 Tugan Baranowsky M. 77, 208.
 — értékről 79—80.
 — nyereségről 240, 241, 258.
 Turgot Jacques Anne Robert 13, 133.
 — eszökkenő hozadékról 129.
 — értékről 81.
 — kamatról 263, 265, 268, 272.
 — munkabérről 210.
 Tuttle C. A. 285.
 Valk Willem 108.

- Vanderlint Jacob 431.
 Vehlen Thornstein 33, 49, 51, 517, 555.
 Velhurst P. F. 217.
 Verryn Stuart 238.
 Viner Jacob 170, 175, 365, 432.
 — külkereskedelemről 424, 430, 442, 446, 449, 455, 461, 462, 475, 481.
 Vleugels Wilhelm 46, 108.
 Vogel Hugo Emanuel 517, 521, 522, 536, 538.
 Voigt Andreas 120, 343.
 Waffenschmidt 181.
 Wagner Adolf 29, 39, 56, 98, 209, 315, 514.
 — külkereskedelemről 458, 439, 440, 458, 459.
 — pénzről 347, 364, 371, 393, 398, 399.
 Wagner Valentin 368, 373, 382, 383, 513, 514.
 Wakefield E. G. 257.
 Walker Francis Amasa 20, 36, 232, 514.
 — jövedelemeloszlásról 198—199.
 — pénzről 346.
 — nyereségről 250, 251, 252, 258.
 — takarékoságról 369.
 Walras Auguste 84, 133.
 Walras Marie Esprit Léon 34, 35, 53, 56, 60, 514.
 — árról 143—148, 155, 157, 203, 204.
 — határhaszonról 87, 89, 90.
 — monopolárról 171—172.
 — nyereségről 255.
 — pénzről 335, 358, 393, 394, 395.
 — termelési költségekről 98—101.
 Walré de Borde 392.
 Wardwell C. A. R. 528.
 Warren G. F. 167.
 Webb Sidney és Beatrice 216, 234, 291.
 Weber Adolf 146, 274, 461.
 Weber Alfred 470.
 Weber Max 40, 41, 44, 47.
 Weinberger Otto 87.
 Weippert Georg 44.
 Weiss Franz Xaver 95.
 Weisser Gerhard 44, 45.
 Wendt Siegfried 44.
 West Edward 130.
 Wheatley John 360, 435, 436, 455.
 Whitaker A. C. 68, 74, 139, 147, 241, 438, 440 442, 461.
 White Horace 277, 371, 373.
 Wicksell Knut 35, 87, 149, 203, 204, 294.
 — konjunkturáról 525, 549—553, 558, 559, 564, 566, 567.
 — kamatról 277, 281.
 — kényszertakarékoságról 375, 377.
 — monopolárról 180—181.
 — pénzről 355, 407, 413—419, 459.
 Wicksteed P. H. 36, 87, 114, 203, 231, 314.
 — határtermelékenységről 202, 203.
 Wieser Frigyes Br. 35, 85, 96, 105, 147, 207, 299, 307, 474.
 — árról 137, 140.
 — gazdasági beszámításról 107—109.
 — haszonkiegyenlítésről 93.
 — határhaszonról 87.
 — határtermelékenységről 201.
 — készletek értékéről 94—97.
 — költségtörvényről 99—101, 103.
 — külkereskedelemről 441.
 — pénzről 390, 408—412.
 Wilbrandt Robert 40.
 Williams John H. 498.
 Williams T. 446.
 Willis Parker L. H. 353, 360.
 Wilson James 362, 383, 455, 512, 514.
 Windelband W. 43.
 Wirminghaus A. 246.
 Wiskeman Ervin 45.
 Withers Hartley 372, 374.
 Wolf Christian 11.
 Wolff S. De 527.
 Wolf Julius 384.
 Wolkoff M. 230.
 Wood Stuart 224.
 Wood William 431.
 Working Elmer 154.
 Working Holbrook 167.
 Yntema Theodore Otte 157, 461, 462.
 Young Allyn A. 51, 192.
 Yversen Karl 448, 449, 450, 495, 496.
 Zapoléon 463.
 Zawadski W. 141.
 Zielenzieger K. 90.
 Zuckerkandl Robert 35, 95.
 Zweig Stefan 47.
 Zwiedineck-Südenhorst Otto v. 188, 207, 238, 343, 408.

Tárgymutató.

- Abszolút földjáradék 310.
 Abszolút munkaelmélet 79.
 Adagolási módszer 111, 200.
 Agioelmélet 273—275.
 Akkumulációs elmélet 32.
 Aktív kereskedelmi mérleg 426.
 Alku (piaci) 135.
 Alkuelmélet (bérnél) 237.
 Állami beavatkozás 5.
 Állami pénzügyelmélet 329.
 Államszocializmus 31.
 Állandó kiadási görbe 151.
 Állandó termelékenység 186.
 Általános egyensúly 143.
 Általános költségek 156.
 Általános túltermelés 501.
 Amerikai lélektani iskola 36, 90.
 Analogia törvénye 26.
 Anticipációk 62, 159, 395.
 Árak folyamatos volta 147.
 Árak nemzetközi szinteződése 438, 448.
 Aranyáramlások 361, 428, 432, 435, 457, 454.
 Arányok törvénye 188.
 Áreltolódások elmélete 410.
 Árfolyam (váltónál) 452—464.
 Árhatarok 136.
 Árrétegezés 170, 171.
 Árrétegező monopólium 173.
 Árszínvonal 357.
 Árszínvonalváltozás 401—404.
 Árúkosár 480.
 Asszimetrikus duopolium 181.
 Áthelyezési ár 308.
 Átlaghaszon 97.
 Átlagköltség 156.
 Átlagnyereség 259.
 Átmeneti határ 316.
 Átmeneti időszak 404—408.
 Átmeneti zavarok 501.
 Automatizmus (piaci) 141.
 Bankjegykibocsátás 360.
 Bankráta 457.
 Bankszerű fedezet 363.
 Bankszerű fizetés 383.
 Bankszerűség iskolája 362.
 Bankszerű kibocsátás 362.
 Bécsi iskola 55, 90.
 Behaviorism 50.
 Belső megtakarítások 186.
 Belterjes határ 308.
 Belterjeségi járadék 299.
 Beruházási szorzószám 560, 561.
 Beruházások 417, 545, 546.
 Beválthatatlan papírpénz 364.
 Bilaterális monopólium 181.
 Bizonytalanság (nyereségnél) 249.
 Brutto nyereség 253.
 Bullionisták 360.
 —Cambridgei iskola 36.
 Chartalis pénzügyelmélet 342.
 Cobb-formula 205.
 Csereérték 65.
 Csereképesség 134.
 Csökkenő bérhányad törvénye 215.
 Csökkenő haszon törvénye 85.
 Csökkenő költségek törvénye 132, 186.
 Csökkenő termelékenység 129—131, 186, 297.
 Currency elmélet 361, 362.
 Deduktív módszer 21.
 Devizaárfolyam 475.
 Differenciálódási együttható 389.
 Disutility 102.
 Diszkontpolitika 457.
 Dumping 175.
 Duopolium 179, 180.
 Dynamikus nyereségelmélet 253—256.
 Dynamikus pénzügyelmélet 417.
 Dynamikus kamatelem 288.
 Dynamikus pénzprobléma 350.
 Egyén 10.
 Egyszerűség elmélete 118.
 Egyéni keresleti görbe 183.
 Egyensúly 90, 140.
 Egyensúlyi kamat 415.
 Egyensúlyi zavarok 61.

- Egységköltség 156.
 Egyszerű monopólium 173.
 Ekonometria 58.
 Eladók értékelése 138—140.
 Elaszticitás (árnál) 150.
 Elaszticitási együtttható 151.
 Elemi jelenségek 50.
 Elemző (analitikai) gondolkodás 55.
 Életszínvonalelmélet 215—217.
 El nem költött határ (pénznél) 397.
 Előlegezett árváltozások 159.
 Elrendező közgazdaságtan 46.
 Elsődleges letételek 373.
 Elsődleges szerepe pénznek 347.
 Első történeti iskola 23—26.
 Elszigetelés módszere 37.
 Elszigetelt csere 135.
 Élvezeti görbe 91.
 Endogén válság 518.
 Eredeti kamat 265.
 Erköletes tényezők 25.
 Értékelő közgazdaságtan 46.
 Esményi típus 41.
 Etikai iskola 23.
 Exogén válság 518.
 Fejlődési fokok 25.
 Fejlődés törvényei 25.
 Felvilágosodás bölcselése 9.
 Fizetési eszköz 343.
 Fizetési közösség 343.
 Fizetési mérleg 429, 436, 478.
 Fizetési szokások 395.
 Fizetőképesség 134.
 Fiziokratizmus 9.
 Flexibilitás (árnál) 153.
 Fogyasztáshiány elmélete 509, 510, 568—576.
 Fogyasztási hajlandóság 561.
 Fogyasztási javak 89.
 Fogyasztási kölcsön 261.
 Fogyasztásmegszorítás 377, 384.
 Fogyasztástól való tartózkodás 270, 377, 384.
 Fogyasztói járadék 324—327.
 Forgalmi egyenlet 358.
 Forgalmi gazdaság 5.
 Forgási sebesség pénznél 385—393.
 Formális elmélet 41.
 Földjáradék 297—317.
 Frikciós elmélet (nyereségnél) 254.
 Fullarton tétele 364.
 Funkcionális jövedelemelosztás 201.
 Funkcionális pénzelmélet 346, 348.
 Független javak 162.
 Függvényszerű összefüggés 56—57, 141.
 Gazdasági beszámítás 107—114.
 Gazdasági dimenzió 119.
 Gazdasági haladás 255.
 Gazdaságpolitika és elmélet 54.
 Generális egyensúly 143.
 Genetikus magyarázata az árnak 146.
 Gossen törvények 85, 90, 124.
 Greham törvénye 332.
 Gyümölcsöztetési elmélet (kamatnál) 265.
 Hadisarc 437, 451, 452.
 Hajlékonyság (árnál) 153.
 Használati érték 65.
 Használati elmélet (kamatnál) 267.
 Használati határ 93.
 Használdozat 100.
 Haszonhányados 104.
 Haszonkiegyenlítődés törvénye 85.
 Hatalmi viszonyok 254.
 Hatályos kereslet 135.
 Határbevétel 176.
 Határhasznok kiegyenlítődésének törvénye 91.
 Határhaszon 87.
 Határhaszonelmélet 88—98, 114—120.
 Határhaszoniskola 34.
 Határjövedelem 157, 176, 184.
 Határköltség 131, 156.
 Határpárok törvénye 132—140.
 Határrétegek 137.
 Határtermék 106.
 Határtermékenység elmélete 111—112, 200, 227, 266.
 Határtermelő 130.
 Háztartási egyenletek 145.
 Hedonista elv 89, 141.
 Helvettesítési határ (árváltozásnál) 166.
 Helvettesíthető javak 162, 168.
 Helvettesíthetőség 106, 123, 162.
 Helvettesíthetőség elaszticitása 164.
 Helvettesíthetőség határa 163.
 Helyzeti járadék 299.
 Heverő pénz 391.
 Hitelemélet (rég) 368, 369.
 Hitelinfláció 370.
 Hitelemegszorítás 370.
 Hitelműveletek szerepe nemzetközi kiegyenlítődésben 449.
 Hítelteremtés 370—374.
 Hosszú hullámok 527.
 Hosszú időre szóló hatások 61, 158.
 Hozadéki törvények 186—195.
 Ideális piac 142.

- Ideáltípus 41.
 Időelméletek (kamatnál) 275, 283—287.
 Időjáráselmélet (konjunktura) 529—531.
 Időszaki változások 527.
 Igazságos ár 4, 66.
 Indifferencia vonalak 122.
 Individualizmus 10, 21.
 Indokolt termelékenység elmélet (kamatnál) 266.
 Induktív módszer 58, 50.
 Infláció 436.
 Institucionalizmus 50.
 Intenzitási járadék 299.
 Ipari tartaléksereg 215.
 Irányvonal 158, 528.
 Járadék 295, 296.
 Járadékfogalom általánosítása 317—323.
 Járulékos pénz 365.
 Jelképelemélet 359.
 Jellegzetes üzem 187.
 Jogrend és közgazdaság 28—33, 51.
 Jól felfogott önérdék 11, 15.
 Jövedelemeloszlás 196.
 Jövedelmi elaszticitás 165.
 Jövedelmi forgási sebesség 387.
 Jövedelmi hatás 166.
 Jövedelmi változások és ár 164—165.
 Justum pretium 66.
 Kamatvételi tilalom, 4, 261.
 Kameralizmus 8.
 Kapcsolt kereslet és kínálat 157.
 Kauzális törvény 56.
 Kényszertakarékosság 375, 378.
 Kereskedelmi forgási sebesség (pénznél) 388.
 Kereskedelmi mérleg tana 5, 426, 427.
 Keresleti egyenlet 145.
 Keresleti elaszticitás 150.
 Keresleti függvény 141.
 Keresleti görbe 166.
 Keresleti törvény 141, 164, 165.
 Keresleti változások (külkereskedelemben) 434, 444, 448.
 Kereslet-kínálat törvénye 127—129.
 Későbbi hatások 61.
 Készletek értékelése 94—98.
 Kézpénz 383.
 Kézpénztartalék 373.
 Kétfázisos ciklus 581.
 Kétoldali monopólium 181.
 Kétoldali olygopolium 181.
 Kiadási görbe 166.
 Kiegészítő javak 89, 106, 162, 168.
 Kikényszerített nyereség 138.
 Kikényszerített takarékoság 375.
 Kínálati görbe 194, 195.
 Kizsákmányolási elmélet 208, 242.
 Klasszikus árelmélet 127—132.
 Klasszikus iskola 14—20.
 — bírálata 21.
 Klasszikus mechanizmus (külkereskedelemben) 438.
 Kockázati díj 249.
 Komparatív költségek 464, 466.
 Komplementáris javak, 86, 89, 162.
 Komplementaritás 86, 89.
 Konjunktura 512.
 Korlátozott verseny 176, 186.
 Korrelációs együttható 58.
 Korrelációs számítás 58.
 Korszerű transzferelmélet 450.
 Kozmikus konjunkturaelmélet 531.
 Kölesönkamatt 263.
 Kölesönös kereslet 133.
 Kölesönös kereslet törvénye 477, 486, 487.
 Költség 66.
 Költségtörvény 66, 72—73, 127, 144.
 Közömbös pénz 418—423.
 Közömbösségi görbék 123.
 Közömbösségi vonalak 122.
 Közönséges beszámítás 108.
 Közvetlen hatások 61.
 Közvetlen költségek 156.
 Közvetett hatások 61.
 Közvetett költségek 156.
 Külkereskedelem 424.
 Külkereskedelem előnyei 425, 464—469, 484—485.
 Külkereskedelemből származható hátrány 496, 497, 498.
 Külkereskedelmi nyereség 484—496.
 Különbözeti járadék 295, 297, 302.
 Különleges beszámítás 108.
 Különleges költségek 156.
 Különleges nyereség 138.
 Különleges termelékenység 201.
 Külterjes határ 307.
 Láthatatlan tételek 429.
 Lausannei iskola 35.
 Law of indifference 171.
 Legmagasabb költségek törvénye 150.
 Lélektani elmélet 532.
 Lélektani iskola 90.
 Létférfizis elmélet 210—218.

- Magántulajdon 31, 315, 316.
 Manchesterizmus 23.
 Maradékelmélet 239.
 Maradékelv 198, 199.
 Maradékjövedelem 245.
 Második történeti iskola 27.
 Másodlagos depresszió 578.
 Másodlagos jelenségek 30.
 Másodlagos létét 373.
 Másodlagos szerepei a pénznek 347.
 Matematikai iskola 89, 140—168.
 Matematikai módszer 56.
 Materializmus 21.
 Meddő osztályok 12.
 Megvezetési elmélet 328—329.
 Megélhetési alap 325, 275, 553.
 Megélhetési színvonal elmélete 209—218.
 Megértő közgazdaságtan 43—46.
 Megjegyzesedett munka 76.
 Megtakarítások 575.
 Megtakarítások és beruházások 556.
 Menger tétele 135.
 Mennyiségi elmélet (pénznél) 399.
 Mennyiségi elmélet 355—358, 399—407.
 Merkantilizmus 3, 4.
 Metallizmus 333.
 Minőségi járadék 298.
 Minőségi verseny 184.
 Módszerbeli nehézségek (konjunkturaelméletben) 517—526.
 Módszerekérdés 36—64.
 Módszerviták 36—41.
 Monetárius konjunkturaelmélet 548, 562—67.
 Monetárius túltőkésítési elméletek 548—562.
 Monopolár 168—176.
 Monopolium 171.
 Monopolisztikus verseny 183, 184.
 Motivációs tan. 56, 115.
 Mozgási elmélet (pénznél) 385.
 Mozgó egyensúly 60, 159.
 Munkaáldozat 68.
 Munkabérelapelmélet 218—226.
 Munkaértékelmélet 67—80.
 Munkamérleg (nemzetközi) 429.
 Munkajáradék 319.
 Nagy számok törvénye 57—58.
 Nagytér gazdaság 469.
 Naiv termelékenységi elmélet (kamatnál) 266.
 Nemes fémek termelési költségei 350.
 Nem versenyző csoportok 73.
 Nemzeti jövedelem 196.
 Nemzetközi cserefeltételek 490—492.
 Nemzetközi kereslet egyenlete 477.
 Nemzetközi kölcsönök 437, 446, 447, 448.
 Neoklasszikus elmélet 52.
 Neoromantikus iskola 43.
 Netto nyereség 253.
 Népesedés 217.
 Népesedési törvény 131, 211, 216, 217.
 Neutrális pénz 418—425.
 Nevelővámok 497.
 Nivellálási elmélet 432, 458.
 Nominalizmus 342, 344.
 Normális aranynövekmény 367.
 Növekvő helyettesíthetőség 163.
 Növekvő termelékenységi 132, 186.
 Nyereséghányad csökkenése 256, 257.
 Nyereséghányad kiegyenlítődése 32, 258.
 Nyereségjáradék 319.
 Objektív értékelmélet 75.
 Okozati összefüggés 56.
 Oligopolium 181.
 Ophélimité 87.
 Osztályharc 32.
 Osztrák iskola 35, 90.
 Ökonómisták 13.
 Önérték 11.
 Önkéntes takarékoság 378.
 Önmegtartóztatás 70.
 Önmegtartóztatási elmélet 269, 270.
 Összehasonlított költségek 464, 466.
 Összetett kereslet és kínálat 114, 157.
 Összeomlási elmélet 32.
 Összhaszon 91.
 Összhaszonfüggvény 91, 327.
 Papírpénz 363, 364.
 Parciális egyensúly 145.
 Parciális elasticitás 152.
 Pénz 328.
 Pénzérték 350.
 Pénz jövedelmi elmélete 409, 410.
 Pénzköltség 67.
 Pénzpiac 450.
 Pénzpiac szerepe váltoárfolyamuál 447, 449, 450.
 Pénzükséglet (közgazdaságban) 396.
 Pénztári egyensúly elmélet 385.

- Pénztári készlet 394, 395.
 Pozitív módszer 38.
 Preferencia vonalak 122.
 Profit 239.
 Profitelmélet (konjunkturánál) 570.
 Promotion theory 536.
 Qualitativ-statisztikus pénzprobléma 350.
 Quantitási elmélet 355—358, 399—407.
 Quantitativ analysis 59.
 Quantitativ dinamikus pénzprobléma 350.
 Quasi-rent 321.
 Racionalizmus 10, 13, 21.
 Reálbér 212.
 Realisztikus-empirikus elmélet 53.
 Reálköltség 67, 471, 472, 488.
 Redefláció 421.
 Rendes nyereség 259.
 Reparációs tartozások 451.
 Reprezentatív üzem 187.
 Részleges egyensúly 143.
 Részleges túltermelés 502.
 Reziduális elmélet 232, 239—250.
 Ricardo-féle mechanizmus 435.
 Ricardo—Thünen-féle földjáradék-elmélet 318.
 Ritkasági járadék 313.
 Romantikus iskola 22.
 Romantikus pénzelmélet 340.
 Rövid időbeni hatások 158.
 Rugalmasság árnál 150—151.
 Speciális költségek 156.
 Statisztikus elmélet 59—60.
 Statisztikus pénzprobléma 350.
 Stochasztikus összefüggések 58.
 Szabad verseny 168, 176, 177.
 Szakszervezeti bérelmélet 234.
 Számolási egység 337.
 Számolási egységelmélet 339.
 Származtatott kereslet 114.
 Személyi jövedelemeloszlás 201—202.
 Szezonális változások 527.
 Szintetikus elmélet 60.
 Szintetikus ökonomia 167.
 Szinteződési elmélet 432, 438.
 Szociáldemokrácia 33.
 Szociális ellenőrzés 33.
 Szocializmus 30—32.
 Szociálpolitikai bérelmélet 216.
 Szubjektív csereérték (pénznél) 407—409.
 Szubjektív értékelmélet 80—98.
 Szükséglettelítési törvény 85.
 Szükségyszerű beruházások 545.
 Takarékoság 290, 369, 505, 556, 571.
 Takarékoság dilemmája 570.
 Társadalmi határhaszon 116.
 Társadalomjogi iskola 29—30.
 Technikai együttműködések 144.
 Technokrácia 33.
 Tehetségi járadék 317.
 Teljes foglalkoztatottság 379.
 Termelékeny osztályok 12.
 Termelékenységi elmélet 12.
 Termelékenységi elmélet munka-bérenél 228—232.
 Termelékenységi elmélet kamatnál 265—268.
 Termelékenységi törvények 186—195, 482—484.
 Termelékeny fogyasztás 542.
 Termelékeny szolgálatok 199.
 Termelés határa 111.
 Termelési egyenletek 145.
 Termelési együttműködések 144.
 Termelési főlény 469, 470.
 Termelési időszak 272, 275.
 Termelési javak 89.
 Termelési javak értékelése 105—114.
 Termelési költségek 67—75, 98—105.
 Termelési költségelmélet pénznél 349—355.
 Termelési körutak 274, 279, 552.
 Termelési rokonság 100.
 Termelési tényezők vándorlása 465, 468, 469.
 Termelési kapitalisztikussá válása 280—283.
 Természetes ár 127.
 Természetes bér 211.
 Természetes érték 66.
 Természetes kamat 415.
 Természetes mennyiség 140.
 Természetes rend 11.
 Testületi ember 48.
 Tetszés szerint szaporítható javak 81, 127.
 Thezaurálás 391.
 Thornton—Mill-féle magyarázat 437, 439.
 Tiszta ökonomia 16.
 Többletérték 78.
 Többlettermelés 251.
 Tőke 280, 285.
 Tőkepozíció 270.
 Tőkejáradék 319.
 Tőkejavak 285.
 Tőkeképződés 369.

- Tőkekinálat rugalmassága 290—293.
 Tőkeköltség 68, 69.
 Tőkéletes piac 178.
 Történelmi költségsökkentések 195.
 Történelmi materializmus 31.
 Történelmi iskola 25—28.
 Történelmi-jogi kategória 29.
 Törvények (közgazdaságiak) 12.
 Törvényes fizetési eszköz 342.
 Transzfer elmélet 450.
 Trend 158, 528.
 Tudományos szocializmus 20.
 Tulajdoni járadékok 316.
 Túlberuházási elmélet
 Túleladósodási elmélet 566.
 Túltakarékosság 573.
 Túltőkésítési elmélet 539, 543.
 Túrelmetlenségi elmélet 285.
 Túltermelés (általános) 501—512.
 Túltermelés (részleges) 502, 540.
 Ujitási elmélet (konjunktura) 535—537.
 Univerzalizmus 43.
 Utalványelmélet 339.
 Ügyletek mérlege 430.
 Ügyleti forgási sebesség 388.
 Üzérkedés 459, 513.
 Választás elmélete 124.
 Vállalati tőkeképződés 391, 384.
 Vállalkozó 263, 536, 537.
 Vállalkozói munka 247.
 Vállalkozói nyereség 239.
 Válságok 500.
 Váltóárfolyam 452—464.
 Változási sebesség árnál 159.
 Változó arányok törvénye 188.
 Várakozási elmélet 270.
 Várakozások 62.
 Vásárlóerő 357, 375.
 Vásárló erő nemzetközi eltolódásai 448.
 Vásárlóerő paritás 460.
 Vashéttörvény 212.
 Verseny 177, 184.
 Versenyző javak 89, 162.
 Világpénz 339.
 Világpolgári felfogás 21.
 Világválság 577.
 Visszaható képesség árnál 150.
 Viszonylagos árak 401.
 Viszonylagos aranynövekmény 367.
 Viszonylagos munkaelmélet 79.
 Wicksell-féle folyamat 550.
 Wieser-féle törvény 100.

BEVEZETÉS.

A közgazdasági elmélet fejlődésének áttekintése.

1. A merkantilizmus	3
2. A fiziokratizmus	9
3. A klasszikus iskola	14
4. A klasszikus iskola visszahatása	21
5. A határhaszon iskola	34
6. Módszertani viták	36
7. A legújabb áramlatok	41
8. Módszertani eredmények	53

I. FEJEZET.

Az érték.

1. A termelési költségek elmélete	65
2. A munkaértékelmélet továbbfejlődése	75
3. A haszonértékelmélet keletkezése	80
4. A határhaszonelmélet	88
5. Vita a termelési költségek lényegéről	98
6. A termelési javak értékelése	105
7. A határhaszonelmélet ellenzői	114
8. Pareto értékelmélete	120

II. FEJEZET.

Az ár.

1. A klasszikus árelmélet	127
2. A határpárok törvénye	132
3. A piaci egyensúly elmélete	140
4. Az egyensúlyi elmélet továbbfejlődése	149
5. A kereslet elméletének újabb fejlődése	160
6. A monopolár	168
7. A korlátozott verseny	176
8. A hozadéki törvények	186

III. FEJEZET.

A jövedelemeloszlás.

I.

A jövedelemeloszlási elmélet alapelveinek fejlődése	196
---	-----

II. A munkabér.

1. A megélhetési színvonal elmélete	209
2. A munkabéralapelmélet	218

5. A határtermelékenység és a munkabér	227
4. A munkabér piaci elmélete	233

III. A vállalkozói nyereség.

1. A maradékelmélet	239
2. A vállalkozói nyereség mint szolgáltatok jutalmazása	246
3. A vállalkozói nyereség dinamikai elmélete	252

IV. A tőkekamat.

1. Az eredeti kamat	261
2. A kamat termelékenységi elmélete	263
3. A tőke és a termelés időbeli vonatkozásai	268
4. Az agioelmélet	273
5. A kamat határtermelékenységi elmélete	273
6. Tiszta időelméletek és a dinamikus kamatelmélet	283

V. A járadék.

1. A különbözeti járadék	295
2. A Ricardo-féle járadékelmélet bírálata	302
3. Az abszolút földjáradék	310
4. A járadékforgalom általánosítása	317
5. A fogyasztói járadék	324

IV. FEJEZET.

A pénz.

1. A megegyezési elmélet	328
2. A pénz árúelmélete	331
3. A pénz árúelméletének ellenzői	336
4. Az állami pénzelmélet	340
5. A funkcionális pénzelmélet	346
6. A pénzérték termelési költségelmélete	349
7. A pénz mennyiségi elmélete	355
8. A pénzmenyiség értelmezése	358
9. A hitelteremtés elmélete	368
10. A kényszertakarékosság	374
11. A pénz forgási sebessége	384
12. A pénztári egyensúly elmélete	393
13. A pénz mennyiségi elméletének bírálata	399
14. A pénz szubjektív csereértéke	407
15. A pénzérték szélesebbkörű dinamikus vonatkozásai	412
16. A neutralis pénz	418

V. FEJEZET.

A külkereskedelem.

1. A kereskedelmi mérleg tana	424
2. A külkereskedelmi forgalom önszabályozása	430
3. A klasszikus magyarázat ellenzői	438
4. A klasszikus magyarázat továbbfejlesztése	442
5. A váltóárfolyam	452
6. A komparatív költségek elmélete	464
7. A kölcsönös kereslet törvénye	475
8. A külkereskedelemből származó nyereség	484

VI. FEJEZET.

A gazdasági élet hullámzásai.

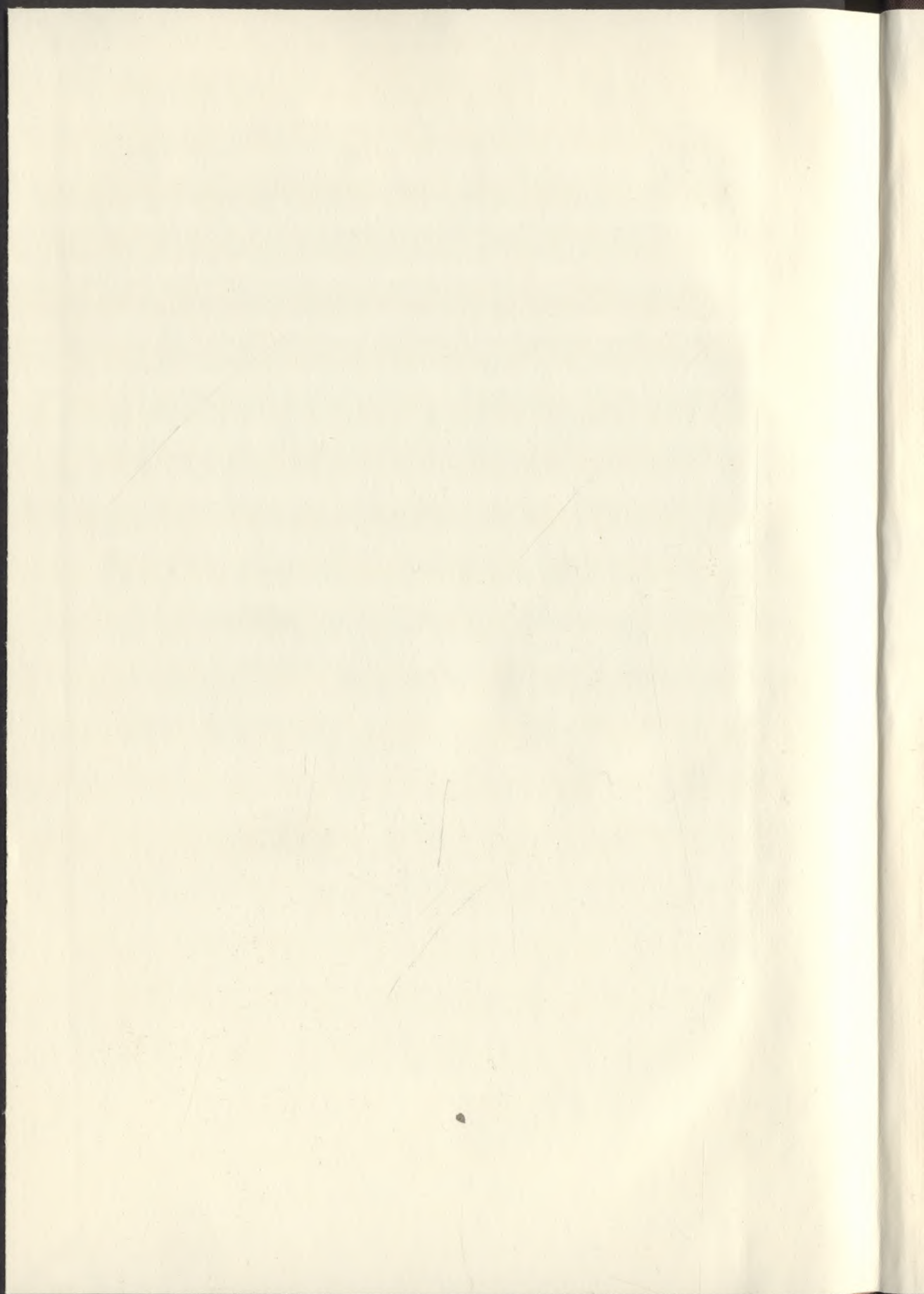
1. A gazdasági élet önszabályozódása és a válságok	500
2. A konjunkturaprobléma kibontakozása	512
3. A konjunkturaprobléma módszertani nehézségei	517
4. Az időjárás, lélektani okok és a gazdasági fejlődés	529
5. A túltőkésítési elmélet	539
5. A túltőkésítési elmélet pénzülméleti vonatkozásai	548
7. A monetárius elmélet	562
8. A fogyasztáshiány elmélete	568
9. A konjunkturaelmélet legújabb fejlődése	576

Értelemzavaró sajtóhibák.

21. old. felülről 3. sorban *hátér* helyett olvasandó *hättér*
51. „ alulról 51. sorban *Institutional Economis* helyett olvasandó *Institutional Economics*
60. „ utolsó sorban *e forgalom* helyett olvasandó *E fogalom*
75. „ a 22. jegyzetben *Lefforts* helyett olvasandó *efforts*
77. „ *Forrens* helyett olvasandó *Torrens* és *Robertus* helyett olvasandó *Rodbertus*
102. „ alulról 7. sorban *hán* helyett olvasandó *tisztán*
104. „ *Grossen* helyett olvasandó *Gossen*
108. „ a 123. jegyzetben *Vluegls* helyett olvasandó *Vleugels*
146. „ az 1. jegyzetben *Walres* helyett olvasandó *Walras*
153. „ a 77. jegyzetben 2. sorban u. i. az 6-sorban a képletében pd helyett olvasandó $\frac{dp}{p}$, az 5. sorban pedig $\Phi_s = \frac{dp}{p} / \frac{dS}{S}$
159. „ a jegyzet utolsó sorában *III. köt.* helyett olvasandó *II. köt.*
175. „ *E. Chamberlain* helyett olvasandó *E. Chamberlin*
177. „ a 147. jegyzetben *Seneuli* helyett olvasandó *Seneuil*
182. „ *Chamberlain* helyett olvasandó *Chamberlin*
205. „ a 23. jegyzet 3. sorában $P' = (LC)$ helyett olvasandó $P' = f(LC)$
263. „ *F. W. Hermann* helyett olvasandó *F. B. Hermann*
292. „ *Florence Sargent* helyett olvasandó *W. L. Sargent*

.....
20 519/2

OSZK